Government Oriental Library Series

Bibliotheca Sanskrita No. 47

Edited under the Supervision of the Curator, Government Oriental Library, Mysore.

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचितम्

श्रीमज्जयतीर्थ–व्यासतीर्थ–राघवेन्द्रतीर्थानां

टीकाभिस्समलंकृतम

द्वितीयसंपुटम्

THE BRAHMASUTRA BHASHYA

OF

SRI MADHVACHARYA

—WITH—

GLOSSES OF SRI JAYATIRTHA, SRI VYASATIRTHA AND SRI RAGHAVENDRATIRTHA

Vol. II

EDITED BY

R. RAGHAVENDRACHARYA

First Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1915

अवतरणिका.

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्य-टीका-चन्द्रिका-प्रकाशाख्यानिह समुद्रयमाणान् ग्रन्थान्, तत्प्रणेतॄंश्चाधिकृत्य वक्तव्यं सकलमपि संग्रहेण प्रथमसंपुटप्रस्तावनायामभिहितम्. आनन्दमयाधिकरणादिना समग्रशास्त्रेण प्रतिपिपादयिषितस्यार्थकदम्बस्योपोद्घाततया कांश्चिदर्थान् निरूपयितुं आद्या ईक्षत्यधिकरणान्ता पञ्चाधिकरणी अवतारिता, यथा मतान्तरानुसारिभिः समन्वयाधिकरणान्ता चतुस्सूत्री.

तत्र आद्यानि, जिज्ञासाधिकरणं जन्माधिकरणं शास्त्रयोनित्वाधिकरणं चेति त्रीण्यधिकरणानि प्रथमसंपुटे निवेशितानि. तेष्वाद्येनाधिकरणेन विषयादिमत्त्वेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यतानिरूपणमुखेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यारम्भणीयत्वं समर्थितम्. द्वितीयेन जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वरूपं लक्षणमभिहितम्. तृतीये तस्य लक्षणस्यानुमानावष्टम्भेन शिवादावतिव्याप्तिरिति शङ्कायाः, कारणत्वस्य शास्त्रैकगम्यत्वादनुमानादिबलेनान्यवृत्तित्वं नेति परिहारः कृत इति तदधिकरणत्रयतात्पर्यसंग्रहः.

अथात्र द्वितीयसंपुटे, पूर्वोक्तपञ्चाधिकरणीघटके समन्वयेक्षत्यधिकरणे, समन्वयप्रतिपादकानि आनन्दमयाधिकरणं, अन्तस्स्थत्वाधिकरणं, आकाशाधिकरणं चेति त्रीण्यधिकरणानि चेत्य-

धिकरणपञ्चकं न्यवेशि. तत्र पाशुपताद्यागमरूपव्याख्यानोपोद्बलितेन वेदेन शिवजगत्कारणत्वनिर्णयसंभवात्, वेदजन्यायाश्शिवकारणत्वविषयिण्या आपातप्रतीतेः विना बाधकं त्यागायोगाद्वा कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वमपि शिवादौ संभवतीत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यशङ्कायाः, सम्यग्विचारितेभ्य उपक्रमादिभ्य एव वेदतात्पर्यनिर्णयो न शैवागमादेः, उपक्रमादिभ्यश्च विष्णुजगत्कारणत्व एव वेदतात्पर्यावगमस्संभवतीति न विष्णोरन्यस्य सकलवेदमुख्यतात्पर्यविषयत्वसम्भव इति वदता समन्वयसूत्रेण परिहारः कृतः. "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुतिभिरवाच्यत्वेनावगते ब्रह्मणि कस्यापि शब्दस्य मुख्यवृत्तिर्न संभवतीति सकलवेदमुख्यतात्पर्याविषयत्वं दूरोत्सारितमिति शङ्कायाः, "पुरुषमीक्षते" इत्यादिश्रुतिबोधितस्य आत्मशब्द–तन्निष्ठमोक्षोपदेश–हेयत्वावचनैः परब्रह्मैकनिष्ठतयाऽवगतस्येक्षणस्य प्रत्यक्षाद्यवेद्ये ब्रह्मणि वाच्यत्वमन्तरेणासंभवाद्वाच्यत्वं, "सर्वे वेदाः" इत्यादिभिर्वेदजन्यज्ञानस्यैकरूपत्वावगतेः सर्ववेदमुख्यतात्पर्यविषयत्वं च संभवतीति प्रतिपादयतेक्षत्यधिकरणेन निरासः कृतः ॥

वाक्यविशेषोपादानपूर्वकं तत्तद्वाक्यघटकशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यवृत्तेरव्युत्पादने समन्वयसूत्रे कृता वैदिकसर्वशब्दसमन्वयप्रतिज्ञा न श्रद्धास्पदं भवतीति तद्व्युत्पादनायानन्दमयाधिकरणादेः समग्रस्याद्याध्यायस्य प्रवृत्तिः. तत्र, अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकशब्दानां प्रथमे, तथाविधलिङ्गात्मकशब्दानां द्वितीये, उभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गोभयरूपशब्दानां तृतीये, अन्यत्रैवप्रसिद्धानामुक्तोभयरूपशब्दानां चतुर्थे च पादे समन्वय इति प्रतिपाद्यभेदात्पादभेदश्च युक्तः ॥

तैत्तिरीये श्रुतेष्वन्नमयादिष्वन्तिमस्यानन्दमयस्य पुच्छाख्यावयवयतया ब्रह्मणः श्रुतत्वादवयवायाविनोश्च भेदावश्यम्भावादवयवभूतब्रह्मभिन्नस्यावयविन आनन्दमयस्याजिज्ञास्यत्वे पुच्छात्मकावयवभूतस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वासम्भवादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसमर्थनाय प्रवृत्तेनानन्दमयाधिकरणेन फलतोऽन्नादिशब्दानां च प्रसक्ताशेषबाधकपरिहारपूर्वकं साधकप्रदर्शनेन विष्णौ समन्वयः कृतः. आनन्दमयधर्मतया श्रुतस्यादृश्यत्वस्य "न विजानन्ति देवाः" इत्यन्तस्स्थे श्रवणादन्तस्स्थस्य चान्यत्रानिरूढेन्द्रादिश्रुतिबाधायोगेन विष्णुत्वासंभवादानन्दमयोऽपि न ब्रह्मेति शङ्कायाः, समुद्रशायित्व–ब्रह्माण्डवीर्यत्वादीनामन्तस्स्थेश्रुतानामिन्द्रादिष्वसंभवतां धर्माणां निरवकाशतयेन्द्रादिश्रुतिबाधकतासंभवेन अन्तस्स्थस्य विष्णुत्वोपपत्तेरानन्दमयस्य ब्रह्मतासिद्धिरिति बोधयता अन्तस्स्थत्वाधिकरणेन फलत इन्द्राद्यनेकनामसमन्वयः कृतः. चेतनानामिन्द्रादीनां स्वीयचेष्टादौ स्वतन्त्रपुरुषाधीनत्वसंभवेन इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्यादिनियामकत्वादिना विष्णोरिन्द्रादिशब्दवाच्यत्वोपपत्तावपि, आकाशाद्यचेतनजातस्य अनाधेयातिशयतया तद्गतविवरत्वादेरीशगतत्वस्य भगवतस्तन्नियामकत्वस्य चायोगेन छान्दोग्यादिषु श्रुतस्याकाशस्य विष्णुत्वायोगात् "को ह्येवान्यात्" इति तैत्तिरीये श्रुताकाशोऽपि न विष्णुरित्यानन्दमयस्यापि विष्णुत्वं न संभवतीति शङ्कायाः, परोवरीयस्त्वानन्तत्वादिविष्णुलिङ्गानामचेतने भूताकाशे दुरुपगमत्वादाकाशगतावकाशदातृत्वादेः "नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः" इत्यादिना भगवन्नियाम्यत्वावगतेराकाशशब्दमुख्यवाच्यत्वमानन्दमयत्वं च विष्णोर्युज्यत इति बोधयताऽऽकाशाधिकरणेनाधिभौतिकाशेषनामसमन्वयः कृतः ॥

तदेतत्स्वाभिमतप्रमेयविरोधिनां परैस्तत्तदधिकरणार्थतया निरूपितानामर्थानां यथास्थानं युक्तायुक्तत्वचिन्तारूपपरीक्षाऽपि स्वोक्तार्थे शिष्याणां दृढतरप्रत्ययजननाय निपुणतरं कृतेति न किंचिदिहायुक्तमनुपयुक्तं वा निरूपितमिति संक्षेपः ॥

प्रथमसंपुटे तत्तदधिकरणान्ते भाष्यटीके मुद्रिते, इह तु तत्तदधिकरणादावेव ते मुद्रिते इति विशेष एतत्संपुटप्रकाशने ज्ञेयः ॥

एतत्संपुटमुद्रणाङ्गग्रथसंशोधनं प्रायः प्रथमसंपुटमुद्रणकाले उपयोजितानां पुस्तकानां, साताराश्रीबाळाचार्यैः प्रहितस्य चान्द्रिकापुस्तकस्य, मुळवागलुश्रीव्यासाचार्यैः प्रहितस्य प्रकाशपुस्त कस्य चाधिकस्य साहाय्येन कृतम्.

सज्जनानुग्रहाभिलाषी,

रायपाळय राघवेंद्राचार्यः.

टीकाचन्द्रिकाप्रकाशसमेते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये समन्वयाधिकरणाद्याकाशादिकरणान्तग्रन्थस्य

विषयानुक्रमणिका.

विषयाः. पुटसंख्या.

ईक्षत्यधिकरणे

भाष्यतट्टीकयोः—

चन्द्रिकाप्रकाशयोः—

विषयाः. पुटसंख्या.

भामत्युक्तदोषेषु—

श्रीः

अथ टीका–चन्द्रिका–प्रकाशसमेते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये समन्वयाधिकरणम्.

अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम्, कुतः,

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रसङ्गतिः। कारणस्य शास्त्रैकयोनित्वाद्यस्य शास्त्रं कारणतामाचष्टे, तदेव कारणमिति वर्णितम्। तद्यदा विष्णोरेव तदैवोक्तलक्षणं सम्भवतीति। तत्कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वं विषयः। विष्णोरन्यस्यापि वेति सन्देहः। पूर्वोक्तिरुभयथाऽपि शास्त्रप्रतीतिः सन्देहबीजम्। रुद्रादीनामपि कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वमिति पूर्वः पक्षः। पाशुपतादिशास्त्रेषु रुद्रादिर्जगत्कारणत्वेन वेदादिवेद्यइति निगदितत्वात्। न च तस्याप्रामाण्येनासाधकत्वम्, वेदेऽपि तेषां कारणतया प्रतीयमानत्वात्, प्रतीतिसध्रीचीनस्य च प्रामाण्योपपत्तेः। तथा च पाशुपताद्युक्तिप्रतीतिभ्यामन्येषामपि कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वे जगत्कारणत्वं न विष्णोरेव लक्षणमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—अज्ञानामिति। पाशुपतादावुक्तत्वेऽपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम्, पाशुपताद्युक्तस्योक्तरीत्याऽयथार्थत्वसम्भवात्, प्रतीतेरज्ञानमूलत्वसम्भवात्, प्रतीतमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वमिति भावः। ननु प्रतीत्यादेरज्ञानमूलत्वादि परिकल्प्याप्यन्येषां कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वाग्रहणे को हेतुरिति पृच्छति—कुत इति।

॥ ओम् तत्तु समन्वयात् ओम् ॥

'अन्वयः' उपपत्त्यादि लिङ्गम् । उक्तं च बृहत्संहितायाम् ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

तत्त्वप्रकाशिका

प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुकथनाय सूत्रमुपन्यस्यति—**तत्त्विति** । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—**अन्वय इति** । कानि तान्युपपत्त्यादीनि, कुत्र च लिङ्गानीत्यत आह—**उक्तं चेति** । एकप्रकाराऽसकृदुक्तिरभ्यासः । प्रमाणान्तरासिद्धता अपूर्वता । फलवत्त्वं फलम् । स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः । युक्तिरुपपत्तिः । उपक्रमादीना मुपपत्तित्वेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुक्तिः । उपक्रमादीनामुपपत्त्यादित्वेन भाष्यं तेषामुत्तरोत्तरप्राबल्याभिप्रायम् ॥

उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।

इत्युक्तेः । उपसंहारस्य व्याख्यानरूपत्वेन तद्विरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेः तस्य ततोऽपि प्राबल्यम् । एकत्रोक्तादपि बहुलोक्तेः प्राबल्यादभ्यासस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां प्राबल्यम् । एकत्र बहुवारोक्तादपि मुख्यस्य प्राबल्यादपूर्वताया उपक्रमोपसंहाराभ्यासेभ्यः प्राबल्यम् । फलस्योद्देश्यत्वादुपक्रमादिभ्यः प्राबल्यम् । करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनादिरूपार्थवादस्य फलमात्राधिक्यादुपक्रमा-

इति । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैः सम्यङ्निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् ।

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

दिभ्यः प्राबल्यम् । उपपत्तेस्सर्वमूलत्वेन सर्वतः प्राबल्यमिति । एतत्सर्वं वाक्यतात्पर्यार्थनिर्णये लिङ्गं भवति । विरोधे तु दुर्बलबाधकतया प्रबलं निर्णायकम् । साम्ये निरवकाशेन सावकाशं बाध्यते । स्वभावदुर्बलेनापि निरवकाशेन स्वभावतः प्रबलस्यापि सावकाशस्य बाधो भवति । एवमेकेनानेकेषां च बाधः । ननु सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामेव निर्णयो न स्वभावप्राबल्यदौर्बल्यं नामास्ति, दुर्बलप्रबलयोस्सावकाशत्वादिनियमात् । अन्यथा वाक्याप्रामाण्यापत्तेरिति, मैवम्, स्वभावप्रबलेन दुर्बलबाधने तत्प्रामाण्यायार्थान्तरकल्पनम्, सावकाशत्वं पुनः स्वयमर्थान्तरवाचित्वमिति भेदात् । अत्र श्रुत्यादिषट्कं च ग्राह्यम् । सूत्रं योजयति—**उपक्रमादीति** । पाशुपतादिशास्त्रोक्तं प्रतीतमपि नान्येषां शास्त्रयोनित्वं, पाशुपताद्युक्तचादेः शास्त्रनिर्णायकत्वाभावादुपक्रमादीनामेव निर्णायकत्वात् तैश्च सम्यक् शास्त्रे विचार्यमाणे ब्रह्मैव शास्त्रगम्यं प्रतीयते, न रुद्रादि । अतोऽन्यथाप्रतीत्यादेरज्ञानमूलत्वाद्येव युक्तमिति भावः । ननु कर्मविधानादिरूपत्वाच्छास्त्रस्य कथं ब्रह्मपरतेत्याशङ्कां भगवद्वाक्येन परिहरति—**मामिति** । क-

इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन ॥

इति भागवते ॥ ४ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

मैत्रिधात्री श्रुतिरपि मां प्रत्येव तद्विधत्ते, इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्ते, "चत्वारि वाक्" इत्यादिश्रुत्याऽहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः, "न सुरां पिबेत्" इत्यादिश्रुत्याऽहमेवाप्रियादपोह्यः, एवम्भूताया अस्याः श्रुतेरित्यभिप्रायमहमेव वेद, न मत्तोऽन्यइत्यर्थः। तस्मादुपक्रमादिवशाद्विष्णुरेव सर्वशास्त्रैर्जन्मादिकारणत्वोक्त्युपलक्षितानन्तगुणतयो-च्यत इति तस्यैव तल्लक्षणमिति सिद्धम् ॥ ४॥

चन्द्रिका

॥ ओम् तत्तु समन्वयात् ओम् ॥

शास्त्रयोनित्वेन कारणस्य नातिव्याप्तिरिति पूर्वाधिकरणफलाक्षेपाद्वा, पूर्वाधिकरणसिद्धं कारणस्य शास्त्रयोनित्वं विष्णोरन्यस्य वेति विशेषविचाराद्वाऽनन्तरसङ्गतिः । अत्र शास्त्रयोनित्वं किमन्यस्यापि किं वा विष्णोरेवेति चिन्ता । तदर्थं वेदतात्पर्यनिश्चयः किं शैवाद्यागमादिना किं वोपक्रमादिनेति । तदर्थमुपक्रमादेर्बलाबलव्यवस्था न सम्भवत्युत सम्भवतीति ॥

प्रकाशः

ओम् तत्तु समन्वयात् ओम् ॥ सङ्गतिफले आह— **शास्त्रेति** । इति यत्पूर्वाधिकरणफलं, तस्याक्षेपादाक्षेपिकीति । इयं सुधोक्ता । अन्यामपि स्वयमाह—**पूर्वेति** । पूर्वमुपजीव्यास्य प्रवृत्तेरुपजीव्योपजीवकभावरूपेत्यर्थः । अतिव्याप्तिनिरास एवात्रापि फलमित्युक्तं भवति । पूर्वत्रात्र च फलैक्येऽपि प्रापकभेदादधिकरणभेद इति बोध्यम् । सङ्गतिटीका व्याख्यातप्रायेति मत्वा 'तत्कारणत्वेन' इत्यादि विषयसंशयटीकां व्यनक्ति— **अत्रेत्यादिना** । 'शास्त्रयोनित्वं' शास्त्रतात्पर्यविषयत्वम् 'कारणत्वेन' इति शेषः । **शैवेति** । शैवहैरण्यगर्भसाङ्ख्यसौरशाक्तेयपञ्चरात्राद्यागमेनेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—"न चैवं पञ्चरात्रादिना विष्णावपि" इत्यादि । अतएव शास्त्रपदस्य वेदतदनुसारिपरस्य प्रस्तुतत्वेऽपि तदनुसारिणो निर्णायकत्वेन पृथक्करणाय "वेदतात्पर्य" इति वेदपदोक्तिः । तेन शैवादिना वेदतात्पर्यनिश्चये, अन्यस्यैव कारणत्वावगमात्

चन्द्रिका

पूर्वपक्षस्तु——कारणत्वस्य शास्त्रयोनित्वेऽप्यतिव्याप्तिः, शैवाद्यागमात् वेदव्याख्यानरूपात् वेदप्रतीत्यनुगुणात्

प्रकाशः

'अन्यस्यापि' इत्याद्यचिन्तायामपिपदायोग इति निरस्तम्। पञ्चरात्रादिना विष्णोरपि प्राप्तेः। यद्युपक्रमादीनां बलाबलव्यवस्था न सम्भवति, तदा तैस्तात्पर्यानिश्चयाच्छैवपञ्चरात्रादिनैव तन्निश्चयादन्यस्यापीति पूर्वपक्षे फलम्। यदा तु सम्भवति, तदा तैरेव तात्पर्यनिर्णयाद्विष्णोरेवेति सिद्धान्ते फलमिति बोध्यम्। इयं चिन्तापरम्परा न्यायविवरणमूलकपूर्वपक्षोपयुक्ता। भाष्योक्तपूर्वपक्षोपयुक्ता तु आद्यचिन्तानन्तरं, तदर्थं किं वेदस्यापातप्रतीत एवार्थः उत पूर्वापरविमर्शजन्यधीसिद्धः, तदर्थमापातप्रतीतार्थत्यागे वेदार्थो बाधितो भवत्युत नेत्येवं ध्येया। न चैवं द्वयोर्निरस्यत्वेऽधिकरणभेदः, उपक्रमादिलिङ्गकस्तात्पर्यनिर्णय इति सिद्धान्तन्यायेनैकेनानेकेषां निरासेऽपि तद्भेदाधीनाधिकरणभेदस्येहानाशङ्क्यत्वात्। अत एव निरार्काभेदाद्भेद इति कस्य चिदुक्तिरपास्ता। इदं च सुधाकारमते बोध्यम्। टीकाकृन्मते तु प्रतीतिसमुच्चितस्यैवागमस्य प्रापकतया विशिष्टस्यैकस्यैव निरस्यतया न भेदशङ्काऽपीति ध्येयम्। एतन्मते "शैवागमादिना" इत्यत्रापातप्रतीतिविशिष्टेनेत्यर्थः।

पूर्वाक्षेपपूर्वं न्यायविवरणोक्तं पूर्वपक्षमारचयति——**कारणत्वस्येति**। एतेन "रुद्रादीनामपि" इत्यादिटीका व्याख्याता। शैवादेरप्रामाण्यमाशङ्क्याह—**वेदव्याख्यानेति**। तथा च वक्ष्यति—

चन्द्रिका

मानान्तराविरुद्धात् रुद्रादेः कारणत्वे वेदतात्पर्यनिश्चयात्, काव्यादिव्याख्यानादिव काव्यस्य। तदुक्तम्—"व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः" इति। उक्तं ह्यागमेषु—"ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति" इत्यादि शास्त्रं शिवस्य मोक्षदत्वादिपरमिति। न च प्रमाणभूतव्याख्येयानुसारिव्याख्यानप्रामाण्ये मानान्तराविरोधं विना हेत्वन्तरापेक्षाऽस्ति।

प्रकाशः

"प्रमाणभूत" इत्यादि। **मानान्तरेति**। "न हि रुद्रादेः" इत्यादिना वक्ष्यमाणदिशेति भावः। **तदुक्तमिति**। "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति र्न हि सन्देहादलक्षणं भवति" इति न्यायः 'लण्' इत्यत्र सूत्रे णित्करणेन ज्ञापित इत्युक्तं महाभाष्ये। 'इत्यादिशास्त्रं' इत्यादिपदात् "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे" इत्यादिशास्त्रं ग्राह्यम्। 'शिवस्य' शिवादेरित्यर्थः। एतेन—"शैवाद्यागमात्" इत्यादिना "पाशुपतादिशास्त्रेषु रुद्रादिर्जगत्कारणत्वेन वेदादिवेद्य इति निगादितत्वात्" इति टीका व्याख्याता। अप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रागुक्तव्याख्यानपदतात्पर्यं विवृणोति— **नचेति**। यद्यपि टीकायां "न च तस्याप्रामण्येनासाधकत्वं" इत्यादिना आगमाप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रतीतिसाहित्येन प्रामाण्यमुपपादितम्। तथाऽपि सुधायां "न शास्त्रतात्पर्यावगतावापातप्रतीति र्वा व्याख्यातृवचनं वा लिङ्गं" इति द्वयोः स्वतन्त्रहेतुत्वोक्तेः, तत्समर्थनाय प्रतीतिनैरपेक्ष्येण प्रामाण्योपपादनमि-

चन्द्रिका

न च कारणत्वमिव शास्त्रतात्पर्यमपि शास्त्रगम्यम्, आत्माश्रयात्, येन शैवागमादिः तात्पर्यनिश्चायकः स्यात्। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्यादिश्रुतिरपि शिवे वेदतात्पर्यमित्येवंपरतयाऽऽगमैरेव व्याख्याता। न चैवं पञ्चरात्रादिना विष्णावपि तात्पर्यनिश्चयापत्तिः,

प्रकाशः

त्यदोषः। ननु कारणत्ववत्तात्पर्यमपि "सर्वे वेदाः" इत्यादिशास्त्रगम्यं, अतो नान्येषामपि प्रसक्तिरित्यत आह– **न चेति**। **आत्माश्रयादिति**। तात्पर्यज्ञानस्य शास्त्रार्थज्ञाने हेतुत्वात्तस्य च शास्त्रजन्यत्वे तात्पर्यस्यापि शास्त्रार्थतापत्त्या शास्त्रार्थज्ञाने शास्त्रार्थज्ञानं हेतुरिति स्यादित्यर्थः। ननु सर्वशास्त्रतात्पर्यनिश्चयः

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि॥

इत्युपक्रम्य "तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्युक्तेः विष्णावेव। सर्ववेदतात्पर्यमनेनावगम्यते। एतद्वाक्यतात्पर्यं त्वन्येनास्तु। नैतावता आत्माश्रय इत्यतस्तात्पर्यस्य शास्त्रगम्यत्वमुपेत्याप्याह—**सर्वे वेदा इति**। 'शिवे' शिवादौ। विष्णोः परमं 'पदं' प्राप्यं शिवादिरूपमित्येवंरूपतया तस्यार्थ इति भावः। "यथा च "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिशास्त्रबलाद्वेदादिकं विष्णोः प्रतिपादकमिष्यते" इति न्यायविवरणटीकां हृदि कृत्वाऽऽह—**न चैवमिति**।

चन्द्रिका

तथाऽपि सिद्धान्त्यभिप्रेतावधारणासिद्धेः । उपक्रमादि तु न तात्पर्यनिश्चायकम्, अश्वप्रतिग्रहेष्टिरुपक्रमाद्दातुरुपसंहारात्प्रतिग्रहीतुरिति प्रसङ्गात् । परस्परविरोधे मानान्तरविरोधं विनैकेनान्यस्य बाधस्त्वयुक्तः, द्वयोरपि शास्त्रैकदेशत्वेन तुल्यत्वात् ।

प्रकाशः

अवधारणेति । विष्णुरेव जगत्कारणत्वेन शास्त्रयोनिरित्यवधारणासिद्धेरित्यर्थः । एतच्च सौत्रावधारणार्थतुशब्दव्यावर्त्यमिति बोध्यम् । सौत्रान्वयपदव्यावर्त्ययोः व्याख्यानप्रतीतिमूलयोर्मध्ये व्याख्यानमूलं पूर्वपक्षं प्रपञ्च्य, प्रतीतिमूलमग्रे प्रपञ्चयिष्यन्, 'सम्' शब्दव्यावर्त्यं "उपक्रमादीनामपि क्वचित्तात्पर्यव्यभिचारदर्शनात् कथं लिङ्गत्वं" इति संक्षिप्य सुधोक्तं प्रपञ्चयति—**उपक्रमादि त्विति** । येन विष्णोरेव तन्निश्चयापत्तिरिति भावः । तदेव प्रपञ्चयति—**अश्वेति** । "प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्, स स्वां देवतामार्छत्, स पर्यदीर्यत, स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्, तन्निरवपत्, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत" इत्युपक्रमे "प्रजापतिर्वरुणाय" इति दातृत्वेनोक्तः प्रजापतिस्स्वां देवतां वरुणग्रहरूपामार्छत्, प्रजापतिरश्वं दत्वा जलोदरव्याधिमाप्नोदित्यर्थः । स प्रजापतिः पर्यदीर्यतेत्यादिना दातुरिष्टिः प्रतीयते, "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणं चतुष्कपालं निर्वपेत्" इत्युपसंहारे स्पष्टं प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति प्रतीयत इत्यर्थः । नन्वन्योन्यविरोधे एकेनान्यबाधोऽस्त्वित्यत आह—**परस्परेति** ।

चन्द्रिका

न चानुपसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्योपक्रमस्य बलीयस्त्वेनोपसंहारस्यास्वारस्यम्, अपच्छेदादौ परबलीयस्त्वस्यापि स्वीकारात् ।

प्रकाशः

तुल्यबलयोर्बाध्यबाधकभावायोगादिति भावः । उपक्रमस्य प्राबल्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति** । तदोपसंहारकृतविरोधानुपस्थितेरिति भावः । अधिकरणशरीरमग्रे वक्ष्यामः । **अपच्छेदादाविति** । षष्ठे "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" इति पञ्चमपादीयाष्टादशाधिकरणे चिन्तितम् । ज्योतिष्टोमे "यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्यात् सर्ववेदसं दद्यात् । यद्युद्गाताऽपच्छिद्याददक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत । तत्र तद्दद्यात् यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्" इत्यपच्छेदद्वये प्रायश्चित्तद्वयं श्रुतम् । अस्यायमर्थः—प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति । तदैकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकापङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम् । तत्र पुरोगन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत् । एवं सति यदि दैवात्प्रतिहर्ता स्वगृहीतं कच्छं मुञ्चेत्तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यात् । यद्युद्गाता मुञ्चेत्तदा दक्षिणामदत्वा प्रक्रान्तयज्ञं समाप्य पुनस्तेन यक्ष्यन् पूर्वं यदीरितं द्रव्यं तद्दद्यादिति । तत्रानुपूर्व्येण द्वयोरपच्छेदे, किं पूर्वोत्पन्ननिमित्तं प्रायश्चित्तं कार्यमुत विकल्पः, अथोत्तरनिमित्तमिति संशये, पूर्वनिमित्तमसञ्जातविरोधि निर्विघ्नमवगम्यत इति तद्बलीयस्त्वं, विकल्पो वा, द्वयोरपि

चन्द्रिका

न चोपसंहारस्य व्याख्यानरूपतया बलीयस्त्वेनेतरास्वारस्यम्, वेदोपक्रमाद्याधिकरणेषु उपक्रमबलीयस्त्वस्याप्युक्तेः ।

प्रकाशः

प्रामाण्यादिति प्राप्ते, नात्र पूर्वेणोत्तरस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः शक्यते विरोद्धुम् । प्रत्यक्षवाक्येन तदुत्पद्यत एव । तच्च जायमानं स्वविरुद्धं पूर्वज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते । तेनोत्पन्नमपि पूर्वज्ञानं मिथ्या भवति, बाधितत्वात् । अतः परप्राबल्यादुत्तरनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं कार्यमिति सिद्धान्त इति । आदिपदेन "सन्दिग्धे तु वाक्यशेषात्" इत्यादिग्रहः । **वेदोपक्रमेति** । तृतीये "श्रुतेर्जाताधिकारस्स्यात्" इति तृतीयपादीयाद्याधिकरणे "प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति, स तपोऽतप्यत, तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यन्त, अग्निर्वायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यः त्रयो वेदा असृज्यन्त, अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः" इत्युपक्रम्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतं "उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैस्साम्ना, उपांशु यजुषा" इति वाक्यमुदाहृत्य, किमुच्चैस्त्वादयो मन्त्रधर्माः किं वा वेदधर्मा इति संशये, विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथा च यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चैरेवोच्चरितव्या इति प्राप्ते, असञ्जातविरोधित्वेन प्रबलमुपक्रमनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात्, उपक्रमगतवेदपदानुसारेण विध्युद्देशगतानामपि ऋगादिश-

चन्द्रिका

पौरुषेयवाक्ये तु विवक्षानुसारेण अन्यन्नेयम् । अभ्यासोऽपि न तात्पर्यधीहेतुः, असकृदुक्तैर्वैयर्थ्यात् । अन्यथा "समिधो यजति" इत्यादौ अभ्यासात् कर्मभेदो न स्यात्, पौनरुक्त्यं च न क्वापि दोषःस्यात् ।

प्रकाशः

ब्दानां वेदपरत्वे सति ऋचोपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीया इति सिद्धान्तितम् । नन्वेवं शैवादिभिरपि तात्पर्यनिश्चयो न स्यात्, अनिश्चिततात्पर्याणां तेषां वेदतात्पर्यानिश्चायकत्वात्, तत्तात्पर्यनिश्चयस्य च शैवादिभिरेव जनने अत्माश्रयापत्त्योपक्रमादेरेव तत्रानुसर्तव्यत्वात्, तेषां चोक्तदिशा बलाबलव्यवस्थाऽयोगादित्यत आह— **पौरुषेयेति** । वेदे च वक्तुरभावादिति भावः । **समिधो यजतीति** । द्वितीयस्य द्वितीये पादे "एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्" इति द्वितीयेऽधिकरणे "समिधो यजति तनूनपातं यजति" इत्यादि पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तं यजतिपदं धात्वर्थावच्छिन्नामेकां भावनां वक्तुचत प्रत्यभ्यासं भावनाभेदमिति संशये, प्रकृतिप्रत्यययोः पुनःपुनश्श्रवणात्सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञावशाच्छब्दाभेदेऽर्थभेदस्यालीकत्वात्स एव योगः, सैव भावना एकैवेति प्राप्ते, अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिविरोधापत्त्या पुनश्श्रवणरूपाभ्यासाद्यागभावनयोर्भेद इति सिद्धान्तितम्।अभ्यासस्य तात्पर्यधीहेतुत्वे यागभावनारूपकर्मभेदो न स्यादित्यर्थः। **पौनरुक्त्यं चेति**। 'अन्यथा' इत्यनुकर्षः ।

चन्द्रिका

मानान्तराग्राह्यार्थत्वरूपाऽपूर्वताऽपि नतात्पर्यधीहेतुः, श्रुतिमूलस्मृत्या, सर्वज्ञत्वादिसाधकसर्वकर्तृत्वाद्यनुमानेन, जगत्सत्यत्वजीवेश्वरभेदादिग्राहिप्रत्यक्षेण च गृहीतार्थायाः श्रुतेरतात्पर्यप्रसङ्गात् । फलमपि न तात्पर्यधीहेतुः, अश्रुतफलानां नित्यादिवाक्यानमतात्पर्यापातात् । अफले श्रुतितात्पर्यानुपपत्त्या फलकल्पने अन्योन्याश्रयात् । एवमर्थवादोऽपि, लोके वेदे च अर्थवादहीनानामपि तात्पर्यदृष्टेः । उपपत्तिरपि श्रुत्युक्ताऽनुक्ता वा । न द्वयमपि, सापेक्षत्वेनानपेक्षत्वरूपप्रामाण्यहानेः ।

प्रकाशः

वक्ष्यमाणदूषणसौकर्यायापूर्वतास्वरूपं विवृण्वन्, तदहेतुत्वमाह— **मानान्तरेति** । बहुव्रीहिः । स्मृतिगृहीतार्थायाः धर्मादिबोधकश्रुतेः, अनुमानगृहीतार्थायाः सार्वज्ञ्यश्रुतेः, प्रत्यक्षगृहीतार्थायाः विश्वसत्यत्वादिश्रुतेरित्यर्थः । 'स्वार्थे' इति शेषः । फलवत्त्वरूपफलस्याऽपि तन्नेत्याह—**फलमपीति** । नित्यनैमित्तिककर्मबोधकानामित्यर्थः । 'अफले' फलरहिते कर्मणीत्यर्थः । सिद्धे तात्पर्ये तद्बलात्स्वर्गादिरूपफलकल्पना, फलवत्त्वेन च तात्पर्यकल्पनेत्ययोन्याश्रयादित्यर्थः । **एवमिति** । 'न तात्पर्यधीहेतुः' इत्यनुकर्षः । **दृष्टेरिति** । तथा च व्याभिचारान्न हेतुरित्यर्थः । **सापेक्षत्वेनेति** । श्रुतेर्युक्तिसापेक्षत्वेनेत्यर्थः । **अनपेक्षत्वरूपेति** । उक्तं च तर्कपादे जैमिन्याचार्यैः—"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे अनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" इतीति भावः ।

चन्द्रिका

अतएव "तेन ह्यन्नं क्रियते" इत्यादिहेतुवन्निगदार्थवादस्य हेतुसमर्पकत्वे अप्रामाण्यप्रसङ्गात्तत्त्यागः । तस्मान्नोपक्रमादिना तात्पर्यनिश्चयः, किन्तु सर्वज्ञप्रणीतागमादेव । यद्वा—शास्त्रात् रुद्रादेः कारणता तावद्भाति ।

प्रकाशः

अत एवेति । "आद्ये हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्" इति द्वितीयपादे तृतीयाधिकरणे "शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते" इत्युदाहृत्य शूर्पेण होमे कर्तव्येऽन्नकरणत्वं हेतुरुतार्थवाद इति संशये, लक्षणया हि प्राशस्त्यपरत्वमतोऽन्नकरणत्वं हेतुरिति प्राप्ते, वेदेनोच्यमानस्य शूर्पहोमसाधनत्वस्य हेतुसापेक्षत्वे वेदस्याप्रमाण्यापत्तेः प्ररोचनार्थमर्थवादस्यापेक्षितत्वात् "तेन ह्यन्नं क्रियते " इत्ययमर्थवाद इति सिद्धान्तितम् । **अप्रामाण्येति** । "तेन हि" इतिवाक्यसमर्पितहेतुसापेक्षत्वेन "शूर्पेण" इति विध्युद्देशस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्तस्य हेतुसमर्पकत्वत्याग इति वा, "तेन हि" इत्यस्यैव हेतुत्वोपपादकव्याप्त्यादिबोधकमानान्तरसापेक्षत्वापातेन वा तत्त्याग इत्यर्थः । एवं समन्वयपदाभ्यां व्यावर्त्य न्यायविवरणोक्तं पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । बलाबलानिरूपाणाद्व्यभिचाराच्छ्रुत्यप्रामाण्यापाताच्चेत्यर्थः । वेदजन्यापातप्रतीतिमूलं भाष्योक्तमन्वयपदव्यावर्त्यं पूर्वपक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । 'शास्त्रात्' "ज्ञात्वा शिवं" "हिरण्यगर्भः" इत्यादिवेदरूपात् । रुद्रादिकारणत्वं शास्त्रतात्पर्य-

चन्द्रिका

तत्र शास्त्रतात्पर्यं च अबाधितप्रतीत्या निश्चीयते । न हि रुद्रादेः कारणत्वे शास्त्रादन्यद्बाधकमस्ति, "नैषातर्केण" इत्यादिश्रुत्या कारणतायामशास्त्रस्य साधकताया इव बाधकताया अप्यभावात् । नापि विष्णोः कारणत्वसाधकं, रुद्रादेः कारणत्वनिषेधकं वा शास्त्रं बाधकम्,

प्रकाशः

विषयरूपशास्त्रयोनि, शास्त्रजन्यप्रतीतिविषयत्वाद्विष्णुकारणत्ववदितिप्रयोगो बोध्यः । ननु प्रतीतेस्तात्पर्यविषयाविषयकतया भ्रान्तित्वेनाप्युपपत्त्या कथं तेन तत्साधनमित्यतः तदविनाभूतत्वं तस्याह—**तत्रेति** । रुद्रादिकारणत्व इत्यर्थः । यद्यपि टीकायामापातप्रतीतिरेव पूर्वपक्षमूलत्वेनोक्ता, न तु तस्यास्तात्पर्यार्थविषयकत्वमपि । तथाऽपि सुधाभिप्रेतस्वतन्त्रसाधनत्वनिर्वाहाय तदप्यत्रोच्यत इत्यदोषः । वाक्यजन्यप्रतीतेर्हि वाक्यतात्पर्यार्थविषयकत्वमौत्सर्गिकं, क्वचित्तु बाधकादपोद्यते । इह च तद्बाधकं वेदरूपात् शास्त्रादन्यत्, शिवादिर्न जगत्कर्ता जननपारतन्त्र्यादिदोषित्वाच्चैत्रवदित्याद्यनुमानंवा, विष्णुकारणत्वादिबोधकं "न ते विष्णो" इत्यादिशास्त्रं वा । आद्यं तु न बाधकमित्याह—**नहीति** । तदेवाह—**नैषेति** । 'एषा' जगत्कारणविषया मतिस्तर्केणानेयाऽपनेया च न भवतीति साधकत्वबाधकत्वयोरपि निरासादिति भावः । 'अशास्त्रस्य' शास्त्रादन्यस्यानुमानादेः । द्वितीयं निराह—**नापीति** ।

चन्द्रिका

वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । पूर्ववादिनश्च सिद्धान्त्यभिमतविष्ण्वेकनिष्ठत्वनिश्चयविघटनेन कृतार्थत्वात् । कालादिभेदेन विष्णोः कारणत्वस्य रुद्रादेस्तदभावस्य चोपपत्तेश्च । अबाधोपपत्तौ च बाधस्यान्याय्यत्वात् । पक्षे बाधस्य षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव न्यायप्राप्तत्वात् ।

प्रकाशः

वैपरीत्यस्येति । "एक एव **रुद्रो** न द्वितीयाय तस्थे" इत्यादेः शिवादिकारणत्वसाधकस्य विष्णुकारणत्वनिषेधकस्य शास्त्रस्य सत्त्वात्तच्छास्त्रं विष्णुकारणत्वे बाधकमिति वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्यर्थः । तथा च वाक्यद्वयं प्रागुक्तदिशा तत्कारणत्वपरमितिभावः । नन्वेवमपि पूर्वपक्षे विष्णुकारणत्वानिरासात् कथमिष्टसिद्धिरित्यत अह—**पूर्ववादिन** इति । नन्वेवमन्योन्यं कारणत्वसाधकबाधकशास्त्रस्य कागतिरित्यत आह—**कालादीति** । "सर्वमसृजत" इति विष्ण्वादेः सर्वकारणत्वोक्तिः तत्तत्कालसृज्याभिप्राया, सर्वस्रष्टृत्वयोग्यताभिप्राया वा इति भावः । ननु विष्णुकारणत्वदशायां तद्बोधकशास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि रुद्रकारणत्वबोधकस्य प्रामाण्यानापत्त्या बाधस्यावश्यकत्वे सर्वथैव बाधमुपेत्य विष्णोरेव कारणत्वमुपेयतामित्यतआह—**अबाधेति** । 'बाधस्य' आत्यन्तिकबाधकस्य मीमांसकैरनभ्युपेतत्वादित्यर्थः । **षोडशीति** । दशमे "शिष्टत्वात्प्रतिषेधः * स्यात्" इत्यष्टमपादीयतृतीयाधिकरणे अतिरात्रनामके

* "शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः" इति मुद्रित पुस्तक पाठः ।

चन्द्रिका

यदि च पौरुषेयेण पूर्वापरपरामर्शेन शब्दस्वरसप्रतीतत्यागः, तदा पुरुषोत्प्रेक्षयाऽपौरुषेयःशब्दो बाध्येत । एवञ्च विष्णोरेव कारणत्वे सर्वैः कारणवाक्यैः प्रतिपाद्यत्वस्य हेतुत्वे असिद्धिः,

प्रकाशः

ज्योतिष्टोमसंस्थाविशेषे "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति विधाय श्रुते "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति वाक्ये नञ् पर्युदासोऽर्थवादो वा प्रतिषेधो वेति संशये, "यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु" इत्यत्रानुयाजभिन्नेष्वितिवत् नञ् पर्युदासः, "न तौ पशौ करोति न सोमेऽध्वरे "इत्यत्र सोमे यथा नाज्यभागौ तथा पशावपीति "न सोमे" इतिवदर्थवादो वेति प्राप्ते, अतिरात्रभिन्न इति पर्युदासे प्रागुक्तविधेर्निर्विषयत्वापत्तेः, षोडशिनिषेधेन षोडशिनः स्तुतौ व्यावानेनार्थवादत्वायोगादन्यशेषत्वाभावाच्च तदुभयासम्भवात्प्रतिषेध एवायम् । अगत्या ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः, प्रतिषेधार्थवत्त्वायाकरणेऽपि क्रतुसिद्धिरस्तीति कल्प्यते । विध्यर्थवत्त्वाय चानुष्ठाने फलभूयस्त्वमित्युभयोपपत्तिरिति सिद्धान्तितम् । अत्र यथा विहितप्रतिषिद्धत्वरूपन्यायप्राप्तत्वात्पक्षे बाधः सह्यः, तथा विष्णुतदितरयोः कारणत्वबोधकशास्त्रद्वयप्रामाण्यरूपन्यायप्राप्तत्वात्पक्षे बाधः सह्य इत्यर्थः । प्रागुक्तप्रयोगे व्याप्तिमुपपाद्य विपक्षे बाधकमाह—**यदि चेति** । पूर्वपक्षद्वयेऽपि टीकादावस्फुटत्वात्फलमाह—**एवं चेति** । **असिद्धिरिति** । विष्णुस्स्वयमेव कारणं,

चन्द्रिका

कतिपयप्रतिपाद्यत्वस्य हेतुत्वे तु व्यभिचार इति । अत्र चाद्यः पूर्वपक्षः "न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम्" इति न्यायविवरणोक्तः। द्वितीयस्तु "अज्ञानां प्रतीयमानं" इति भाष्योक्तः। अत एव सुधायां—"न शास्त्रतात्पर्यावगतावापातप्रतीतिर्वा व्याख्यातृवचनं वा लिङ्गम्" इत्युक्तम् । अत्र तु टीकायां

प्रकाशः

तथा शास्त्रयोनित्वादिति प्रागुक्तहेतावन्यस्यापि कारणत्वेनैकदेशबोध्यत्वादसिद्धिरित्यर्थः। **व्यभिचार** इति । रुद्रादौ कारणत्वेन कतिपयशास्त्रबोध्यत्वरूपहेतुसत्त्वेऽपि स्वयमेव कारणमिति साध्यं नेति व्यभिचार इति भावः। तथा चान्यस्यापि कारणत्वं प्राप्तमिति पूर्ववदतिव्याप्तिरिति पूर्वाधिकरणफलाक्षेप इति भावः । एतेन "पाशुपताद्युक्तिप्रतीतिभ्यामन्येषामपि कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वे जगत्कारणत्वं न विष्णोरेव लक्षणम्" इति टीका व्याख्याता । 'पञ्चरात्राद्युक्तिप्रतीतिभ्यां विष्णोः कारणत्वेन शास्त्रयोनित्ववत्' इत्यप्यादौ योज्यमित्युक्तं भवति ॥

भाष्येऽदर्शनात्पूर्वपक्षद्वयमूलमाह—**अत्र चेति** । टीकारीत्यैक एव कुतो नोक्त इत्यतस्तत्र स्पष्टं सिद्धान्तसुधासम्मतिमाह—**अत एवेति**। वाशब्दाद्द्वेधा पूर्वपक्षो ज्ञाप्यत इति भावः। टीकायामेवं **न दृश्यत** इत्यतः पक्षान्तरमेतदिति भावेन तत्र

चन्द्रिका

न्यायविवरणे आदिपदेन प्रतीतेरप्युक्तत्वात्, भाष्ये प्रतीत्या पाशुपतादिशास्त्रस्याप्युपलक्षणात्, प्रतीतिसध्रीचीनागमेनैक एव दृढः पूर्वपक्षो दर्शितः ॥ **सिद्धान्तस्तु—**

व्याख्यातृवचनानां यैर्लिङ्गैस्तात्पर्यनिश्चयः ।
उपक्रमाद्यैस्तैरेव श्रुतितात्पर्यनिर्णयः ॥ १ ॥
आपातजप्रत्ययाश्च परस्परविरोधिनः ।
अविरुद्धा प्रतीतिस्तु पूर्वापरविमर्शजा ॥ २ ॥

अनिश्चिततात्पर्यस्यागमस्य शास्त्रतात्पर्यानिश्चायकत्वात् उपक्रमा-

प्रकाशः

भाष्याद्यानुकूल्यं दर्शयन् तत्र टीकोक्तं पूर्वपक्षमाह—**अत्र तु टीकायामिति** । न्यायविवरणटीकाऽप्युपलक्ष्यते ॥

अन्वीयन्ते शक्तितात्पर्यगोचरेण सम्बध्यन्ते तथा ज्ञायन्त- इति यावत्, वाक्यान्येतेनोपक्रमादिलिङ्गसमुदायेनेति **सौत्रयौगिका**न्वयपदेनोपक्रमादीनामेव तात्पर्यधीहेतुत्वं, न तु व्याख्यानप्रतीत्योरित्युक्तम् । तत्र हेतुं वदन् पूर्वपक्षद्वयं क्रमेण निराह—**व्याख्यात्रिति, आपातजेति** च । उपक्रमादेरुपजीव्यत्वाद्व्याख्यानस्य तदुपजीवकत्वात्, तथाऽऽपातप्रतीतार्थस्य पूर्वापरविरुद्धत्वात्, उपक्रमादिपरामृष्टस्याविरुद्धत्वादुपक्रमादेरेव तात्पर्यधीहेतुत्वं, न तु व्याख्यानप्रतीत्योरित्युक्तं भवति । तदुपजीव्यत्वं व्यञ्जयन्नाद्यश्लोकं व्याचष्टे—**अनिश्चितेति** । आगमादेवागमतात्पर्य-

चन्द्रिका

दिभिरागमतात्पर्यनिश्चये, वेदेऽपि तैरेव लोके कृतैः तन्निश्चयोऽस्तु । न हि मानान्तराविरुद्धापातधीविषयेऽपि उपक्रमाद्यननुगुणे व्याख्यानेनापि तात्पर्यम् । अन्यथा परेणापि कालादिभेदेन वाक्य द्वयविरोधोऽपरिहार्यः स्यात् । न च लोके वक्तुपदेशेन वा तन्मूलव्याख्यानेन वा तात्पर्यधीर्न तूपक्रमादिनेति शङ्क्यम्, वक्तरि तात्पर्यमनुपदिश्य नष्टेऽपि तात्पर्यधीदर्शनात् । यत्तूक्तमापातप्रतीतत्यागे शब्द एव बाधितः स्यादिति, तन्न,

प्रकाशः

निश्चये आत्माश्रयादिति भावः । 'लोके' पौरुषेयवाक्ये । ननूपक्रमादिनाऽऽगमतात्पर्यनिर्णयेऽपि मानान्तराविरुद्धापातप्रतीते वेदार्थे तेनैव तात्पर्यधीरस्त्वित्यत आह—**न हीति** । 'निश्चीयते' इति शेषः । 'अन्यथा' तादृशेऽपि तात्पर्यनिर्णये । **वाक्यद्वयेति** । विष्णुतदितरकारणत्वबोधकवाक्यद्वये उपपत्ति विरोध इत्यर्थः । **यदुक्तमुपक्रमादिभिरागमतात्पर्यनिश्चय** इति, तदाक्षिप्य निराह—**न चेति** । **नष्टेऽपीति** । तत्र द्वयोरप्यभावेन व्यभिचारादुपक्रमादेरेवाव्यभिचारादुक्तमुपजीव्यत्वं युक्तमिति भावः । उक्तं च सुधायाम्—"अत उपजीव्यत्वादुपक्रमादीनामिव तात्पर्यलिङ्गत्वम्" इति । द्वितीयश्लोके, आपातप्रतीतित्यागे विमर्शप्रतीतिग्रहणे विरोधाविरोधौ हेतू उक्तौ । तत्र प्रागुक्तदोष-

चन्द्रिका

आपाततो भ्रमप्राप्तमर्थं हित्वा विमर्शतः ।

गहनश्रुतितात्पर्यविषयोऽन्विष्यते यतः ॥ १ ॥

एवञ्चापातप्रतीतत्यागे पुरुषे भ्रान्तिरेव त्यक्ता भवति, न वेदार्थः, कुतः?

न हीक्षुलेहनेनैव ज्ञात इक्षुरसो भवेत् ।

न चेक्षुदण्डं निष्पीड्य लब्धो नेक्षुरसो भवेत् ॥

नह्यनन्तशाखात्मकत्वात् स्वरूपेणैवापरिच्छेद्यः नानानिगमनिरुक्तव्याकरणादिना विना दुर्बोधपदार्थः नानान्यायकलापं च विना दुरधिगमवाक्यार्थश्च वेदस्सुबोधार्थः । तदुक्तं वार्तिके—

अन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते ।

प्रकाशः

मुद्धरति—**यत्त्विति** । **आपातत इति** । गहनतात्पर्यार्थस्यान्विष्यमाणत्वान्न शब्दबाध इत्यर्थः । प्रतीतस्य वेदार्थस्य त्यागात्कथं न तद्बाध इत्यत आह—**एवं चेति** । तात्पर्यार्थोपादाने सतीत्यर्थः । गहनतात्पर्यार्थस्यैव वेदार्थत्वं न त्वनीदृशस्येत्यत्र को हेतुरिति भावेन 'कुतः' इति प्रश्ने, इक्षुनिष्पीडनेन लब्धस्य यथेक्षुरसत्वं दृष्टं न त्वनीदृशस्य, तथेति भावेन दृष्टान्तं तावदाह—**न हीति** । ननु तत्र कठिनत्वात्पीडनापेक्षा, न त्विह शब्दे इत्यतोऽस्यापि दुर्बोधत्वादिना काठिन्यं हेतुमाह—**न ह्यनन्तेति** । स्वरूपपदार्थवाक्यार्थानां दुर्ग्रहत्वादित्यर्थः । **अन्य इति** । महावाक्यैकदेशभूतेनाङ्गवा-

चन्द्रिका

अन्यश्च परिपूर्णेन समस्ताङ्गोपसंहृतौ ॥

पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम् । इति ॥

एतेन पुराणादेरपि आपातप्रतीत्या अर्थं वदन्तो निरस्ताः । उपक्रमादयोऽपि सावकाशत्वनिरवकाशत्वादिना आलोचितास्तात्पर्यप्रमापकाः। तात्पर्यज्ञानं च साक्षात्प्रतिबन्धनिरासेन वा शाब्दधी-

प्रकाशः

क्येन प्रधानवाक्येन च तत्कर्तव्यतारूपः शास्त्रार्थैकदेशः प्रतीयते, प्रधाने सर्वाङ्गोपसंहारे कर्तव्ये अङ्गवाक्यैकवाक्यतामुपगतेन प्रधानवाक्येन साङ्गप्रधानकर्तव्यतारूपोऽन्यः परिपूर्णः शास्त्रार्थः प्रतीयत इति पूर्वापरपर्यालोचनावशात् प्रथमोत्पन्नप्रतीतेरन्यां प्रतीतिं शब्दः करोतीति तदभियुक्तोक्तार्थ इव, निगमन्यायादिसमस्तवेदाङ्गोपसंहारे सति परिपूर्णोऽर्थः प्रतीयत इत्यपि तस्यार्थः प्रतीयत इत्युक्तार्थे सम्मतिरियमिति वदन्ति । **एतेनेति** । आपातप्रतीतादेः पूर्वापरविरुद्धत्वादिनेत्यर्थः । एवं श्लोकद्वयव्याख्यानेन पूर्वपक्षद्वयं निरस्येदानीं 'उपक्रमादि तु न तात्पर्यनिश्चायकम्' इति पूर्ववाद्युक्तं निरसितुं सौत्रसंशब्दोक्तसम्यक्त्वं विवृणोति—**उपक्रमादयोऽपीति** । उक्तं च सुधायां—'नोपक्रमादिमात्रं लिङ्गं येन व्यभिचारः, किन्तु सम्यक्प्रविचारलक्षणावान्तरव्यापारोपेता एव' इत्यादि । तात्पर्यधीरेव व्यर्थेत्यत आह—**तात्पर्येति** । तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञानानियामकत्वे हि नानार्थे श्लिष्टे च विनिगमका-

चन्द्रिका

हेतुः। उपक्रमादीनि च शेषत्वादौ श्रुतिलिङ्गादीनीव, तात्पर्ये प्रत्येकं प्रमाणानीत्येकैकस्याननुगमेऽपि न दोषः। न ह्येकमनेकलिङ्गैर्न

प्रकाशः

भावेनार्थविशेषधीर्न स्यात्, "यष्टीः प्रवेशय" इत्यादावन्वयानुपपत्त्यभावेन लक्षणा च न स्यादिति भावः। **प्रतिबन्धेति**। संशयादिरूपेत्यर्थः। तदर्थमुपक्रमाद्यालोचनमावश्यकमिति भाव। 'अश्रुतफलानां' इत्यादिना प्रागुक्तं व्यभिचारमुद्धर्तुमाह—**उपक्रमादीनि चेति**। यथा शेषशेषिभावे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या अन्योन्यनैरपेक्ष्येण प्रमाणं, तथोपक्रमादयोऽपि प्रत्येकं तात्पर्ये प्रमाणानीति क्वचित्फलाद्यश्रवणेऽप्यन्यस्य सत्त्वात्तात्पर्यधीस्तत्रापि स्यादेवेति भावः। यद्यपि लिङ्गस्य श्रुत्याद्यन्यतमसापेक्षत्वेनैव प्रामाण्यमुक्तं "**लिङ्गक्रमसमाख्यानात्**" इति काम्येष्ट्यधिकरणे। विस्तृतमेतदाद्यसूत्रे काम्येष्ट्यधिकरणम्। तथाऽपि यत्रैकान्तिकं कारणत्वं, तत्र लिङ्गादपि तादर्थ्यं यथार्थज्ञानस्य अनुष्ठानोपयोगित्वं, यथा वा आत्मज्ञानस्य साम्परायफलकर्मोपयोगित्वमिति भावेनैवमुक्तिरिति ध्येयम्। प्रागुक्तारुणाधिकरणे श्रुतिविनियोगः, प्रागुक्तमन्त्रस्रुवाधिकरणयोर्लिङ्गविनियोगः, प्रागुक्तवेदोपक्रमाधिकरणे वाक्यविनियोगः, तत्रैव पादे "असंयुक्तं प्रकरणात्" इति चतुर्थेऽधिकरणे प्रकरणेन, तत्रैव प्रकरणे "क्रमश्च देशसामान्यात्" इति पञ्चमेऽधिकरणे स्थानेन, "आख्या त्वेवं तदर्थत्वात्" इति

चन्द्रिका

साध्यते । दुरधिगमेऽसम्भावितार्थे तात्पर्याभावशङ्कानिरासार्थमसकृदुक्तिश्चार्थवती । यत्र शपथरूपत्वं वा, प्रकृतोपयोगिप्रमेयान्तरकथनेन पुनस्तदुपसंहाररूपत्वं वा, अधिकविवक्षादिकं वा नास्ति, केवलं ज्ञातज्ञापकता, तत्र पौनरुक्त्यं दोषः ।

प्रकाशः

षष्ठेऽधिकरणे समाख्यया विनियोगो ध्येयः । विस्तरस्तु गुरुपादकृतन्यायाध्वदीपिकायां ध्येयः । एकस्मिन् तात्पर्यरूपेऽर्थे किमनेकलिङ्गैः कृत्यमित्यत आह—**न हीति** । भिन्नवाक्यस्थैर्लिङ्गैरित्यर्थः । धूमालोकादिना वह्निसाधनदर्शनादिति भावः । एकत्र वाक्ये उपक्रमाद्यनेकलिङ्गमेलने सत्येकेनार्थनिश्चये किमन्यैरित्यत आह—**न हीति** । इत्येके । उपक्रमादिसप्तकस्य साधारण्येन तात्पर्यधीहेतुत्वमुक्त्वा, प्रत्येकं तत्सिसाधयिषुरुपक्रमोपसंहारयोर्वक्तव्यविशेषाभावादभ्यासस्य प्रागुक्तदोषमुद्धरन् तद्धीहेतुत्वमाह—**दुरधिगम इति** । यदुक्तं पौनरुक्त्यं न क्वचिद्दोषः स्यादिति, तदुद्धरति—**यत्रेति** । "सत्यं सत्यं पुनस्सत्यं" "सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इत्यादाविवेत्यर्थः । **प्रकृतेति** । "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" इत्यादाविवेत्यर्थः । तत्र हि प्रकृतसर्वगुणपूर्णत्वोपयोगियुक्त्यविरोधमुक्त्वा गुणपूर्णत्वस्य निगमनात् । **अधिकेति** । "अर्भकौकस्त्वात्" इत्यत्र शङ्कितस्यैव "अल्पश्रुतेः" इत्यत्र पुनः शङ्का अंशस्यापि व्याप्तत्वं वक्तुं यथा, तथेत्यर्थः । आदिपदात् "व्याख्याता व्याख्याताः"

चन्द्रिका

"समिधो यजति" "इडो यजति" इत्यादौ असकृदुक्तेः भिन्नप्रकारत्वेन एकप्रकारासकृदुक्तिरूपतात्पर्यलिङ्गाभ्यासाभावात्, "पञ्च प्रयाजाः" इति सङ्ख्याभेदस्य समिदादिनामभेदस्य च सत्त्वाच्चाविशेषपुनश्श्रुतिरूपाभ्यासात् कर्मभेदः । यत्र त्वसकृदुक्तिरेकप्रकारा, उक्तश्च बाधकं नास्ति, तत्राभ्यासात् "अहो दर्शनीयाऽहो दर्श-

प्रकाशः

इत्यादाविव प्रागुक्तं प्रमेयावधारणरूपं प्रयोजनं यत्र नास्तीत्यादि गृह्यते । यदपि "समिधो यजति" इत्यादावभ्यासात्कर्मभेदो न स्यादित्युक्तं, तत्राह—**समिध इति । एकप्रकारेति ।** "एकप्रकारासकृदुक्तिरभ्यासः" इति टीकोक्तेरिति भावः । तथा च तस्य तत्र व्यभिचारो नेति भावः । न च तत्रापि यजत्यंशे ताद्रूप्यमस्तीति वाच्यं, एकदेशमात्रेण तथात्वस्यातिप्रसङ्गित्वादिति भावः । कथं तत्र कर्मभेद इत्यत आह—**पञ्चेति ।** "तिस्र आहुतीर्जुहोति" "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" इत्यादाविव सङ्ख्यया वा, "अथैष ज्योतिः" इत्यादाविव समिदादिनामभेदेन वा कर्मभेदे अभ्युच्चयत्वेन "एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषात्" इति सूत्रेऽभ्यासेन कर्मभेद उक्त इत्यर्थः । ननु कुत एवमभ्यासद्वैविध्यम्, मीमांसकोक्ताभ्यास एवास्तु, तस्य सिद्धार्थएव तात्पर्यधीहेतुत्वं, न साध्यार्थे वाक्ये इत्येवोच्यतामित्यत आह— **यत्रत्विति ।** 'अभ्यासात्तात्पर्यधीः' इत्यन्वयः । **उक्तं चेति ।** शपथरूपत्वादिकं सङ्ख्याभेदादिकं वेत्यर्थः ।

चन्द्रिका

नीया " इत्यादिसिद्धार्थइव " एह्येहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्र " "बध्यतां बध्यतां बालः" इत्यादिसाध्यार्थवाक्येऽपि तात्पर्यधीर्दृष्टैव । अपूर्वता तु स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानादिविरोधिना स्वानुपजीविमानान्तरेणाग्राह्यार्थत्वम् । वेदार्थस्य धर्माधर्मादेरीश्वरसार्वज्ञ्यादेश्च स्वोपजीविना स्मृतिवाक्येन, सर्वकर्तृत्वाद्यनुमानेन च ग्राह्यत्वेऽपि तयोर्वेदोपजीवित्वाद्वेदस्यापूर्वता । वेदार्थस्य वेदानुपजीवीश्वरप्रत्यक्षग्राह्यत्वेऽपि ईश्वरस्य वेदबोधनीयत्वाभावात्, वेदबोधनीयास्मदादिगताज्ञानं प्रति चेश्वरज्ञानस्याविरोधित्वात् वेदस्यापूर्वता । प्रत्यक्षग्राह्यार्थे प्राक्प्रवृत्तस्य शब्दस्य तदगृहीतार्थत्वेऽपि तद्ग्राह्यार्थत्वादपूर्वत्वाभावः । अतएव अवघातादेर्वैतुष्यसाधनताया वेदानुपजीविमा-

प्रकाशः

"अहो" इत्यादि लौकिकं वाक्यम् ॥ प्रागुक्तदोषास्पृष्टतयाऽपूर्वतां निर्वक्ति—**अपूर्वता त्विति** । **स्वेति** । यस्य वाक्यस्य अपूर्वतोच्यते, तद्वाक्यं स्वशब्देन गृह्यते । "स्वानुपजीवि" इत्यस्य व्यावर्त्यं स्वयमेवाह—**वेदार्थस्येति** । एतेन प्रागुक्तदोषो निरस्तो भवति । 'स्वबोधनीय' इत्यादिपदकृत्यमाह—**वेदार्थस्येति** । एतेन धर्मित्वेन वा प्रतियोगित्वेन वा ग्राह्येश्वरांशे वेदोपजीव्यस्मदादिगतप्रत्यक्षादिना ग्राह्यजीवेशभेदार्थकस्य वेदस्यापूर्वतोक्ता भवति । उक्तं चैतद्वेदादिश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गे । 'अगृहीत' इत्यनुक्त्वा 'अग्राह्यार्थत्वं' इत्युक्तेः फलमाह—**प्रत्यक्षेति** । उक्तापूर्वत्वं मीमांसकसम्मतमित्याह—**अत एवेति** ॥ चतुर्थे द्वितीयपादे "संस्कारे

चन्द्रिका

नान्तरग्राह्यत्वेन "व्रीहीनवहन्ति" इत्यादेरपूर्वविधित्वासम्भवान्नियमविधित्वमाश्रितम् । अतएव च "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" इत्यादेः स्वरूपसिद्ध्यादौ स्वानुपजीविना मन्थरगामिना मन्त्रसामर्थ्यरूपेण लिङ्गनागृहीतार्थत्वाभावेऽपि ग्राह्यार्थत्वेनापूर्वविधित्वासम्भवात् परिसङ्ख्यात्वमुक्तम् ।

प्रकाशः

च तत्प्रधानत्वात्" इत्येकादशेऽधिकरणे "व्रीहीनवहन्ति" इत्ययं किं विधिरुतानुवाद इति संशये, पुरोडाशप्रकृतित्वेन "व्रीहिभिः" इति वाक्ये व्रीहिविधानाद्वैतुष्यार्थमर्थाक्षिप्तावहननानुवाद इति प्राप्ते, वैतुष्ये नखविदलनादिसाधनान्तरस्यापि सम्भवान्न नियमेनावहननाक्षेपोऽतोऽप्राप्तांशपरिपूरणेन नियमार्थो विधिरिति सिद्धान्तितम् । **मानान्तरेति** । अन्वयव्यतिरेकसध्रीचीनप्रत्यक्षेत्यर्थः । **नियमेति** । अवघातेनैव व्रीहीन् तुषविमुक्तान्कुर्यान्नान्येनेत्येवंरूपनियमेत्यर्थः । **इमामिति** । आद्ये मन्त्राधिकरणे "परिसङ्ख्या" इति गुणसूत्रविषयतया "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्युदाहृत्य रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेनाश्वरशनाग्रहणे मन्त्रस्य नियतप्राप्तिसत्त्वेनापूर्वनियमविध्योरसम्भवेन लिङ्गाविशेषात् गर्दभरशनाग्रहणेऽपि प्राप्तिप्रसक्तौ तन्निवर्तनरूपपरिसङ्ख्याविधिरित्युक्तम् । गृहीतार्थत्वाभावे हेतुः–**मन्थरेति** । श्रुतिकल्पनाद्वारा लिङ्गस्य विनियोजकत्वेन विलम्बितात्ततः प्रागेव ब्राह्मणं प्रवर्ततइति भावः।

चन्द्रिका

"य एवं विद्वान्" इत्याद्यनुवादस्य स्वानुपजीविना पुरोवादरूपेण आग्नेयादिवाक्येनागृहीतार्थत्वाभावादपूर्वत्वाभावः। "दध्ना जुहोति" इत्यादेश्च गुणविधेः स्वानुपजीविना "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिना ग्राह्यार्थत्वान्न होमांशेऽपूर्वता, किन्तु तदग्राह्यदध्यादौ। एवं देवतासहितकर्मविधायकस्य ब्राह्मण-

प्रकाशः

य एवं विद्वान् इति । विद्वद्वाक्यद्वयस्याग्नेयादित्रिकद्विकानुवादत्वमाद्यसूत्रे विवृतम् । 'अत एव' इति पदमिहोत्तरत्र चानुवर्तनीयम् । अग्राह्यार्थत्वाभावोपपादनाय "अगृहीतार्थत्वाभावात्" इत्युक्तम् । "गृहीतार्थत्वात्" इत्यपि क्वाचित्पाठः । **गुणविधेरिति** । दधिरूपगुणविधेरित्यर्थः । द्वितीये "आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात्" इति द्वितीयपादीयपञ्चमाधिकरणे "दध्ना जुहोति, ऊर्ध्वमाघारयति" इत्यादिकं किं गुणविशिष्टकर्मविधिरुत गुणमात्रविधिरिति संशये, "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादौ द्रव्यदेवताख्यरूपापरिज्ञाने कर्मविध्ययोगाद्दध्यादिवाक्यैस्तदनुवादेन गुणविध्यसम्भवात्, गुणविशिष्टकर्मविधिरिति प्राप्ते, दध्यादिवाक्योक्तदध्यादिद्रव्यस्य "अग्निर्ज्योतिः" इति मान्त्रवर्णिकदेवतायाश्च परिज्ञानेनाग्निहोत्रवाक्ये कर्मविधिसम्भवात्तद्विहितकर्मानुवादेन गुणविधिरयमिति सिद्धान्तितम् । **स्वानुपजीविनेति** । तस्य स्वतन्त्रविधित्वादिति भावः । एवं चोक्तमपूर्वतालक्षणं दध्यादौ नाव्याप्तं, होमे नातिव्याप्तमिति भावः । **एवं देवतेति** । आद्ये तुर्यपादे "तद्गुणास्तु

चन्द्रिका

वाक्यस्य स्वविहिते कर्मणि देवतार्पकं समानशाखास्थं शाखान्तरस्थं वा मन्त्रं प्रत्युपजीव्यत्वाद्देवतांशेऽप्यपूर्वता । मन्त्रस्य तु तदंशे नापूर्वता, किन्तु ब्राह्मणाप्राप्तदेवतागुणादौ ।

प्रकाशः

विधीयेरन् अविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः स्युः" इति षष्ठेऽधिकरणे "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इत्युदाहृत्य किमाग्नेयशब्दः कर्मनाम किं वाऽग्न्याख्यगुणविधिरिति संशये, द्रव्यदेवतारूपानेकगुणविधौ वाक्यभेदादष्टाकपालद्रव्यकमाग्नेयनामकं कर्ममात्रं विधीयत इति प्राप्ते, द्रव्यलाभेऽपि देवताया अलाभात् आग्नेयशब्देनैव देवता विधेया, विशिष्टकर्मविधानाच्च अर्थापत्त्या अनेकेषामपि गुणानां विधिसिद्ध्या वाक्यभेदाभावात् गुणविधिरिति सिद्धान्तितम् । उपजीव्यत्वोपपादनाय "स्वविहिते कर्मणि देवतार्पकं" इत्युक्तम् । "अष्टाकपालो भवति" इत्यत्र पुरुषव्यापारानुक्त्या अनुष्ठानाय मन्त्राकाङ्क्षाविरहात्सत्यामपि तस्यां पुरोडाशमात्रविषयव्यापारस्य देवतावाचिमन्त्रसम्बन्धायोग्यत्वात्, तत्सम्बन्धायोक्तदिशा द्रव्यदेवतासम्बन्धेन कर्मणि स्वेन विहिते देवतार्पको मन्त्रः पश्चादन्वेतीति तं प्रत्यस्योपजीव्यत्वमित्यर्थः । **समानेति** । "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं" इत्यादि काम्येष्ट्यङ्गभूतं "उभा वामिन्द्राग्नी" इत्यादिसमानशाखास्थं मन्त्रं प्रति, तथा आग्नेयेष्ट्यङ्गभूतं "अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्" इत्यादिशाखान्तरस्थं मन्त्रं प्रतीत्यर्थः । **देवतागुणादाविति** ।

चन्द्रिका

भिन्नशाखास्थयोश्चैककर्मविधायकयोर्वाक्ययोर्मध्ये यत्र वाक्ये द्रव्यदेवताख्ययागरूपं वा, इतिकर्तव्यताभूयस्त्वं वा, तत्रैव कर्मविधिरितरस्य तु तदनुवादेनेतिकर्तव्यताविधायकत्वमिति स्वीकारात् इतिकर्तव्यताविधायकस्य कर्मविधायकोपजीवित्वान्न कर्मांशेऽपूर्वता, किन्त्वितिकर्तव्यतांशे ।

प्रकाशः

दिवो मूर्धत्वककुत्त्वादिरूपगुणादावित्यर्थः । स्थलान्तरेऽप्युक्तरूपापूर्वतातदभावौ दर्शयति—**भिन्नशाखेति** । 'स्वीकारात्' इत्यन्तेन "भूयस्त्वेनोभयश्रुति" इति तृतीयाध्यायतृतीयपादस्थतृतीयाधिकरणार्थोपन्यासः । तत्रह्येवमुक्तम्—यजुर्वेदे सामवेदे च समाम्नाते ज्योतिष्टोमे किंवेदनिमित्तः स्वरो ग्राह्य इति विशयेऽविशेषादनियमे प्राप्ते, यजुर्वेदे द्रव्यदेवतयोः श्रवणेन निष्कृष्टकर्मस्वरूपज्ञानसम्भवादितिकर्तव्यताभूयस्त्वदर्शनाच्च तत्रैव विधिरित्यवसीयते, वेदान्तरे तु स्तोत्रादिगुणविधानार्थं नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयते इति विध्यवगतिसमाप्त्यसम्भवात्तत्रानुवादः, अतो यजुर्वेदेनासौ क्रियतइति ज्योतिष्टोमस्योपांशुस्वरत्वमिति सिद्धान्तितम् । यद्यपीदमधिकरणं वेदद्वयोक्तकर्मविधायकविषयमित्युक्तम् । तथाऽपि न्यायसाम्याद्भिन्नशाखास्थयोरित्युक्तम् । वार्तिकमतेनाह—**द्रव्यदेवतेति** । भाष्यमतेनाह—**इतिकर्तव्यतेति** । इतिकर्तव्यताविधायकस्य स्वोद्देश्यशेषिस्वरूपकर्मविधायकवाक्योपजीवित्वात् प्राप्तस्यैवोद्देश्यत्वान्न कर्मांशे अपूर्वता, अङ्गांशे त्वतथाभूतत्वादपूर्वतेत्यर्थः । कर्मविधिलिङ्ग-

चन्द्रिका

यदि शाखाद्वयस्थे वाक्यद्वयेऽपि द्रव्यदेवताख्यरूपं वेतिकर्तव्यतासाम्यं वा, तत्र मीमांसकमते एकस्मिन् यजुरादिरूपे वेदे आध्वर्यवौद्गात्रादिसर्वकर्मानुपदेशेन "स त्रिभिर्विधीयते" इति वचनात् त्रयीं विना सर्वाङ्गोपेतकर्मानवगतेर्वेदत्रयस्याप्यध्येतव्यत्वनियमवत्, एकैकस्यां तैत्तिरीयादिरूपायां शाखायां सर्वाध्वर्यवादिकर्मोपदेशेन काण्वादिशाखान्तरस्याध्येतव्यत्वनियमाभावात्तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति तत्तद्वाक्यस्य व्यवस्थया बोधकत्वादपूर्वताऽपि व्यवस्थितैव । मन्मते शाखाभेदोऽशक्तविषय इति तृतीये वक्ष्यमाणत्वात्, शक्तान् प्रति मीमांसकमते वेदद्वयस्थवाक्यद्वयवच्छाखाद्व-

प्रकाशः

साम्ये तु कर्मेतिकर्तव्यतांशयोरुभयोरपूर्वतामेव मतभेदेनाह—**यदीति** । 'तत्र मीमांसकमते अपूर्वताऽपि व्यवस्थिता' इत्यन्वयः । 'अध्येतव्यत्वनियमवदध्येतव्यत्वनियमाभावात्' इति व्यतिरेकदृष्टान्तः।**सत्रिभिरिति** । 'सः' सर्वाङ्गोपेतयागः 'त्रिभिः' वेदैर्विधीयते इत्यापस्तम्बसूत्रादित्यर्थः । 'अनुपदेशेन' इति 'वचनात्' इति च कर्मानवगतौ हेतुद्वयम् । सा चाध्ययननियमे हेतुः । 'सर्वाध्वर्यवादि' इति अध्ययननियमाभावे हेतुः । **तृतीय इति** । तृतीयाध्याये तृतीयपादीयाद्याधिकरणे "स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि" इत्यादिगुणसूत्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । सर्वशाखाध्ययनशक्तान् प्रत्यनया वा तया वेत्यव्यवस्थितविकल्पेन विधायकत्वमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तद्वयं—**मीमांसकेति** । यथा विधिलिङ्गसाम्यवति वेदद्वयस्थवाक्यद्वये, यथा

चन्द्रिका

यस्थवाक्यद्वयेऽपि क्रयवाक्यवदव्यवस्थितविकल्पेन विधायकत्वम्, अशक्तान् प्रति तु व्यवस्थितविकल्पेन विधायकत्वमित्यपूर्वताऽपि व्यवस्थितैव । अत एव स्मृतीनां स्वानुपजीविवेदग्राह्यार्थत्वेऽपि वेदे नानाशाखासु अस्पष्टं विक्षिप्योक्तस्य स्मृतिभिरिव वेदेन स्मृतिबोधनीयैरस्मदादिभिः अग्राह्यत्वादपूर्वता ।

प्रकाशः

वा समानशाखास्थेषु "एकहायन्या क्रीणाति" "वाससा क्रीणाति" "हिरण्येन" इत्यादिषु सर्वत्र गुणश्रवणादुत्पत्तिशिष्टप्राबल्येनानूद्य विधानायोगात्सर्वेषामुत्पादकत्वावश्यम्भावादव्यवस्थया विधायकत्वमित्यर्थः। उक्तं च द्वादशे "क्रयणेषु तु विकल्पः" इति चतुर्थपादे तृतीये पूर्वपक्षसूत्रे। तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यामः। **अशक्तानिति**। सर्वशाखाध्ययनाशक्तानित्यर्थः । **अत एवेति** । "स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानविरोधिना" इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः । 'स्मृतीनां तादृशवेदग्राह्यार्थत्वेऽप्यपूर्वता' इत्यन्वयः । कुत इत्यतो वेदस्य स्मृत्यनुपजीवित्वेऽपि स्मृतिबोधनीयास्मदादिगताज्ञानविरोधित्वाभावादिति भावेनाह—**वेद** इति । 'अस्पष्टं विक्षिप्य चोक्तस्य' इति हेतुगर्भं विशेषणद्वयम् । यथा स्मृतिभिर्ग्राह्यत्वं तथा वेदेन ग्राह्यत्वाभावादित्यर्थः । उक्तं चाद्ये अध्याये "धर्मस्य शब्दमूलत्वात्" इति स्मृत्यधिकरणे स्मृतिप्रामाण्यमेवमेवेति भावः । "सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति" इत्यादौ परप्रकरणगतवाक्यशेषस्थसिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिमूलत्वद्योतनार्थं—**अस्पष्टमित्युक्तम्** ।

चन्द्रिका

अपूर्वत्वाभावेऽपि वा सप्रयोजनत्वात्, स्मृतीनां विद्वद्वाक्यवदनुवाद्यपरता । एवं वादिविप्रतिपत्तिजन्यातत्त्वावेदकत्वशङ्काकलङ्कितेनासर्वविषयेण प्रत्यक्षेण "विश्वं सत्यं" इत्यादिवाक्येनेव जगत्सत्यत्वाद्यप्राप्तेस्तद्वाक्यस्यापूर्वता। तदभावेऽपि वा सप्रयोजनत्वात्तात्पर्यम् । तदेतदभिप्रेत्यान्यत्र टीकाकारैः "प्राचुर्येण मानान्तराप्राप्तिरपूर्वता"

प्रकाशः

सप्रयोजनेति । अस्मदादिबोधोपयोगित्वादिति भावः । **विद्वदिति** । फलवाक्यापेक्षितसमुदायद्वयार्पकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य यथा सप्रयोजनत्वं, तथेत्यर्थः । **अनुवाद्यपरेति** । फलवत्त्वस्य तात्पर्यलिङ्गत्वादनुवाद्ये तात्पर्यं न हीयत इत्यर्थः । यदप्युक्तं 'प्रत्यक्षेण च गृहीतार्थायाः श्रुतेरतात्पर्यप्रसङ्गात्' इति, तत्राह—**एवमिति** । प्रत्यक्षस्य घटादौ सत्त्वबोधकत्वेऽपि स्वर्गनरकाद्यतीन्द्रियेषु सत्त्वाविषयकतया तदंशे स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानविरोधित्वाभावात्, घटाद्यैन्द्रियकांशे सत्त्वग्रहणेऽपि वादिविप्रतिपत्त्याऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेनानिश्चायकतया स्वबोधनीयपुंगतसंशयविपर्ययाविरोधितया कृत्स्नसत्त्वनिश्चायकवाक्यानुवादकतानापादकत्वात्तस्यापूर्वतेत्यर्थः । विस्तृतमेतदन्यत्र मिथ्यात्वहेतूनामागमबाधोक्तिप्रस्तावे । अधिकारिविशेषं प्रत्याह—**तदभावेऽपि वेति** । तत्रापूर्वतायाः तात्पर्यलिङ्गत्वाभावेऽपि फलवत्त्वं तल्लिङ्गं सेत्स्यतीति भावः । टीकायां "प्रमाणान्तरासिद्धताऽपूर्वता" इत्येवोक्त्या कथमेतल्लभ्यत इत्यत आह–**तदेतदिति** । 'अन्यत्र' प्रमाणलक्षणटीकायामित्यर्थः ।

चन्द्रिका

इत्युक्तम् । अत्रापि टीकायामेतदेवाभिप्रेतम् । स्तुतौ निन्दायामेककर्तृकोपाख्यानरूपपरकृतौ बहुकर्तृकोपाख्यानरूपपुराकल्पे चार्थवादशब्दोऽक्षादिशब्दवन्नानार्थः, मन्त्रशब्दवदभियुक्तप्रयोगरूपैको-

प्रकाशः

अत्रापीति। "प्रमाणान्तरासिद्धता" इत्यत्र 'स्वबोधनीय' इत्यादिविशेषणं 'प्रमाणान्तर' इत्यस्य बोध्यमित्यर्थः। फलस्वरूपस्य "फलवत्त्वं फलम्" इति टीकायां व्यक्तत्वात्तदनुक्त्वा "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः" इति टीकां व्याचष्टे—**स्तुताविति**। "जनको ह वैदेह आसांचक्रे" इत्यादि परकृतिः। "त्रयो होद्रीथे कुशला बभूवुः" इत्यादि पुराकल्पः । पूर्वतन्त्रेऽपि "इति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णोयो माषानेव मह्यं पचति" * इति, "उल्मुकैर्ह स्म पूर्वे समाजग्मुस्तान् ह असुरा रक्षांसि निजघ्नुः" इति परकृतिपुराकल्पयोरुदाहरणमेवमुक्तम् । एकधर्मोपाधिकत्वसम्भवे नानाशक्तिकल्पनमन्याय्यमित्यत उक्तं—**मन्त्रशब्दवदिति**। यद्यपि द्वितीयस्याद्यपादे "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या" इत्यष्टमेऽधिकरणे अनुष्ठानोपयोग्यर्थस्मारकत्वं मन्त्रलक्षणमुक्तं, तथाऽपि तद्भाष्यवार्तिकयोस्तस्याभियुक्तप्रसिद्ध्युपलक्षणत्वमुपपादितमित्येवमुक्तम् । अत एव शास्त्रदीपिकायां "यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः स मन्त्रः" इत्युक्तमिति भावः। तथा च यत्राभियुक्तानामर्थवादप्रसिद्धिः सोऽर्थवाद इत्युक्तं भवति। अभियुक्तप्रदर्शितोपाधिस्वीकारसम्भवे स्वमनीषितोपाध्य-

*"बर्कुर्वार्ष्णिर्माषान्मे पचत" इति मुद्रितमीमांसापुस्तकपाठः ॥

चन्द्रिका

पाधिको वा विधिशेषत्वरूपैकापाधिको वा इति द्रष्टव्यम् ॥

तत्र चैकप्रकरणे प्रथमेनार्थे धीस्थे चरमस्य तद्विषयस्य प्रथमस्वारस्यविरोधिनोऽप्यवैयर्थ्याय प्रथमव्याख्यानरूपतायाः लोके 'गामानय बलीवर्दमानय' इत्यादौ, वेदे च "वासः परिधत्ते

प्रकाशः

न्तरान्वेषणमयुक्तमित्यत आह—**विधीति**। उक्तं ह्यापस्तम्बसूत्रे—"विधिशेषोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च" इति। "युक्तिरुपपत्तिः" इति टीका "उपपत्तिर्व्याप्यम्। निर्दोषत्वेन विशेषणान्नासिद्धावतिव्याप्तिः" इत्यादिना तर्कताण्डवे व्याख्यातप्रायेति, नेह सा विवृता। "प्रकरणादिरुपक्रम, तदन्त उपसंहारः" इति न्यायकल्पलतिकायां टीकाकारैरुक्ततयेह टीकायामनुक्तत्वाद्वक्तव्यविशेषाभावाच्च तयोस्स्वरूपमिह नोक्तमिति बोध्यम् ॥

एवमुपक्रमादीनां स्वरूपोक्तिपरटीकां व्याख्यायेदानीं तेषां बलाबलोक्तिपरटीका व्याचिख्यासुः "उपसंहारस्य व्याख्यानरूपत्वेन तद्विरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेस्तस्य ततोऽपि प्राबल्यम्" इति टीकां व्याचष्टे - **तत्र चेति**। प्रकरणभेदे विरोधायोगात् 'एक' इत्युक्तम्। 'प्रथमेन' उपक्रमेण। 'चरमस्य' उपसंहारस्य। 'तद्विषयस्य' उपक्रान्तार्थविषयस्य। 'प्रथमव्याख्यानरूपताया दर्शनात्' इत्यनेन व्याख्यानरूपत्वं हेतुरुक्तो भवति। * **लोक इति**। प्रथमप्रयुक्तगोशब्दस्य चरमानुरोधेन तद्विशेषबलीवर्दार्थत्वनिश्चयादित्यर्थः। **वेदे चेति**। आद्ये "सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्" इति चतुर्थ-

* 'आत्यन्तिकविरोधे अप्रामाण्यप्रसङ्गात् **प्रथमस्वारस्याविरोधिन** इत्युक्तम्। उपक्रमादापाततः प्रतीतार्थविरोधिन इत्यर्थः।' इति क्वचिदधिकपाठः।

चन्द्रिका

यत् क्षौमं' इत्यादौ दर्शनात्, निश्चितप्रामाण्यव्याख्यानुसारेण च व्याख्येयस्य "अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः" इत्यादि-ब्राह्मणानुसारेण "उग्रं वचो अपावधीम्" इत्यादिमन्त्रस्यैव

प्रकाशः

पादीयोपान्त्याधिकरणे—"अक्ताः शर्करा उपदधाति" "तेजो वै घृतम्" इत्युदाहृत्य, किं घृततैलादिना येन केन चिदञ्जनं किं वा घृतेनैवेति विशये अप्राप्तविषयत्वादुपक्रमस्थत्वात्प्राधान्याच्च विधेर्बलीयस्त्वान्न लक्षणयाऽक्तशब्दस्य घृतपरत्वं युक्तम्, अर्थवादस्य तूपसर्जनत्वादुपसंहारस्थत्वात्प्राप्तविषयत्वाच्च दुर्बलत्वेन लक्षणासहिष्णुत्वात् घृतशब्द एवाञ्जनसाधनद्रव्यमात्रपर इति येन केन चिदञ्जनमिति प्राप्ते, विधिबोधितस्य सामान्यस्य सर्वविशेषेषु कार्त्स्न्येनोपस्थानात् विरोधाभावात्सामान्यव्यवहारायोगेन विशेषोपादानावश्यम्भावाद्यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विशेष उपादातव्ये सन्निहितत्यागे हेत्वभावात् घृतेनैवाञ्जनमिति सिद्धान्तितम्। अत्रत्येन न्यायेन चरमश्रुतस्य क्षौमशब्दस्य प्रथमश्रुतवासःशब्दस्वारस्यविरोधिनोऽप्यवैयर्थ्याय व्याख्यानरूपताया दर्शनादित्यर्थः। आदिपदेन "अक्ताः शर्कराः" इति वाक्यं गृह्यते। मृत्तिकासहिताः क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः स्थापयतीत्यर्थः। ततश्च किमित्यत आह—**व्याख्यानेति**। तर्हि शैवादिव्याख्यानान्तरेण वेदो नेतव्यःस्यादित्यत उक्तं—**निश्चितेति**। "याते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठोग्रं वचोअपावधीं त्वेषं वचोऽपावधीत्स्वाहा" इत्युपसन्मन्त्रे व्याख्येयं 'उग्रं वचः' 'त्वेषं

चन्द्रिका

"सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यः" इत्याद्यनुसारेण च सत्यमित्यादेरिव च नेयत्वात्, तथा पूर्वाबाधे उत्तरस्यानुत्थानाच्चोपक्रमादुपसंहारस्य प्राबल्यम् । यथा "प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः" इत्यत्र "श्रद्धां जुह्वति" इत्युपक्रमात् "इति

प्रकाशः

वचः' इत्येतदुभयं "अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः" इति निश्चितप्रामाण्यव्याख्यानरूपब्राह्मणानुरोधेन अशनायापिपासादिपरत्वेन यथा नीयते, यथा ऐतरेये "तत्सत्यं" इत्युक्तस्य सत्यशब्दस्य 'सत्' इत्यादिव्याख्यानानुरोधेन वायुब्रह्मसूर्यरूपदेवतात्रयपरत्वं नीयते, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । यद्यपि—

स एष भगवान् विष्णुः सत्यमित्यभिधीयते ।

इति सत्यशब्दो विष्ण्वर्थको व्याख्यातस्तद्भाष्ये । तथाऽपि

देवतात्रयमन्यच्च पृथक्सत्यमितीर्यते ।

इत्यर्थान्तरस्याप्युक्तत्वादेवमुक्तमिति बोध्यम् । आदिपदेन "तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च" इति "अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च" इत्यादिकाण्वश्रुत्यादिस्थं गृह्यते । किञ्च पूर्वस्मिन् विरोधिनि जाग्रति तदबाधित्वोत्तरस्योत्थानायोगात्तद्बाधेनैवोत्थानमित्यपच्छेदनयोक्तन्यायेन प्राबल्यमकामेनाप्येष्टव्यमित्याह—**तथेति** । तत्रोदाहरणमाह—**यथेति** । **उपसंहारस्येति** । 'प्राबल्यं' इत्यनुषङ्गः । तृतीये आद्यपादे "प्रथमेऽश्रवणात्" इति पञ्चमेऽधिकरणे

चन्द्रिका

तु पञ्चम्यामाहुतावापः" इत्युपसंहारस्य। तत्र हि अप्छब्दानुसारेण श्रद्धाशब्दस्य लक्षणा वक्ष्यते। न चैवं वेदोपक्रमाधिकरणविरोधः। न हि तत्र "उच्चैर्ऋचा क्रियते" इत्युपसंहारस्थ ऋगादिशब्दः "त्रयोवेदाः" इत्युपक्रमस्थवेदशब्दमात्राद्वेदे लाक्षणिकः। किंतु "अग्ने ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः" इति वेदशब्दाभ्यासात्। नाप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायविरोधः, तन्त्रसारे—

प्रकाश

"तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति" इत्युपक्रम्य "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति वाजसनेये अष्टमे श्रुते वाक्ये "श्रद्धां जुह्वति" इत्युपक्रान्तस्य श्रद्धयेष्टवतः श्रद्धासहितस्यैव द्युाग्न्ये प्रथमाग्नौ होमश्रवणात् भूतानां न सहगमनमिति प्राप्ते, उपसंहारेऽबुपलक्षितो जीवः पुरुषशब्दवाच्यो भवतीत्यपां जीवेन सह गतिश्रवणात्तदनुरोधेनोपक्रमस्थश्रद्धाशब्दस्याजहल्लक्षणया श्रद्धयाऽद्भिश्चयुक्तो जीवोऽर्थ इत्यवश्यं वाच्यत्वात् भूतानां सह गतिरस्तीति सिद्धान्तितम्। तदेतदाह— **तत्र हीति**। नन्वेवं सति उपक्रमप्राबल्यसाधकप्रागुदाहृताधिकरण विरोध इत्याशङ्क्याह—**न चैवमिति**। उपसंहारप्राबल्य इत्यर्थः। उक्तमधिकरणं प्राक्। **अभ्यासादिति**। अत एव सूत्रे "वेदो वा प्रायदर्शनात्" इति प्रायपदप्रयोग इति भावः। एतेन शाबरभाष्यादिरूपं जैमिनिसूत्रव्याख्यानं व्यासमतविरुद्धत्वादपव्याख्यानमित्युक्तं भवति। **नापीति**। तृतीयस्य चतुर्थे पादे "अचो-

चन्द्रिका

मैत्रायणीयशाखायां दात्रुपक्रमतोऽप्यृते ।
कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रतीयते ॥

इत्युपक्रमं विनैव दातुरिष्टिरित्युक्तत्वात् । शास्त्रदीपिकायामपि–"सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्" इति सूत्रानुसाराद्भाष्यकारान्तरैः 'न-

प्रकाशः

दितं च कर्मभेदात्" इत्येकादशेऽधिकरणे "प्रजापतिर्वरुणाय" इति वाक्यमुदाहृत्य वेदोपक्रमाधिकरणइव पूर्वोत्तरपक्षावुक्त्वा उपक्रमानुरोधेन दातुरिष्टिरिति व्यवस्थापितत्वादिति भावः । 'तन्त्रसारे' गुरुतन्त्रग्रन्थे * । दातुरिष्टिरिति स्वीकारो नोपक्रमप्राबल्यात्, किन्तु–"दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिकेन दोषः स्यात्" इति पूर्वाधिकरणे इयमिष्टिर्वैदिककर्माङ्गं न स्वतन्त्रेति व्यवस्थापनात्, अङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वनियमेन क्रतुकर्तुर्दातुरेवेयमिष्टिरिति सिध्यतीति वैदिककर्माङ्गत्ववशादेवेत्युक्तत्वान्न विरोध इत्यर्थः । तैत्तिरीयशाखायामुपक्रमस्य सत्त्वात् कथमेवमित्यत उक्तं—**मैत्रायणीयेति** । तत्र दात्रुपक्रमं विनैवास्य पाठात् । अन्यथा तत्र दातुरिति न सिध्येदित्यर्थः । 'अङ्गत्ववशात्' इत्युपलक्षणम्, यदि दातुरिष्टिस्तदाऽश्वदानयुक्तपौण्डरीकयागानुप्रवेशात्फलान्तरं न कल्प्यम्, प्रतिग्रहीतुश्चेत्तस्य फलान्तरं कल्प्यमिति गौरवाच्चेत्यपि ध्येयम् । **शास्त्रेति** । 'उक्तत्वान्न विरोधः' इत्यन्वयः । अयमर्थः—तत्र यथाभाष्यमेतदधिकरणमुपन्यस्योपक्रमाधिकरणेन गतार्थत्वमाशङ्क्य, 'ऋ-

* 'मीमांसकग्रन्थे' इति क्वचित्पाठः ॥

चन्द्रिका

त्राप्युपसंहारानुरोधात् प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिस्स्वीकृता' इत्युक्तत्वात् । याज्ञिकैरपि तथैव स्वीकृतत्वात् । प्राभाकरैरपि, 'पौण्डरीके श्रूयतइति कृत्वाचिन्तेयम् । अन्यथा दातुरिष्टिरिति सिद्धान्तासिद्धेः' इति वदद्भिः

प्रकाशः

गादिशब्दा वेदेऽपि बहुलं दृष्टप्रयोगाः, गृह्णातिस्तु दातृव्यापारे न क्वचिद्दृष्टप्रयोगः, तेनासौ नोपक्रमानुसारेण दातृव्यापारपरत्वेन व्याख्यातुं शक्यः' इति विशेषाशङ्कानिरासार्थत्वेनागतार्थत्वमुपपाद्य वस्तुगतिमभिप्रेत्येदमुक्तम् , नात्राधिकरणस्यावकाशः, अथापि भाष्यकारान्तरैः "सालिङ्गादार्त्विजे स्यात्" इति गुणसूत्रे 'सा' इष्टिः 'लिङ्गात्' उपसंहारप्राबल्यरूपात् 'आर्त्विजे' ऋत्विग्व्यापाररूपे प्रतिग्रहे निमित्ते स्यादित्यर्थस्वारस्यमनुरुद्ध्य प्रतिग्रहीतुरिष्टिराश्रिता । तदसहिष्णुर्भाष्यकारः प्रौढवादेन तेनैव सूत्रेण दातुरिष्टिरिति वक्तुं अधिकरणान्तरं चकार । "अचोदितं च" इति "सालिङ्गात्" इति च सूत्रद्वयं "दोषात्त्विष्टिः" इति पूर्वाधिकरण एव योज्यमित्युक्तत्वादिति । **याज्ञिकैरिति** । आद्ये तृतीयपादे "प्रयोगशास्त्रमिति चेत्" इति कल्पसूत्राधिकरणोक्तरीत्या प्रबलन्यायविरोधे याज्ञिकाभ्युपगमस्यानादरणीयत्वेऽप्यत्र तादृशाविरोधाभावात् न तदनादरो युक्त इति भावः । **प्राभाकरैरिति** । पौण्डरीको नामैकादशरात्रोऽहीनविशेषः । "तत्रायुतं दक्षिणा अश्वसहस्रमेकादशं" इत्यश्वदानं विहितं, न तत्प्रकरणे इयमिष्टिराम्नाता, तैत्तिरीयाणां काम्येष्टिकाण्डे तदाम्नानात् । अतो दातुरिति सिद्धान्त-

चन्द्रिका

वस्तुतः प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति स्वीकृतत्वाच्च । तदुक्तं न्यायविवरणे—"उपक्रमप्रामाण्यार्थमेव उपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यम्, व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमात्" इति । विस्तृतं चैतदन्यत्र । एवमुपसंहारादिरूपसकृदुक्तितोऽसकृदुक्तिरूपाभ्यासस्य प्राबल्यम्, बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् । यथा आनन्दमयाधिकरणे "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति जीवप्रापकोपसंहारात् ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य ।

प्रकाशः

सिद्ध्यर्थं पौण्डरीके श्रूयत इति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवर्तितम् । वस्तुतस्तु प्रतिग्रहीतुरेवेति स्वीकृतत्वान्न विरोध इत्यर्थः । **तदुक्तमिति** । "प्रथमेऽश्रवणात्" इत्यत्रेत्यर्थः । 'अन्यत्र' तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे । अत्राधुनिकोक्तोपक्रमपराक्रमखण्डनं तु गुरुपादोक्तोपसंहारविजयादनुसन्धेयम् । एवमुपक्रमादुपसंहारप्राबल्योक्तिपरटीकां व्याख्याय, ताभ्यामभ्यासस्य प्राबल्योक्तिपरां "एकत्रोक्तादपि बहूक्तेः प्राबल्यात्" इत्यादिटीकां विवृणोति—**एवमिति** । आदिपदेनोपक्रमः । 'एकप्रकार' इत्यस्येह अनुपयोगादनुक्तिः । **यथेति** । "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यत्र तैत्तिरीये "अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति श्रुतानन्दमयादिः किं जीवादिरुत ब्रह्मेति संशये, आनन्दमयादिर्जीवादिरेव, विकारार्थकमयटः श्रवणात्तस्य च विकाराभिमानिजीवादावेव सम्भवात् । न च स विकार इव प्राचुर्येऽपि दृष्ट इति वाच्यम्, तथापीह—"तस्यैष एव शारीर आत्मा" इति शरीरशरीरिभावरूपजीवप्रा-

चन्द्रिका

सम्मतश्चैतन्मीमांसकानामपि भूयसामनुग्रहायाल्पबाधं वदताम् ।

प्रकाशः

पकलिङ्गोपेतोपसंहारेण विकारार्थताया एव न्याय्यत्वादितिप्राप्ते, ब्रह्मशब्दाभ्यासाद्विष्णुरिति सिद्धान्तितत्वादिति भावः । एतेन—मयट एव जीवप्रापकत्वात्तस्य च ब्रह्मशब्दाभ्यासात्प्राचुर्यार्थत्वं, न तूपसंहारबाधस्तत्रेति निरस्तम् । सुधायां मयटः सावकाशत्वमाशङ्क्य शारीरत्वकथनोपसंहारेणोज्जीवनात् । एवं गायत्रीनये 'गायत्री' इत्युपक्रमात् "यद्वैतद्ब्रह्म एतामेव ब्रह्मोपनिषदं" इति ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्राबल्यं बोध्यम् । तदुक्तं "बाहुल्यात् श्रुतिलिङ्गयोः" इत्यनुव्याख्याने । सम्मतमिति । एवं च नास्माभिरत्राप्यत्यन्तं यतितव्यमिति भावः । अश्वप्रतिग्रहेष्टिनये प्रतिग्रहीतुरिष्टिपक्षे 'वरुणाय' इति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वात् 'अनयत्' इति नयतेः प्रतिग्रहार्थत्वात्, 'स्वां देवतां' इत्यत्र प्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वेन देवतापदस्याविवक्षितार्थत्वात् बहुबाधस्स्यात्, दातुरिष्टिपक्षे तु प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दानार्थत्वादल्पबाध इति वा, पञ्चदशरात्रे सत्रे प्रथमेऽहन्यग्निष्टुन्नामके नामातिदेशेनैकाहाग्निष्टुद्धर्मभूता सुब्रह्मण्याऽऽग्नेयी प्राप्ता, तस्या अल्पविषयायाश्चतुर्दशाहस्सु चोदकेन प्राप्तया ऐन्द्र्या बहुविषयया बाध इति द्वादशे द्वितीयपादे "विप्रषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्स्वधर्मत्वम्" इत्यत्रोक्तदिशा वा भूयोनुग्रहायाल्पबाधं वदतामित्यर्थः । "एकत्र बहुवारोक्तादपि मध्यस्य प्राबल्यात्" इत्यादिटीकां विवृण्वानः अभ्यासादप्यपूर्व-

चन्द्रिका

एवमसकृदावृत्तस्यापि एकस्य पदस्य वाक्यस्य वा सम्भवदनेकार्थस्य स्वारसिकप्राप्तार्थत्यागेन अवैयर्थ्यायाप्राप्तार्थपरताया आवश्यकत्वादभ्यासादप्यपूर्वतायाः प्राबल्यम् । यथा—"इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" इत्यत्र—

जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः ।

जीवे तु लयमृच्छन्ति

इति जीवशब्दाभ्यासात् ब्रह्मपरत्वेऽपूर्वतायाः । तत्र हि प्रत्यक्षानुगृहीतश्रुत्या पूर्वपक्षः । उक्तं चैतरेयभाष्ये–"तदस्य प्रथमं जन्म,

प्रकाशः

तायाः प्राबल्यं हेतूदाहरणोक्त्या व्यनक्ति—**एवमसकृदिति** । प्राप्तार्थत्यागे हेतुः–'सम्भवदनेकार्थस्य' इति । कुतस्तत्त्यागेनापूर्वार्थकल्पनमित्यत आह—**अवैयर्थ्यायेति** । अन्यथाऽर्थान्तरे सम्भवति प्राप्तार्थबोधने वैयर्थ्यमिति भावः । न च तात्पर्यद्योतकत्वादवैयर्थ्यं, तस्यागतित्वात् । अत एव 'सम्भवदनेकार्थस्य' इत्युक्तम् । यत्र तु सर्वथा अर्थान्तरं न सम्भवति तत्र तात्पर्यलिङ्गत्वं, यथा आनन्दमयप्रकरणे ब्रह्मशब्दाभ्यासस्येति भावः । 'अपूर्वतायाः प्राबल्यम्' इत्यनुकर्षः । जीवपक्षे प्राप्तार्थत्वं व्यनक्ति–**तत्र हीति** । यद्यपि युक्तिपादे "इतर" इत्यत्र, जीवस्स्वतन्त्रकर्ता अथ नेतिसंशये, "जीवाद्भवन्ति" इति श्रुत्या घटादौ कर्तृत्वानुभवेन च संवादिन्या जीवः कर्ता चेतनत्वात्सिद्धान्त्युपेतेश्वरवत् इति युक्त्या, जीवः कर्ता, ईश्वरस्तु अयोग्यश्चेत्कदाचिदपि प्रत्यक्षो न स्यात्,

चन्द्रिका

तदस्य द्वितीयं जन्म, तदस्य तृतीयं जन्म" इति जीवे प्रसिद्धजन्मशब्दाभ्यासेऽपि अपूर्वतया ब्रह्मप्रादुर्भावविषयत्वम् ।

प्रकाशः

योग्यश्चेत्सदा सर्वत्र सत्त्वेन सदा प्रत्यक्षस्स्यादित्यप्रामाणिक इति तस्य तन्निष्ठमहदादिकर्तृत्वस्य च कल्पने गौरवान्न स कर्तेति प्राप्ते, जीवे कर्तृत्वमात्रस्येष्टत्वात्स्वतन्त्रकर्तृत्वे हिताकरणादेरयोगान्न जीवः स्वतः कर्ता, ईश्वरस्तु पिशाचादिवदाविर्भावतिरोभावशक्त्योक्तदोषास्पृष्ट इति प्रागुक्तश्रुतिसमन्वयेन कर्तैव, जीवस्य स्वतः कर्तृत्वानुभवो भ्रमः, श्रुतिस्तु ईश्वरपरा, युक्तिरप्रयोजिकेति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् तदुभयसंवादियुक्त्यैव तत्र पूर्वपक्षः, न श्रुत्या। अन्यथा श्रुतिविरोधनिरासपादे निवेशापत्तेः । अत एव तत्र सूत्रे "व्यपदेशात्" इति "उपसंहारदर्शनात्" इति श्रुतिप्रत्यक्षयोः "अश्मादिवच्च" इति चशब्देन युक्तेश्च प्रापकत्वेनोक्तिः । तथाऽपि युक्तिमात्रस्य वराकतया तत्प्राबल्याय तयोर्मूलत्वस्यावश्यकत्वेन तत्प्राधान्यादेवमुक्तिरित्यदोषः । अत एव तत्र टीकायामेवमेव पूर्वपक्षः प्रदर्शित इति भावः । **ब्रह्मप्रादुर्भावविषयत्वमिति** । 'जन्मादिशब्दस्य' इति शेषः । द्वितीयप्रघट्टके "पुरुषे हवाअयमादितो गर्भो भवति" इति पञ्चमेऽध्याये अन्नेन सह पितृदेहं प्रविष्टस्य रेतोद्वारा मातृदेहप्राप्तिः प्रथमं जन्म, भूमौ जनिर्द्वितीयं जन्म, पितुः प्रेतस्य देहान्तरप्राप्तिस्तु तृतीयं जन्मेत्युक्त्या प्रसिद्धजीवस्यैव पुरुषस्त्रीद्वारा जन्मप्रतीतावपि,

चन्द्रिका

सम्मतं चैतन्मीमांसकानामपि "दध्ना जुहोति" "पयसा जुहोति" "ऋजुमाघारयति" इत्यादौ 'जुहोति' इत्यादेरावृत्तावपि अप्राप्तदध्यादावेव तात्पर्यं, तथा प्राप्तार्थार्थवादानां अप्राप्तार्थविध्यनुसरणं च वदताम्।

प्रकाशः

अयं नारायणो देवः पुरुषं प्रथमं विशेत् ।

इत्युपक्रम्य-

स्त्रियां सिञ्चतिं तस्यैव स्थानान्तरगतेः प्रभोः ।
प्रथमं जन्म विष्णोस्तत्

इति,

पृथिव्यां जन्म पुत्रस्य द्वितीयं विष्णुजन्म हि ।
पितुरन्यत्र जननं तृतीयं जन्म तद्धरेः ।
अन्तर्यामितयैवं हि सर्वजीवेषु संस्थितः ॥

इति च जीवस्थविष्णुप्रादुर्भावपरतया भाष्ये व्याख्यातम् । तत्त्वभ्यासादप्यपूर्वतायाः प्राबल्यमित्यभिप्रेत्येत्यर्थः । उक्तं च तत्त्वप्रदीपे—"अभ्यासोऽपूर्वताबलेन नीयते, ज्ञानादिफलवत्त्वात्तस्याः । यथा "तदस्य प्रथमं जन्म" "तदस्य द्वितीयं जन्म" "तदस्य तृतीयं जन्म" इत्याद्यभ्यासो जीवगतः प्रतीतान्तर्यामिविषयो भवति" इति । **सम्मतं चेति** । प्रागुक्ताघाराग्निहोत्राधिकरणे 'जुहोति' इति 'आघारयति' इति पदयोरभ्यासे सत्यपि तदनादरेणाप्राप्ते दध्यादिरूपे आर्जवसान्तत्यादिरूपे च गुणे तात्पर्यं वदन्ति, तथा प्रागुक्तार्थवादनये प्राप्तार्थानां वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानां

चन्द्रिका

एवं फलार्थत्वात्सर्वस्य लोकेऽप्यप्राप्तेऽपि निष्फले तात्पर्यादर्शनात् प्राप्तेपि सफले तात्पर्यदर्शनाच्चापूर्वतातोऽपि फलस्य प्राबल्यम्। यथा "असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" इत्यत्र "असद्वा इदमग्रआसीत् ततो वै सदजायत" इत्यस्मात्सतो ब्रह्मणः असतस्सकाशादुत्पत्तिरूपदोषप्रतिपादकादपूर्वतायुक्ताद्वाक्यात् "सदेव सोम्येदमग्रआसीत्" इति ब्र-

प्रकाशः

अप्राप्तार्थविध्यनुसरणं वदन्तीति तेषां सम्मतमित्यर्थः। "फलस्योद्देश्यत्वादुपक्रमादिभ्यः प्राबल्यम्" इति टीकां विवृण्वानोऽपूर्वतातः फलस्य प्राबल्यं हेतूदाहरणोक्त्या व्यनक्ति—**एवमिति**। 'सर्वस्य' वेदादावुच्यमानस्य सर्वस्येत्यर्थः। **लोक इति**। "काकस्याष्टौ दन्ताः" इत्यादावित्यर्थः। **प्राप्तेऽपीति**। प्रेमास्पदपुत्रोदन्तादावित्यर्थः। 'फलस्य' फलवत्स्वरूपफलस्य। **यथेति**। द्वितीयस्य तृतीये पादे "असम्भवस्तु" इति सूत्रे "सदेव" इत्यादि श्रुतिः किं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे मानं न वेति संशये "असद्वै" इत्यादितदुत्पत्तिश्रुतिविरोधादमानम्, न हि जन्मादिदोषवतोऽस्मदादेरिव जगत्कारणत्वं बोधयितुमलमियं श्रुतिरिति प्राप्ते, स्वतन्त्रस्य जन्मायोगादसतः कारणत्वादृष्टेश्च, "एतेन सर्वे व्याख्याताः" इत्यत्रोक्तन्यायेन असच्छब्दस्य ब्रह्मपरतया "सद्वाव प्राणः" इति श्रुत्या सच्छब्दस्य च वायुपरतया वायोरेवेश्वरादुत्पत्तिपरा "असद्वै" इति श्रुतिरिति तदविरोधात् "सदेव" इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मकारणत्वे मानमिति सिद्धान्तयिष्यते। तत्र "असद्वै" इति श्रु-

चन्द्रिका

ह्मणोऽनुत्पत्तिप्रतिपादकस्य सफलस्य वाक्यस्य । उक्तश्चानुव्याख्याने—

प्रीत्या मोक्षफलत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे ।

इति। उक्तञ्च विष्णुतत्त्वनिर्णये—“ घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति व-

प्रकाशः

तेरर्थान्तरकल्पने अपूर्वताया अपि फलस्य प्राबल्यमेव निमित्तमित्यर्थः। **अनुत्पत्तीति** । ‘इदमग्रे’ अस्य प्रपञ्चस्याग्रे प्रलये सन्नामकं ब्रह्मासीदित्युक्त्या तस्यानादित्वप्रतीतेरिति भावः । **वाक्यस्येति** । ‘प्राबल्यं’ इत्यनुषङ्गः । ‘सफलस्य’ इत्युक्त्या ब्रह्मणो गुणोक्तिपरस्य फलवत्त्वं, दोषोक्तिपरस्य तद्राहित्यं चोक्तम्। तद्वयं संवादोक्त्या व्यनक्ति—**उक्तं हीति** । जन्माधिकरण इत्यर्थः ।

तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते ।

यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते ।

इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मप्रीत्युत्पादनद्वारा मोक्षसाधकत्वाद्वेदस्य ब्रह्मदूषणे तात्पर्यं नैवास्ति, तथात्वे जीवानां ब्रह्मणि दोषज्ञानापातेन तेषु ब्रह्मणोऽप्रीतिरेव स्यात्, लोके तथा दर्शनात् । तथा च जीवान् प्रति मोक्षहेतुत्वं वेदस्य न स्यात् । किन्तु—

सर्वेषामपि वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ।

इत्युत्तरार्धोक्तदिशा गुणोत्कर्ष एव तात्पर्यं, तज्ज्ञानस्य ब्रह्मप्रीतिद्वारा मोक्षरूपफलवत्त्वादिति तद्वयं तत्रोक्तमित्यर्थः । एतत्स्पष्टमन्यत्रोक्तमित्याह—**उक्तं चेति** । ‘प्राबल्यं’ इत्यन्वयः । न तात्पर्यगत्यैतल्लब्धमिति चार्थः । पाटलिपुत्राद्यधिपतयो भद्रसेनादयो

चन्द्रिका

दन्तम्। ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षं वदतः" इत्यादिना अपूर्वतायुक्तादप्यभेदवाक्यात् सफलभेदवाक्यस्य प्राबल्यम्।

प्रकाशः

राजानः पाटलिपुत्रस्याधिपतिरिदानीमहमेवेति वदन्तमतदर्हं घातयन्तो दृश्यन्ते, तेन तेषां तत्राप्रीतिरनुमीयेत इति मानान्तराप्राप्ताभेदवाक्यस्याफलत्वं विपरीतफलत्वं चोक्तम्। 'ददति च राजानः' इति गुणोत्कर्षवाक्यस्य फलवत्त्वमुक्तम्। शेषत्वविवक्षया 'वदतः' इति षष्ठी, वदतः प्रतीति द्वितीया वा। यद्यपि तत्र पूर्वं भेदाभेदवाक्यजातयोरभेदवाक्यानां अपूर्वत्वेन प्राबल्ये शङ्किते अपूर्वेऽपि प्रमाणाविरुद्ध एवार्थे तात्पर्यं, न तु प्रमाणविरुद्धेऽभेद इत्युक्त्वा "अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे तात्पर्यं वाक्यस्य" इत्युपसंहृत्य, तर्हि सर्ववाक्यानामेकस्य विषयस्याभावादेकवाक्यता न स्यादित्याशङ्क्य, "विष्णोस्सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्" इति प्रतिज्ञाय, तत्रेतिहासपुराणवाक्यान्युदाहृत्य "युक्तं च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्यं सर्वागमानाम्" इत्यादिनोक्तार्थस्य विष्णुप्रीतिद्वारा मोक्षहेतूत्कर्षज्ञानजनकत्वात्तत्र तात्पर्यमिति युक्तिसिद्धत्वोपपादनार्थोऽयं ग्रन्थः प्रवर्तत इति भाति, टीकायां तत्र तथैवोक्तेः, न तु सफलत्वात् भेदवाक्यानामभेदवाक्यात्प्राबल्यं व्युत्पादयितुम्। तथाऽप्युक्तयुक्त्योक्तार्थे तात्पर्यं साधयितुं भेदाभेदोक्त्योः फलवत्त्वाफलवत्त्वोक्त्यैतदभिप्रेतमिति ज्ञायते इत्येवमुक्तमिति बोध्यम्। तत्त्वप्रदीपे तु 'अफलादपूर्वात्सुपूर्वेऽपि फलवति

चन्द्रिका

सम्मतं चैतन्मीमांसकानामपि, अङ्गप्रधानवाक्ययोरपूर्वतायां सत्यामपि निष्फलस्य सफलाङ्गत्वं, तथा निष्फलाङ्गवाक्ये फलवत्प्रधानवाक्यानुसरणं, तथा "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यादेरिव "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यस्यैवोत्पत्त्यादिपरत्वसम्भवे "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यस्य कर्मान्तरविधिपरत्वे अपूर्वतायां सम्भवन्त्यामपि फलाभावप्रसङ्गेनाधिकारवाक्यबोधितफलयुक्तकर्मोत्पत्तिमात्रपरत्वं

प्रकाशः

तात्पर्यं स्यात् किमुनाऽपूर्वे । यथा—

स्नेहपूर्वेण मनसा यन्नः स्मरसि केशव ।
अपत्यमिव कूर्माणां तेन जीवामहे वयम् ॥

इत्यादौ' इत्युक्तम् । **सम्मतमिति** । तृतीयस्य तृतीये पादे "असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात्" इति चतुर्थाधिकरणे समिदादिप्रयाजवाक्यदर्शपूर्णमासवाक्ययोः अपूर्वतायां सत्यामपि निष्फलस्य समिदादेः फलवद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं, समिद्वाक्यस्य वाक्यैकवाक्यतया प्रधानवाक्यानुसरणं च वदतामित्यर्थः । **सौर्यं चरुमिति** । अयमर्थः—विधिस्तावदुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगभेदाच्चतुर्विधः । अप्राप्तप्रापक उत्पत्तिविधिः । उत्पन्नस्य फलसाधनत्वं फलवदुपकारकत्वं वा बोधयन्विनियोगविधिः । फलसाधने कर्मणि पुंसः स्वामित्वबोधकोऽधिकारविधिः । अनुष्ठापकः प्रयोगविधिरिति । तत्र—

एकं द्वयं त्रयं चैव क्वचिच्चापि चतुष्टयम् ।

इत्युक्तरीत्या क्वचित्किञ्चिदुपेयते । "सौर्यं चरुं" इत्यादौ चतु-

चन्द्रिका

वदताम् । एवं फलमात्रात्करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनादिरूपार्थवादस्य प्राबल्यम् । यथा—"उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः" इत्यत्र काम्यकर्मसु श्रुतात्पश्वादिफलात् ,

प्रकाशः

ष्टयम् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र त्रितयम्, उत्पत्तेः "सोमेन यजेत" इत्यनेनैव सिद्धेः । "समिधो यजति" इत्यादौ द्वयम्, प्रयोगाधिकारयोः प्रधानवाक्यसिद्धत्वात् । "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र उत्पत्तिमात्रपरत्वम्, अन्येषां "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इति वाक्यसिद्धत्वात् । एवं च प्रकृते सौर्यवाक्यस्येव "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यस्यैवोत्पत्त्यादिचतुष्टयपरत्वसम्भवे सति, तस्य त्रितयपरत्वमुपेत्य "अग्निहोत्रं जुहोति" इति कामपदरहितस्य वाक्यस्य कामपदोपेतवाक्यापेक्षितोत्पत्तिमात्रपरत्वं तत्प्रख्याधिकरणे आत्राराधिकरणादौ च तत्र तत्र वदतामिति । "करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनादिरूप" इत्यादिटीकां विवृण्वानः, हेतूदाहरणोक्त्या फलादर्थवादस्य प्राबल्यं व्यनक्ति—**एवं फलेति** । आदिपदेन पूर्वैरिदमनुष्ठितमित्याचारकथनं गृह्यते । **इत्यत्रेति** । 'पश्वादिफलात् इत्याद्यर्थवादस्य प्राबल्यम्' इत्यन्वयः । आद्ये चतुर्थपादे "समाकर्षात्" इति नये पूर्वमुक्तन्यायैः सर्वशब्दानां ब्रह्मणि, "कल्पनोपदेशात्" इत्युक्तदिशाऽन्यत्र च मुख्यत्वे सिद्धे, तत्किमुभयत्र तुल्यमुतान्यत्र हीनमिति विशयेऽन्यत्र हीनत्वे मुख्यत्वायोगेन प्रसिद्ध्यभावापातात् तुल्यमिति

चन्द्रिका

"कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति" अथामृतात्व कर्माणि" "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" इत्याद्यर्थवादस्य ।

प्रकाशः

प्राप्ते, रूढियोगयोर्गौणीलक्षणयोः तारतम्यस्येव मुख्यवृत्तावपि तस्य सम्भवेन, साक्षाद्भगवदेकवाचिनामन्यत्र समाकृष्य व्यवहाराय सङ्केतितत्वेन हीनत्वात् प्रसिद्धेश्चाज्ञानमूलत्वान्न तुल्यं मुख्यत्वमिति सिद्धान्तितम् । तत्रान्यत्र कर्मदेवतादौ समाकृष्य व्यवहारो व्यर्थः, तज्ज्ञानस्य मुमुक्षोरनुपयोगादिति शङ्कायां, "उत्क्रमिष्यतः" इति गुणसूत्रेणोत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः एवं ज्ञानहेतुतया कर्मणोऽवश्यम्भावादित्यन्तःकरणशुद्धिद्वारा कर्मादेरपि ज्ञानहेतुत्वात्तत्र समाकृष्य व्यवहारो युक्त इत्युक्तम् । तत्तु पशुस्वर्गादिफलत्वेन कर्मणां श्रवणेऽपि "कर्मणा ज्ञानमातनोति" इत्यादिस्तुतिनिन्दारूपार्थवादपर्यालोचनया मुक्तिहेतुज्ञानार्थत्वावगमात् फलादप्यर्थवादस्य प्राबल्यमभिप्रेत्येत्यर्थः । **कर्मणेति** । ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वे इदं वाक्यम् । **अथेति** । ज्ञानद्वाराऽमृतफलकत्वादित्यर्थः । इयं च तृतीये "भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्" इत्यत्र भाष्योदाहृता श्रुतिः । **प्लवा इति** । आथर्वणे "तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः" इति पूर्ववाक्ये सत्यनामकब्रह्मज्ञानकामाः कर्माण्याचरथेत्युक्त्वा अन्यथाचरणे निन्द्योच्यते—**प्लवाह्येत** इति । 'एते' ब्रह्मप्रीत्यनुद्देशेनान्योद्देशेनानुष्ठिता यज्ञाः अदृढप्लवा इति । "सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय इति यज्ञेन यज्ञमयजन्त" इत्यादिपरकृतिपुराकल्प-

चन्द्रिका

न हि कर्मणां "प्लवाः" इत्यादिना निन्दितकाम्यरूपेण कर्तव्यता, किन्तु

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

इत्याद्यनुसारेण "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः" इति वक्ष्यमाणन्यायेन "कर्मणा ज्ञानम्" इत्यादिना श्रुतज्ञानसाधनरूपेणैव ।

प्रकाशः

रूपोऽप्युदाहार्यः । 'भूयः' विष्णुं 'नाकं' मोक्षं 'यज्ञं' विष्णुमित्यर्थः । अर्थवादेन फलबाधप्रकारं व्यनक्ति—**न हीति** । इत्यादिगीतानुसारेणेत्यर्थः । सर्वापेक्षेति । तृतीयस्य चतुर्थे पादे "स्तुतयेऽनुमतिर्वा" इति चतुर्थेऽधिकरणे ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तौ विशेषोऽस्ति न वेति संशये, "स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव स्यात्" इति श्रुत्या ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तावविशेषोक्तेः न विशेष इति प्राप्ते, ज्ञानिनोऽपीतरवद्विशेषोऽस्त्येव, श्रुतिस्तु ज्ञानिस्तुत्यर्थेति सिद्धान्तितम् । तत्रास्तु ज्ञानिनः सत्प्रवृत्त्या विशेषो मोक्षाख्य एव, न तु तत्राधिक्यमित्याशङ्कायां, सर्वधर्मापेक्षा ज्ञानोत्पत्तावेव, "तमेतं विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इत्यादिश्रुतेः । निष्पन्ने च ज्ञाने ज्ञानिकृतं कर्म ज्ञानजन्यमोक्षस्वरूप एव न पर्यवस्यतीति "सर्वापेक्षा" इति गुणसूत्रेण कर्मणां ज्ञानहेतुत्वोक्त्या तन्न्यायेन ज्ञानसाधनरूपेणैव कर्तव्यतेत्यर्थः । पश्वादिफलश्रुतिस्तु रोचनार्थतया नेतव्येति भावः । तत्त्वप्रदीपे तु—'अर्थवादवत्यश्रुतफले श्रुतफलादपि तात्पर्यं स्यात् । यथा "श्रयन्तेऽस्मिञ्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेद" इत्यादौ

चन्द्रिका

सम्मतं चैतन्मीमांसकानामपि, निवीतवाक्यस्य अनुष्ठानसौकर्यवत्त्वेन सप्रयोजनत्वेऽपि "देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते" इति सार्थवादकोपवीतवाक्यानुसारं वदताम् ।

प्रकाशः

श्रुतफलादपि शिरस्त्ववेदनादश्रुतफले प्राणसंवादाद्यर्थवादवति प्राणोत्कर्षवेदेन तात्पर्यमवसीयते' इति । **सम्मतं चेति ।** तृतीयस्य चतुर्थे पादे "विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्" इति तृतीयेऽधिकरणे "निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानां उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते" इति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं वाक्यमुदाहृत्य "उपव्ययते" इति किं विधिरुतानुवाद इति संशये, "नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती" इति स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति प्राप्ते, स्मृतितः पुरुषार्थतया प्राप्तावपि क्रत्वर्थत्वेन अप्राप्तत्वात्तादर्थ्येनायं विधिरिति सिद्धान्तितम् । तत्र यद्यपि "अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्" इत्युक्तलक्षणयज्ञोपवीतानुष्ठानादपि हारवदुरोलम्बनरूपनिवीतानुष्ठाने सौकर्यलाभान्नित्यप्रयोजनवत्त्वेन निवीतवाक्यं विधिः, उपवीतवाक्यं तत्रार्थवाद इति वक्तुं युक्तम् । तथाऽप्युपवीतवाक्यस्यार्थवादत्वे तत्र "देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते" इत्यर्थवादानन्वयापत्त्या तदन्वयाय तत्रैव विधिमाश्रित्य निवीतवाक्यस्यैव तदर्थवादत्वं वदन्तीति तेषां फलादप्यर्थवादस्य प्राबल्यं सम्मतमित्यर्थः । "उपपत्तेः सर्वमूलत्वेन सर्वतः प्राबल्यम्" इति टीकां विवृ-

चन्द्रिका

एवं सार्थवादस्याप्यनुपपन्नेऽर्थे तात्पर्यादर्शनात् उपपन्ने च तद्दर्शनादुपपत्तेः सर्वमूलत्वादर्थवादादपि प्राबल्यम्। यथा "पृथगुपदेशात्" इत्यत्र सार्थवादाभेदश्रुतितः "भिन्नोऽचिन्त्यःपरमो जीवसङ्घात्पूर्णः परो जीवसङ्घोह्यपूर्णः" इति सोपपत्तिकभेदश्रुतेः। अत एव भाष्यं "सोपपत्तिककौशिकश्रुतेः" इति। उक्तश्चानुव्याख्याने—

प्रकाशः

ण्वानः अर्थवादादुपपत्तेः प्राबल्यम् हेतूदाहरणोक्त्या उपपादयति—**एवमिति। अदर्शनादिति।** "तत्त्वमसि" इत्यादेरद्वैतादौ, 'दर्शनात्' द्वैतवाक्यानां द्वैतादौ, यद्वा लोके तथा दर्शनादित्यर्थः। एतेन "उपपत्तेः सर्वमूलत्वात्" इति टीकांशमनूद्य "सार्थवादस्य" इत्यादिनोपपादितं भवति। **यथेति।** द्वितीयस्य तृतीयपादे "पृथक्" इति चतुर्दशेऽधिकरणे जीवः परमात्मनो भिद्यते नवेति सन्देहे, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्याद्यर्थवादादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतात् "तत्त्वमसि" इत्याद्यभेदवाक्यान्न भिद्यत इति प्राप्ते, पूर्णत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वरूपयुक्त्युपेतभेदश्रुतेर्भिद्यत एव, ऐक्यश्रुतिस्तु परमात्मगुणसदृशज्ञानानन्दादिगुणरूपत्वात् 'सिंहश्चैत्रः' इतिवत् गौण्या वृत्त्योपपद्यत इति सिद्धान्तितत्वादिति भावः। **भेदश्रुतेरिति।** 'प्राबल्यं' इत्यन्वय.।'अत एव' उपपत्तियुक्ताया: प्राबल्यादेवेत्यर्थः। ननु "तर्काप्रतिष्ठानात्" इत्यादिनोपपत्तेर्दूषितत्वेन कथं तस्याः प्राबल्योक्तिरित्यतः, स्वतन्त्राया दुर्बलत्वेऽपि श्रुतिसहकारिण्यास्तु प्राबल्यमेवेति भावेनाह—**उक्तं चेति।** न केवलं

चन्द्रिका

युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्थ प्रतीयते ।
स्यात्तत्र युक्त एवार्थः ॥

इति। सम्मतं चैतन्मीमांसकानामपि "न ह्यशङ्कनीयमर्थं विधिरपि विदधाति" इति वदताम् । न च तात्पर्यनिर्णयाय श्रुत्युक्ताया अनुक्ताया वा उपपत्तेरपेक्षायामनपेक्षत्वरूपप्रामाण्यहानिः। किन्तु निर्णीते तस्मिन् अर्थनिर्णयाय तदपेक्षायाम् । अन्यथा तात्पर्यनिश्चयाय विचारमपेक्षमाणो वेदोऽप्रमाणं स्यात् । हेतुवन्निगदाधिकरणे "तेन ह्यन्नं

प्रकाशः

तात्पर्यगत्या लभ्यत इत्यर्थः।युक्तिपादे—"न विलक्षणत्वात्" इत्यधिकरणे युक्तेः श्रुतिसाहाय्येन प्राबल्यमुक्तमित्यर्थः ।यथा "ईक्षतेः" इति नये "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुतितः "सर्वे वेदाः" इत्यादिश्रुतिसहायेक्षणीयत्वयुक्तेः प्राबल्यम् । तत्त्वप्रदीपे तु—'अर्थवादोऽप्युपपत्तिबलेन नीयते। यथा प्राणगः प्रतीतः सर्वोत्तमत्वार्थवादः तदसम्भाव्यधर्मैरन्तर्यामिविषयो भवति, यथा चेन्द्राग्न्यादिगः प्रतीतः सर्वोत्तमत्वार्थवादः तस्मिन्नेव प्रकरणेऽन्यत्र वा तेषां हीनत्ववचनाद्युपपत्त्या विष्णुपरोऽवसीयते' इति । **सम्मतमिति** । प्रागुक्ते "अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्" इति स्रुवाधिकरणे विधेरपि सामर्थ्यरूपोपपत्त्यनुवर्तनं वदतां तेन न्यायेन अर्थवादानां तदनुवर्तनं सम्मतमित्यर्थः । यदत्रोक्तमुपपत्तिसापेक्षत्वे अनपेक्षत्वरूपप्रामाण्यहानिरिति, तदुद्धरति—**न चेति । अर्थनिर्णयायेति** । वेदार्थस्य च शास्त्रैकयोनित्वेन तत्र मानान्तरापेक्षा नास्तीति भावः । पूर्ववाद्युक्तं

चन्द्रिका

क्रियते" इत्यत्र अप्रामाण्यापत्त्या हेतुत्वत्यागो न तावद्भाट्टरीत्या, नापि प्राभाकरे विवरणरीत्या, तन्मते "तेन ह्यन्नं क्रियते" इत्यादेः प्रामाण्यमुपेत्य हेतुपरत्वमित्येव पूर्वपक्षकरणात् । सिद्धान्ते च, दर्वीपिठरादिनाऽऽनुमानिकेन प्रत्यक्षस्य शूर्पस्य विकल्पादिप्रसङ्गात् शूर्पस्य होमसाधनतायामन्नकरणत्वस्य हेतुत्वत्यागो न त्वप्रामाण्यापत्तिभयात् । नापि निबन्धनरीत्या, "न ह्यत्र अनूयाजा इज्यन्ते" इत्यादौ यत्रयत्र अनुयाजाभावः तत्रतत्र अष्टगृहीताभावः इति व्याप्तेः सत्त्वेनानुयाजाभावस्य अष्टगृहीताभावे हेतुत्वेनान्वयोपगमात् । रक्तपटन्यायेन च स्तुताविव हेतावप्याकाङ्क्षोत्थापनात् ।

प्रकाशः

दृष्टान्तं निराह—**हेतुवदिति** । अधिकरणं प्रागुक्तम् । **तन्मत इति** । भट्टमते विवरणमते चेत्यर्थः । यथाचैतत्तथोक्तं प्राक् । **नापीति** । हेतुत्वेनान्वयत्यागः किं कुत्रापि तथान्वयस्यानङ्गीकारात्, वेदोक्ते हेत्वाकाङ्क्षाविरहाद्वा, हेतुत्वोपपादकव्याप्त्यादिबोधकमानान्तरापेक्षतया वा । आद्येऽसिद्धो हेतुरित्याह—**न हीति** । "चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्" "अष्टावुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्" "चतुर्ध्रुवायां सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्" इत्यत्र श्रुतं "न ह्यत्रानूयाजा इज्यन्ते" इति । अत्र हिशब्दस्य हेत्वर्थत्वमङ्गीकृत्यानुयाजाभावस्याष्टगृहीताभावे हेतुत्वान्वयोपगमादित्यर्थः । **द्वितीय आह—रक्तपटेति** । स्वारसिकाकाङ्क्षाभावेपि "पटो भवति

चन्द्रिका

हेतुत्वोपपादकव्याप्त्यादेश्च अलौकिकसुखरूपस्वर्गोपपादकदेहादेरिव शब्देनैवाक्षेपात् मानान्तरानपेक्षत्वोपपत्तेस्तद्रीतेरेव अयुक्तत्वात्। एतेन अर्थवादाधिकरणे निबन्धने विवरणे च "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादानां हेतुत्वेनान्वयादप्रामाण्ये प्राप्ते सिद्धान्ते प्रामाण्याय हेतुत्वत्यागोक्तेस्तद्विरोध इति निरस्तम्। तात्पर्यनिर्णयाय हेत्वपेक्षायामप्रामाण्यानापत्तेः, अर्थनिर्णयाय तदपे-

प्रकाशः

रक्तः" इत्यादौ क्रियान्वयेन निराकाङ्क्षस्य पटपदस्य रक्तपदेनान्वयाय, कीदृशः स इत्याकाङ्क्षोत्थापनवदिष्टसाधनताबोधनेन निराकाङ्क्षस्य विधेरर्थवादान्वयाय तदर्पितस्तुतावाकाङ्क्षोत्थापनस्योक्तत्वेनात्रापि तथा सम्भवादित्यर्थः। तृतीयेऽप्यसिद्धो हेतुरित्याह—**हेतुत्वेति**। यथा ह्यलौकिकसुखरूपस्वर्गसाधनतया यागे "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादिना बोधितेऽप्यलौकिकतया सुखस्यैतच्छरीरावच्छेदेनाजननाद्देहान्तरे मानाभावादयुक्तमित्याशङ्क्यायमेव शब्दो देहान्तराक्षेपक इत्युक्तं, तथाऽत्रापि हेतुपरशब्देन व्याप्त्याद्याक्षेपादित्यर्थः। तदीयाधिकरणान्तरविरोधं च निरस्यति—**एतेनेति**। 'हेतुत्वेन' यतो वायुः क्षिप्रगामिनी देवता क्षिप्रफलदात्री अतो वायव्यः श्वेतालम्भः कार्यः इत्यादिरूपहेत्वर्थकत्वेन। एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति — **तात्पर्येति**। एवमुपक्रमादीनां परबलीयस्त्वोक्तिपरटीकां व्याख्याय "अत्र श्रुत्यादिषट्कं च ग्राह्यं" इति टीकायां श्रुत्यादेरपि तात्पर्यलिङ्गतयाऽत्रग्राह्यत्वेनोक्तत्वात्तत्राप्येवमेव बलीयस्त्वमिति

चन्द्रिका

क्षायास्त्वस्मन्मतेऽप्यभावात् । तस्मादुपक्रमादौ परबलीयस्त्वं श्रुत्यादौ तु पूर्वबलीयस्त्वम् । तदुक्तमनुव्याख्याने—

उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।
श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वश्च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ॥

इति । यत्रैकस्यार्थस्योपक्रममात्रमुपसंहारमात्रं वा, तत्र तन्मात्रादुपक्रान्तादिमात्रेऽर्थे तात्पर्यम् । यत्र तूभयं, तत्र तदविरोधलक्षणैकरूप्यादुभयानुगुणे तात्पर्यम् । अत एव प्रमाणलक्षणे भगवत्पादैः— "उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलार्थवादाश्च" इति तदैकरूप्यं पृथगुक्तम् । अत्र तु "उपक्रमोपसंहारौ" इत्यत्र प्रत्येकविवक्षया विशकलितौ द्वाविव समुदायविवक्षया तदैकरूप्यमपि विवक्षितम् ।

प्रकाशः

भ्रमं वारयन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** । **श्रुत्यादौ त्विति** । एतच्च "शब्दादेव प्रमितः" इत्यत्रोपपादयिष्यत इति भावः । **उक्तमिति** । तृतीयस्य चतुर्थपादे । ब्रह्मतर्के तथा निर्णयादित्यर्थः । ऐकरूप्यमप्यत्र ग्राह्यमिति भावेन तस्य लिङ्गत्वमुपपादयति—**यत्रेति** । भाष्योक्तप्रमाणेऽपि तदभिप्रेतमित्याह—**अत्र त्विति** ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति भाष्योक्तवाक्य इत्यर्थः ।

चन्द्रिका

अत्र टीकायां तदैकरूप्यस्य पृथगनुक्तिस्त्वन्यत्रोक्तत्वात् । यद्वा–अत्रोपक्रमादेर्बलाबलयोर्निरूप्यमाणत्वात्, यत्रैकैकं तत्र सन्निपातस्यैव अभावात्, यत्रचैकस्मिन्वाक्ये एकस्मिन्नर्थे उभयसन्निपातस्तत्र विरोधस्यैवाभावात्, यत्र च विरुद्धार्थवाक्ययोरेकत्रोपक्रमः वाक्यान्तरे चोपसंहारस्तत्र बलाबलयोरभावात्, यत्र चैकस्मिन् महावाक्ये भिन्नयोरर्थयोरुभयसन्निपातस्तत्रोपसंहारानुसारेणैकरूप्यात्तात्पर्यनिश्चयेनोपसंहारप्राबल्यस्य उक्तावर्थात्तदैकरूप्यस्याप्युक्तत्वात् अत्र पृथगनुक्तिः । प्रमाणलक्षणेतु, उपक्रममात्रादिकमपि क्वचिदुपक्रान्तादौ तात्पर्यनिर्णायकमिति दर्शयितुं पृथगुक्तिः । उपसंहारमात्रयुक्तस्य चोभयैकरूप्यवद्वाक्यानुरोधेन अस्वारस्यादुपसंहारादैकरूप्यस्य बलवत्त्वम् । यद्वा–उपक्रमस्वारस्याद्दुपसंहारस्वारस्यस्य बलीयस्त्ववदुपसंहारमात्रस्वारस्यादुभयस्वारस्यस्य बलीयस्त्वम्।

प्रकाशः

टीकायामनुक्तेर्गतिमाह—**टीकायामिति** । 'अन्यत्र' न्यायकल्पलतायामित्यर्थः । **यद्वेति** । 'बलाबलयोः' प्राबल्यदौर्बल्ययोः निरूप्यमाणत्वात्सम्भावितपक्षचतुष्टयमध्ये पक्षत्रये बलाबलोक्त्यप्रसक्तेः 'यत्र चैकस्मिन् महावाक्ये' इत्युक्तपक्ष एव तत्प्रसक्तेः तत्रोपसंहारानुरोधेन उपक्रमस्य नयने ऐक्यरूप्यस्याप्युक्तत्वात्पृथगनुक्तिरित्यर्थः । 'अत्र' भाष्यादावित्यर्थः। अन्यत्रोक्तेर्गतिमाह—**प्रमाणेति** । ऐकरूप्यस्य तात्पर्यलिङ्गत्वमुक्त्वोपसंहारात् बलीयस्त्वं हेतूक्त्याऽऽह—**उपसंहारेति** । बह्वनुग्रहन्यायमाश्रित्याह—**यद्वेति** । तद्यथा "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र "अत्रायं

चन्द्रिका

एतच्चोपक्रमादिकं स्वार्थे शब्दात्मकमपि, इदमेतत्परमबाधे सत्येतदुपक्रमत्वादित्यादिरूपेण महावाक्यतात्पर्ये लिङ्गं च । उपपत्तिस्तु

प्रकाशः

पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इत्युपसंहारस्थस्वयंशब्दानुसारात् "आत्मैवास्य ज्योतिः" इति प्रक्रमस्थात्मशब्दस्य जीवस्वरूपार्थत्वप्राप्तावपि "विष्णुरेव ज्योतिः" इत्यादिश्रुत्या विष्ण्वेकनिष्ठज्योतिश्शब्दस्य "हृद्यन्तर्ज्योतिः" इत्यात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमे "प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" इत्युपसंहारे च श्रुतत्वेन तयोरैकरूप्यात्तद्वाक्यं विष्णुपरमिति निर्णेष्यते, यथा वा प्रागुक्तदिशा जीवोपसंहारोपेतानन्दमयादिप्रकरणजातस्य ब्रह्मप्रश्नोत्तरोपक्रमेण "अस्माल्लोकात्प्रेत्यैतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य" इत्यादिमुक्तगम्यत्वोपसंहारेणावगतोभयैकरूप्येण निर्णीतब्रह्मतात्पर्यात् भृगुवल्लीवाक्याद्ब्रह्मपरत्वमित्याद्यूहनीयम् । ननूपक्रमादीनां शब्दरूपतया कथं लिङ्गत्वं, तथात्वे चोपपत्तेः पृथगुक्तिर्न स्यादित्यतः, "एतत्सर्वं वाक्यतात्पर्यार्थनिर्णये लिङ्गं भवति" इति टीकां विवृण्वानो न्यायकल्पलतोक्तं लिङ्गत्वप्रकारमाह—**एतच्चेति** । 'स्वार्थे' अवान्तरवाक्यार्थरूपे । उपसंहारादिविरुद्धोपक्रमार्थे "हृयाम्यग्निं" इत्यादौ उपक्रमस्य व्यभिचारवारणाय 'अबाधे सति' इति । "उपक्रमादीनामुपपत्तित्वेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुक्तिः" इति टीकां विवृण्वानः उपक्रमादिभ्य उपपत्तेर्विशेषमाह—**उपपत्तिस्त्वति** ।

चन्द्रिका

स्वार्थेऽपि लिङ्गरूपा, तात्पर्येऽपि, अयं तात्पर्यविषयः उपपन्नत्वात् इति लिङ्गरूपेति पृथगुक्ता । तत्र विरोधे दुर्बलं बाध्यम् । उपक्रमादिद्वयस्य समस्य विरोधे सावकाशं बाध्यम् ।

प्रकाशः

'स्वार्थे' स्वव्यापकीभूतेर्थे । तथाचोपक्रमादेरेकत्रोपपत्तिरूपत्वात्तत उपपत्तेर्भेदेनोक्तिरित्यर्थः । एवमुपक्रमादीनां परबलीयस्त्वोपपादनस्योपयोगोक्त्यर्थं "विरोधे तु दुर्बल" इत्यादिटीका प्रवृत्ता । तां विवृणोति—तत्रेति । एतच्च प्रागुदाहरणेन दर्शितमिति भावः । "साम्ये निरवकाशेन" इत्यादिटीकां व्याचष्टे–उपक्रमादीति । उपक्रमोपसंहारादिषु मध्ये द्वयस्य यथा कथञ्चित्समतया प्रतीतस्य परस्परं विरोधे निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमित्यर्थः । यथा अत्ताधिकरणे "अदितेरदितित्वं" इत्युपसंहाराददितिप्रतीतावपि "नैवेह किञ्चन" इति निरवकाशोपक्रमेण चरमस्यापि सावकाशस्य बाधेन सर्वस्य प्रकरणस्य विष्णुपरत्वं, यथा वा वैश्वानरनये "असम्भवात्पुरुषविधं" इति गुणसूत्रशेषे निरवकाशेन "को न आत्मा किं ब्रह्म" इत्युपक्रमेण चरमस्यापि वैश्वानरश्रुतिलिङ्गादेः सावकाशस्य बाधेन विष्णुपरत्वं, यथा वा द्युभ्वादिनये "प्रकरणात्" इति गुणसूत्रे चरमस्यापि "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्" इति सावकाशस्य ईशशब्दस्य "द्वे विद्ये वेदितव्ये" इति निरवकाशात्परविद्याविषयवस्तूपक्रमाद्बाधेन प्रकरणस्य विष्णुपरत्वमित्याद्यूह्यम् । तथाऽन्तराधिकरणे "सोहमस्मि स

प्रकाशः

एवाहमस्मि" इत्यभ्यासादग्निपरत्वप्रतीतावपि "कं ब्रह्म" इति निरवकाशोपक्रमेण विष्णुपरत्वं "सुखविशिष्ट" इति गुणसूत्रेणोच्यते, तथा "श्रुतोपनिषत्" इति गुणसूत्रे "अस्मद्विद्या आत्मविद्या" इति विद्याशब्दाभ्यासेनाग्निपरत्वप्रतीतावपि "स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्युपसंहारेण निरवकाशेन विष्णुपरत्वमित्यादि बोध्यम्। यद्वा—उपक्रमादीनां श्रुत्यादिभिः सह यथायोगं समतया प्रतीतस्य द्वयस्य विरोधे सावकाशं बाध्यमिति। यथा भूमनये "प्राणो वा आशाया भूयान्" इत्युपक्रमेण सह "विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयांस्तस्माद्भूयान्नाम" इति साभ्यासत्वेन समतया प्रतीतायाः समाख्यायाः निरवकाशत्वेन सावकाशप्राणोपक्रमस्य बाधः, यथा वा अनुकृतिनये "न तत्र सूर्यो भाति" इत्यादेः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वबोधकोपसंहारस्य तत्त्वेन प्रबलस्य "कथं नु तद्विजानीयां" इति पूर्ववाक्यस्थतच्छब्दस्य "परमं सुखं" इति प्रकृतज्ञानिसुखपरामर्शिनः श्रुतित्वेन प्रबलस्य साम्येऽप्युपसंहारेण निरवकाशेन 'तत्' इति सर्वनामश्रुतेः स्वारस्यभङ्गः। उक्तं च—

बलवानुपसंहारः तद्वश्या तदिति श्रुतिः।
कथं पश्येत्तद्विरुद्धपूर्ववाक्यावबोधितम्॥

इति। इत्याद्यूह्यम्। केचित्तु 'उपक्रमादि' इत्यस्य यत्र वाक्ये उपक्रमद्वयस्योपसंहारादिद्वयस्य वा समस्य विरोधे सावकाशं बाध्यमित्यर्थः। यथा "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति

चन्द्रिका

उपजीवकत्वादिना स्वभावदुर्बलेनापि निरवकाशेन उपजीव्यत्वादिना स्वभावप्रबलस्यापि सावकाशस्य बाधः। एवमेकेन निरवकाशेन सावकाशानेकबाधः। सावकाशत्वं च न लक्षणादिना अर्थान्तरपरताकल्पनार्हत्वं, येनोपक्रमादेर्दुर्बलस्यापि प्रमाणत्वेन सावकाशत्वनियमात्तदेव बाध्यत्वे तन्त्रम्, न तु स्वभावदुर्बलत्वं नामास्तीति स्यात्। किन्तु स्वत एवार्थान्तरवाचित्वम्। यथा चैवंविधसावकाशत्वशून्यस्यापि स्वभावदु-

प्रकाशः

प्राणब्रह्मणोरुपक्रमेऽपि श्रुतिलिङ्गादिना निरवकाशब्रह्मोपक्रमेण प्राणस्य न प्रकरणप्रतिपाद्यत्वमित्यादि ध्येयमित्याहुः। "स्वभावदुर्बलेनापि" इत्यादिटीकां व्याचष्टे—**उपजीवकत्वादिनेति**। यथाऽन्तरधिकरणादौ स्वभावप्रबलाया इन्द्रादिश्रुतेर्लिङ्गतया स्वभावदुर्बलेनापि समुद्रान्तस्स्थत्वलिङ्गेन निरवकाशेन बाध इति भावः। "एवमेकेन" इत्यादिटीकां व्याचष्टे—**एवमिति**। यथा "शब्दादेव प्रमितः" इत्यत्र वायुप्रापकाणां प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वसर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गानां सावकाशानामेकेन निरवकाशेन वामनशब्देन बाधः, यथा वा "कम्पनात्" इत्यत्र कम्पकत्वेनैकेन लिङ्गेनानेकवज्रश्रुत्युद्यतत्वलिङ्गयोर्बाध इति भावः। "ननु सावकाशत्व" इत्यादिटीकां व्याचष्टे—**सावकाशत्वं चेति**। 'सावकाशत्वनियमात्' अर्थान्तरपरताकल्पननियमादित्यर्थः। "स्वभावप्रबलेन दुर्बलस्य बाधने तत्प्रामाण्याय अर्थान्तरकल्पनं" इति टीकावाक्यं विवृण्वन् तदुपलक्षणमिति भावेनाह—**यथा चेति**। **एवंविधेति**। स्वत एवा-

चन्द्रिका

र्बलस्य बलवद्विरोधे अर्थान्तरकल्पना, एवं स्वभावप्रबलस्य निरवकाशत्वनियमाभावोऽप्यूह्यः । इयं च बाधव्यवस्था न केवलमुपक्रमादौ, किन्तु श्रुतिलिङ्गादौ च द्रष्टव्या । श्रुत्यादिक्रमेऽपि श्रुत्याद्यविरुद्धे लिङ्गादेः प्रामाण्यादि ग्राह्यमिति । सूत्राक्षरार्थस्तु 'तत्तु' ब्रह्मैव शास्त्रयोनि, सावकाशत्वनिरवकाशत्वादिना विचारितत्वरूपसम्यक्त्वयुक्तादन्वीयतेऽनेनेत्यन्वयशब्दवाच्यादुपपत्त्यादेर्लिङ्गादिति । सुधायान्तु—न केवलमुपपत्त्यादिकं समन्वयशब्दार्थः, किन्तु तद्धेतुकशास्त्रजन्यप्रमागोचरत्वरूपे शास्त्रयोनित्वे हेतुभूतः सर्वशास्त्रस्य सम्यग्वचनवृत्त्या तत्परत्वरूपसम्बन्धोऽपीत्युक्तम् ।

प्रकाशः

र्थान्तरवाचित्वरूपेत्यर्थः । भेदग्राहिणा स्वभावप्रबलेन साक्षिणा विरोधे "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिरुपजीवकत्वेन दुर्बलस्यान्तर्यामिपरत्वकल्पनमुदाहरणमिति भावः । **एवमिति** । आकाशाधिकरणे स्वभावप्रबलाकाशश्रुतेर्निरवकाशबलवल्लिङ्गविरोधेनार्थान्तरकल्पनादिति भावः । "अत्र श्रुत्यादिषट्कं च ग्राह्यं" इति टीकार्थमाह—**इयं चेति** । एतदपि "शब्दादेव" इत्यत्रोपपादयिष्यत इति भावः । "सूत्रं योजयति" इत्यादिटीकार्थं निष्कृष्याह—**सूत्राक्षरार्थस्त्विति** । **ब्रह्मैवेति** । तुरेवार्थः । पूर्वसूत्राच्छास्त्रयोनिपदमनुवर्तत इति भावः । शास्त्रतात्पर्यविषय इत्यर्थः । उत्तराधिकरणसङ्गत्यर्थं अर्थान्तरमप्यत्रानुसन्धेयमिति भावेनाह—**सुधायां त्विति** । **सर्वेति** । अनेन संशब्दस्य कार्त्स्न्यमुख्यत्वोभयार्थस्यावृत्तस्य शास्त्रपदेनान्वयः पदेनचान्वय इति सूचितम् ।

चन्द्रिका

अत्र परैः—वेदान्ता ब्रह्मणि न प्रमाणम्, सिद्धवस्तुबोधने प्रवृत्त्याद्यभावेन फलाभावात् सापेक्षत्वप्रसङ्गाच्चेति प्राप्ते, द्विविधं हीप्सितं, किञ्चिदप्राप्तं, यथा ग्रामादि । किञ्चिच्च प्राप्तमपि विभ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा कण्ठमण्यादिकम् । एवं जिहासितं द्विविधं, किञ्चिदहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं

प्रकाशः

यत्त्वत्र—एवंशोधितोपक्रमादिना वेदस्य विष्णौ तात्पर्यमिव शैवाद्यागमेन वा तदुपदर्शितोपक्रमादिना वा शिवादावपि तात्पर्यमस्तु, त्वन्मते श्रुतेरनेकार्थसाहिष्णुत्वादित्यादि कस्य चिद्दुर्भाषणं, तत्तु विष्णूत्कर्षएव महातात्पर्यमित्येवंरूपानेकश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वादेकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गाच्चापेशलम् । विस्तरस्तु गुरुपादकृतकण्टकोद्धारे बोध्यः ।

"शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयंब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनां अप्रयोजनत्वापत्तेः" इत्यादिभामत्युक्तमनुवदति—**सिद्धेति । सापेक्षत्वेति** । सिद्धार्थत्वे च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादकत्वेन प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । प्राप्तब्रह्मैक्यप्राप्तिः कल्पितानर्थहानिश्च सिद्धब्रह्मबोधने फलमिति तयोः फलत्वं लोकरीत्या भामत्युक्तमक्षरशोऽनुवदति—**द्विविधमिति** । 'अहीनं' अत्यक्तं विद्यमानमिति यावत् । 'जिहासति' त्यक्तुमिच्छति । **वलयितेति** । 'वलयितः'

चन्द्रिका

फणिनम् । किञ्चिच्च हीनमेव, यथा चरणाभरणे नूपुरे आरोपितं फणिनम् । तत्र ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात् प्राप्तब्रह्मप्राप्तिः कल्पितत्वेन नित्यहीनसंसारहानिश्च सम्भवतीति फलवत्त्वं, सिद्धस्याऽपि ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वान्न सापेक्षत्वं चेति सिद्धान्तयित्वा, समन्वयश्च लक्षणयाऽखण्डार्थपरत्वम् । ततश्च तद्ब्रह्म शास्त्रप्रतिपाद्यं समन्वयादिति सूत्रार्थः इत्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षो निर्दलः, निष्प्रयोजनत्वशङ्कायास्त्वन्मते आद्यसूत्रएव जिज्ञासाशब्देन परिहृतत्वात् । लौकिककार्यपरवाक्येऽपि सापेक्षत्वदर्शनेन पौरुषेयत्वस्यैव सापेक्षत्वप्रयोजकत्वाच्च । सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः । तथाहि—

प्रकाशः

वेष्टितश्चरणो येनासौ वलयितचरणः । "वेष्टितं स्याद्वलयितं" इत्यमरः । 'हीनं' त्यक्तं आरोपितमिति यावत् । यत्तु सापेक्षत्वप्रसङ्गादिति, तन्नेत्याह—**सिद्धस्येति** । परिनिष्ठितस्येत्यर्थः । 'परैः सिद्धान्तयित्वा इत्युक्तं' इत्यन्वयः । पूर्वपक्षो द्विविधः, फलाभावादप्रामाण्यमित्येकः । सापेक्षतापत्त्या अप्रामाण्यमित्यपरः । तत्राद्यं निराह—**निष्प्रयोजनत्वेति** । जिज्ञासाशब्दस्य मुख्यवृत्त्या ज्ञानेच्छापरत्वमुपेत्य, 'ज्ञातुमिच्छा हि सन्दिग्धे विषये निर्णयाय भवति' इतिविषयप्रयोजनसूचनस्याभ्युपगमादिति भावः । द्वितीयं निराह—**लौकिकेति** । सङ्केतग्रहणादिसापेक्षत्वेन सिद्धार्थकवत्तस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । पौरुषेयस्य वक्तृज्ञानपूर्वकत्वेन तत्सापेक्षत्वात्पौरुषेयत्वमेव प्रयोजकं, न तु सिद्धार्थपरत्वं, व्यभिचारात् । वेदे च तन्नास्ति । अत एव भामत्यां "किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेन, आहोस्वित्पौरुषेय-

चन्द्रिका

स्वप्रभत्वादसन्दिग्धेऽवाच्यत्वाच्छ्रुत्यगोचरे ।
निर्विशेषे च चिन्मात्रे कथं श्रुतिसमन्वयः ॥

एवं सन्दिग्धस्यैव विषयत्वात्, सामान्यज्ञानविशेषाज्ञाननिबन्धनस्य सन्देहस्य निर्विशेषेऽसम्भवात्, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्च सन्देहकोट्यन्यतरकोट्यवलम्बित्वात्, फलस्य चैककोटिनिर्णयाधीनत्वान्निर्विशेषात्मनि विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनाख्यपञ्चकरूपाधिकरणासम्भवो द्रष्टव्यः । अपि च—

आद्यसूत्रेऽहमर्थे हि प्रसिद्धिः प्रतिपादिता ।
जिज्ञासार्थं द्वितीये च जगज्जन्मादिहेतुता ॥

प्रकाशः

त्वेन" इत्यादिनाऽऽद्यं दूषयित्वा द्वितीय एव स्थापित इति भावः । "निर्विशेषे स्वयं भाते" "सर्वधर्मोज्झितस्यास्य" इत्याद्यनुव्याख्यानं हृदि कृत्वाऽऽह—**स्वप्रभत्वादिति** । स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । नन्ववाच्यस्यापि लक्षणया श्रुतिगोचरता स्यादिति चेन्न, सर्वथा वाच्यत्वहीनस्य लक्ष्यत्वमपि नेत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । चिन्मात्रस्य स्वप्रभत्वेऽपि धर्मान्तरेण सन्देहः स्यादित्यत आह—**निर्विशेषइति** । श्रुतिसमन्वयरूपफलायोगमुक्त्वा तत्फलकमीमांसारम्भोऽप्ययुक्त इत्याह—**एवमिति** । चिन्मात्रे समन्वय इत्यस्यैतत्सूत्रार्थत्वे पूर्वोत्तरासङ्गतिश्च स्यादिति भावेनाह—**अपि चेति** । परभाष्ये हि 'किं तद्ब्रह्म प्रसिद्धं अप्रसिद्धं वा' इत्यादिना शङ्कित्वा

चन्द्रिका

अविद्यमानाहमर्थे लक्षणत्वेन कीर्तिता ।
ईश्वरस्य तृतीये तु निर्विशेषे प्रमाणता ।
शास्त्रस्योक्ता चतुर्थे च तस्मिन्नेव समन्वयः ।
प्रतिज्ञातोऽन्तरित्यादौ सविशेषं तु कथ्यते ॥
ब्रह्मेति मायिनां पक्षस्तत्र किं केन सङ्गतम् ।
तत्त्वविद्वेषमात्रेण श्रुतिसूत्रे कदर्थिते ॥

किञ्च कण्ठमण्युपदेशस्य प्राप्तमणिप्राप्तिर्न फलम्, किन्तु—प्राप्तिज्ञानजन्यसुखस्य वस्तुतः प्रागप्राप्तस्य प्राप्तिः, मण्यप्राप्तिभ्रमादिजन्यस्य दुःखस्य वस्तुतः प्रागनिवृत्तस्य निवृत्तिर्वा फलम् । एवं

प्रकाशः

"सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो हि लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्" इत्यादिना जिज्ञासोपयुक्ततयाऽहमर्थे प्रसिद्धिः प्रतिपादितेत्यर्थः । 'द्वितीये च' जन्मादिसूत्रे । "अस्य जगतः जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्म" इति परभाष्योक्तेरीश्वरस्य विशिष्टस्य जन्मादिहेतुत्वमहमर्थेऽविद्यमानं लक्षणत्वेनोक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नेवेति । निर्विशेष एवेत्यर्थः । 'अन्तरित्यादौ' "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यादावित्यर्थः । 'कदर्थिते' कुत्सितार्थतया कृते । "कोः कत्तत्पुरुषेऽच" इति कदादेशः । यदपि प्राप्तप्राप्तिः कण्ठमण्यादिवत् फलमिति, तदपि विषममित्याह—किञ्चेति ।

चन्द्रिका

'चरणाभरणमिदं न सर्पः' इत्युपदेशस्यापि न नित्यनिवृत्तसर्पनिवृत्तिः फलं, किन्त्वाभरणत्वज्ञानजन्यस्य सुखस्य वस्तुतः प्रागप्राप्तस्य प्राप्तिः, सर्पभ्रमजन्यस्य दुःखस्य वस्तुतः प्रागनिवृत्तस्य निवृत्तिर्वा। न ह्युपदेशेन मणिः प्राप्तः सर्पो वा निवृत्त इत्यनुभवः, किन्तु–प्राप्तिर्ज्ञाता भ्रमो निवृत्त इति। न च प्रकृते प्राप्तस्वरूपसुखादन्यत् प्राप्यं सुखं, नित्यनिवृत्ताविद्याभ्रमदुःखादेरन्यत् निवर्त्यं वाऽस्ति, येन सप्रयोजनता स्यात्। किञ्च पूर्ववादिना फलाभावादिना तात्पर्ये आक्षिप्ते, सिद्धान्तसूत्रे फलादिकं तात्पर्यं चानुपपाद्य प्रामाण्ये तात्पर्यं हेतूकर्तुमयुक्तम्। लक्षणाया अमुख्यत्वेन सौत्रसंशब्दार्थत्वायोगश्च। तदुक्तमनुव्याख्याने—

कथञ्च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम्।
योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः॥

इति।

प्रकाशः

तदुपपादयति—**न हीत्यादिना**। अस्तु तर्हि प्रकृतेऽप्येवमित्यत आह–**न चेति**। 'सप्रयोजनता' 'ब्रह्मात्मैक्यबोधकवेदान्तानां' इति शेषः। सूत्रार्थमपि दूषयति—**किञ्चेति**। **तदुक्तमिति**। लाक्षणिकत्वे संशब्दार्थत्वयुक्तान्वयायोग इत्येतदीक्षत्यधिकरणानुव्याख्याने उक्तमित्यर्थः। अत एव तत्र निराकृतत्वादिह टीकादौ न तन्निरासे पराक्रान्तं, शिष्यहिताय तदस्माभिरत्रैव प्रपञ्चितमिति भावः।

चन्द्रिका

केचित्तु—फलाभावापातात्सिद्धपरत्वं नेति प्राप्ते, 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादौ सिद्धपरत्वे फलदर्शनान्न दोष इति सिद्धान्तयित्वा, समन्वयश्च पुरुषार्थस्य ब्रह्मणोऽभिधेयत्वेन सम्बन्धः। तथा च तच्छास्त्रयोनित्वं समन्वयादिति सूत्रार्थ इत्याहुः। तन्न, फलसद्भावेन सिद्धपरसर्ववाक्यविचारोपपादकस्यास्य सिद्धे व्युत्पत्तिप्रतिपादनेन तदुपपादकाद्यसूत्रानन्तर्यस्यैव युक्तत्वात्। त्वन्मते हि जन्मादिशास्त्रयोनिसूत्रे कारणवाक्यस्यैव विचारोपपादके। किञ्च समन्वयाध्याये या तात्पर्यलिङ्गैः ब्रह्मपरता उपपादयिष्यते, सैवेह सूत्रे समन्वयशब्देन निर्देष्टव्या। यद्यपीह सूत्रे मन्मते शास्त्रयोनीत्यनुषञ्जनीयम्, त्वन्मते तु न। तथाऽपि मन्मते तच्छब्देन प्रकृतब्रह्मपरामर्शात् तस्यानन्दमयादिष्वनुवृत्तस्य आध्यायसमाप्ति विधेयसमर्पकतयाऽन्वयः,

प्रकाशः

रामानुजमतं निराह—**केचित्त्विति**। **फलदर्शनादिति**। पुत्रजन्मश्रवणजनितसुखस्य फलत्वादिति भावः। **शास्त्रयोनित्वमिति**। आद्यसूत्रात् षष्ठ्यन्तं ब्रह्मपदमनुवर्त्य योज्यमिति भावः। एवं तर्ह्यस्याधिकरणद्वयव्यवधानं न स्यादित्याह—**तन्नेति**। 'तदुपपादक' इति, 'सर्ववाक्यविचारोपपादक' इति, हेतुगर्भं विशेषणम्। **त्वन्मते इति**। एतच्च पूर्वाधिकरणद्वये स्पष्टम्। सूत्रार्थमपि निराचिकीर्षुः समन्वयशब्दार्थं दूषयति—**किञ्चेति**। **सैवेति**। अत्र हेतुत्वेनोक्तस्यैव समन्वयाध्याये उपपादयिष्यमाणत्वादिति भावः। तच्छब्दस्य शास्त्रयोनित्वपरत्वमयुक्तमित्याह—**यद्यपीति**। **विधेयेति**। 'आनन्दमय-

चन्द्रिका

त्वन्मते तु शास्त्रयोनित्वपरामर्शादुत्तरसूत्रेषु ब्रह्मशब्दोऽध्याहार्यः स्यात् । यच्चोक्तम्, चतुस्सूत्र्याः शास्त्रारम्भसाधकत्वादुपोद्घातत्वम् । यथोक्तम्—

व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्य-
मन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।
एतानि वै सूत्रचतुष्टयेना-
नारम्भमूलानि निराचकार ॥

इति, तदपि न, जन्मादिसूत्रे लक्षणोक्त्या, शास्त्रयोनिसूत्रादौ च प्रमा-

प्रकाशः

स्तद्ब्रह्म' 'अन्तस्तत्' इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । **अध्याहार्य इति** । तथा चानेकाध्याहारदोषः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत्, समासनिर्दिष्टब्रह्मपदानुषङ्गश्चात्रेति ध्येयम् । **चतुस्सूत्र्या इति** । "द्विगोः" इतिङीप् । आद्येऽधिकरणे सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावाद्वेदान्तानां सिद्धे ब्रह्मणि न प्रामाण्यमिति न तद्विचारारम्भ इत्युक्तम् । द्वितीये जन्मादिकं विशेषणतया ब्रह्म प्रत्याययति उतोपलक्षणतया । नोभयथाऽपि । अतस्तत्प्रतिपत्तेर्दुःस्थतया न कारणवाक्यविचारारम्भ इति । तृतीये जगत्कारणस्यानुमानिकतया वेदान्तानां तदनुवादित्वेन न विचारारम्भ इति । अत्र तु सिद्धब्रह्मबोधकानां वेदान्तानामफलत्वात् न विचारारम्भ इत्युक्तमित्यर्थः। 'एतानि' चोद्यानि। 'सूत्रकारः 'इतिशेषः ।

चन्द्रिका

णाद्युक्त्या ब्रह्मणो विचार्यमाणत्वेनोपोद्घातत्वायोगात् ।

टीकाक्षरार्थस्तु—**मुख्यस्येति** । अप्राप्तस्येत्यर्थः । भगवद्वाक्ये "इत्यहं" इत्यस्येतिशब्दस्य 'हृदयं' इत्यनेनान्वय इत्याह—**इत्यभिप्रायमिति** ॥

प्रकाशः

ब्रह्मण इति । स्वरूपसाधनफलजिज्ञासाया ब्रह्मविचारत्वात्साधनफलविचाराध्यायद्वयइव स्वरूपविचारस्य लक्षणप्रमाणाभ्यां विना अयोगात् तद्विचारेण ब्रह्मणो विचार्यमाणत्वादित्यर्थः ।

यदत्र कश्चिदुपक्रमादिना शिव एव वेदान्ततात्पर्यावधारणमत्र प्रतिज्ञायत इत्याह, तत्तु, पूर्वाधिकरणोदाहृतवचनैः, प्रत्यधिकरणं भाष्योक्तश्रुत्यादिभिः, विष्णुपरोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैर्विष्णावेव तात्पर्यावधारणोपपादनेन "मां विधत्तेऽभिधत्ते मां" इत्यादिस्मृत्या च विरुद्धत्वादपेशलं बोध्यम् ।

"एवं बहुवारोक्तादपि मुख्यस्य प्राबल्यात्" इत्यत्र मुख्यपदार्थमाह—**मुख्यस्येति** । "एवंभूताया अस्याः श्रुतेः इत्यभिप्रायमहमेव" इत्यत्र व्यवहितान्वयप्रदर्शनेन 'अभिप्रायः' इति हृदयशब्दस्यार्थ इति सूचयन्नाह—**भगवद्वाक्य इतीति** । अनेनाहंशब्दार्थो भगवानित्युक्तं भवति ॥

॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥

—अथ ईक्षत्यधिकरणम्—

ननु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्" "अवचनेनैव प्रोवाच"

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥

इत्यादेर्न* तच्छब्दगोचरम् । नेत्याह—

॥ ओम् ईक्षतेर्नाशब्दम् ओम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मणो वाच्यत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रसङ्गतिः। सकलजगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मैव शास्त्रस्य मुख्यार्थ इत्यभिहितम्, उपक्रमादिभिर्निर्णीतस्य मुख्यार्थत्वात् । तच्च वाच्यत्वएव सम्भवतीति । तन्मुख्यतः शास्त्रयोनित्वं विषयः। ब्रह्मणो युक्तमयुक्तं वेति सन्देहः । वादिविप्रतिपत्तिस्सन्देहबीजम्। तत्र पूर्वपक्षयति—**नन्विति** । न ब्रह्मणः शास्त्रमुख्यार्थत्वमुपपद्यते, यतस्तत् "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुतेः शब्दावाच्यम्। न ह्यवाच्यस्य शास्त्रमुख्यार्थता सम्भवति। अतो न शास्त्रोक्तकारणत्वं तस्येति भावः। 'अशब्दं' इत्यादेः शब्दादिगुणशून्यं तदविषयश्चेत्यर्थः। 'अवचनेनैव प्रोवाच' इति वचनवृत्तिं विना लक्षणयोपदिदेश। यच्छ्रोत्रेण न शृणोति पुरुषः। "त्रयी न श्रुतिगोचरा" इति गोचरशब्दस्य विशेष्यलिङ्गतयाऽऽर्षप्रयोगात् "न तच्छब्दगोचरं" इति युक्तम्। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति—**नेति** ।

---

* 'इत्यादिश्रुतिभिर्न' इत्यपि पाठ. ।

"स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इत्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव । औपनिषदत्वान्नावचनेनेक्षणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र सूत्रकारो ब्रह्मणोऽवाच्यत्वं श्रुतिप्राप्तं प्रतिषेधतीत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे—**स इति** । 'सः' प्रणवोपासको जीवोत्तमहिरण्यगर्भोपदेशेन परमं पुरुषं पश्यति । परोक्षतो ब्रह्म विज्ञायाऽपरोक्षतो जानीयादित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण ईक्षणीयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या वाच्यमेव तत्। अतस्तस्य शास्त्रयोनित्वोपपत्तेः कारणत्वसम्भव इत्यर्थः । नेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मणो वाच्यत्वं वाच्यम्, ईक्षणस्य प्रत्यक्षादिनाऽपि सम्भवादित्यत आह—**औपनिषदत्वादिति** । भवेदेतद्यदि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगम्यम् । नैतदस्ति, तस्योक्तरीत्योपनिषदेकगम्यत्वात् । तथा च प्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वे सतीक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या वाच्यमेव तदिति भावः । परिशेषप्रमाणेन वाऽत्र वाच्यत्वं साध्यते । तथाहि—श्रुतिषु तावदीक्षणीयत्वं ब्रह्मणः श्रूयते । ईक्षणं च प्रमाणेन भवेत् । प्रसक्तप्रमाणेषु न ब्रह्मणो वचनेतरप्रमाणेनेक्षणम्, तस्यौपनिषदत्वात् । वचनेनेक्षणं चावाच्ये वृत्त्यन्तरायोगेन परिशेषाद्वाच्यत्वमेव साधयतीति । ननु श्रुतिसिद्धमवाच्यत्वं कथं युक्तिमात्रेण दूष्यते,

प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् ।

इति युक्तितः श्रुतेः प्राबल्योक्तेरित्यतः श्रुतिस्मृती चाह—**सर्व इति** ।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् ।

न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विपश्चितः ।

इतिवत् ।

अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।
अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम् ॥

इति गारुडे । न चाशब्दत्वमितरासिद्धम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

ापांसि यत्प्रति वदन्ति वेदाः । नन्वेवं युक्त्यादिसिद्धत्वे ााच्यत्वस्यावाच्यत्वाज्ञेयत्वाभिधायकोदाहृतश्रुतेः का गतिरित्यत आह– **अवाच्यत्वादिकमिति** । 'अवाच्यत्वादिकं' अवाच्यत्वादिव्यपदेशः । 'अप्रसिद्धिः' साकल्येनागोचरता । नन्वप्रसिद्धेरवाच्यत्वादिव्यपदेशः क्व दृष्ट इत्यत आह–**न तदिति** । 'पश्यन्तः' इत्युक्तेरप्रसिद्ध्यैवैतदिति ज्ञायते । न केवलमन्यथाऽनुपपत्तिमात्रसिद्धेयं व्यवस्था, अपि तु स्मृतिसिद्धाचेति भावेनाह—**अप्रसिद्धेरिति** । 'एवं' अप्रसिद्धिप्रसिद्धिभ्यां । एवं "यतो वाचः" इत्यादि श्रुतीनां युक्त्यादिबलादर्थान्तरोपपत्तेर्नाशब्दं ब्रह्मेति सूत्रं व्याख्याय परकृतापव्याख्यां प्रत्याख्याति–**न चेति** । जगत्कारणत्वं "सदेव सोम्य" इत्यादौ कस्य चित्प्रतीयते । तत्किं ब्रह्म उत प्रधानमिति सन्देहे प्रधानमिति प्राप्ते, सिद्धान्तितम् । नं प्रधानं श्रौतजगत्कारणं, "तदैक्षत" इतीक्षतिश्रवणात् ।

॥ ओम् गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ओम् ॥

न च गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च, न निर्गुण इति युक्तम् , आत्मशब्दात् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अशब्दं हि तदिति तदेतद्व्याख्यानमयुक्तम् , यतः 'अशब्दं हि तत्'' इति हेतुतयोक्तमश्रौतत्वं न साङ्ख्यस्य प्रतिवादिनः सिद्धम् । तेन वैदिकत्वाभ्युपगतेः। नापि स्वन्यायेन तदुक्तिः, "अजामेकाम् " इत्यादौ प्रधानस्य श्रुतत्वात् । न च तत्रान्यत्कल्प्यम् , नाममात्रेऽविवादादर्थान्तरस्य चाभावादिति भावः । किञ्च ब्रह्मणोऽपि श्रौतत्वं न युक्तम् , अवाच्यत्वात्, अवाच्ये वृत्त्यन्तरायोगात् । नापि तस्येक्षितृत्वं, तस्येक्षतिस्वरूपत्वात् । जगत्कारणस्य मायावच्छिन्नस्येक्षणं सम्भवतीति चेन्न, जिज्ञास्यस्यैव जगत्कारणतयोक्तत्वात् । न हि जिज्ञास्यं मायावच्छिन्नं, तज्जिज्ञासाया अप्रयोजकत्वात् । किञ्च माययेक्षणं भवत्युपचर्यते वा । आद्ये दृश्यत्वाद्यपि किं न स्यात् । न द्वितीयः, प्रधानेऽपि सम्भवादिति ॥

उक्तार्थमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—**गौणश्चेदिति । यद्दृश्यत्वबलात् ब्रह्म वाच्यमित्युक्तं, न तद्युक्तम् । यत ईक्षतिश्रुतौ जीवाख्यो गौण आत्मा दृश्य उच्यते । तदन्यथानुपपत्त्या च स एव वाच्यस्स्यात्, न गुणातीतं ब्रह्मेक्षतिश्रुत्युक्तम् , गौणग्रहणे बाधकस्येतरज्ञापकस्य चाभावात् । अतो न तद्वाच्यमिति चोद्यं न युक्तम्, ईक्षणीये तस्मिन्नेव "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" "अज**

योगुणैस्सर्वतो हीनो यश्च दोषविवर्जितः ।
हेयोपादेयरहितः स आत्मेत्याभिधीयते ॥
एतदन्यस्वभावो यः सोऽनात्मेति सतां मतम् ।
अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते ॥

इति वामने । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च । तत्र यस्स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च ।अथ ह योऽनीदृशः सोऽनात्म" इति तलवकारब्राह्मणम् । न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

आत्मा महान् ध्रुवः" "तमेव धीरो विज्ञाय" इत्यात्मशब्दश्रवणात्तेन च तस्य निर्गुणत्वसिद्धेः स एव ईक्षत्या वाच्य इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दसद्भावेऽपि कुतोऽयं निर्गुणो न गौण इत्यत आह–**य इति** । 'गुणैः' सत्वादिभिः 'हेयोपादेयरहितः' इत्युपादेय एवेत्यर्थः। "हृदि ह्येष आत्मा" इत्येतदन्यस्वभावेऽप्यात्मशब्दप्रयोगात्कथं सोऽनात्मेत्यत आह–**अनात्मनीति** । रूपशब्दः स्वरूपप्रतिमारूपाभिप्रायः । 'तत्र' आत्मानात्मनोः । स य आत्मा सः 'नित्य' देहहान्यादिरहितः 'शुद्धः' कर्मलेपविधुरः 'केवलः' जडामिश्रः । ननूपचारेणापि गौणे प्रयोगसद्भावात् स एव श्रुत्युक्तदृश्यात्मा किं न स्यादित्यत आह–**न चेति** । आत्मपदमुख्यार्थे निर्गुणे दृश्यतया प्रतिपाद्ये सम्भवत्यमुख्यार्थगौणग्रहणं न युज्यते, मुख्यासम्भवएव गौणाश्रयणादिति भावः ।

॥ ओम् तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ओम् ॥

न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्षः ।

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सन्दोघे गहने प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥

इत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते । "अयमात्मा ब्रह्म"

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वात्मशब्दो मुख्यत एव गौणपर इति किं न स्यात् । न चोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधः, तत्रात्मशब्दो विष्णौ मुख्यो जीवेष्वमुख्य इत्यनुक्तेश्चेतनाचेतनविषयत्वसम्भवात् । तथा च श्रुतेरार्जवसम्भवात् निर्दोषत्वादेस्स्वभावविषत्वोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रं पठति—**तन्निष्ठस्येति** । नात्मशब्दो गौणे मुख्य इति युक्तम्, आत्मनिष्ठपुरुषस्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रार्थः । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशेऽपि कुतोऽसौ न गौण इत्यत आह—**नहीति** । गुणबद्धात्मविज्ञानाद्गुणानिवृत्तिरूपमोक्षो न युक्त इत्यर्थः । कोऽसावात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेश इत्यतस्तमाह—**यस्येति** । सर्वकर्तृत्वात्सवायुकर्ता सर्वज्ञोऽस्मिन् देहे गुहास्थाने प्रविष्टआत्मा येनोपासकेन ज्ञातो भवति तस्योपासकस्य स विष्णुलोक एव लोको भवतीत्यात्मनिष्ठपुरुषस्य मोक्षउपदिश्यते । अतो नात्मशब्दो गौणपर इत्यर्थः । आत्मशब्दो विष्णावेव न जीवेष्वित्यत्र स्पष्टश्रुतिस्मृतीश्चाह— **अयमिति** ।

चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो ।
जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥
इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते ।
तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः ॥
सगुणास्त्वपरे प्रोक्तास्तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते ।
परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्स्ततस्स्मृतः ।

इति पाद्मे ।

॥ ओम् हेयत्वावचनाच्च ओम् ॥

"तमेवैकं जानथआत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । अमृतस्यैष

तत्त्वप्रकाशिका

कुतस्तस्यैवात्मत्वं नान्येषामित्यत आह– **तस्येति** । आत्मज्ञानान्मोक्षो "यस्यानुवित्तः" इत्यादावुदाहृतः। अतो नात्मशब्दो विष्णोरन्यत्र, तस्यैव निर्गुणस्य मोक्षदातृत्वसम्भवादित्यर्थः । मोक्षोपदेशोऽपि कुतो नेतरेषामात्मत्वमित्यत आह—**सगुणा इति** । विष्णोर्निर्गुणत्वेनास्तु मोक्षदातृत्वसम्भावना । निश्चयस्तु कुत इत्यत आह—**परोहीति** । 'परः' स्वतन्त्रः ॥

युक्त्यन्तरेणाप्यात्मशब्दस्य गौणपरत्वं पराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—**हेयत्वेति**।यद्यात्मशब्दो गौणपरस्तर्हि "तमेवैकं" इति श्रुत्युक्तात्माऽपि गौणस्स्यात् । न चास्त्विति वाच्यम् , तथासति हेयत्वप्रसङ्गात् । न चास्य हेयत्वमुच्यते, प्रत्युत 'जानथ' इत्यस्याहेयत्ववचनात् । न च गौणस्याप्यहेयता, "अन्या वाचो विमुञ्चथ" इति गौणात्मनो हेयत्ववच-

सेतुः" इत्यन्येषां हेयत्ववचनादस्याहेयत्ववचनान्नगौण आत्मा ।

॥ ओम् स्वाप्ययात् ओम् ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

"स आत्मन आत्मानमुद्धृत्यात्मन्येव विलापयत्यथात्मैव भवति"

स देवो बहुधा भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः ।
एकीभूय पुनश्शेते निर्दोषो हरिरादिकृत् ॥

इति स्वस्यैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् ।

तत्त्वप्रकाशिका

नात् । अतो न गौण आत्मशब्दवाच्यः, किन्तु निर्गुण एवेत्यात्मशब्दादीक्षतिश्रुत्युक्तोऽपि स एव, तस्य चेक्षत्यन्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वमिति भावः । न च वाच्यं सगुणपरोऽप्यात्मशब्दो मोक्षदातृत्वाहेयत्वभ्यां निर्गुणलिङ्गाभ्यामपह्नियत इति तस्य मुख्यतो जीववाचित्वएव मानाभावात् ॥

युक्त्यन्तरेणापि निर्गुणस्य वाच्यत्वं प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—**स्वाप्ययादिति** । अदो मूलरूपं पूर्णं, इदमवताररूपं च पूर्णं, तत्पूर्णं सृष्टिकाले पूर्णान्मूलरूपादुद्रिच्यते । प्रलये च पूर्णस्य स्वस्य पूर्णमवताररूपं स्वीकृत्यैकीभूय मूलरूपमन्यत्रालीनं स्वयमवशिष्यत इति निर्गुणस्यैव श्रुत्युक्तत्वाद्भवत्येवासौ वाच्यः । न चायं गौणः, पूर्णत्वात्स्वस्य स्वस्मिन्नप्ययाच्च, गौणस्यापूर्णत्वादन्यस्मिन् लयाच्चेत्यर्थः। नन्वयं स्वाप्ययवान् अन्यत्रालीनोऽपि गौणःस्यान्निर्गुणोऽन्योऽ

न हि गौणात्मनि निर्दोषस्य लयः । न च कासु चिच्छाखा-स्वन्यथोच्यते ।

॥ ओम् गतिसामान्यात् ओम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

स्तीति चेन्न, यद्ययं स्वाप्ययवान् गौणस्तर्ह्ययं निर्गुणश्चोभौ प्रलये लयहीनौ तिष्ठत उतैकस्मिन्नन्यस्य लयो भवति । नाद्यः, "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । द्वितीयेऽपि न तावद्गौणस्य निर्गुणे लयः, तस्य स्वाप्ययेनावस्थानाभ्युपगतेः । तथा च निर्गुणस्य सुगणे लयो वक्तव्यः । अस्त्विति चेत्तत्राह—**न हीति** । 'गौणात्मनि' जीवे 'निर्दोषस्य' निर्गुणस्य परमात्मनो लयो नोपपद्यते, "यत्प्रयन्ति" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अतोऽयमनन्यलीनो निर्गुण एव । तस्य च श्रुत्युक्तत्वेन वाच्यत्वमिति भावः । यद्यपीयं निर्गुणस्य वाच्यत्वेऽभ्युच्चययुक्तिः । तथाऽपि श्रुत्युक्तत्वाच्च निर्गुणोवाच्य इति बहिरेवोक्ता कुतोऽयं निर्गुण इति शङ्कापरिहारात्मकत्वात्सूत्रस्य, तत्र भाष्ये च चशब्दाभावः । अत्र गौणादिव्यपदेशः सत्त्वादिधर्मवत्त्वविषय एवेति सूचनाय 'निर्दोषस्य' इति ॥

ननु अस्त्वेवं निर्गुणस्य वाच्यत्वोपपत्तौ युक्तं तस्य कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वम् । तच्च प्रसिद्धशाखासूपक्रमादिविचारेऽस्तु ब्रह्मणः कारणत्वेन प्रतिपाद्यत्वम् । अप्रसिद्धशाखासु पुनरन्योऽपि कारणतयोच्यताम्, तासामानन्त्येनानिश्चयादित्यत आह—**न चेति** । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—**गतीति** । सर्वे वेदाः सुष्ठु

सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेकमेव ।
प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहासे ॥

इति पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ।

॥ ओम् श्रुतत्वाच्च ओम् ॥

एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

इति । न ह्यशब्दःश्रूयते ।

तत्त्वप्रकाशिका

प्रमाणं मूलभूतं यासां ता युक्तयः इतिहासश्च ब्रह्मविषयकमेकविधमेव ज्ञानमुत्पादयन्ति । न पुनर्वेदादिषु कश्चिद्विरोधोऽस्तीति श्रुत्या स्वयमेव सर्वशाखाद्युत्पाद्यज्ञानस्यैकविधत्वकथनान्न कासु चिच्छाखास्वन्यथोच्यत इत्यर्थः । एवं ब्रह्मणोऽवाच्यत्वं निराकृत्य तदेव शास्त्रयोनीत्युक्तम् । पुनस्सिंहावलोकनन्यायेन निर्गुणस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वं युक्त्यन्तरेण प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—**श्रुतत्वाच्चेति** । 'एकः' प्रधानः, सर्वभूतेषु गुप्ततयाऽवस्थितः । न केवलं सर्वभूतेषु, सर्वव्यापी च । न सर्वभूतेषु स्थितिमात्रं, सर्वभूतान्तर्यामी च । 'अध्यक्षः' अधिपतिः,सर्वभूतानामाश्रयः सर्वं साक्षादीक्षत इति साक्षी, 'चेता' ज्ञानरूपः, 'केवलः' जडामिश्रः, 'निर्गुणः' सत्त्वादिगुणहीन इति श्रुतौ निर्गुणस्य श्रुतत्वाच्च नासावशब्द इत्यर्थः । श्रुतत्वेऽप्यशब्दः किं न स्यादित्यत आह—**न हीति** ।

न चाप्रसिद्धं कल्प्यम्, सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽयुक्तेः ॥९॥

तत्त्वप्रकाशिका

अशब्दस्यापि ब्रह्मणो लक्षणया श्रुतत्वं किं न स्यादित्यत आह— **न चेति**। अवाच्यस्य लक्ष्यत्वाप्रसिद्धेः नाप्रसिद्धमवाच्यस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं कल्प्यमित्यर्थः। ननु गङ्गापदावाच्यस्यापि तीरस्य लक्ष्यत्वं प्रसिद्धमिति वेदावाच्यस्यापि ब्रह्मणः तल्लक्ष्यत्वं किं न स्यादित्यत आह—**सर्वेति**। भवेदेव तीरादेर्गङ्गादिपदावाच्यस्यापि लक्ष्यत्वं, पदान्तरवाच्यत्वात्, न तु ब्रह्मणः, तस्य सर्वशब्दावाच्यत्वात्। सर्वशब्दावाच्यस्यापि लक्षणायाः, विप्रतिपन्नं न लक्ष्यं केनापि पदेनावाच्यत्वाद्वैधर्म्येण तीरवदिति युक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थः। सर्वपदार्थानां लक्षणायोग्यत्वान्न सपक्षसत्त्वम्। ननु वाच्यत्वं लक्षणायां कथमुपयोगि, येन तदभावेन लक्षणाऽयोगः। किं प्रयोजकान्तरमाशङ्कसे, प्रयोजकत्वप्रकारमेव वा पृच्छसि। नाद्यः, केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिणि चोपाधिशङ्कानुदयात्, केवलान्वयिनि साध्याभावाभावेन तदविनाभाव्यभावत्वाभावात्, केवलव्यतिरेकिणि च सपक्षाभावेन व्याप्त्यनिश्चयात्। द्वितीये व्याप्तिरेवेति ब्रूमः। किंनिबन्धनाऽसावपीति चेत्, द्रव्यत्वसंयोगित्वादौ किंनिबन्धना, अवाच्यस्य लक्षणायां किं लक्ष्यमिति प्रश्नस्य निरुत्तरत्वात्। न च तदेव पदं वक्तुं युक्तम्। न हि गङ्गापदेन किं लक्ष्यमिति प्रश्नस्य गङ्गैवेत्युत्तरम्। अथ तत्र पदान्तरम्, तेनापि किं ल-

तत्त्वप्रकाशिका

क्ष्यमिति प्रश्नस्योत्तराभावात् । अथ किञ्चित्पदमस्ति वाचकमिति चेत्, किं पदान्तरेणापराद्धम् । लक्ष्यपरपदस्य स्वरूपमात्रपरस्य वाचकत्वं युक्तम्, पदान्तराणां गुणाभिधायिनां निर्गुणे वृत्तौ लक्षणैव शरणमिति चेन्न, लक्षणपदानामपि लक्ष्यगतविशेषावलम्बेन वाचकत्वोपपत्तेः । लक्षणपदानां स्वरूपमात्रपरतेति चेन्न, पर्यायतापातात् । प्रयोजनबाहुल्यादपर्यायतेति चेन्न, वाच्यविशेषराहित्ये प्रयोजनशतेनाऽपि पर्यायताऽपरिहारात् । स्वरूपमात्रकथनस्य प्रश्नानानुगुण्याच्च । न हि स्वरूपमज्ञात्वा कश्चन्द्रइति प्रश्नो युज्यते । अतो न लक्षणपदानामपि लक्षकत्वमित्यस्त्येव वाच्यत्वस्य लक्षणोपयोगः । तस्माद्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽखिलजगत्कारणतया शास्त्रयोनिता युक्तेति लक्षणं नातिव्याप्तम् । ततश्च तद्युक्तब्रह्मणो विष्णुत्वाद्युक्तैव तज्जिज्ञासेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

चन्द्रिका

॥ ओम् ईक्षतेर्नाशब्दम् ओम् ॥

आद्यसूत्रे ब्रह्मशब्देन जीवादिव्यावर्तकगुणपूर्तिं लक्षणत्वेन सूचयित्वा, द्वितीये तस्य गुणपूर्तिवाचितासिद्धये जीवपरतानिरासाय कारणतां जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणत्वेनोक्त्वा, तृतीये पूर्तिकारणतयोरतिव्याप्तिपरिहाराय तत्र शास्त्रं प्रमाणीकृत्य, चतुर्थे तयोर्विष्ण्वेकनिष्ठत्वाय शास्त्रस्यान्यपरतां निषिध्य, सर्वशास्त्रस्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणपूर्तिसिद्धये वचनवृत्त्या सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयतायां चोक्तायां, संशब्दार्थस्य वाच्यत्वस्य कार्त्स्न्यस्य चेहाक्षिप्य स-

प्रकाशः

ओम् ईक्षतेर्नाशब्दम् ओम् ।। पूर्वाधिकरणे हि परमते अधिकरणानामसाङ्गत्यमुक्तं, नैवं सिद्धान्ते, सर्वेषां बद्धक्रमत्वादिति भावेन तेषां सङ्गतिं स्मारयन्नेवास्यानन्तरसङ्गतिमाह—**आद्यसूत्र इति**। यद्वा नन्वेतदधिकरणं व्यर्थं, वाच्यत्वसमर्थनस्यानुपयोगात्, समन्वयस्य लक्षणयाऽप्युपपत्तेरित्यतः—

जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ।
ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः ।
अन्वयस्सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः ॥

इत्यानन्दमयनयानुव्याख्यां हृदि कृत्वा सङ्गतिमाह—**आद्येति** । क्त्वाप्रत्ययान्तानां 'उक्तायां' इत्यनेनान्वयः । 'वचनवृत्त्या सर्वशास्त्र'

चन्द्रिका

माधानादनन्तरसङ्गतिः । अत एव "गतिसामान्यात्" इत्यस्य संशब्दार्थसमर्थनरूपतयैक्यादेतदधिकरणान्तर्भावः । अन्यथा गतिसूत्रस्य "अनन्ता वै वेदाः" इति श्रुतेर्वेदानामनन्तत्वेन शाखा-

प्रकाशः

इति संशब्दार्थस्य सुधारीत्या अनुवादः । एतेन—"वचनवृत्त्या सकलशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्युक्तम् ।तदाक्षिप्य समाधातुमिदमधिकरणम्" इति सुधा विवृता । पूर्वेणास्याक्षेपिकी सङ्गतिरित्युक्तं भवति । अर्थद्वयसमर्थनार्थत्वे कथमधिकरणैक्यमित्यत आह—**अत एवेति** । द्वयोः संशब्दार्थत्वादेवेत्यर्थः । उक्तं च सुधायां—"आक्षेपद्वयसमाधानस्य पूर्वसूत्रस्थसंशब्दार्थसमर्थनमेकमेव प्रयोजनम्" इति । **अन्यथेति** । 'अधिकरणभेदस्स्यात्' इत्यन्वयः । सुधायामिह नये गतिसूत्रव्यावर्त्यचोद्यमात्रस्यैवोक्त्या तत्परिहारानुक्तेस्तदनुवादपूर्वं तत्परिहारं विशदयन्, सूत्राणामर्थभेदं व्यनक्ति—**गतिसूत्रस्येति** । 'एवंपरत्वात्' इत्यन्वयः । उपक्रमादिभिरेव वेदार्थो निर्णेय इत्युक्तत्वादधीतवेदेषु तैस्तन्निर्णयसम्भवेऽपि, तेषामानन्त्येन सर्वाध्ययनायोगेनान्यत्र शिवादिकमपि कारणत्वेन प्रतिपाद्यतामिति वा, वक्ष्यमाणदिशा वा अन्यथात्वे शङ्किते इत्यर्थः । टीकायां 'गतिसामान्यात' "सर्वे वेदाः" इतिश्रुतौ गतिसामान्यकथनादित्यर्थ उक्तः । सुधायां तु—

अन्योऽप्यल्पमतिश्शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु ।

चन्द्रिका

न्तरेऽन्यथात्वे शङ्किते "सर्वे वेदा युक्तयः" इति श्रुत्या प्रसिद्धशाखादृष्टान्तेन अन्यत्रापि तदनुमानात् शाखान्तरस्यापि प्रमाणत्वाच्च नैतच्छाखाविरोध इत्येवंपरत्वात्, सूत्रान्तराणां तु वाच्यत्वसाधकत्वादधिकरणभेदः स्यात् । युक्ता च शाखान्तरे सत्त्वादिगुणयुक्तेऽप्यात्मशब्दो मुख्यतयोच्यताम्, तज्ज्ञानान्मोक्षादिश्चोच्यताम्, अतश्च नात्मशब्दादिना निर्गुणस्येक्षणमिति शङ्कानिरासकस्य

प्रकाशः

जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादतः ॥

इति तार्तीयानुव्यख्यानुरोधेन गतिसामान्यानुमानादित्यर्थ उक्तः । तत्र टीकार्थमाह—**सर्वे वेदा इति** । सुधोक्तमाह—**प्रसिद्धेति** । सूत्रकृन्निर्णीतप्रसिद्धशाखेत्यर्थः । शाखात्वेन हेतुना विप्रतिपन्नशाखान्तरस्यापि विष्णुकारणत्वादिपरतानुमानादित्यर्थः । यद्वा अनुमानस्य दार्ढ्याय "इति श्रुत्या" इत्युक्तम् । तथा च सुधोक्तार्थस्यैवायमनुवाद इति बोध्यम् । विप्रतिपन्नशाखान्तरस्याप्रामाण्येनाप्युपपत्त्या अप्रयोजकं शाखात्वमित्यत आह—**शाखान्तरस्येति** । **नैतदिति** । विप्रतिपन्नशाखाविरोधः प्रसिद्धशाखानामित्यर्थः । न केवलं संशब्दार्थस्यैकत्वादत्रान्तर्गतिः, किन्तु सत्त्वादिगुणहीनस्यैवेक्षणीयत्वेन वाच्यत्वमित्यर्थसाधकानामात्मशब्दतज्ज्ञानिमोक्षोपदेशहेयत्वावचनानामन्यथासिद्धिशङ्कानिरासार्थत्वादपीत्याह—**युक्ता चेति**। यद्वा—नन्वेवं श्रुतीनां विरोधनिरासपरे द्वितीये निवेशः स्यादित्यत आह—**युक्ता चेति** । **इति शङ्कानिरासकस्येति** । तथा च

प्रकाशः

गतिसामान्यस्य ब्रह्मकारणतादिरूपे अर्थान्तरेऽपि श्रुतीनां नान्योन्यं विरोध इति सूचकत्वेऽपि समन्वयहेतुवाच्यत्वसाधकेक्षत्यधिकरणान्तर्गतिः । अत एव भाष्यकृता गतिसूत्रं "न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते" इति सामान्यपरतयैव व्याख्यातम् । सूत्रकृता च वाच्यत्वसाधकात् "श्रुतत्वाच्च" इत्यस्मात्प्रागेव तन्निवेशितम् । अत्र ब्रह्मणि समन्वयो न युक्तो युक्तो वेति चिन्ता ।

प्रकाशः

वाच्यत्वसमर्थनस्यैव मुख्यफलत्वादन्यस्यानुषङ्गिकत्वात् "गौणश्चेत्" इत्यादेर्वाच्यत्वहेत्वीक्षणीयत्वसाधकत्वेनात्रान्तर्गतिरिव, गतिसूत्रस्याप्यात्मशब्दादिहेतुसाधकत्वेन परम्परया वाच्यत्वसाधकत्वादत्रान्तर्गतिर्युक्तेत्यर्थः । टीकादौ त्वानुषङ्गिकार्थस्य व्यवधानेन दुर्गमत्वात्तन्मात्रार्थस्यैव व्यक्तीकरणं, न तु वाच्यत्वसमर्थनपरत्वरूपार्थस्येति भावः । **अत एवेति** । प्रधानानुषङ्गिकयोः द्वयोरप्यर्थयोरनुमतत्वादित्यर्थः । अत एव तत्त्वप्रदीपे "न च सगुणं निर्गुणं च द्विविधं ब्रह्म वेदेषु प्रतिपाद्यत इत्याह—**न च कासुचिदिति** ।" इति वाच्यत्वसाधनपरतयैव भाष्यं व्याख्यातमिति भावः । भाष्यस्यापि तथा व्याख्याने किं बीजमित्यत आह—**सूत्रेति** । "गतिसामान्यात्" इति सूत्रं न ब्रह्मणो वाच्यत्वसमर्थनार्थं' इति सुधावाक्यं तु इतरसूत्रवत्तन्मात्रसमर्थनार्थत्वनिषेधपरमिति भावः । "तन्मुख्यतःशास्त्रयोनित्वं विषयः" इत्यादिविषयसंशयटीकां व्याचष्टे—**अत्रेति** । **समन्वय इति** । वचनवृत्त्या शास्त्रतात्पर्यवत्त्वरूप-

चन्द्रिका

तदर्थं शुद्धं ब्रह्म अवाच्यं वाच्यं वेति । तदर्थमवाच्यत्वश्रुतिर्वाच्यत्वाभावाभिप्राया उत अप्रसिद्धत्वाभिप्रायेति । तदर्थं वाच्यत्वाभावाभिप्रायत्वे बाधकं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं शुद्धं ब्रह्म अनीक्षणीयमुतेक्षणीयमिति । तदर्थं "तमेवैकं जानथ आत्मानम्" "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादौ ईक्षणीयत्वेन श्रुत आत्मा सगुणो निर्गुणो वेति । तदर्थमात्मशब्दः किं गौणात्मनि मुख्यः किं वा निर्गुण एवेति । तदर्थं "यस्यानुवित्तः" इत्यादिश्रुत्युक्तमात्म-

प्रकाशः

इत्यर्थः । आद्यसूत्रस्थप्रतिज्ञांशसूचितचिन्ता आह—**न युक्त इत्यादिना । शुद्धमिति** । सत्त्वादिगुणहीनमित्यर्थः । **श्रुतिरिति** । "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिरूपेत्यर्थः । **अप्रसिद्धत्वेति** । "अप्रसिद्धेरवाच्यं तत्" इत्याद्यनुसारात् । तथाच सावकाशेति भावः । हेत्वंशसूचितचिन्ते आह—**तदर्थं वाच्यत्वेति** । "गौणश्चेत्" इति सूत्रसूचितचिन्तामाह–**तदर्थं तमेवेति** । "अत्र विवृत्तिस्तस्य सर्वतो विलक्षणत्वप्रदर्शनार्था" इति तत्त्वप्रदीपोक्तिः ।

विवृतावपि सर्गः स्यात्संहितायां च यत्र हि ।
समानोत्तमहीनत्वमुच्यते वस्तुनोऽञ्जसा ॥

इत्यैतरेयभाष्योक्तेः । **सगुण इति** । सत्त्वादिगुणबद्धो जीव इत्यर्थः । यद्वा—सुधातत्त्वप्रदीपयोरुक्तदिशा मायाशबलो वा । "तन्निष्ठस्य" इत्यादिसूत्रसूचिते चिन्ते आह–**तदर्थमात्मेति** । 'गौणात्मनि' जीवे,

चन्द्रिका

निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिकं गौणात्मनि युक्तमुत नेति । यदि मोक्षोपदेशादिकं गौणात्मनि युक्तम्, तदा आत्मशब्दस्य गौणात्मनि मुख्यत्वे बाधकाभावात् "तमेवैकं" इत्यादौ ईक्षणीयत्वेनोक्तो गौण एवेति, अवाच्यत्वबाधकमीक्षणीयत्वं न निर्गुणस्येति न तस्य वाच्यत्वसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम् । यदि तु न युक्तम्, तदाऽऽत्मशब्दस्य गौणात्मनि मुख्यत्वे बाधकसद्भावात् "तमेवैकं"

प्रकाशः

मायाशबले वा । **यस्येति** । "यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा" इत्यत्र 'यस्य' येन पुंसा 'प्रतिबुद्धः' सर्वज्ञो भगवान् 'अनुवित्तः' ज्ञातः 'तस्य लोकः स उ लोक एव' इति विष्णुलोक एवोपासकस्येत्युच्यतइति भावः । आदिपदाद्धेयत्वावचनादिकं ग्राह्यम् । यद्यप्यत्र मुख्यत्वस्येव कार्त्स्न्यस्यापि संशब्दार्थत्वात् वाच्यत्वावाच्यत्वकोटिकचिन्ताप्रदर्शनवत्, सर्वसमन्वयो युक्तो न वा, तदर्थं शाखान्तरं अन्यपरमुत तदपि ब्रह्मपरमित्यादिचिन्ताऽपि गतिसूत्रसूचिताऽत्र प्रदर्शनीया । अत एव सुधायां "अपर आह" इत्यादिना गतिसूत्रव्यावर्त्यपूर्वपक्षोऽपि दर्शितः । तथाऽपि गतिसूत्रपूर्वोत्तरपक्षयोः प्राक्तनग्रन्थे सङ्ग्रहेण स्पष्टमुक्तत्वाद्वाच्यत्वोपयुक्तैव चिन्ता प्रदर्शितेति, फलफलिभावस्यास्फुटत्वात् स्वप्रतिज्ञानुरोधेन तमाह— **यदीति । न युक्तमिति** । 'मोक्षोपदेशादिकं गौणात्मनि' इत्यनु-

चन्द्रिका

इत्यादावुक्तमवाच्यत्वबाधकमीक्षणीयत्वं निर्गुणस्यैवेति तस्य वाच्यत्वसिद्धिरिति सिद्धान्ते फलम् ।

पूर्वपक्षस्तु—न ब्रह्मणि समन्वयो युक्तः, "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुतिभिस्तस्यावाच्यत्वात् । ननु "पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इति ब्रह्मण ईक्षणीयत्वं श्रुतम् । तच्च न शब्देतरेण, ब्रह्मण औपनिषदत्वात् । शब्देनेक्षणं च वाच्यत्वं विना न युक्तमिति चेत्, न, तत्रेक्षणीयत्वेनोक्तो हि सगुण आत्मा स च वाच्य एव । यश्चावाच्यः शुद्धः, न तस्येक्षणीयत्वम्, "यत्तदद्रेश्यम्" इत्यादिश्रुतिभिः तस्यादृश्यत्वात् । अस्तु वा शुद्धस्येक्षणीयत्वम्, तथाऽपि

प्रकाशः

षङ्गः । गुणबद्धात्मज्ञानाद्गुणनिवृत्तिरूपमोक्षायोगादिति भावः । "न ब्रह्मणि" इत्यादिटीकां व्याचष्टे—**न ब्रह्मणीति** । ननु श्रुतीनामीक्षणीयत्वरूपबाधकवशादप्रसिद्धत्वाभिप्रायेण सङ्कोचस्स्यादिति भावेनेक्षणीयत्वस्यावाच्यत्वे बाधकत्वं व्यक्तीकुर्वन् शङ्कते—**नन्विति** । 'औपनिषदत्वात्' उपनिषदेकगम्यत्वात् । शास्त्रयोनिनयोक्तन्यायेनेति भावः । शुद्धं वाच्यमीक्षणीयत्वाद्घटादिवदित्युक्तं भवति । "गौणश्चेत्" इतिसूत्रस्थशङ्कांशसूचितं परिहारमाह—**नेति** । आत्मशब्दादिश्च जीव एव मुख्यः, अद्यापि स भगवति मुख्य इत्यनुक्तेरिति भावः । "औपनिषदत्वं तु लक्षणायाऽपि सम्भवन्न वाच्य-

चन्द्रिका

न वाच्यत्वसिद्धिः, लक्षणया बोध्यत्वात् । नन्ववाच्यत्वे लक्षणाऽपि न स्यात्. सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽयोगात् । तथा हि— किमस्य शब्दस्य लक्ष्यमिति प्रश्ने अवाच्ये लक्षकं पदान्तरमेव प्रयोक्तव्यम्, तत्रापि किमस्य लक्ष्यमिति प्रश्नापर्यवसानादनवस्थेति चेत्, न, वाचकपदप्रयोगेऽपि किमस्य वाच्यमिति प्रश्नापर्यवसानेन अनवस्थापातादिति ॥

सिद्धान्तस्तु—न तावच्छुद्धस्यात्मनो ज्ञेयत्वमेव नेति युक्तम्, सूत्रे आत्मशब्दतन्निष्ठमोक्षोपदेशादिभिः ज्ञेयस्य शुद्धत्वोपपादनात् ।

प्रकाशः

तामपेक्षते" इति सुधोक्तं "अवचनेनैव प्रोवाच" इति भाष्योक्तश्रुत्यापातप्राप्तं परिहारान्तरमाह—**अस्तु वेति** । तथा च वाच्यत्वे ईक्षणीयत्वमप्रयोजकमिति भावः । "सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽयुक्तेः" इति सिद्धान्तभाष्योक्तं बाधकमाशङ्क्य प्रतिबन्द्योत्तरमाह—**नन्विति** । टीकोक्तं लक्षणाऽयोगप्रकारमाह—**तथा हीति** । तथा च "यश्चोभयोः समो दोषः" इति न्यायेन नाहं पर्यनुयोज्यः । तथा च प्रतिकूलतर्कहतिरिति भावः ॥

ईक्षणीयत्वस्य वाच्यत्वसाधकस्यावाच्यत्वे बाधकस्य सत्त्वात् अवाच्यत्वश्रुतेरप्रसिद्ध्यभिप्रायकत्वेन सङ्कोच इति सिद्धान्तयिष्यन् तस्य व्यधिकरणासिद्धिं परिहरन्, पक्षनिष्ठतामाह—**सिद्धान्तस्त्वित्यादिना** । **ज्ञेयत्वमिति** । एतेन सौत्रेक्षणं नापरोक्षपरमित्युक्तं

चन्द्रिका

त्वयाऽपि शुद्धात्मज्ञानेनैव मोक्ष इति स्वीकृतत्वाच्च । नापि तस्य ज्ञेयत्वेऽपि लक्षणयैव तदिति युक्तम्, वाच्यसम्बद्धतया ज्ञात-

प्रकाशः

भवति । 'सूत्रे' "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इत्यादिगुणसूत्रेषु । "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः" इत्येकत्रैव श्रूयमाणैरात्मशब्दतन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनैरिति वा, भाष्योक्तदिशा "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यत्रात्मशब्दः, "यस्यानुवित्तः" इत्यत्र तन्निष्ठमोक्षोपदेशः, "तमेवैकं" इत्यत्र हेयत्वावचनमित्येवमात्मशब्दादिभिरिति वाऽर्थः । अत्र यद्यप्यात्मशब्द एवेक्षणीयस्य शुद्धत्वसाधकः, मोक्षोपदेशादि तु आत्मशब्दस्य गौणात्मपरत्वेनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासार्थं, टीकायां तथोक्तेः, वक्ष्यमाणत्वाच्चात्रापि । तथाऽपि तत्त्वप्रदीपदिशा साक्षादपि मोक्षोपदेशादेरात्मशब्दवत्तत्र हेतुत्वं योजयितुं शक्यमिति वर्णकान्तरमभिप्रेत्य वा, परम्परयाऽपि तद्धेतुत्वमस्तीति वा एवमुक्तम् । आत्मशब्दे विवादेऽपि मोक्षोपदेशस्य शुद्धत्वे हेतुत्वमविप्रतिपन्नमित्याह—**त्वयेति** । अवाच्यत्वं ब्रुवतेत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्य, यत्प्राक् "अस्तु वा" इत्यादिना अप्रयोजकत्वमाशङ्कितम्, तदनूद्य विपक्षे अनवस्थारूपतर्कपराहत्या हेतूच्छित्तिरेव बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमिति भावेन "किं तदित्यनवस्थितिः" इत्यनुव्याख्यानसुधोक्तानवस्थाप्रकारमुपपादयति—**नापीति** । **वाच्येति** ।

चन्द्रिका

स्यैव लक्ष्यत्वादौपनिषदस्य चाशब्देनाज्ञानात्, स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धौ शास्त्रवैयर्थ्यात्, अवाच्ये च शब्दस्य लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात्, तत्रापि वाच्यसम्बन्धितया ज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तदर्थं लक्षकान्तरप्रयोगे अनवस्थानात्। टीकायामपि इयमेवानवस्था विवक्षिता। न च वाचकशब्दस्यापि गृहीतसम्बन्धस्यैव बोधकत्वात्, सम्बन्धज्ञानस्य च सम्बन्धिज्ञानाधीनत्वात्, सम्बन्धिनश्च ब्रह्मण औपनिषदत्वाच्छब्दान्तरेणैव तद्बोध इत्यनवस्था स्यादिति शङ्कयम्,

प्रकाशः

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
लक्षणा ॥

इति काव्यप्रकाशिकाद्युक्तेरिति भावः। ततः किमिति चेत्तथा ज्ञानं किं मानान्तरेण, उत स्वप्रकाशतया, अथ लक्षकशब्दान्तरेण वेति विकल्प्याद्यं निराह—**औपनिषदस्य चेति**। द्वितीयं निराह—**स्वेति**। तृतीयेऽनवस्थामाह—**अवाच्ये चेति**। "अवाच्यस्य लक्षणायां किं लक्ष्यमिति प्रश्नापर्यवसानात्" इत्यादिटीकायामनवस्थाया अस्फुटत्वादाह—**टीकायामपीति**। "वाच्यत्वेऽपि सम्बन्धग्रहणाय पूर्वसिद्धेरपेक्षितत्वेन अनवस्थितिरिति चेन्न। अभिमान्यधिकरणे वक्तव्यत्वात्" इनि सुधां विवृण्वानः, प्रागुक्तप्रतिबन्दीं निरसितुमनवस्थां व्यञ्जयन्ननुवदति—**न चेति**।

शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिःशास्त्रलिङ्गतः।

चन्द्रिका

यौगिकानां पदानां वाक्यतुल्यतया सङ्गतिग्रहणानपेक्षत्वात् । यथोक्तम्—"श्रोत्रियन् छन्दोधीते" "वाक्यार्थे पदप्रयोगः" इति । न च शुद्धात्मनो वृत्तिव्याप्यत्वमेव, न त्वीक्षणकर्मत्वमिति वाच्यम्, वृत्तिव्याप्यत्वेनैव वाच्यत्वसिद्धेः। किञ्च निर्गुणावाच्यादिपदानां सगुणं न वाच्यमिति शुद्धस्यैव तद्वाच्यत्वसिद्धिः।

प्रकाशः

इत्यभिमानिनयानुव्याख्यानसुधोक्तमाह—**यौगिकानामिति** । तत्र यथा हि 'छन्दोऽधीते' इत्यनयोः पदयोर्गृहीतशक्तिकयोरर्थे संसृष्टरूपवाक्यार्थमर्यादयोपस्थिते श्रोत्रियपदं निपात्यतइति पञ्चमे द्वितीयपादे "श्रोत्रियंश् छन्दोधीते" इति सूत्रेण पाणिनिराह, तथा ब्रह्मादिपदस्यापि यौगिकत्वेन क्लृप्तावयवशक्त्याऽपूर्वार्थबोधसम्भवेनान्यानपेक्षणादित्यर्थः । 'अधीते' इत्यन्तं सूत्रम् । 'वाक्यार्थे' इत्यादि वृत्तिवाक्यम् । नन्वीक्षणविषयत्वेऽपि शुद्धस्य न तत्कर्मकारकत्वं, सर्वकारकशक्तिविधुरत्वात्तस्य, कर्मत्वं च वाच्यत्वव्याप्तमित्याशङ्क्याह—**न चेति** । एवमियता ग्रन्थेन सूत्रे कण्ठोक्तामीक्षणीयत्वयुक्तिं विपक्षे अनवस्थारूपबाधकतर्कोक्त्या तस्याः प्रतिबन्दीरूपतर्काप्रतिहत्युक्त्या चाप्रयोजकत्वनिरासेनासिद्धिनिरासेन च समर्थ्य, इदानीं अवाच्यपदपर्यायसौत्राशब्दपदसूचितां

पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति ।

इत्यनुव्याख्यानोक्तां युक्तिमाह—**किञ्चेति** । **न वाच्यमिति** । व्याह-

चन्द्रिका

विस्तृतश्चैतदन्यत्र । अवाच्यत्वाज्ञेयत्वादिश्रुतिस्तु अप्रसिद्धत्वाभिप्रायेति भाष्यएवोक्तम् । अन्यथा "अशब्दं" इत्यादि-

प्रकाशः

तेरिति भावः । तथा चावाच्यादिपदानां वाच्यान्तराभावाच्छुद्धमेव वाच्यं स्यात्सर्वथा वाच्यहीनस्य लक्षणया शुद्धबोधकत्वायोगादन्यथाघटादिशब्दोऽपि स्वार्थलक्षकस्स्यादिति भावः । ननु निर्गुणादिशब्दानां गुणाभावादिविशिष्टं वाच्यं, तच्च न शुद्धं ब्रह्म, तस्य गुणाभावाद्युपलक्षितत्वादिति चेत्तर्हि गुणाभावोपलक्षितशब्दवाच्यत्वमनिवार्यमिति भावेनाह—**विस्तृतमिति** । न्यायामृते अवाच्यत्वभङ्ग इत्यर्थः । एवं स्वाभिमतं वाच्यत्वं समर्थ्य पराभिमतं प्रमाणं सावकाशमित्याह—**अवाच्यत्वेति** । "यतो वाचः" इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । तेनेक्षणीयत्वेन वाच्यत्वसाधनं श्रुतिबाधितमिति निरस्तम् । **श्रुतेस्साकल्येनागोचरत्वरूपाप्रसिद्धत्वाभिप्रायकत्वस्य** "अप्रसिद्धेरवाच्यं तत्" इत्यादिस्मृत्यैवोक्तत्वादित्यर्थः । कुत एवं श्रुतेः सङ्कोच इति चेन्निरवकाशेक्षणीयत्वयुक्तेः, स्मृत्यैव तथा व्याख्यानाच्चेति ब्रूमः ।

यत इत्यादिकैर्वेदन् ।

अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोहमितिवत्सुधीः ।

इत्यनुव्याख्यानेन सौत्राशब्दपदेन च सूचितं व्याघातरूपं बाधकमप्याह—**अन्यथेति** । वाच्यत्वसामान्यनिषेध इत्यर्थः । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं" इत्यादिश्रुतौ 'अशब्दं' इत्यदिवाच्यताऽपि

चन्द्रिका

श्रुतौ 'अशब्दं' इत्यादिशब्दवाच्यताऽपि निषिध्यते चेत्, गङ्गाशब्दावाच्यस्य गङ्गात्वाभाववत् अशब्दशब्दावाच्यस्य अशब्दत्वाभावः स्यात्। न निषिध्यते चेत्, 'अशब्दं' इत्यादिशब्दवाच्यत्वं स्यात्। तस्मात् "न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणाः" इत्यादाविव इहाप्यज्ञानादिवचनं दुर्ज्ञानत्वाद्यभिप्रायम्। तदुक्तमनुव्याख्याने—

प्रकाशः

निषिद्ध्यते नवेति विकल्प्याद्य आह—**अशब्दमिति**। अन्त्य आह—**नेति**। ननु श्रुतेर्युक्तिबाधमात्रेण कथं सङ्कोच इत्यतः सावकाशत्वाद्बाधो युक्त इति भावेन, दृष्टान्तोक्त्योपपादयन्नुपसंहरति—**तस्मादिति। न चैतदिति**। अर्थवादाधिकरणे "शास्त्रदृष्टविरोधात्" इति पूर्वपक्षगुणसूत्रे दृष्टविरोधस्यैतदुदाहरणं "न चैतद्विद्मो ब्राह्मणास्स्मो वयमब्राह्मणाः" इति। तत्र "न चैतद्विद्मः" इति ब्राह्मण्यस्याज्ञानं, ब्राह्मणा वा अब्राह्मणा वेति सन्देहः, अब्राह्मणा एवेति विपर्ययश्च प्रतीयते। तत्र यथा ब्राह्मण्याज्ञानादेः "स्त्र्यपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनम्" इति सिद्धान्तगुणसूत्रेण दुर्ज्ञानत्वाभिप्राय उच्यते, तथेह 'अप्राप्य मनसा सह वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतेर्दुर्ज्ञानत्वदुर्वचत्वाद्यभिप्रायत्वमित्यर्थः। ननु तत्र स्त्रीणां प्रायोऽपराधदर्शनात् "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः" इत्यादिस्मृतेः ब्राह्मणपितृसम्बन्धस्य दुर्ज्ञानत्वेन ब्राह्मण्यस्य दुर्ज्ञानत्वेऽपि, इह कुतो दुर्ज्ञानत्वमित्यतः संवादव्याजेन हेतुमाह—**तदुक्तमिति**।

चन्द्रिका

अद्भुतत्वादवाच्यं तत् अतर्क्याज्ज्ञेयमेव च ।

अनन्तगुणपूर्णत्वादित्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिः ॥

इति । यद्यपि वाच्यत्वे "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति" "तत्सत्यमित्याचक्षते" "यमिन्द्रमाहुर्वरुणं

प्रकाशः

'अद्भुतत्वात्' आश्चर्यतमत्वादित्यर्थः । कथमाश्चर्यतमत्वं, अनन्तगुणपूर्णत्वात् । 'ऊदे' स्पष्टमुवाचेत्यर्थः । "भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" इत्यात्मनेपदम् ॥

इतः परं "सूत्रक्रमस्तु" इत्यन्त उत्तरो ग्रन्थः सूत्राक्षराणां स्वारस्योक्तिपरः । तत्राद्ये "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इतीक्षणीयत्वयुक्त्या वाच्यत्वं प्रसाध्य, "यतः" इत्यादिश्रुतेरप्रसिद्धत्वाभिप्रायत्वमुक्तम् । तत्र "सर्वे वेदाः" इति न्यायविवरणटीकायां "ननूपपत्तिः कथं श्रुतिबाधनायालं" इत्याशङ्क्य "यद्यपि केवलानुमानं न श्रुतितो बलवत्तथाऽपि श्रुतिसहितस्य केवलश्रुतितो बलवत्त्वाद्युक्तं तेन श्रुतिबाधनम्" इत्युक्तम् । अत्रापि टीकायामेतदेवाशङ्क्य "श्रुतिरमृतीचाह" इत्युक्तम् । तथा सति सूत्रे 'शब्दान्ना शब्दम्' इत्युक्तिः स्यान्नत्वीक्षणोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य समाधत्ते— **यद्यपीति** । 'आमनन्ति' इति काठकश्रुतिः । मुख्यत्वमाङोऽर्थ इति भावः । 'आचक्षते' इति ब्रह्मवल्लीस्थवाक्येऽप्येवं ध्येयम् । 'आहुः' इति तैत्तिरीयश्रुतौ व्यक्तवागर्थकब्रूञ्धातोर्लटः "ब्रुवः पञ्चाना-

चन्द्रिका

यमाहुः" "इत्याचक्षत एतमेव सन्तं" "तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इत्यादिका श्रुतिः, "वचसां वाच्यमुत्तमम्"

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः।

इत्यादिका स्मृतिश्च अस्ति, तथाऽप्यवाच्यत्वेऽपि श्रुतेः सत्त्वात्, वाच्यत्वश्रुतिर्विशिष्टविषया, न तु शुद्धविषयेति शङ्कोदयाच्च न श्रुत्यादिमात्रेण वाच्यत्वनिश्चय इति, सूत्रे प्रसिद्धश्रुत्यनुग्राहकन्याय एवोक्तः। अत एव वाच्यत्वस्य श्रुतत्वादित्यर्थस्येक्षतिसूत्र एव विवक्षितत्वात् "श्रुतत्वाच्च" इति सूत्रं तत्परतया भाष्ये न व्याख्यातम्। न च

प्रकाशः

मादित आहो ब्रुवः" इति आहादेशविधानेन वचनवृत्त्या वदन्तीत्येवार्थ इति भावः। 'इत्याचक्षते' इत्यैतरेये यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्छत्, तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षते 'एतमेव सन्तं' प्रवृत्तिनिमित्तवत्तया सन्तमित्यर्थः। **वचसामिति।**

कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम्।

योगानां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः॥

इति चतुर्थपादीयानुव्याख्यानोक्ता। "परमात्मेति चाप्युक्तः" इति गीता। **न्याय एवेति।** तथा च न्यायानुगृहीतया प्रबलया वाच्यत्वश्रुत्या अवाच्यत्वश्रुतेर्बाध इति भावः। तथा च 'ईक्षतेः' इत्यस्येक्षतिरूपन्यायानुगृहीतया श्रुत्या वाच्यत्वस्योक्तत्वादित्युक्तं भवति। वाच्यत्वश्रुतीनामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराह—**न चेति।**

चन्द्रिका

"तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतिर्लक्षणया ब्रह्ममात्रपरेति न तया वाच्यत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम्, अन्योन्याश्रयात्। "यतो वाचः" इत्यादेरपि लक्षणया स्वरूपमात्रपरत्वेन तयाऽप्यवाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेश्च। तस्मादनुभवादिविरुद्धं सर्वशब्दावाच्यत्वम्। तदुक्तं न्यायविवरणे—"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात्" इति। अत्राद्यसूत्रे अनुषक्तेन 'तत्' इत्यनेन सामानाधिकरण्याय 'अशब्दं' इति नपुंसकत्वेऽपि, द्वितीयसूत्रे "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादौ 'आत्मा न गौणः आत्मशब्दात्' इत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याय "गौणश्चेत्" इति पुल्लिङ्गनिर्देशः। प्रत्युत परस्यैव 'ईक्षतेरिति न धातु-

प्रकाशः

अन्योन्येति। अवाच्यत्वसिद्धौ लक्षणया वाच्यत्वश्रुतेश्चिन्मात्रपरत्व सिद्धिः, तत्सिद्धौ चावाच्यत्वे बाधकाभावादवाच्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। **अनुभवादीति**। ब्रह्मविषयेक्षणश्रुतिस्मृतिविरुद्धमित्यर्थः। आदिपदात्प्रागुक्तश्रुतयः। **अनुभवस्येति**। ब्रह्मविषयेक्षणस्येत्यर्थः। एतेन न्यायविवरणोक्तयुक्तिः सूत्रारूढेत्युक्तं भवति। "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इति द्वितीये 'अशब्दम्' इत्याद्यनुरोधात् 'गौणं चेत्' इति स्यादित्यत आह—**अत्राद्येति**। 'अनुषक्तेन' पूर्वस्मादनुवृत्तेन। **सामानाधिकरण्यायेति**। उपलक्षणमेतत्, "अशब्दमस्पर्शं" इति श्रुत्यनुसरणाय चेत्यपि ग्राह्यम्। **न धात्विति**। येन

चन्द्रिका

निर्देशः, किन्तु तदर्थस्य । तेन "यस्सर्वज्ञः" इत्याद्युदाहर्तव्यम्' इति वदतो "गौणश्चेत्" इति पुल्लिङ्गं क्लिष्टम्, ईक्षणस्य पुल्लिङ्गानिर्देशात् । "स ईक्षाञ्चक्रे" इति परोदाहृते स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । यद्यप्यत्र "सएतस्मात्" इति यत्र वाक्ये ईक्षतिः, तत्रात्मशब्दो नास्ति । एवं "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यत्रात्मशब्दस्य सद्भावेऽपि तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिकं नास्ति । ततश्च "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इत्यादि व्यधिकरणमिवाभाति ।

प्रकाशः

'स गौणः' इति सामानाधिकरण्यं स्यादिति भावः । **क्लिष्टमिति** । 'चेतनत्वसाधकमीक्षणं गौणं' इति वक्तव्ये 'ईक्षणवाचकः "तदैक्षत" "यस्सर्वज्ञः" इत्यादिशब्दो गौणः' इत्यर्थोक्तेः क्लिष्टत्वादित्यर्थः । ननु श्रुत्यनुसारात् पुल्लिङ्गनिर्देश इत्यत आह— **स इति** । भाष्ये सूत्राणां विषयतया भिन्नभिन्नवाक्यमुदाहृतम् । तत्र दोषमाशङ्कते—**यद्यपीति** । "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इत्याद्यसूत्रविषयवाक्ये आत्मशब्दो नास्तीत्यर्थः । **एवमिति** । द्वितीयसूत्रविषय इत्यर्थः । यत्र मोक्षोपदेशः "यस्यानुवित्तः" इत्यादौ, न तत्र हेयत्वावचनमित्यादिरादिपदार्थः । **व्यधिकरणमिति** । "पुरुषमीक्षते" इति ईक्षणीयत्वेनोक्तः पुरुषो गौण इति चेन्न, "आत्मानं पश्येत्" इत्यात्मशब्दादिति, स चात्मशब्दो गौणः किं न स्यादिति चेन्न, "यस्यानुवित्तः" इत्या-

चन्द्रिका

तथाऽपि 'ईक्षतेः' इत्यनेन शब्दमात्रस्यासाधकतया ज्ञानकर्मत्व स्यैव विवक्षणीयत्वात्, तस्य च "स एतस्मात्" इति वाक्य इव "आत्मन्येव" इत्यादिवाक्येष्वपि सत्त्वेन तेषामपि भाष्य-कृतेक्षतिसूत्रे उदाहृतत्वात्, तेषाञ्च वाक्यानामेकार्थत्वादात्मशब्दा-

प्रकाशः

दावात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात्, "तमेवैकं" इत्यादौ हेयत्वावच-नाच्चेति। तथा च स्पष्टं वैयधिकरण्यमित्यर्थः। ईक्षणीयत्वबोध-कवाक्यानां सर्वेषामप्याद्यसूत्रे उदाहरणत्वान्न वैयधिकरण्यमिति भावेन समाधत्ते—**तथाऽपीति**। ननु कथं "पश्येत्" इत्यादिवा-क्यानामाद्य एवोदाहरणत्वं, तत्र विशिष्येक्षतेरेवोपादानेन "पुरु षमीक्षते" इत्यस्यैवोपादानादित्यत आह—**शब्दमात्रस्येति**। अ-र्थविवक्षाहीनस्येक्षतिशब्दस्येत्यर्थः। **ज्ञानकर्मत्वस्यैवेति**। सुधायां—"ईक्षतेरिति धातुनिर्देशः। न चाविवक्षितार्थं शब्दमात्रं ब्रह्मणो वाच्यत्वे हेतुर्भवितुमर्हतीति तदर्थोऽनेनोपलक्ष्यते। न च ब्रह्मास म्बन्धीक्षणमप्यत्रहेतुर्भवति, अतिप्रसङ्गात्। सम्बन्धश्च न कर्तृत्वा-दिरूपः, श्रुत्यननुगमाद्विपक्षे बाधकाभावप्रसङ्गाच्च। अत ईक्षणं ब्रह्म कर्मकमेव हेतुत्वेन वाच्यम्। न चैतदपि युक्तं, व्यधिकरणत्व प्रसङ्गात्। तस्मादीक्षणकर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम्" इत्युक्तेरिति भावः। 'तस्य' ईक्षतिकर्मत्वस्येत्यर्थः। नन्वेकस्यात्मशब्दादिना सत्त्वा-दिगुणहीनब्रह्मपरत्वे आत्मादिपदहीनस्यापि कुतस्तत्त्वमित्यत उक्तं—**एकार्थत्वादिति**। नन्वेवं सर्ववाक्यसाधारण्येन सर्वत्रोक्तेक्षतिकर्मण-

चन्द्रिका

दिमत एकस्य वाक्यस्य निर्गुणपरत्वे अन्यस्यापि तत्परतायाः अपरिहार्यत्वादेकस्य निर्गुणपरत्वमात्रेण तस्य वाच्यत्वसिद्धेश्च न वैयधिकरण्यम् । यद्यपि "तमेवैकं जानथ" इति वाक्ये ईक्षणीयत्वात्मशब्दतन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनानि सन्तीति तदेव वाक्यं आद्यसूत्रचतुष्टये उदाहर्तुं शक्यम् । स्वाप्ययश्रुतत्वयोस्तु तन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनयोरिवात्मशब्दस्य गौणात्मपरत्वनिरासकत्वाभावात्, स्वातन्त्र्येणैव च निर्गुणस्य वाच्यत्वे हेतुत्वात्, "तमेवैकं" इति वाक्ये तयोरभावेऽपि न दोषः । तथाऽपि सौत्रात्मशब्दः

प्रकाशः

गौणात्मत्वनिरासाय साधारणहेतुरेवोपन्यसितव्यः, न तु क्वाचित्क आत्मशब्दमोक्षोपदेशादिरित्यत आह—**एकस्येति** । नन्वीक्षणात्मशब्दाद्युपेतमेकमेववाक्यं सर्वत्र कुतो नोदाहृतं, एवं सति न वैयधिकरण्यगन्धोऽपीत्याशङ्क्यानेकगुणलाभान्नानावाक्योक्तिरित्याह—**यद्यपीति** । ननु गतिसूत्रस्य भिन्नार्थत्वेन तदर्थस्याभावेनादोषेऽपि, स्वाप्ययश्रुतत्वसूत्रोक्तयोर्हेत्वोरनिर्देशान्न सर्वसूत्रेष्वेकमुदाहरणं लभ्यते । तत्र "पूर्णमदः पूर्णमिदं" "एको देवः" इति वाक्ययोरेवोक्तेः कथमेवमाशङ्क्येत्यत आह—**स्वाप्ययेति** । **न दोष इति** । वैयधिकरण्यदोषो नेत्यर्थः । **सौत्रेति** । "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इत्यत्रात्मशब्दः "आत्मानं पश्येत्" इत्यत्रस्थात्मशब्दमात्रपरो न, किन्तु "परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" "यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध

चन्द्रिका

“स एतस्मात्” इत्यादिवाक्यस्थपुरुषादिशब्दानां परात्परत्वादि-लिङ्गानां चोपलक्षकः, तथेक्षणीयत्वं बहुश्रुतिसिद्धत्वान्नापलापार्हम्, तथा “स एतस्मात्” इति वाक्ये सूत्रोपात्तेक्षतिधात्वनुगतिरप्य-स्तीत्यादि दर्शयितुं भाष्ये “स एतस्मात्” इत्यादिवाक्यान्यु-दाहृतानि। न च परेषामिवास्माकमिदमधिकरणं वाक्यविशेषसमन्व-यार्थं, किन्तु वाच्यत्वसाधनार्थम्। न चैकप्रकरणस्थैरेव वाच्यत्वं

प्रकाशः

आत्मा” इत्यादिवाक्यस्थश्रुतिलिङ्गपरोऽपीत्यर्थः। अत एव सुधायां—

आत्मब्रह्मादयः शब्दास्साक्षात्पूर्णाभिधायिनः।

इत्यनुव्याख्यानानुरोधेन “आत्मशब्दादित्युपलक्षणं, ईक्षणीये व-स्तुन्यात्मब्रह्मपुरुषादिशब्दश्रवणात्तेषां च पूर्णाभिधायित्वेन निर्गु-णज्ञापकत्वात्” इत्यनेकवाक्यसाधारण्येन व्याख्यातमिति भावः। यद्यप्यत्र लिङ्गोपलक्षणोक्तिर्नास्ति, तथाऽपि “परात्परं” इत्यादि-वाक्येषु निर्गुणज्ञापकोक्त्या हेतुसिद्धिः समर्थिता” इत्युत्तरत्र सुधायामनुवादात् “परात्परत्वादिलिङ्गानां” इत्युक्तम्। अन्यथा “पुरु षमीक्षते” इत्येवानूद्येतेति भावः। **तथेति**। एतच्चानेकवाक्योक्तावेव सिद्धमिति भावः। **तथेति**। “तमेव” इतिवाक्यस्यैवोक्तौ न सूत्रानुगुण्यमित्यर्थः। ननु परमते “सदेव सोम्य” इत्येकमेव वाक्यं सर्वसौत्रहेतुयुक्तं विषय इति स्वारस्यमित्यत आह **न चेति**।

चन्द्रिका

साध्यमित्यत्र नियामकमस्ति । परैरपि प्रकृत्यधिकरणे नानाप्रकरणस्थैः प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधसाक्षादुभयाम्नानात्मकृत्यादिभिरुपादानत्वसाधनात् । इहापि परोदाहृते "सदेव" इत्यादिवाक्ये ईक्षतिधात्वात्मशब्दतन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनस्वाप्ययानां भावेऽपि गतिसामान्यश्रुतत्वयोरभावाच्च । "यस्सर्वज्ञः" इत्यादौ परोदाहृते स्वा-

प्रकाशः

परैरिति । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा" इत्यधिकरणे निमित्तकारणस्य ब्रह्मण उपादानत्वमप्युच्यत इत्युपेत्य, तत्साधनायाद्यसूत्रे "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यादिदृष्टान्तस्य चानुरोधादित्युदाहृतत्वात्, "साक्षात्" इत्यत्र "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इति जगदुत्पत्तिलययोः श्रुतत्वादिति, "आत्मकृतेः" इत्यत्र "तदात्मानमेव स्वयमकुरुत" इत्यात्मन एव सृष्टौ कर्मत्वकर्तृत्वोक्तेरिति, "परिणामात्" इत्यत्र "सच्च त्यच्चाभवत्" इति परिणामोक्तेरिति, "योनिश्च हि" इत्यत्र "यद्भूतयोनिं" इति चोदाहृतत्वादिति भावः । **ईक्षतिधात्वित्यादि** । एतच्चान्यपक्षविवरणे स्पष्टयिष्यते । **यः सर्वज्ञ इति** । ईक्षणरूपहेतुनिर्वाहायोदाहृत इत्यर्थः । "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" "हेयत्वावचनाच्च" इति सूत्रद्वयं, तत्त्वप्रदीपे 'तस्मिन्' ईक्षणीयत्वेनोक्ते आत्मनि निष्ठस्य मोक्षोपदेशाच्च स

चन्द्रिका

प्ययादेरभावाच्च । यद्यपि "तन्निष्ठस्य" इत्यादिसूत्रद्वयमपि "गौणश्चेत्" इतिवत् ईक्षणीयस्य सगुणात्मकत्वं नेत्यत्रापि हेतुःसम्भवति । तथाऽपि आत्मशब्दो गौणात्मपरोऽस्त्विति शङ्कानिरासकस्यान्यस्याभावात्, "तन्निष्ठस्य" इत्यत्र चशब्दाभावाच्चात्मशब्दस्य अन्यपरत्वशङ्कानिरासकतयाऽपि भाष्यटीकयोर्व्याख्यातम् । सूत्रक्रमस्तु—आद्यसूत्रे साक्षाद्वाच्यत्वहेतोरीक्षणीयत्वस्योक्तिः । द्वितीये

प्रकाशः

निर्गुण इत्याद्युक्त्या, तथा हेयत्वावचनाच्च नायं गौण इत्याद्युक्त्या च, तथा 'नन्वीक्षणीयत्वेन वाच्यत्वं मायाशबलस्य ब्रह्मणो न शुद्धस्येत्याशङ्कापरिहारत्वेन तावत् "गौणश्चेत्" इति "तन्निष्ठस्य" इति च सूत्रद्वयं विवृणोति' इत्यादिसन्न्यायरत्नवल्युक्त्या च ईक्षणीयस्य सगुणात्मत्वनिरासपरतया व्याख्यातं भाति । टीकायां तु 'आत्मशब्दात्' इत्युक्तहेतुसाधनपरतया । तत्र टीकायामेवं योजने बीजमाह—**यद्यपीति । निरासकतयापीति ।** यद्यपि भाष्यटीकयोः प्रागुक्तार्थान्तरपरत्वेन व्याख्यानं न प्रतीयते । तथाऽपि सामान्यतः प्रवृत्तस्य भाष्यस्य प्रागुक्तार्थपरत्वेनापि तत्त्वप्रदीपदिशा योजयितुं शक्यत्वात् टीकायां तस्याप्यभिप्रेतत्वादिति भावेन "अन्यपरत्वशङ्कानिरासकतयाऽपि" इत्यपिपदम् । **द्वितीय इति ।** "गौणश्चेत्" इति सूत्रे हेतूक्त्यनन्तरमाभासोद्धारस्यावसरादिति भावः । ईक्षणीयत्वस्य सगुणनिष्ठतया विप्रतिपन्ने शुद्धे या असिद्धिस्तदुद्धार

चन्द्रिका

तस्य व्यधिकरणासिद्ध्युद्धारः । तृतीयचतुर्थयोस्तु तदुद्धारकस्यात्मशब्दस्य अन्यथासिद्धिशङ्कानिरासः । तत्रापि सगुणात्मनिष्ठस्यापि परम्परया मोक्षो युक्त इति शङ्काया अपि "तमेवैकं" इति सावधारणाहेयत्ववचनं न स्यादिति वदता "हेयत्व" इत्यनेन निरासाद्भावरूपत्वाच्च हेयत्वावचनस्य "तन्निष्ठ" इत्ये-

प्रकाशः

इत्यर्थः । "निर्गुणज्ञापकोक्त्या हेतुसिद्धिः समर्थिता" इति सुधोक्तेरिति भावः । **तृतीयेति** । "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" "हेयत्वावचनाच्च" इत्येतयोरित्यर्थः । 'तदुद्धारकस्य' असिध्युद्धारकस्यात्मशब्दादेः । **अन्यथेति** । सगुण एव मुख्यत्वशङ्कानिरास इत्यर्थः । "ज्ञापकस्यान्यथासिद्धिरुत्तरसूत्रे परिहृता" इत्यादिसुधोक्तेः टीकायां तथाऽवतारितत्वाच्चेति भावः।'तत्रापि' द्वयोर्मध्येऽपि । 'परम्परया' निर्गुणज्ञानद्वारा । **शङ्काया अपीति** । न केवलं टीकाद्युक्तरीत्या आत्मशब्दादेरन्यथासिद्धिशङ्कायाः, अपि तु तन्निष्ठमोक्षोपदेशस्यान्यथासिद्धिशङ्काया अपीत्यपेरर्थः । एवमपि योजयितुं शक्यत्वादिति भावः । टीकोक्तमुपलक्षणमिति हृदयम् । टीकायामेतच्छङ्कानुक्तिस्तु चशब्दस्वारस्यानुरोधेन । अन्यथा "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्" इत्यादाविव चशब्दो न स्यादिति ध्येयम् । **अहेयत्वेति** । "हेयत्वावचनात्" इति नञ्व्यत्यासेनार्थोक्तिः । टीकोक्तार्थेऽपि क्रमो युक्त इति भावेनाह—**अभावेति** । "स्वाप्य-

चन्द्रिका

तदानन्तर्यम् । स्वाप्ययस्य तु 'श्रुत्युक्तत्वाच्च निर्गुणो वाच्यः इति बहिरेवोक्ते कुतोऽयं निर्गुण इति शङ्कापरिहारात्मकत्वात्तत्र चशब्दाभावः' इति टीकोक्तरीत्या वाच्यत्वे परम्परया हेतुत्वात्, तथा "आत्मानं विलापयति" इत्यात्मनो नाशित्वेन हेयत्ववचनात्तदवचनमसिद्धमिति शङ्काया अपि, नात्र नाश उच्यते किं त्वेकीभाव इति वदता "स्वाप्ययात्" इत्यनेन निरासात्पञ्चमता। तत्र चशब्दाभावे टीकायामेव हेतुरुक्तः। षष्ठे तु गौणात्मन्यपि स्वाप्ययादिश्शाखान्तरे उच्यतामिति शङ्कानिरासः। "श्रुतत्वाच्च"

प्रकाशः

यात्" इत्यस्य "हेयत्व" इति सूत्रानन्तर्ये टीकोक्तरीत्या एकं हेतुं वदन्, तन्निष्ठसूत्रटीकया तुल्यन्यायतया सूचितं स्वयं वर्णकान्तरमप्यभिप्रेत्य हेत्वन्तरं चाह—**स्वाप्ययस्य त्विति । श्रुतीति ।** "पूर्णमदः पूर्णमिदं" इत्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्चेत्यर्थः । 'तत्र' स्वाप्ययसूत्रे । **आत्मानमिति ।** "स आत्मन आत्मानमुद्धृत्यात्मन्येव विलापयति" इत्यादिश्रुतावित्यर्थः । **इति शङ्काया अपीति ।** न केवलं टीकारीत्या गौणात्मपरत्वशङ्काया इत्यपेरर्थः । 'तत्र' सूत्रे, अर्थद्वयेऽपीति वाऽर्थः । "शङ्कापरिहारात्मकत्वात्" इत्युक्तहेतोर्वर्णकद्वयेऽपि तुल्यत्वादिति भावः । **षष्ठ इति ।** गतिसूत्रे वर्णकान्तरमभिप्रेत्यैवमुक्तम् । **श्रुतत्वादिति ।** "सर्वे वेदा युक्तयः" इत्यादौ श्रुतत्वादिति वर्णकान्तरमभिप्रेत्यैतत् । न केवलं टीकोक्तरीत्या वा-

चन्द्रिका

इत्यत्र तु गतिसामान्यस्य श्रुतत्वादित्यस्यापि विवक्षितत्वात्तस्यान्त्यतेति ॥

प्रकाशः

च्यत्वहेतुत्वस्येत्यपेरर्थः । टीकादावेवमेवानुक्तिस्तु चशब्दस्वारस्यानुरोधेनेति ज्ञेयम् । सूत्राणामर्थस्तु टीकादौ स्पष्ट इति भावः ।

यदत्र कश्चिदाह—इयता सूत्रसन्दर्भेणात्र नये ब्रह्मणो वाच्यत्वोक्तिस्त्वन्मते न युक्ता, त्वया हि "तथाऽन्यत्प्रतिषेधात्" इत्यत्र "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि" इत्यादिश्रुत्योपासनाकालेषूपासकचित्ते प्रतीतप्रतिबिम्बविशेषस्यैवोपासनालम्बनत्वेनोक्त्या बिम्बभूतब्रह्मण उपास्यत्वनिषेधात् । अन्यथा मानसावलोकनरूपध्यानविषयत्वेऽव्यक्तत्वासिद्धेः । तथा चानुपास्यस्य ब्रह्मणः उपासनाविधिषूपास्यसमर्पकैः पदैरवाच्यत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात्, तथा सृष्ट्यादिसर्ववेदगतपदैर्ब्रह्मगुणवर्णनस्योपासनार्थकत्वं "आध्यानाय प्रयोजनाभावात्" इत्यत्र त्वयैवोक्तमिति सर्ववेदगतानन्तपदैरुपासनाकालेषूपासकानां चित्ते प्रतीतप्रतिबिम्बविशेषस्यैव वाच्यत्वेन बिम्बभूतस्य परब्रह्मणः प्रतिबिम्बवाचिपदैः लक्षणया प्रतिपादनमित्यवश्यं वाच्यत्वात्, कथं तस्य सर्वशब्दवाच्यत्वमित्यादि, तत्तुच्छम्, उपासनाकालेषूपासकचित्ते प्रतीतप्रतिबिम्बरूपाद्बिम्बभूतं ब्रह्मान्यदित्यङ्गीकारेऽपि सर्वाण्यपि श्रुतिवाक्यान्युपासनापेक्षितब्रह्मगुणसमर्पकाणीति चाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यताऽनपायात् ।

प्रकाशः

वासनामयरूपस्य मनसावलोकनं ध्यानमिति चित्ते प्रतीतप्रतिबिम्बरूपस्य वासनामयत्वोपगमात्, संस्कारापरनामकवासनायाश्च पूर्वानुभवजन्यत्वादौपनिषदस्य च मानान्तरागोचरस्य वस्तुनोऽनुभवस्य वेदादिशास्त्रेणैवोत्पाद्यत्वात्, उपासनाकालप्रतीतप्रतिबिम्बजनकवासनाहेत्वनुभवोत्पादनायाखिलवेदवाक्यैर्ब्रह्मगुणवर्णनात्तद्वर्णनस्य वचनवृत्तिं विनाऽयोगात्। सर्वस्योपासनार्थत्वादित्यस्याप्यखिलवेदविषयश्रवणमननजनितानुभवोत्पन्नसंस्कारद्वारोपासनार्थत्वादित्यभिप्रायात्। एवमेव सर्वैरपि वाच्यत्वाच्च। बिम्बभूतस्य वस्तुनः साक्षादुपास्यत्वाभावेऽपि ज्ञातव्यार्थत्वेनापि वाच्यत्वावश्यम्भावाच्च। उपासनावत् ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात्।

गुणास्सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्चैव सर्वशः।

इत्यादेः। प्रतिबिम्बे सन्निहितमिति ज्ञानस्योपासनाकालेऽप्यावश्यकत्वाच्च।

ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यदतस्तेषां फलप्रदम्।

इत्यादेः। उपासनाविधिवाक्यानामप्युपास्यार्पकवाक्यार्थानुभवजनितवासनामयरूपावलोकनाख्यध्यानं कार्यमित्यर्थस्य सर्वैरपि वाच्यत्वेन तत्रापि ब्रह्मणो नावाच्यत्वशङ्केति न किञ्चिदनुपपन्नमिति, तत्त्वविद्वेषकलुषितमनीषया भाषितमिति नैतदादरणीयम्। विस्तरस्तु कण्टकोद्धारे।

चन्द्रिका

अन्ये तु—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिकारणवाक्यं साङ्ख्यादिस्मृतिसिद्धाचेतनकारणानुवादीति प्राप्ते, ईक्षणेन

प्रकाशः

अन्ये त्विति। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं" "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" इति, तथा

यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्यज्ञानमयं तपः।
तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते॥

इति छांन्दोग्याथर्वणयोः श्रुतं यदीक्षितृ सर्वज्ञं जगदुपादानं, तच्चेतनमचेतनं वेति संशये, तत्र यत्साङ्ख्या मन्यन्ते— जगत्कारणस्य चेतनत्वे अपरिणामिनस्तस्य सर्वज्ञानक्रियाकर्तृत्वलक्षणसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वयोरसम्भवात्, प्रधानस्य त्वचेतनस्य परिणामितया तयोः सम्भवात् अचेतनमेव जगत्कारणमिति, तदेव च "सदेव सोम्य" इत्यादिवाक्यान्यनुवदन्तीति प्राप्ते, "तदैक्षत" इति चेतनधर्मस्येक्षणस्य जगत्कारणे श्रवणान्नेदमचेतनम्। न चैतदीक्षणं "तत्तेज ऐक्षत" इत्यचेतनेक्षणप्रायपाठात् गौणं, "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति सच्छब्दिते जगत्कारणे आत्मशब्दश्रवणेनेक्षणस्य मुख्यत्वात्। न च 'ममात्मा भद्रसेनः' इतिवदात्मीये प्रधाने अयमात्मशब्दो गौण इति गौणमीक्षणमिति वाच्यं, "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति मोचयितव्यचेतनस्य प्रकृतसन्नामनिष्ठस्य श्वेतकेतोः "तस्य तावदे-

चन्द्रिका

चेतनकारणताप्रापकमिति सिद्धान्त इत्याहुः । तन्न, तत्र किं

प्रकाशः

व चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यते" इति मोक्षोपदेशान्मुमुक्षुं चेतनं प्रति "तत्त्वमसि" इत्यचेतनात्मतोक्तौ शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्त्या आत्मशब्दस्य मुख्यत्वात् । न चारुन्धतीज्ञानाय स्थूलतारकाप्रदर्शनवत् सूक्ष्मब्रह्मावगत्यर्थमात्मशब्देन तत्सन्निहितस्याचेतनस्य सच्छब्दितस्य जगत्कारणस्य प्रधानस्योक्तिरमुख्य आत्मशब्द इति वाच्यं, तथात्वे स्थूलतारकायाः 'नेयमरुन्धती' इतिवत् 'नायमात्मा' इति हेयत्ववचनप्रसङ्गादत्र च तदभावात् । न च "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम स्वमपीतो भवति" इति श्रुतौ लयाधारत्वोक्त्या प्रधानमेवात्र सच्छब्दितमिति वाच्यम्, जीवस्याचेतने तत्स्वरूपापत्तिरूपलयायोगेन स्वस्मिन् ब्रह्मचेतन एव सर्वजीवानामुक्तरूपलयस्य वाच्यतया चेतनस्यैव कारणत्वेन विवक्षितत्वात् । सर्ववेदान्तेषु चेतनकारणत्वावगतेः समानत्वाच्च ।

सकारणं कारणकारणाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ।

इत्यादिषु चेतनकारणत्वस्य श्रवणाच्च । न चेक्षणरूपस्येक्षितृत्वमसम्भवीति शङ्क्यं, केवलस्याग्नेरदग्धृत्वेऽप्ययःपिण्डसमारूढस्य दग्धृत्ववदविद्योपहितस्य तत्सम्भवात् । अतश्चेतनमेव जगत्कारणमिति सिद्धान्तसूत्रार्थ इत्याहुरित्यर्थः । तत्र सूत्रार्थमग्रे निरसिष्यन् सिद्धान्तप्रमेयं निराचिकीर्षुर्विकल्पयति—**तत्रेति** । "बहु स्यां" इति

चन्द्रिका

विशिष्टस्य परिणामित्वमेतद्वाक्यबोध्यमिति सिद्धान्त्यते, किं वा कर्तृत्वं बोध्यमिति, यद्वा शुद्धस्य भ्रमाधिष्ठानत्वं बोध्यमिति । नाद्यद्वितीयौ, विशिष्टे "सदेव" इत्यादिवाक्योक्तसत्त्वाद्ययोगात् । पूर्वसूत्रे अखण्डे समन्वयस्यैव प्रतिज्ञातत्वेन अत्राखण्डस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । द्वितीये वैयधिकरण्यं च । न हि प्रधानं परिणामीति प्राप्ते, ब्रह्म कर्त्रिति सिद्धान्तो युक्तः । अत एव न तृतीयः । प्रधानं परिणामीति प्राप्ते, ब्रह्माधिष्ठानमित्यस्य व्यधिकरणत्वात् ।

प्रकाशः

'ऐक्षत' इति च श्रवणात् पक्षद्वयम् । "बहु स्यां" इति श्रुतमुपपादनत्वं च न परिणामित्वं, अविकारित्वात् , किन्त्वारोपाधिष्ठानत्वमेव वाच्यमिति भावेनाह—**शुद्धस्येति । सत्त्वादीति** । आदिपदेनाद्वितीयत्वादेर्ग्रहः । विशिष्टस्य मिथ्यात्वादिति भावः । नन्वत्र सत्त्वं न पारमार्थिकमिति चेन्न, लयकालीनत्वात्, तदा व्यावहारिकस्य सर्वस्य विलयात् । अद्वितीयत्वादेरयोगाच्च । दोषान्तरमाह—**पूर्वसूत्र इति** । 'अत्र' "सदेव" इत्यादिवाक्ये, एतदधिकरणे च । अन्यथा प्रतिज्ञाव्याकोप इत्यर्थः । कर्तृत्वपक्षे दोषान्तरं चाह—**द्वितीय इति** । तद्व्यनक्ति—**न हीति** । पूर्वपक्ष्युक्तस्यानिरासादिति भावः । अतःशब्दार्थमेवाह—**प्रधानमिति** । ब्रह्म परिणामीत्यस्यैव वाच्यत्वादिति भावः । ननु प्रधानं कारणतयैतद्वाक्यबोध्यमिति प्राप्ते, ब्रह्मैव अत्रेक्षणश्रवणादिति सिद्धान्तः । अतो न दोष

चन्द्रिका

कथञ्चिद्वैयधिकरण्येऽपि, "तदैक्षत" "सेयं देवतैक्षत" "नामरूपे व्याकरोत्" इत्यादिकमयुक्तं स्यात्। तस्य लक्षणया चिन्मात्रपरत्वे च, सर्वमपि लक्षणया प्रधानपरं स्यात्। सूत्रे 'ईक्षतेः' इत्यादिहेतूक्तिश्च न स्यात्। न च तात्पर्याविषयेक्षणेन प्रधाननिरासः। अपि चात्र "सदेव" इत्यादिवाक्यसमन्वयोक्तिश्चेत्, "आनन्दमयोभ्यासात्" इत्यादिवत् 'सदीक्षतेः' इति सूत्रं स्यात्। प्रधानस्य शाब्दत्वनिरासमात्रपरं चेदिदमधिकरणं तन्निरासके चतुर्थपादे स्यात्। किञ्चास्मन्मते 'आनन्दमयस्तद्ब्रह्मैव' इत्यादिरूपेण विधेयार्पणायानुषञ्जनीयस्य तत्पदस्येह 'तदशब्दं न ईक्षतेः' इत्यु-

प्रकाशः

इत्यत आह—**कथं चिदिति**। **अयुक्तमिति**। शुद्धस्येक्षणरूपतया 'ऐक्षत' इत्युक्तेक्षितृत्वं नामादिव्याकर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः। नन्वियं श्रुतिर्नेक्षितृत्वपरा, येनायुक्तता, किन्तु लक्षणया चिन्मात्रपरेत्याशङ्क्य, न तर्हि पूर्वपक्षभङ्ग इत्याह—**तस्येति**। सूत्रार्थानपि निराचिकीर्षुराह—**अपि चेति**। तत्राद्यसूत्रं स्वपक्षसाधकं परपक्षनिरासकं वेति विकल्प्य, क्रमेण निराह—**अत्रेति**। **सदिति**। सच्छब्दस्यैव समन्वयादिति भावः। **प्रधानस्येति**। 'प्रधानं न जगत्कारणं, अशब्दं हि तत्। तदेव कुतः, ईक्षतेः' इत्युक्तेरिति भावः। **तन्निरासक इति**। परिरीत्या सूत्राक्षरार्थासामञ्जस्यं स्वमते स्वारस्यपूर्वमाह—**किञ्चेति**। 'तत्' इत्यस्यार्थो ब्रह्मेति। तोरर्थ एवेति।

चन्द्रिका

द्देश्यसमर्पकतयाऽन्वयः, हेतुसाध्ययोस्सामानाधिकरण्यं च, तव तु 'अशब्दं प्रधानं कारणं न, कारणस्येक्षितृत्वात्' इति वदतः हेतुविभक्त्यभावेन साध्यत्वयोग्यश्रुताशब्दत्वरूपसाध्यत्यागेन साध्यकल्पनार्थमध्याहृतस्य कारणपदस्य विभक्तिविपरिणामेनावृत्तिर्वैयधिकरण्यं च । 'कारणमशब्दं प्रधानं न' इति कारणस्योद्देश्यत्वे च, "अशब्दं हि तत्" इति हेतूकृतस्याशब्दत्वस्य कारणेऽसिद्धिः । किञ्च अशब्दत्वमवाच्यत्वं वा, शब्दवृत्तिमात्राविषयत्वं वा, वेदासिद्धत्वं वा, कारणत्वेन वेदासिद्धत्वं वा । चतुष्टयमपि ब्रह्मण एव, त्वन्मते शास्त्रप्रतिपाद्यस्य शुद्धस्यावाच्यत्वात्, अवाच्ये वृत्त्यन्तरायोगात् । न तु प्रधानस्य, साङ्ख्यमते तस्य वाच्यत्वात् ।

प्रकाशः

'अशब्दं' अवाच्यं नेत्यर्थः । **हेतुविभक्तीति** । प्रधानं कुतो न कारणमित्याशङ्क्य "अशब्दं हि तत्" इति 'अशब्दं' इत्यस्य हेतुत्वेन त्वयोक्तत्वात्, तत्र च तृतीयापञ्चम्यादिलक्षणहेतुविभक्त्यभावेन साध्यत्वयोग्यमित्यर्थः । **असिद्धिरिति** । शास्त्रयोनित्वात्तस्येति भावः । प्रधानोद्देश्यत्वपक्षेऽप्यसिद्धिरित्याह—**किञ्चेति** । "चतुष्टयमपि ब्रह्मण एव" इत्युक्तं व्यनक्ति—**त्वन्मत इति** । **वृत्त्यन्तरेति** । प्रागुक्तानवस्थापत्तेरिति भावः । तत एव वेदासिद्धत्वं कारणत्वेन वेदासिद्धत्वं च बोध्यं, वृत्तिमात्राविषये वेदसिद्धत्वाभावात् । **वाच्यत्वादिति** । प्रधानादिशब्दैः । तत एव वृत्त्यन्तरविषयत्वादिकमपीति भावः ।

चन्द्रिका

कारणत्वेनैव "अजां" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाच्च । त्वयाऽपि त्रिगुणस्योपादानतया "मायान्तु प्रकृतिम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाङ्गीकाराच्च । त्रिगुणस्य पारमार्थिकत्वादावेव हि तव विवादः । ननु "आनुमानिकमप्येकेषां" इत्यत्र आनुमानिकशब्देन साङ्ख्यानुमानकल्पितत्वं यत्त्वया विवक्ष्यते, तदेव मयाऽत्र अशब्दशब्देन लक्ष्यत इति चेत्, न, साङ्ख्योत्प्रेक्षितानुमानगम्यत्वस्य प्रधानं "सदेव" इत्यादि वाक्यार्थो नेत्यत्र अहेतुत्वात् । अन्यथा तार्किकोत्प्रेक्षितानुमानगम्यत्वादीश्वरस्यापि "सदेव" इत्यादिवाक्यार्थत्वं न स्यात् । त्वया च "अशब्दं हि तत्" इति तस्य

प्रकाशः

एतेन "अशब्दत्वं नाम शब्दागोचरत्वं वा शब्दावाच्यत्वं वाऽवैदिकत्वं वा कारणतयाऽवैदिकत्वं वा" इत्यादिसुधा विवृता । ननु "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्" इत्यादावजादिशब्दाः सूक्ष्मशरीरपरा इत्यत आह—**त्वयाऽपीति** । तथा च स्वमतेनायं हेतुरित्यपि प्रत्युक्तमिति भावः । ननु 'अशब्दं' इति शब्दान्यानुमानकल्पितत्वं हेतुतया विवक्ष्यते, यथा त्वन्मते 'आनुमानिकं' इत्यनेनेत्याशङ्कामनूद्य निराह—**नन्विति** । **सदेवेति** । 'प्रधानं कारणं न' इत्यस्य "सदेव" इत्यादिकारणवाक्यप्रतिपाद्यं नेत्यर्थस्याभिमतत्वादिति भावः । **त्वया चेति** । मन्मते आनुमानिकशब्देन तस्याहेतुत्वोक्तेर्नदोष इति भावः । **'अशब्दं' इत्यस्य**

चन्द्रिका

तत्र हेतुत्वोक्तेः। किञ्च—त्वयाऽत्रोक्ताशब्दत्वसिद्ध्यर्थं चतुर्थपादेऽव्यक्तादिशब्दानां सूक्ष्मशरीरादिपरतामुक्त्वा प्रधानपरतां निषेधता तस्य सर्वथा वेदासिद्धत्वमेवाशब्दत्वं वाच्यम्। तच्चाशक्यमित्युक्तम्। एतेन—स्वप्रधानतया वेदाप्रतिपाद्यत्वमशब्दत्वमिति निरस्तम्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—"न चाशब्दत्वमितरासिद्धम्" इति। अनुव्याख्याने च "न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ" इति। किञ्च आत्मन ईक्षारूपस्य न स्वरूपेणेक्षितृत्वं। अव्यक्तादिजडविशिष्टस्य तत्सम्भवेऽप्यव्यक्तस्याप्यात्माविवेकेन आत्मविशिष्टस्य तत्स्यात्। "तन्निष्ठस्य" इत्याद्युत्तरसूत्रविरोधश्च। 'आत्मशब्दात्'

प्रकाशः

साङ्ख्यानुमानकल्पितत्वविवक्षामुपेत्य दोष उक्तः। सा विवक्षैवायुक्तेत्याह—**किञ्चेति**। 'प्रधानस्य' इति शेषः। **इत्युक्तमिति**। "त्वयाऽपि त्रिगुणस्य" इत्यादिनेति भावः। 'एतेन' अशक्यमित्युक्तत्वेनेत्यर्थः। **इतरेति**। साङ्ख्यस्य मायिनश्चेत्यर्थः। 'असौ' साङ्ख्यः, मायी च। एवमाद्यसूत्रे 'अशब्दं' इति भागस्याभिमतार्थं निरस्येदानीं 'ईक्षतेः' इति भागस्य तं निराह—**किञ्चेति**। 'अविवेकेन' भेदाग्रहेण। तथा च न तेन प्रधाननिराससिद्धिरिति भावः। **तन्निष्ठस्येति**। त्वन्मते "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति शुद्धनिष्ठस्यैव "तस्य तावदेव चिरं" इति मोक्षोपदेशादित्यर्थोक्तेरिति भावः। एतेन

चन्द्रिका

इत्यत्रापि आत्मशब्दवाच्यत्वं हेतुश्चेदसिद्धिः । तल्लक्ष्यत्वतत्प्रतिपाद्यत्वमात्रे तु प्रधानस्यापि । किञ्च किमात्मशब्दस्य चेतनार्थत्वादचेतने प्रधाने तदनुपपत्तिर्विवक्षिता, किं वा तस्य स्वरूपार्थत्वात् "अनेन जीवेनात्मना" इति चेतनतया प्रसिद्धजीवस्वरूपतायाः अचेतनेऽनुपपत्तिः । नाद्यः, चेतनत्वस्य ज्ञातृत्वरूपत्वे ब्रह्मण्यपि शुद्धे तदभावात् । विशिष्टे चेत्प्रधानेऽप्युक्तरीत्या तत्सम्भवात् । ज्ञानत्वरूपत्वे तु तदर्थस्यात्मशब्दस्य ईक्षितृत्वं गौणमित्यत्रैव हेतुत्वेन गौणत्वाभावे हेतुत्वायोगात् । नान्त्यः, सार्वज्ञ्यादिविरुद्धांशत्यागेन चिद्रूपेण जीवे ब्रह्मैक्यवज्जडत्वादिविरुद्धांशत्यागेन सद्रूपेण

प्रकाशः

"ईक्षितृत्वं चेक्षणगुणयोगित्वं तद्ब्रह्मण्यपि गौणमेव" इति सुधा विवृता । एवमाद्यसूत्रार्थं निरस्य, यदुक्तं द्वितीये ईक्षणस्यागौणत्वे 'आत्मशब्दात्' इति, तत्र सुधोक्तमुपलक्षणं मत्वा, तद्विकल्प्य निराह— **आत्मेति । असिद्धिरिति** । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिकारणवाक्यार्थत्वेन त्वदभिमते शुद्धेऽवाच्ये आत्मपदवाच्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः । प्रतिपाद्यत्वमात्रं वाच्यत्वलक्ष्यत्वसाधारणम् । तथाच गौणेक्षणवत्यपि सत्त्वादप्रयोजक इति भावः । आद्येऽपि चेतनत्वं ज्ञातृत्वं वा ज्ञानत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण निराह— **चेतनत्वस्येति** । 'उक्तरीत्या' 'आत्माविवेकेन' इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । 'तदर्थस्य' ज्ञानत्वरूपचेतनत्वार्थकस्य । **प्रधानैक्यस्येति** । तथा

चन्द्रिका

प्रधानैक्यस्यापि सम्भवात् । "तन्निष्ठस्य" इति सूत्रेऽपि तच्छब्दार्थः शुद्ध आत्मा, विशिष्टो वा । नाद्यः, तस्याद्यसूत्रोक्तेक्षितृत्वायोगात् । नान्त्यः, विशिष्टनिष्ठस्य साक्षान्मोक्षानन्वयात् । परम्परया तदन्वयस्तु प्रधाननिष्ठस्यापि । एवं सूत्रान्तरेऽपि सुधोक्तरीत्या दूषणं द्रष्टव्यम् ।

प्रकाशः

च न तत्प्रधानव्यावर्तकमिति भावः । उपलक्षणमेतत्, "गौणश्चेत्" इति पुल्लिङ्गानुपपत्तिश्च प्रागुक्ता ध्येया । तृतीयसूत्रार्थमपि निराह– **तन्निष्ठस्येति । प्रधाननिष्ठस्येति** । आत्मानात्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । **एवमिति** । सूत्राणामर्थः प्रागस्माभिरुक्तः । दूषणं तु—"तन्निष्ठस्य" इत्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्वे शङ्किते तदुत्तरसूत्रे बाधकाभाव एव वाच्यो न तु हेयत्वावचनोक्तिः सङ्गता । न हि साङ्ख्यनाद्वैतज्ञानार्थं प्रधानोपदेशः शङ्कितः, येन सा सङ्गता स्यात् । हेयत्वावचनमन्नमयादिष्विवाब्रह्मत्वेऽप्युपपन्नं च । अन्नमयादिषु पूर्वपूर्वस्याब्रह्मत्वे उत्तरोत्तरब्रह्मत्वोक्तिर्ज्ञापिकेति चेत्, अत्राप्यब्रह्मत्वे "बहु स्यां" इति परिणामोक्तिर्ज्ञापिकेति सुवचम् । पञ्चमेऽपि स्वाप्ययो नाम जीवस्य सुप्त्यादावैक्यं वा, परिष्वङ्गमात्रं वा । नाद्यः, ब्रह्मपक्षेऽप्यभावात् । द्वितीयं तु प्रधानेऽपि सम्भवति । षष्ठेऽपि ब्रह्मकारणताविषयं गतिसामान्यं साङ्ख्यस्यासिद्धमेव । ईक्षणादिना तज्ज्ञापने प्रथमसूत्रेण गतार्थता । "श्रुत-

चन्द्रिका

एतेनेदमधिकरणं प्रधानादेर्जडस्य हेतुत्वनिरासकमिति केषां चित्

प्रकाशः

त्वात्" इत्येतदपि परस्यासिद्धमेव। पूर्ववदीक्षणादिना तज्ज्ञापने तु पूर्ववत्प्रधानसूत्रेण गतार्थता, गतिसूत्रेण पुनरुक्तिश्चेति।

एतेनेति। "सदेव" इत्यादिवाक्यबोध्यं प्रधानमुत ब्रह्मेति संशये, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इति "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यनुमानाकारवाक्यप्रतिपाद्यस्यानुमानिकत्वावगमात् प्रधानमेव। न चेक्षणायोगः, तेजःप्रभृतिगतगौणेक्षणसाहचर्येण गौणत्वादिति प्राप्ते, ईक्षणान्वयात् ब्रह्मैव। न चानुमानिकत्वावगमविरोधः, "येनाश्रुतं" इत्यादौ हेत्वनुपादानेनानुमानाकारत्वाभावात्। न च "यथा सोम्य" इत्यादि दृष्टान्तेनैवास्यानुमानाकारत्वसिद्धिः, तस्यान्यज्ञानेनान्यज्ञानासम्भवशङ्कासमाधानार्थकतया अन्यथासिद्धत्वात्। न चेक्षणं गौणमिति वाच्यम्, "तदैक्षत" इतीक्षितरि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" इति चेतनवाच्यात्मशब्दात्। "तत्त्वमसि" इतिवदात्मतया प्रत्यगात्मानुसन्धाननिष्ठस्य "तस्य तावदेव चिरं" इति मोक्षोपदेशाच्च। हेयत्वावचनाच्च सद्ब्रह्मैव, प्रधानस्य मोक्षविरोधित्वेन हेयत्ववचनप्रसङ्गात्। "सता सोम्य" इति जीवस्य स्वकारणे सति अप्ययस्य श्रवणात्, प्रधानस्य जीवकारणत्वाभावात्। अन्योपनिषत्सु—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते।

चन्द्रिका

पक्षोऽप्यपास्तः । समन्वयासङ्गत्यादेः । किञ्च न तावत्प्रधानस्य कारणत्वमुपादानत्वं वा निरसितुमिदमधिकरणम्, तयोस्त्वन्मतेऽपि प्रधाने सत्त्वात् । उक्तं हि "तदधीनत्वात्" इति सूत्रे त्वयैव "न वयमव्यक्तं तत्परिणामविशेषांश्च स्वरूपेण नाभ्युपगच्छामः, अपि तु परमपुरुषशरीरतया तदात्मकत्वविरहेण" इति । यथा च प्रधानं केवलं अकारणं, तथा ब्रह्मापि, विशिष्टस्यैव कारणत्वात् । नापि प्रधानस्य वाक्यान्तरात्कारणत्वेऽपि, "सदेव सोम्येदं" इत्यादिसद्विद्यायाः ब्रह्मकारणत्वपरत्वमिति वक्तुमिदम्, यदि सद्विद्या ब्रह्मपरा, तदा तदैकार्थ्यात् सर्वाणि कारणवा-

प्रकाशः

इति "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः" इति च पुरुषोत्तमस्यैव हेतुत्वोक्त्या तद्गतिसामान्यात् अत्रापि "आत्मत एवेदं सर्वं" इति ब्रह्मकारणत्वस्य श्रुतत्वाच्चेति सिद्धान्त इत्याहुरित्यर्थः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति—**समन्वयेति** । सूत्राक्षरार्थासामञ्जस्यादिरादिपदार्थः । अधिकरणप्रमेयं निराह—**किञ्चेति** । प्रधानस्य कारणत्वं वा, उपादानत्वं वा, वाक्यान्तरसिद्धकारणत्वेऽप्येतद्वाक्यबोध्यत्वं वा, भगवदशरीरत्वं वा, कर्तृत्वं वा, कर्तृत्वे सत्युपादानत्वं वा निरस्यत इति विकल्प्याद्यद्वितीयौ निराह—**न तावदिति** । **विशिष्टस्येति** । प्रधानादिना । तृतीयं निरस्यति—**नापीति** । **सर्वाणीति** । तथा च न क्वापि प्रधानस्य कारणत्वसिद्धिरिति भावः ।

चन्द्रिका

क्यानि ब्रह्मपराणीति त्वयैवोक्तत्वात् । अन्यथेक्षत्यधिकरणं कारणस्याचित्त्वनिरासकमिति त्वदभिप्रेतस्यासिद्धेः । न च सर्वेषां कारणवाक्यानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रधानकारणताया मानान्तरात् सिद्धिः, कारणस्य शास्त्रयोनित्वात् । नापि प्रधानस्येश्वरनियम्यत्वादिरूपतच्छरीरत्वनिरूपणार्थमिदम्, अत्र तदप्रतीतेः । अन्तर्याम्यधिकरणे "तदधीनत्वात्" इत्यादौ अन्यत्रैव तन्निरूपणाच्च । नापि प्रधानस्य कर्तृत्वं वा, कर्तृत्वे सत्युपादानत्वं वा निरसितुमिदम्, तयोः प्रधाने साङ्ख्येनाप्यनङ्गीकारात् । प्रकृत्यधिकरणेन पुनरुक्तेश्च । किञ्च त्वत्पक्षे शास्त्रयोनिसूत्रे वेदान्तानामनुमानप्राप्तकारणानुवादित्वेन अविचार्यत्वमिति पूर्वपक्षवदिहापि साङ्ख्यस्मृतिप्राप्तानुवादित्वेनाविचार्यत्वमिति पूर्वपक्षसम्भवादिदमधिकरणं चतुस्सूत्रीवत् शास्त्रारम्भसमर्थनार्थं सत् समन्वयसूत्रात् पूर्वं स्यात् ॥

प्रकाशः

अचित्त्वेति । एतच्च कारणवाक्येषु सर्वत्र जडं नोच्यत इत्यर्थसमर्थनपरत्व एवास्य अधिकरणस्य सम्भवतीति भावः । ननु कारणवाक्यमात्राबोध्यस्यानुमानादिना कारणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य, समाधिमाह—**न चेति** । चतुर्थं प्रत्याह—**नापीति** । पञ्चमषष्ठौ प्रत्याचष्टे—**नापि प्रधानस्येति** । **पुनरुक्तेश्चेति** । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यत्र कर्तृत्वे सत्युपादानत्वस्य ब्रह्मण एवोक्तत्वादिति भावः । अधिकरणक्रमं निराह—**किञ्चेति** । चतु-

चन्द्रिका

यादवप्रकाशीये तु—"स्वाप्ययात्" इत्यस्य "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति वाक्यं विषयः, "गतिसामान्यात्" इत्यस्य तु "सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामहे" इति वाक्यं विषय इत्युक्तम् । तन्न, वाक्यभेदेन सूत्रभेदे अतिप्रसङ्गात् ।

प्रकाशः

रधिकरण्याः "व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्स्थ्यं" इत्यादिनाऽऽरम्भार्थत्वोक्तेरस्यापि तदन्तर्भावः । तत्रापि शास्त्रयोनिसूत्रेणैकार्थ्यात्तदानन्तर्यमेव स्यात् । तथा च पञ्चानामपि तदारम्भोपयुक्तत्वमेवापन्नमिति भावः ।

उक्तमतद्वयदूषणेनैव यादवप्रकाशाधिकरणप्रमेयमपि निरस्तप्रायं मन्वानोऽधिकं वक्तुमाह – **यादवेति** । एकार्थकवाक्यभेदमात्रेण सूत्रभेदे जिज्ञासादिसूत्रभेदस्स्यात्, जिज्ञासावाक्यानां कारणादिवाक्यानां च नानात्वादित्यर्थः ।

एतेन–"सदेव" इत्यादौ "बहु स्यां" इति परिणामश्रवणात्साङ्ख्योक्तं प्रधानमिति प्राप्ते, ईक्षणात्मश्रुत्यादेः शिव एव सत्पदवाच्यं कारणमिति सिद्धान्त इति केन चिदुक्तं निरस्तम् । समन्वयासङ्गतेः । 'सदीक्षतेः' इति विन्यासापत्तेश्च । शिवकारणत्वस्योक्तवक्ष्यमाणानेकमानैः, पत्युरधिकरणेन च विरोधाच्च । "ईक्षतिकर्म" इत्यत्रास्य वाक्यस्य विष्णुपरतायाः वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

सर्वोत्तमत्वात्सन्नामा हरिर्नारायणः प्रभुः ।

प्रकाशः

इत्यादिना छान्दोग्यभाष्ये षष्ठे प्रमाणेनैवास्य वाक्यस्य विष्णुपरतया व्याख्यातत्वाच्च ।

तेजोऽभिमानवान् ब्रह्मा वायुश्चाबभिमानवान् ।

रुद्रः क्षित्यभिमानी चाप्येतन्मयमिदं जगत् ॥

इत्यादिना "इत्यादि ब्रह्माण्डे" इत्यन्तेन बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमेऽध्यायेऽस्यप्रकरणस्य विष्णुपरतायाः स्पष्टमुक्तत्वाच्च । "साधुत्वात्सन् हरिः स्मृतः" इत्याद्यनेकमानोदाहरणेनास्य प्रकरणस्य विष्णुपरतायास्तत्त्वनिर्णयेऽप्युक्तत्वाच्च । कारणत्वोपादानत्वयोः प्रधाने सत्त्वेन तन्निरासायोगाच्च । कर्तृत्वस्य साङ्ख्येनानङ्गीकाराच्च । केवलप्रधाने तयोरभावे केवले शिवे तदभावस्य सुवचत्वाच्च । अशब्दमानुमानिकं प्रधानं न जगत्कारणमित्यध्याहाराद्यापाताच्च । 'गौणः' इति पुल्लिङ्गायोगाच्च । प्रागुक्तवचनैर्भाष्योक्तदिशा चात्मशब्दस्य विष्णावेव मुख्यतया शिवपरत्वायोगाच्च । यदपि, माऽस्त्वचेतनं सत्पदवाच्यं, जीवस्तु स्यादीक्षणात्मशब्दादेस्तत्र सम्भवादित्यतः "तन्निष्ठ" इति सूत्रमिति, तदपि न, "बहु स्यां" इति प्रथमश्रुतबहुभवनविरोधेन जीवशङ्काऽनुदयात् । साङ्ख्येषु जीवकारणत्वानङ्गीकाराच्च । शिवस्यापि प्रागुक्तदिशा जन्मादिमत्तया जीवत्वेन "परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षः" इति भाष्योक्तस्मृतिविरोधेन तन्निष्ठस्य मोक्षायोगाच्च । सूत्रान्तराण्यप्युक्तदिशा दूषितप्रायाणीति यत्किञ्चिदेतत् ॥

चन्द्रिका

टीकाक्षरार्थस्तु—**न तच्छब्दगोचरमिति युक्तमिति** । उपलक्षणं चैतत्—शब्दानां 'गवां' ज्ञानानां च 'चरः' चरणं वृत्तिर्यस्मिन् तत् शब्दगोचरमिति व्यधिकरणबहुव्रीहिं वा, 'चरः' चरणमस्यास्तीति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वं वाऽऽश्रित्य 'शब्दगोचरं' इत्यस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् । ततश्च "यतो वाचः" इत्यादिश्रुतौ "मनसा सह" इत्यदृश्यत्वस्याप्युक्तत्वादीक्षणीयत्वमसिद्धमिति पूर्वप-

प्रकाश

न केवलं टीकोक्तदिशा प्रयोगवशादेव साधुत्वम्, किन्तु "यदि तत्स्यादगोचरम्" इत्यनुव्याख्यानसुधोक्तदिशाऽवयववृत्त्या विशेष्यनिघ्नतयाऽपीति भावेनाह—**उपलक्षणमिति** । 'गवां' इत्यस्यार्थो ज्ञानानामिति । **चरश्चरणमिति** । चरतेः, तृतीये "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इतिसूत्रे "घञर्थे कविधानम्" इति वार्तिकोक्तच्_(?)कप्रत्यये रूपम् । "गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च" इति सूत्रे मञ्जर्यां "रूढिशब्दोऽयं विषयपर्यायस्तस्य यथा कथं चिन्निर्वचनम्" इत्युक्तेरिति भावः । **व्यधिकरणेति** । "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यत्र द्वितीये ज्ञापितत्वादिति भावः । **अच्प्रत्ययेति** । "अर्श-आदिभ्योऽच्" इति सूत्रादिति भावः । तेन "गवां ज्ञानानां चरो वृत्तिरस्मिन्निति गोचरं" इतिं सुधावाक्यं द्वेधा योज्यमित्युक्तं भवति । एवमाश्रयणस्य फलान्तरमप्याह— **ततश्चेति** । अत एव सिद्धान्ते अज्ञेयत्वस्य गत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः । एतेन कस्य

चन्द्रिका

क्ष्यमिप्रायः। पूर्वमर्थापत्तिपरतया व्याख्यातमिदानीं परिशेषपरतया व्याचष्टे—**परिशेषप्रमाणेन वा इति**। यद्यपि स्वमते अर्थापत्तिपरिशेषयोरनुमानता, तथापि तयोर्भेदमुपेत्य वा अनुमानत्वावान्तरभेदमाश्रित्य वा पक्षान्तरोक्तिः। **श्रुतिस्मृती चाहेति**। श्रुतौ 'आमनन्ति' इति साक्षाद्वाच्यत्वोक्तेः, स्मृतौच 'अहमेव' इत्यवधारणोपपत्तये मुख्यतया वेद्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, तस्य च वाच्यत्वं विनाऽयोगात्, सर्ववेदलक्षणाया अयोग्यत्वाच्च वाच्यत्व

प्रकाशः

चिदसाधुत्वकल्पनं प्रत्युक्तं बोध्यम्, अकुशलता च भाष्यकृतो निरस्ता। एतत्प्रयोजनाशयेन तदुक्तेरिति। 'परिशेष' इत्यादेरुद्ग्रन्थत्वभ्रमं निराह—**पूर्वमिति**। 'औपनिषदत्वात् इति भाष्यं' इति शेषः। **भेदमिति**। पररीत्येति भावः। ननु 'अवाच्यत्वनिरासाय श्रुतिस्मृती चाह' इति टीका न युक्ता, श्रुत्यादौ वाच्यत्वस्यावाच्यत्वनिरासस्य वाऽप्रतीतेरित्यत आह—**श्रुतीति**। आङो मुख्यार्थत्वादिति भावः। **अवधारणेति**। स्वस्यामुख्यत्वे मुख्यान्तरे वा सति, तदयोगादिति भावः। ननु सर्वैर्वेदैरहमेव लक्षणया वेद्य इत्यर्थः स्यादित्यत आह—**सर्वेति**। अनवस्थापातादिति भावः। ननु "किं च मायया" इति टीका न युक्ता, प्राग्विशिष्टस्यैवेक्षितृत्वोक्त्या मायया शुद्धस्येक्षणमित्यस्यानुक्त्या विकल्पानवकाशात्, विशिष्टस्यैवेत्थं विकल्पे "आद्ये दृश्यत्वाद्यापि किं न स्यात्" इति

चन्द्रिका

सिद्धिरिति भावः। ननु न विशिष्टमीक्षितृ, येन जिज्ञास्यत्वायोगः। किन्तु शुद्धमेव मायासम्बन्धादीक्षित्रिति पूर्वत्रारुच्या दोषान्तरमाह—**किं च माययेक्षणमिति**। "गौणग्रहणे बाधकस्य" इत्यादौ गौणशब्देन "मुख्यासम्भवे गौणाश्रयणात्" इत्यत्रेव अमुख्यार्थो न विवक्षितः, किन्तु सत्त्वादिगुणयुक्तजीवरूपमुख्यार्थ इति द्रष्टव्यम्। **स्वरूपप्रतिमारूपाभिप्राय इति**। आत्मनि स्वरूपाभिप्रायः, अनात्मनि प्रतिमारूपाभिप्राय इत्यर्थः। **श्रुतेरार्जवसम्भवादिति**। आत्मानात्मशब्दयोश्चेतनाचेतनविषयतया प्रसिद्धेः रूपशब्देऽनेकार्थत्वस्याकल्प्यत्वाच्च, तद्विषयत्वे श्रुतेरार्जवं सम्भवतीत्यर्थः। **स्वभावविषयत्वोपपत्तेरिति**। जीवात्मन्यपि हि दुःखादिदोष औपाधिक एवेति भावः। "यस्य" इति श्रुतौ विश्वशब्दो "विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमः" इत्यादाविव वाय्वर्थः। तेन

प्रकाशः

ग्रन्थायोगादित्यत आह—**नन्विति**। एतेन 'ईक्षणं' इत्यस्येक्षित्रित्यर्थ उक्तो भवति। "गौणग्रहणे" इत्यत्र गौणपदस्यामुख्यार्थत्वे पूर्वोत्तरासङ्गतेराह—**गौणेति**। **स्वरूपेति**। कस्य स्वरूपत्वादीत्यत आह—**स्वरूपेति**। अस्फुटत्वादार्जवं व्यनक्ति—**आत्मेति**। 'तद्विषयत्वे' चेतनाचेतनविषयत्वे। स्वभावस्य सदोषत्वानुभवात् कथं निर्दोषत्वमित्यत आह—**स्वभावेति**। 'वायुकर्ता' इत्यादीनां व्याख्येयादृष्टेराह—**यस्येति**। **विश्व इति**। "रूपोपन्यासात्" इत्यत्र भा-

चन्द्रिका

'सर्वस्य कर्ता' इत्यनेन न पुनरुक्तमित्याह—**वायुकर्तेति**। प्रतिबुद्धशब्दार्थमाह—**सर्वज्ञ इति**। अनुवित्तशब्दार्थमाह—**ज्ञात इति**। ततश्च तयोर्न पौनरुक्त्यमिति भावः। **न सपक्षसत्त्वमिति**। "ततश्च नासाधारणानैकान्तिकता" इति शेषः। **केवलान्वयिनीति**। केवलान्वयी दृष्टान्ततयोक्तः, ब्रह्म वाच्यं लक्ष्यत्वादित्यभिप्रेतकेवलान्वय्युपयोगितया वा। **तदविनाभाव्यभावत्वाभावादिति**। साध्याभावाविनाभूताभावप्रतियोगिन एवोपाधित्वादिति भावः। **व्याप्त्यनिश्चयादिति**। साध्यव्यापकत्वानिश्चयादित्यर्थः। कार्यकारणभावादेरेव व्याप्तिनिबन्धनत्वे तदभावात् द्रव्यत्वसंयोगित्वयोरपि सा न स्यादित्याह—**द्रव्यत्वसंयोगित्वयोरिति**।

प्रकाशः

ष्योक्तश्रुतौ यथा तथेत्यर्थः। "सर्वपदार्थानां लक्षणायोग्यत्वान्न सपक्षसत्वं" इत्यस्योपयोगादृष्टेराह—**ततश्चेति**। केवलव्यतिरेकिण एव प्रस्तुतत्वात् "केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिणि चोपाधिशङ्कानुदयात्" इति कथमित्यत आह—**केवलान्वयिनीतीति**। **ब्रह्मेति**। टीकायां केवलव्यतिरेकिप्रदर्शनमुपलक्षणमिति भावः। कथमनेन हेतुना केवलान्वयिन्युपाधिशङ्कानुदय इत्यत आह—**तदिति**। "व्याप्त्यनिश्चयात्" इति हेतुसाध्ययोरिति भ्रमं निवारयति—**साध्येति**। 'किंनिबन्धना' इति सामान्यशब्दस्याभिप्रायमाह—**कार्येति**। 'अवाच्यस्य' इति ग्रन्थस्यानन्वयमाशङ्क्याह—

चन्द्रिका

ननु संयोगिताया द्रव्यत्वावच्छेद्यत्वहानिरेव विपक्षे बाधिका तयोर्व्याप्तिनिबन्धनमित्याशङ्क्य, तर्हीहापि अनवस्था विपक्षे बाधिकेत्यभिप्रेत्याह—**अवाच्यस्य लक्षणायामित्यादिना**। ननु सत्यज्ञानादिवाक्ये लक्ष्यार्पकं ब्रह्मपदं वाचकमेव, सत्यादीनि लक्षणपदानि तु न वाचकानीति शङ्कते—**लक्ष्यपरपदस्येति**।

प्रकाशः

नन्विति। "लक्ष्यपरपदस्य" इति शङ्काभिप्रायं दुर्गमत्वादाह—**नन्विति**। शिष्टं स्पष्टमिति भावः। सूत्रार्थस्तु–'तत्' ब्रह्म 'अशब्दं' अवाच्यं न, ईक्षणीयत्वात्, किन्तु वाच्यमेवेति। ननु लाघवादीक्षतेर्वाच्यमित्येव कुतो नोक्तमिति चेत्, "अशब्दमस्पर्शं" इति श्रुत्यनुगमायेत्यवेहि। परपक्षनिरासस्वपक्षस्थापनयोर्द्वयोरपि लाभाय चेति।

॥ इति ईक्षत्यधिकरणम् ॥

—अथ आनन्दमयाधिकरणम्—

तमेव समन्वयं प्रकटयति—

आनन्दमयोऽभ्यासात्

इत्यादिना समस्तेनाध्यायेन प्रायेण । प्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पादे ।

तत्त्वप्रकाशिका

अथ ब्रह्मस्वरूपनिरूपणेऽनवशेषात्किमध्यायशेषेणेत्यतः तत्कृत्यमाह—तमेवेति।कृत्यान्तराभावेऽपि "तत्तु समन्वयात्" इत्युक्तमेवोपक्रमाद्यन्वयात्सम्यङ्निरूपणं शास्त्रीयशब्दानां प्रतिवाक्यग्रहणेन प्रकटयत्यनेनाध्यायेन सूत्रकारः । अन्यथा प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वेन 'अन्यदेव समन्वयात्' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । एतदधिकरणसङ्गतिशङ्कोत्थापनाय सूत्रोदाहरणम् । चतुर्थपादे तु न समन्वय इत्येतदश्रद्धेयमिति भावेनोक्तम्—समस्तेनेति । 'प्रायेण' इति देवताद्यधिकरणव्यावृत्तये । तर्ह्यध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किंनिबन्धन इत्यतः, समन्वयेऽप्यवान्तरभेदेनेति भावेनैतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयति—प्रायेणेति । शब्दास्तावच्चतुर्विधाः । अन्यत्रैव प्रसिद्धाः उभयत्र प्रसिद्धाः अन्यत्र प्रसिद्धाः तत्र प्रसिद्धा इति। सर्वेऽपि नामलिङ्गात्मकतया प्रत्येकं द्विविधाः । तेषु न तत्र प्रसिद्धानां समन्वयो वाच्यः । तेष्वन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य प्रथममबुद्ध्यारोहाच्चतुर्थे तदुक्तिः । उभयत्र प्रसिद्धानामन्यत्र प्रसिद्धिपरा-

नान्यथा, तदद्दष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । तच्च ब्रह्म "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यानन्दमयावयवरूपं प्रतीयते ।

तत्त्वप्रकाशिका

करणमात्रस्यान्यत्र प्रसिद्धानां तत्प्रसिद्धिनिराकरणपूर्वकं भगवत्परत्वप्रतिपादनादमुख्यत्वेन प्राथम्यायोगात्तृतीये तदुक्तिः। अन्यपराणां मध्ये लिङ्गात्मकानां धर्मवाचित्वान्नामात्मकेभ्यो धर्मिवाचिभ्योऽमुख्यत्वेनाप्राथम्यात्तत्समन्वयोक्तिर्द्वितीये । ततोऽन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां भगवति समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पाद इति भावः। अत्रान्तरस्थत्वलिङ्गसमन्वयप्रतिपादनात् 'प्रायेण' इति।अन्ये तु ब्रह्मनिष्ठतया स्पष्टलिङ्गानां प्रथमे, द्वितीयतृतीययोरस्पष्टानां समन्वयः प्रतिपाद्यत इत्यन्यथा पादार्थानाचक्षते, तन्निराचष्टे— **नान्यथेति**। "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्युत्तराधिकरणोदाहृतवाक्येष्वपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानामुपलम्भेन तन्नियमादृष्टेर्नान्यथा पादार्थ इत्यर्थः । नन्वत्रान्यत्र प्रसिद्धानन्दमयनाम्नो ब्रह्मणि समन्वयसमर्थनादस्तु शास्त्राध्यायपादसङ्गतिः । तथाऽप्यानन्दमयस्य विष्णुत्वसमर्थने का पूर्वसङ्गतिरित्यतः श्रुत्यधिकरणसङ्गती दर्शयति–**ब्रह्मेति** । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्यतयोक्ता, तच्च ब्रह्म तैत्तिरीयश्रुतावानन्दमयस्य पुच्छाख्यावयवरूपं प्रतीयते, "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां अन्वयं पुरुषविधः । तस्य

न ह्यवयविनं विना अवयवमात्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह । आनन्दमयो ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वा ।

तत्त्वप्रकाशिका

प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति । अतस्सङ्गतिसद्भावादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमत्र समर्थ्यत इति भावः । 'तेन 'आनन्दमयेन ' एषः' विज्ञानमयो- निश्छिद्रतया पूर्णः, 'स एषः' आनन्दमयः पुरुषाकार एव, 'तस्य' आनन्द मयस्य पुरुषाकारतानुसारेण 'अयं' विज्ञानमयः पुरुषाकारस्तस्मादुद्भूतः। उपकारजं प्रियं, प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ, स्वरूपभूत आनन्दः । यद्वा श्रवणोत्थं प्रियं, दर्शनोत्थो मोदः, भोगोत्थः प्रमोदः, स्वरूपभूत आनन्दः, ततत्प्रवर्तकतया च तत्तद्व्यपदेश- इति । ब्रह्मणोऽवयवत्वोक्तावपि किमर्थमानन्दमयस्य विष्णुत्वसमर्थन- मित्यत आह—न हीति । यद्यानन्दमयो ब्रह्मणोऽन्यस्तदा न ब्रह्मजिज्ञासा सम्भवति, अवयविन एवानन्दमयस्य जिज्ञास्यत्वप्राप्तेः, अवयविजिज्ञासां विना अवयवजिज्ञासाऽयोगात् । ब्रह्मजिज्ञासा च श्रुत्युक्ता न हातुं शक्या । अत अनन्दमयस्य विष्णोरन्यत्वे न ब्रह्मजिज्ञासा सम्भवतीति यतोऽतो ब्रह्मजिज्ञासासिद्ध्यर्थं "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यानन्दमयस्य विष्णुत्वमाह सूत्रकार इति भावः । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विषयसंशयौ दर्शयति—**आनन्दमय इति** । अत्रानन्दमयो विषयः । स किं ब्रह्मादिजीवसमूहः, उत चेतनप्रकृतिः,

ब्रह्मशब्दाद्धिरण्यगर्भस्य प्राप्तिः, शतानन्दनाम्ना च। अष्टमूर्तित्वात्सूर्ये प्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य। एवमन्येषामपि। "मम योनिर्महद्ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः। "बृह जातिजीवकमलासनशब्दराशिषु" इति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानां, अन्नमयत्वादेश्च।

तत्त्वप्रकाशिका

अथाचेतना, किं वा विष्णुः, "ब्रह्माणि जीवाः" "मम योनिर्महद्ब्रह्म" "पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म" इत्यादिना जीवादिषु ब्रह्मशब्दप्रयोगः सन्देहबीजमिति भावः। तत्र सयुक्तिकं पूर्वपक्षानाह—**ब्रह्मशब्दादिसादिना।** आनन्दमयमधिकृत्य "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इति हिरण्यगर्भनिष्ठब्रह्मशब्दश्रवणात् तस्यानन्दमयत्वं युज्यते। ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रापि वृत्तेः कथं तेन तन्निश्चय इति चेत्, आनन्दमयशब्दार्थवच्छतानन्दनाम्ना च हिरण्यगर्भे विद्यमानेन तस्य प्राप्तेः। रुद्रस्य वाऽऽनन्दमयत्वप्राप्तिः, "यश्चासावादित्ये" इत्यानन्दमयस्य सूर्ये प्रोक्तत्वाद्रुद्रस्य सूर्याद्यष्टप्रतिमत्वात्। तथा च विष्णुपुराणे—

सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च।
दीक्षितो ब्राह्मणस्सोम इत्येतास्तनवः क्रमात्॥

इति। एवमिन्द्रबृहस्पत्यादीनामपि सूर्याधिष्ठातृत्वादिनाऽऽनन्दमयत्वप्राप्तिः। चित्प्रकृतेर्वा आनन्दमयत्वप्राप्तिः, आनन्दमयनिष्ठब्रह्मशब्दस्य "मम योनिर्महद्ब्रह्म" इति चित्प्रकृतौ प्रयोगात्। कथं सावकाशब्रह्मशब्देनायं निर्णय इति चेत्, "सो कामयत बहु स्यां" इत्या-

तथाऽपि न त आनन्दमयशब्देनोच्यन्ते । किन्तु विष्णुरेव, "तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" "एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते"

ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

नन्दमयस्य बहुभावश्रवणात्, तदभिमानित्वाच्चित्प्रकृतेः । अचित्प्रकृतेर्वाऽऽनन्दमयत्वप्राप्तिः, बहुभावादेव । तत्तद्देहगतसर्वजीवानां वाऽऽनन्दमयत्वप्राप्तिः, "बृह जातिजीवकमलासनशब्दराशिषु" इति धातोर्जीवेष्वपि ब्रह्मशब्दात् । न च वाच्यम् ब्रह्मशब्दस्य साधारण्यान्न निश्चायकत्वमिति, 'अन्नरसमयः' 'प्राणमयः' इत्युक्तान्नमयादीनामन्नादिविकाराभिमानित्वेन जीवत्वात् तत्प्रायपठितानन्दमयत्वेऽपि जीवानां प्राप्तेः । यद्यपि ब्रह्मशब्देन विष्णोरप्यस्ति प्राप्तिस्तथाऽपि नासावानन्दमयः, विष्णोरानन्दमयावयवत्वोक्तेः, तस्य चानन्दमयत्वे तदवयवत्वविरोधात् । तथाचाऽऽनन्दमयस्याब्रह्मत्वेन न तदवयवब्रह्मजिज्ञासा सम्भवतीत्याशयः । सिद्धान्तयति—**तथापीति** । यद्यप्येवमन्येषां प्राप्तिस्तथाऽपीत्यर्थः । कस्तर्हीत्याशङ्क्य सङ्गत्यर्थमुदाहृतसूत्रप्रतिज्ञाभागं व्याचष्टे—**किन्त्विति** । कुतो विष्णुरेवानन्दमय इत्यतस्सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—**तदेवेति** ।

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ।

इत्यानन्दमये ब्रह्मशब्दाभ्यासाद्विष्णुरेवानन्दमयः, ब्रह्मशब्दस्य

असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत् ॥
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।
वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः ॥
इत्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥

॥ ओम् विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ओम् ॥

विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयट्शब्दः, न तु परमात्मन इति मा भूत्, प्रचुरानन्दत्वाद्ध्यानन्दमयः, न तु तद्विकारत्वात् ।

तत्त्वप्रकाशिका

"तदेव ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु विष्ण्वेकनिष्ठत्वोक्तेः । न च तत एव हिरण्यगर्भादीनां प्राप्तिरशङ्क्या, तेषामपूर्णत्वेन ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वाभावस्याप्युदाहृतश्रुत्यादिसिद्धत्वात्, मुख्यार्थत्यागेन अमुख्यार्थग्रहणायोगादिति भावः ॥

उक्तार्थमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—**विकारेति** । नायमानन्दमयो विष्णुः, किन्तु प्रागुक्तप्रकृत्यादय एव, विकाराभिधायकमयट्शब्दप्रयोगात् । विकारार्थशब्दवाच्यत्वं हि विकारित्वविकाराभिमानित्वाभ्यां सम्भवति । तथा च विकारात्मकत्वादचित्प्रकृतेश्चेतनप्रकृत्यादीनां विकाराभिमानित्वात्तेषु मयट्शब्दो युज्यते, न विष्णोः, तस्याविकारित्वादतदभिमानित्वाच्चेति शङ्का मा भूत्, यतः प्रचुरानन्दत्वादानन्दमयपदेनानन्दमयः कथ्यते, न त्वानन्दविकारत्वात् ।

अन्नादीनां च प्राचुर्यमेव । "अद्यतेऽत्ति च" इति व्याख्याना-त्तत्प्राचुर्यं च युज्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा ।

इति प्राचुर्येऽपि मयट्प्रयोगादिति भावः । 'आनन्दप्रचुरः' इति यद्युच्यते 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इत्यादिवदनानन्दस्यापि प्राप्तेः 'प्रचुरानन्दः' इति विपरीतसमासः कृतः ।'प्रचुरानन्दः' इत्य-भिधाने पूर्णानन्द इत्येव प्रतीतेः । नायमानन्दमयशब्दः प्रचुरान-न्दतामभिधत्ते, किन्तु विकारार्थत्वमेव, अन्नादिविकारार्थान्नमयादि-शब्दैस्सह पठितत्वादित्यत आह—**अन्नादीनां चेति** । भवेत्प्रायपा-ठविरोधो यद्यानन्दमयपदेनैवानन्दप्राचुर्यमुच्यत इत्यभ्युपगतिः । ना सावस्ति, **अन्नादीनां च प्राचुर्यमेव** अन्नमयादिशब्दार्थ इत्यभ्युप-गमादिति भावः । ननु कथमत्रान्नमयशब्दोऽन्नप्राचुर्यार्थः, अन्नप्राचु-र्यकथनस्यात्यल्पत्वादित्यत आह—**अद्यत इति** । अन्नप्राचुर्यचा-न्नमयशब्दार्थो युज्यते, अत्रान्नशब्देन भूताद्यत्वतदत्तृत्वस्याभिधानेना-ल्पर्थत्वाभावात् । प्रसिद्धान्नार्थत्व एव तत्प्राप्तेः । कुतोऽयमन्नशब्दार्थो न प्रसिद्धान्नं, येनाल्पार्थत्वाभावः,

अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ।

इत्यन्नशब्दव्याख्यानात्प्रसिद्धान्नस्य भूतात्तृत्वायोगादिति भावः ।

उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम् । "स वा एषः" इत्यन्यप्रारम्भात् । "येऽन्नं ब्रह्मोपासते" इत्यादिब्रह्मशब्दाद्ब्रहुरूपत्वाच्च न विकारित्वमविरोधश्च ।

तत्त्वप्रकाशिका

ननु प्रचुरभूताद्यत्वं कथमभिसंहितं ब्रह्मण इत्यत आह—**उपजीव्यत्वमेवेति**। "ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नात्पुरुषः" इति प्रसिद्धान्नविकारदेहमुक्त्वा "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इति तत्परामर्शात्कथमन्नमयशब्दः तत्प्राचुर्यार्थ इत्यत आह—स इति । भवेदेतद्यदि प्रसिद्धान्नविकारपुरुषपरामर्शोऽयं भवेत् । न चैवं, यस्मादात्मन आकाशादिकमुत्पन्नं स एष इत्यात्मपरामर्शोपपत्तेरित्यर्थः । किमर्थमसौ परामृश्यत इत्याशङ्कापनोदाय परामर्शादिति वक्तव्ये 'प्रारम्भात्' इत्याह । आत्मनआकाशादिकारणत्वमुक्त्वा तस्यैवान्नमयादिपञ्चरूपत्वप्रदर्शनाय पुनः प्रक्रान्तत्वान्न तत्परामर्शवैयर्थ्यमिति भावः । एवं प्राणमनश्शब्दयोश्श्रेष्टकत्वावबोधार्थत्वेन प्राचुर्यार्थतयाऽल्पार्थता परिहरणीयेति । नन्वेवं मयट्शब्दस्योभयार्थे प्रयोगादत्राप्युभयपक्षे दोषादर्शनात्किं प्राचुर्यमेवार्थो न विकारित्वं पञ्चमयटामित्यत्र नियामकम्।अन्नमयादिपञ्चानां ब्रह्मताऽभ्युपगतौ "एकमेवाद्वितीयं" इत्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यादित्यत आह—**येऽन्नमिति** । "येऽन्नं ब्रह्मोपासते" "ये प्राणं ब्रह्मोपासते" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद""अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यन्नमयादीन् प्रत्युदाहृतश्लोकेषु तद्वि-

स्वरूपे च युज्यते 'प्रचुरप्रकाशो रविः' इतिवत् ।

॥ ओम् तद्धेतुव्यपदेशाच्च ओम् ॥

"कोह्येवान्यत्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

पञ्चानामप्यब्रह्मतां ब्रूते, स तु सूत्रकारेणैव पूर्वपक्षीकृत इति न तत्पक्षं प्रत्याक्षिपद्भाष्यकारः । नन्वानन्दादिस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथं प्रचुरानन्दत्वादिकं 'घृतप्रचुरओदनः' इत्यादौ भेदएव प्रयोगादित्यत आह—**स्वरूपे चेति** । यथा प्रकाशस्वरूपेऽपि रविबिम्बे विशेषेण 'प्रचुरप्रकाशो रविः' इति व्यपदेशस्तथाऽऽनन्दादिरूपेऽपि हरौ विशेषेण तद्व्यपदेशो युज्यत इत्यर्थः ॥

एवं प्रचुरानन्दत्वेनानन्दमयपदवाच्यो विष्णुरेव, ब्रह्मशब्दाभ्यासादित्युक्तम् । तदेव हेत्वन्तरेण प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—**तद्धेत्विति** । आ समन्तात्काशमानो विष्णुर्यदि पूर्णानन्दो न स्यात्तदाऽसौ न लोकं प्रवर्तयेत्, आनन्दोद्रेकमन्तरेण तत्प्रवृत्तौ कारणाभावात् । तथा च को लोकं चेष्टयेद्धर्मादौ च कः प्रवर्तयेत्, अन्यस्यास्वातन्त्र्यात् । अतो लोकचेष्टान्यथानुपपत्त्या तत्कर्ता विष्णुः पूर्णानन्दः स्यादित्यानन्दमयप्रकरणे विष्णोरेवानन्दपूर्णत्व एव लोकचेष्टकत्वाख्यहेतुव्यपदेशाद्विष्णुरेव पूर्णानन्दतयाऽऽनन्दमय इति भावः ।

॥ ओम् मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ओम् ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परं" इति सूचयित्वा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णलक्षितं परमेव ब्रह्म शब्दानुस-

---

तत्त्वप्रकाशिका

यदुक्तं ब्रह्मशब्दादन्नमयादीनां विष्णुत्वमिति, न तद्युक्तम्, ब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मण्युपपत्तेः, ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वेऽपि विष्णोरानन्दमयावयवत्वोक्त्यादिनाऽमुख्यस्यैव ग्रहणोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—**मान्त्रवर्णिकमेव चेति** । नेदमानन्दमयादिपञ्चकं अपरं ब्रह्म, यतः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णे लक्षणवत्तयोक्तं परमेव ब्रह्म अन्नमयादिशब्दपञ्चकेन गीयते । तत्कुत इत्यत उक्तम्—**शब्दानुसन्धानादिति** । सत्यज्ञानानन्तशब्दानामन्नमयादिशब्दानां चार्थानुसन्धाने सत्यैकार्थत्वप्रतीतेः । मन्त्रवर्णेऽपि 'ब्रह्म' इत्येवोक्तत्वात्कथं तदर्थभूतानामप्यन्नमयादिशब्दानां परब्रह्मार्थतेत्यत उक्तम्—**ब्रह्मविदिति** । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति सूचनया परब्रह्मतज्ज्ञानतत्प्राप्तिकथने, किं तत्परं ब्रह्म, कथं च तद्वेदनं, कीदृशी च तत्प्राप्तिरिति शङ्कात्रयमुदेति । तत्रादिशङ्कापनोदाय परब्रह्मणो लक्षणमुच्यते—**सत्यमिति** । "योवेद" इति वेदनं "सोऽश्नुते" इति प्राप्तिः । अतो मन्त्रवर्णे परं ब्रह्मैवोच्यत इति तदुक्तं परमेव ब्रह्म शब्दानुसन्धानादन्नमयादिशब्दैर्गीयत इति

न्धानाद्गीयते । न चावयवत्वविरोधः, "स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स आत्मा स पुच्छम्" इति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायां ।

शिरो नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो वासुदेवकः ॥
नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवशिशरोऽपि वा ।
पुच्छं सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ॥
अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः ।
ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन् जनार्दने ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नापरब्रह्मशङ्काऽत्रकार्येति भावः। चशब्दो विष्णोरानन्दमयत्वे युक्तिसमुच्चयार्थः। ननु कथं विष्णोरानन्दमयत्वम्, तस्यानन्दमयावयवत्वादवयविनश्चावयवत्वविरोधादित्यत आह—**न चेति** । न विष्णोरानन्दमयत्वे तदवयवत्वविरोधः, "स शिरः" इत्यादिश्रुतावयविन एवावयवत्वोक्तेरवयवाद्यभेदादिति भावः। अवयविनोऽवयवत्वं विरुद्धमित्याशङ्कां परिहर्तुं स्मृतिं चाह—**शिर इति** । अघटितघटकेश्वरशक्त्या नावयविनोऽवयवत्वं विरुद्धमित्यर्थः। किञ्च किं प्रमाणेनावयविनोऽवयवत्वं विरुद्धं, उतावयवी नावयवोऽवयवित्वाल्लोकवदिति तर्केण । नाद्यः, असिद्धत्वात् । द्वितीयं निराचष्टे—**अतर्क्य इति** ।

अतर्क्ये हि कुतस्तर्कस्त्वप्रमेये कुतः प्रमा ।

इति बृहत्संहितायाम् । रसशब्देन विशेषणात्तत्तत्सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

अतर्क्यत्वात्कुतस्तस्मिंस्तर्कस्साधको बाधको वा भवेदित्यर्थः । अस्तु वा तस्य तर्क्यत्वं, तथाऽपि न तद्विरोधः, लोके परिमितशक्तित्वेन विरोधात् , विरोधोपयोगिपरिमितशक्तेरपरिमिते भगवत्यभावादिति भावेनाह—**अप्रमेय इति** । यदवादि "स वा एषः" इत्यन्यपरामर्शो न "अन्नात्पुरुषः" इत्युक्तपरामर्श इति, तदयुक्तम् , आत्मनो दूरस्थत्वात् देहस्य समीपस्थत्वात् समीपोक्तपरित्यागेन दूरस्थपरामर्शग्रहणे कारणाभावात् । प्रकृतस्यैव पुरुषशब्देनोक्तेरात्मनस्तदभावाच्च । एकेनैव शब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयोक्तिग्रहणायोगादित्यत आह—**रसेति** । "स वा एषपुरुषः" इति वाक्येन ब्रह्मचैतन्यमेव परामृश्यते, न देहः । न च तस्य दूरोक्तिविरोधः, पुरुषपदेनाप्रकृतत्वविरोधश्च, यत आकाशादिपुरुषान्तशब्दैरुक्तमाकाशादिसारभूतं ब्रह्मचैतन्यमेव परामर्शवाक्येनोच्यते । एवं तर्हि पुरुषपदेन द्वयोरप्युक्तत्वादुभयपरामर्शोऽयमस्त्विति न वाच्यम् , किन्तु पुरुषसारभूतं ब्रह्मशब्दचैतन्यमात्रमेवान्यद्विहायोच्यते । कुत एतत् , 'रसशब्देन विशेषणात्' यथा "प्रकृतिं पुरुषं च" इति पुरुषशब्देन द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि दुःखानुभवितृत्वविशेषणेन "पुरुषः

'इदं' इति च दृश्यमानसन्निहितत्वात् ।

तत्त्वप्रकाशिका

प्रकृतिस्थो हि" इति जीव एवोच्यते, एवं "अन्नात्पुरुषः" इत्युभयोः प्रकृतत्वेऽपि "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इति सारान्नमयत्वविशेषणेन परमात्मपरामर्श एवेति ज्ञायत इति भावः । उक्तं च—

बहूनां सहनिर्देश एकयाऽभिधयैव तु ।
तयैवाऽभिधया तेषां परामृश्यैकमुच्यते ॥

इति । एतच्च सविस्तरमुक्तमुत्तरप्रस्थाने "ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्" इत्यादिना । ननु "अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ताम्" इति स्थानान्तरे प्रार्थितशुद्धीनामन्नमयादीनां कथं ब्रह्मतोच्यत इत्यतो वाऽऽह—रसेति । भवेदेतद्यदि प्रार्थितशुद्धयोऽन्नमयादयोऽप्यत्रोच्यन्ते, नैतदस्ति । किन्तु तत्तत्कोशगतं तत्तन्नियामकं ब्रह्मचैतन्यमेवोच्यते।कुतः, "अन्नरसमयः" इत्यादौ "रसोवै सः" इत्यन्ते चैतेषां कोशव्यावृत्त्यर्थमेव रसशब्देन विशेषणादित्यर्थः । ननु यदि परिदृश्यमानदेह एव नान्नमयः, किन्तु ब्रह्मैव, कथं तर्हि "तस्येदमेव शिरः" इति प्रत्यक्षनिर्देशो युज्यते । न च वाच्यम् उपनिषद्द्रष्टा मुनिर्ब्रह्मापरोक्षीकृत्य प्रत्यक्षतो निर्दिशतीति । तथा सति तेनापरोक्षीकृतप्राणमयादौ तत्प्रसङ्गात्, निर्देशवैयर्थ्याच्चेत्यत आह—इदमिति । दृश्यमानशिरःपक्षादावन्नमयभगवच्छिरःपक्षादेः सन्निहितत्वाद्वस्त्रप्रावृतजानुवत् 'इदं' इति च निर्देशो युज्यत-

अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् ।
प्रोच्यते भगवान्विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तमः ॥

इति ब्रह्माण्डे । न चोक्तप्राप्त्या विरिञ्चादिरुच्यते—

॥ ओम् नेतरोनुपपत्तेः ओम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

इत्यर्थः । ननु तथाऽपि "तस्मा द्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः" इत्यन्योन्यमन्यतयोक्तान्नमयादीनां कथं ब्रह्मतेत्यत आह— **अनन्योऽपीति** । 'अन्यशब्देन प्रोच्यते' इत्यन्वयः । 'एको बहुरूपवान् भवति' इत्यनेन 'बहुरूपत्वान्नविरोधः' इत्येतदपि प्रमापितं स्यात् ॥

नन्वेवं मयटां प्राचुर्यार्थत्वमुक्त्वा तथात्वे कथंचिदल्पार्थतां परिहृत्य भूताद्यत्वस्यार्थान्तरमभिधाय परामर्शस्यान्यपरत्वं समर्थ्य बहुभावस्य स्वरूपविषयत्वं गृहीत्वा पुच्छत्वोक्तेरविरोधमापाद्य 'इदं' इति निर्देशस्य लाक्षणिकत्वमङ्गीकृत्यापि किमन्नमयादीनां विष्णुत्वग्रहणेन, विरिञ्चादय एवानन्दमयादयः सन्तु, तत्प्रापकसद्भावात् । न चोक्तहेतुभ्यस्तद्ग्रहणम् , ब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मस्वपि सम्भवात् । हेतुव्यपदेशस्य च विष्णुनिष्ठतया स्पष्टमप्रतिभानात् । मन्त्रवर्णार्थिकसमाख्यायाश्च सूर्यप्रोक्तत्वलिङ्गादिभ्यो दुर्बलत्वेन सावकाशत्वात् । अनन्यथासिद्धहेत्वन्तरस्य चाभावादित्यत आह—**न चेति** । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सूत्रमुपन्यस्य प्रतिज्ञांशस्य प्राचीनभाष्येणैव व्याख्यातत्वात्सौत्रमनन्यथासिद्धहेतुमेव व्याचष्टे—**नेतर इति** । नानन्दमया-

नह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । "तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति ह्युक्तम् ।

॥ ओम् भेदव्यपदेशाच्च ओम् ॥

"ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः" "अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भ-

तत्त्वप्रकाशिका

दिर्विष्णोरितरः, "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इत्यादावानन्दमयादिज्ञानेन मोक्षश्रवणात् । न चान्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यत इत्यर्थः । विष्णुज्ञानादेव मोक्षो नान्यज्ञानादिति कुत इत्यत आह— **तमेवमिति** ॥

हेत्वन्तरेण ब्रह्मादीनामानन्दमयत्वं निराकुर्वत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—**भेदेति** । 'नेतरः' इत्यनुषज्यते । "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः" इति रुद्राच्छतगुणमात्रानन्दत्वोक्तेर्न तावदानन्दमयो विरिञ्चः,

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ।

इत्यानन्दमयस्यापरिमितानन्दत्वोक्तेः । अत एव न रुद्रः, तस्य हिरण्यगर्भाच्छताशोनानन्दत्वोक्तेः । एवं नेन्द्रबृहस्पत्यादयोऽपि । अदृश्ये स्वामिरहिते जैवगुणविधुरे वा साकल्येन निर्वचनागोचरे अपराश्रये तस्मिन्नानन्दमये योऽभयतया ध्यानरूपां प्रतिष्ठां विन्दते, अनन्तरं स उपासकोऽभयं भ-

वति” “स यश्चायं पुरुषे” इत्यादिभेदव्यपदेशात् । न च “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिश्रुतिविरोधः, “नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति” इति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः ।

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो
यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः ।

“असर्वस्सर्वः” इत्यपि । “विद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः”

तत्त्वप्रकाशिका

गवन्तं गतो भवतीति श्रुतौ प्रकृत्याद्ययोग्यस्वातन्त्र्यादिश्रवणान्न प्रकृत्यादीनामानन्दमयत्वम् । “स यश्चायं” इत्यानन्दमयस्यापकृष्टोत्कृष्टजीवेषु पुरुषादित्यपदोपलक्षितेषु स्थितिकथनान्नानन्दमयो ब्रह्मादिजीवसमूह इत्याशयः । नन्वस्त्वानन्दमयः परं ब्रह्म । तथाऽपि कथं तेन ब्रह्मादीनां भेदस्सम्भवति, तद्भेदस्य “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतिविरोधादित्यत आह—**न चेति** । भवेदेतद्यद्येतच्छ्रुतीनामद्वैतार्थता स्यात् । न चैवम्, “नामानि सर्वाणि” इति श्रुत्या तत्त्वमस्यादिशब्दैः विष्णोरेव वाच्यत्वोक्तेरित्यर्थः । सन्तु वैताः श्रुतयोऽद्वैतपरास्तथाऽपि नोक्तभेदस्य तद्विरोधः, भगवतस्सकलस्वामित्वेनैक्यव्यपदेशोपपत्तेरित्येतत्प्रमाणेनाह—**इदमिति** । इदं विश्वं भगवानिवोच्यते स्वयमितरोऽपि सन् । यतः कारणात् जगत्स्थाननिरोधोत्पत्तिकर्तेत्यर्थः । एतदेवाह “असर्वः” इति वाक्यं च । ननु भेदज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वात्कथं तदनुसारेणैक्यश्रुतयो योज्यन्त इत्यत आह—**विद्येति** । न च

भेददृष्ट्याऽभिमानेन निस्सङ्गेनापि कर्मणा ।
"जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः"
"असर्वस्सर्व इवात्मैव सन्ननात्मेव प्रसङ् पराङ् इवैक ईयते बहुधेयते स पुरुषस्सर्वेश्वरः स ब्रह्म"
सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते ।
एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः ॥
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ।

तत्त्वप्रकाशिका

भिदाया अबोध इति व्याख्येयम्, अज्ञानस्य विद्यात्वाभावात् । ननु भेदज्ञानस्यापुरुषार्थहेतुत्वात्कथं तस्य विद्यात्वमित्यत आह—भेददृष्टयेति । वेदगर्भो जीवेश्वरभेदज्ञानेन परमेश्वरबहुमानेन चानन्दादिगुणपूर्णं ब्रह्म प्राप्त इति स्मृत्यर्थः । सर्वसेव्यमीशं जीवादन्यं "तदेतत्सत्यं" इत्यादिश्रुत्या प्रागुक्तप्रकारेणास्य महिमानं च यदा पश्यति तदा मुक्तो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवं स्वामित्वार्थतयाऽद्वैतश्रुतीर्व्याख्यायान्तर्यामित्वार्थतयाऽपि ताः श्रुतिस्मृतिभ्यां व्याचष्टे—असर्व इति । असर्वात्मकोऽपि सर्वात्मकत्वेनान्तर्याम्यप्यनन्तर्यामित्वेन देहान्तर्गतोऽपि बहिर्मात्रवृत्तित्वेन ज्ञायते । तथैक एव बहुधा ज्ञायत इत्यर्थः । अनेनान्तर्यामित्वादसर्वस्य सर्वत्वोक्तिरिति सिध्यति । विशिष्टैक्यार्थतया च ताः स्मृत्या व्याख्याति—नैतदिति । 'एतत्' इत्यस्य विवरणं "पुरुषमेकं" । इति अत्र पुरुषैक्यं

इत्यादेश्च । उक्ता च प्राप्तिः । "ब्रह्मैव सन्" इत्यपि जीव-एव ब्रह्मशब्दः । उपपद्यते च विरोधे ।

तत्त्वप्रकाशिका

निराकृत्याद्वैतश्रुतिविरोधपरिहाराय तदर्थत्वेन "बहूनां" इति विशिष्टैक्यमुच्यते । नन्वेवमद्वैतश्रुत्यभावे कथमद्वैतं श्रुत्यादिना निषिध्यते, तस्याप्रत्यक्षत्वेन श्रुतिं विना प्राप्त्यभावात्, अप्राप्तस्य च निषेधायोगादित्यत आह—**उक्ता चेति** । "न च तत्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिविरोधः" इति भाष्येऽद्वैतनिषेधाय श्रुत्यर्थापरिज्ञाननिमित्तप्राप्तेरुक्तत्वाद्युज्यते तन्निषेध इत्यर्थः । नन्वेतच्छ्रुतीनामविरोधकत्वेऽपि "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इतिश्रुतिविरोधस्तु भविष्यति, अत्र 'ब्रह्मैव' इत्यब्रह्मतानिषेधेन तदधीनत्वादिनाऽतद्भूते तद्व्यपदेश इत्युक्तगतेरसम्भवादित्यत आह—**ब्रह्मैवेति** । नात्र परब्रह्मत्वाभिप्रायोऽयमाद्यो ब्रह्मशब्दः, किन्तु "ब्रह्माणि जीवास्सर्वेऽपि" इति श्रुतेर्जीवपर एव । तथा च जीवभावमविहायैव ब्रह्माप्नोतीत्यर्थोपपत्तेर्नोक्तभेदस्यैतच्छ्रुतिविरोध इत्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वान्न जीवेऽसावुपपद्यत इत्यत आह—**उपपद्यते चेति** । परब्रह्मणि मुख्योऽपि ब्रह्मशब्दो जीवेऽप्युपपद्यते, जीवस्य परब्रह्मत्वार्थतास्वीकारे "ब्रह्माप्येति" इतिश्रुतब्रह्मप्राप्तिविरोधात्, प्रमाणान्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । ननु विस्मृतकण्ठमणिरपि स्मृतकण्ठमणिरित्येवोच्यते, न तु प्राप्तमणिरिति, "परमं साम्यमुपैति" इत्यादावप्राप्तभोगा-

प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते ।
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।
इति हि भागवते । न च तत्तदनुमानविरोधः—

॥ ओम् कामाच्च नानुमानापेक्षा ओम् ॥

यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते । अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्ष्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

देरपि प्राप्त्युक्तेः । ननु संसारिणोऽपि "विमुक्तश्च विमुच्यते" इति विमुक्तत्वश्रवणात्तदन्यथानुपपत्त्या तस्य परब्रह्मत्वसिद्धेस्तद्विरोधो भेदाभिधानस्येत्यत आह—**प्रमादेति** । जीवस्य परब्रह्मत्वाभावेऽपि विमुक्तत्वोक्तिर्युज्यते, तद्गतबन्धस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वात् अस्वाभाविके चाविद्यमानप्रयोगदर्शनादिति भावः । बन्धस्यास्वाभाविकत्वं कुत इत्यत आह—**मुक्तिरिति** ॥

ननु भेदोक्तेः श्रुत्यविरोधेऽपि विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि शरीरत्वादित्याद्यनुमानविरोधस्तु भविष्यतीत्यत आह—**न चेति** । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—**कामाच्चेति** । किमद्वैतं श्रुत्याद्यनुकूलेनानुमानेन साध्यते, पृथगनुमानेन वा । नाद्यः, अद्वैतश्रुत्यादेरभावस्योक्तत्वात् । न द्वितीयः, पृथगनुमानस्य कामगामित्वेनादृष्टार्थविषयेऽनपेक्षिततयोक्तबाधकत्वायोगादिति भावः ।

उक्तं च स्कान्दे—

यथाकामाऽनुमा यस्मात्तस्मात्साऽनपगा श्रुतेः ।
पूर्वापराविरोधाय चेष्यते नान्यथा क्वचित् ॥

इति । "नैषा तर्केण मतिरापनेया" इति च ।

॥ ओम् अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ओम् ॥

'अस्य' जीवस्य । युक्तिसमुच्चये चशब्दः ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रैव स्मृत्यादिसम्मतिमाह—**उक्तं चेति** । 'श्रुतेरनपगा' तदनुकूला । 'एषा' परब्रह्मविषया मतिस्तर्केणाऽनेयाऽऽपाद्याऽपनेया निराकार्या च न भवतीत्यर्थः ॥

नन्वस्त्वेवमानन्दमयेन परब्रह्मणा हिरण्यगर्भादिजीवानां भेदः । सोऽपि सांसारिको न पारमार्थिकः, अभिहितवाक्यानां सांसारिकभेदपरत्वेनोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रं पठति—**अस्मिन्निति** । 'अस्य' इति नानन्दमयपरामर्शोऽपि तु 'नेतरः' इत्युक्तजीवस्यैवेत्याह—**अस्येति** । अस्यान्यस्य चेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—**युक्तीति** । न केवलं भेदव्यपदेशादानन्दमयेन जीवानां भेदः, किं नाम 'अस्मिन्' प्रकरणे 'अस्य' जीवस्य आनन्दमयेन सह मुक्तावपि सम्बन्धमेव श्रुतिश्शास्ति । ततश्च तयोर्भेद एव नत्वैक्यम् । नापि सांसारिक एव भेदः, सम्बन्धस्य भेदसापेक्षत्वादित्यर्थः ।

“सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” “अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते” “एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति” इत्यादि ॥

तत्त्वप्रकाशिका

किं तद्योगशासनमित्यत आह—**सोऽश्नुत** इति । ‘इत्यादि’ इत्यस्य ‘शास्ति’ इति सूत्रपदेनान्वयः । अथवा हेत्वन्तरेण देहादीनामन्नमयादित्वनिरासकमेतत्सूत्रम् । तदुक्तम्—

योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ।
स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यति साहसम् ॥

इति । तस्मात्सकलजीवादिभिन्नं परब्रह्मैवान्नमयादिपञ्चरूपमिति युक्ता तज्जिज्ञासेति सिद्धम् ॥

चन्द्रिका

॥ ओम् आनन्दमयोऽभ्यासात् ओम् ॥

वैदिकाश्शब्दास्तावच्चतुर्विधाः, अन्यत्रैवप्रसिद्धा उभयत्रप्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धास्तत्रप्रसिद्धा इति । नन्वन्यत्रैवप्रसिद्धवत्तत्रैवप्रसिद्धा-

प्रकाशः

ओम् आनन्दमयोऽभ्यासात् ओम् । एतदध्यायसाफल्योक्तिपरां "अथ ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे" इत्यादिटीकां "समन्वयसूत्रप्रतिज्ञातसमन्वयहेतौ" इत्यादिनाऽग्रे विवरिष्यन्, तर्ह्यध्यायस्य समन्वयरूपैकार्थत्वात् पादभेदः किं निबन्धन इत्यतः, समन्वयेऽप्यवान्तरभेदेनेति भावेन पादोपाधीन् वक्तुं प्रवृत्तां, "शब्दास्तावच्चतुर्विधाः" इत्यादिटीकां प्रतीतानुपत्तिनिरासेन समर्थयिष्यमाणोऽनुवदति— **वैदिका इति** । वेदगता इत्यर्थः । "वैदिकाश्शब्दाः" इति सुधोक्त्या टीकास्थशब्दपदस्य वैदिकशब्दपरत्वमुक्तं भवति । लोकवेदाधिकरणन्यायेन वैदिकानामेव लौकिकत्वान्न ततो भेदः, भाषाशब्दा एवात्र व्यावर्त्यन्तइति भावः । समन्वयस्तु त्रिविधानामेवेति तावच्छब्दः । टीकारीत्या व्युत्क्रमेण निर्देशः । "नन्विन्द्रादि शब्दानामन्यत्रैवप्रसिद्धानां विष्णौ समन्वयस्य प्रथमपादएव सिद्धत्वाद्व्यर्थ एवायं पादः प्रतिभाति । न च तेषामन्यत्रैवप्रसिद्धताऽभावः, तथासति तृतीयवैयर्थ्यात्, अन्यत्रैवान्यत्रापीत्यतः प्रकारान्तराभावात्" इति चतुर्थपादीयशङ्काटीकां विवरीतुं चातुर्विध्यमाक्षिपति—**नन्विति** । "ब्रह्मण्येव" इतिसुधानुरोधात् टीका-

चन्द्रिका

अपि पृथग्वाच्याः। न च 'तत्र' इत्यनेन तत्रैवेति विवक्षितम्। अन्यथा तत्रापीति विवक्षाऽऽपत्त्या उभयत्रप्रसिद्धेष्वन्तर्भावः स्यात्। अत एव तत्रप्रसिद्धास्सुधायां "ब्रह्मण्येव प्रसिद्धाः" इति निर्दिष्टा इति वाच्यम्, तथात्वे अन्यत्रैवप्रसिद्धानां पार्थक्यायोगात्। ननु लोकतोऽन्यत्रैव प्रसिद्धाः अन्यत्रप्रसिद्धाः, श्रुत्यादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धास्त्वन्यत्रैवप्रसिद्धा इति भेदः। अत एव—"श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानां" इति चतुर्थपादे भाष्यम्, अत्र च प्रत्यधिकरणं "लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां" इति टीका च। तत्र प्रसिद्धानां तत्रैव प्रसिद्धानां वा अव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेन अभेदविवक्षेति चेत्, न, अन्यत्र प्रसिद्धत्वेनाभिमतस्य आनन्दमयादिनाम्नोऽन्यस्मिन्नर्थविशेषे सर्वगतत्वान्त-

प्रकाशः

स्थतत्रेत्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति शङ्काव्याजेनोपपत्तिं वदन्नाह—**न च तत्रेति। तथात्वइति**। 'तत्र' 'तत्रैव' इत्यनयोरभेदे अन्यत्र प्रसिद्धानामन्यत्रैवप्रसिद्धानां च भेदो न स्यात्। अन्यथाऽन्यत्रापीति विवक्षापत्त्योभयत्रप्रसिद्धेष्वन्तर्भावस्स्यादित्यर्थः। चतुर्थपादीयपरिहारटीकोक्तसमाधिविशेषविवक्षया समर्थयिष्यमाणो यथाश्रुतमाशङ्क्य निषेधति—**नन्विति**। इन्द्राकाशादिशब्दानामिन्द्रादिष्वेव लोकतोऽवगतेरव्यक्तादिशब्दानामवरत्वादिलिङ्गादिनाऽन्यगतत्वस्यैव प्रतीतेश्चेति भावः। **सर्वगतत्वेति**। द्वितीयपादीयस्येत्यर्थः।

चन्द्रिका

र्यामित्वादिलिङ्गात्मकशब्दजातस्याप्यन्यत्रादित्यादाविन्द्राकाशादिश-ब्दानामिन्द्रादाविव लोकतोऽप्रसिद्ध्याऽन्यत्रप्रसिद्धत्वाभावापातात् । प्रत्युताऽऽदित्यादिश्रुत्यादिना सर्वगतत्वादेरन्यत्र प्रसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वे-नावरत्वादिलिङ्गेनान्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्दानामिवान्यत्रैव प्रसिद्धता स्यात् । यथा च सर्वगतत्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकादित्यश्रु-तिरन्तर्यामित्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकशरीरित्वादिलिङ्गं च लोकतोऽ-न्यत्र प्रसिद्धम् , तथाऽव्यक्तादिशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धिसाधकमवरत्वा-दिलिङ्गमपि लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धमेव । किञ्चान्यत्रैवप्रसि-द्धाव्यक्तप्रकृत्यादिशब्देष्वपि लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धेस्सत्त्वादन्यत्र

प्रकाशः

इन्द्रेति । अन्तराद्यधिकरणोदाहरणानामित्यर्थः । **अन्यत्रप्रसिद्ध-त्वाभावेति** । तथा चान्यत्रप्रसिद्धलक्षणं तत्राव्याप्तमिति भावः । अन्यत्रैवप्रसिद्धानां लक्षणमतिव्याप्तमित्याह—**प्रत्युतेति** । आदि-पदेनादितिश्रुत्यादिनाऽत्तृत्वादेरिति गृह्यते । ननु लिङ्गपादे अन्य-त्रैवप्रसिद्धिसम्पादकश्रुत्यादेर्लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वं विवक्षितम् । अत एव टीकायां "लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धादित्यश्रुतिसहपठितसर्वगतत्व-लिङ्गस्य" इत्याद्युक्तमित्यत आह—**यथा चेति** । प्रकारान्तरेणो-भयलक्षणस्याप्यतिव्याप्तिमाह—**किञ्चेति** । यद्वा–पूर्वमन्यत्रैव प्रसि-द्धानां लक्षणं लिङ्गपादीयशब्देष्वतिव्याप्तमित्युक्तम् । इदानीमाद्यपा-दीयशब्दैः साङ्कर्यमाह—**किञ्चेति** ।

चन्द्रिका

प्रसिद्धेन्द्राकाशादिशब्देषु च श्रुत्यादिनाऽप्यन्यत्र प्रसिद्धेः सत्त्वात्साङ्कर्यं स्यात् । न च प्रबलश्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्र प्रसिद्धा अन्यत्रैवप्रसिद्धाः, श्रुत्यादिमात्रेणान्यत्र प्रसिद्धास्त्वन्यत्रप्रसिद्धा इति भेदः, अव्यक्तादिशब्दानामन्यत्रप्रसिद्धिसाधकावरत्वादीनामिव गुहाप्रविष्टत्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकद्वित्वादीनामप्येकस्मिन् ब्रह्मण्यसम्भवेन बलवत्त्वात् । तस्मान्नान्यत्र प्रसिद्धानामन्यत्रैवप्रसिद्धेभ्यो भेदः । किञ्चोभयत्रप्रसिद्धे द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गे ज्योतिरादिनाम्नि च न तावल्लोकत उभयत्र प्रसिद्धिः,

प्रकाशः

श्रुत्यादिनेति । "ब्रह्मेन्द्रमग्निं" इत्यग्निश्रुत्येन्द्रशब्दस्याग्नौ "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इत्युक्तभूतोपादानत्वलिङ्गेनाकाशशब्दस्याकाशे प्रसिद्धेः सम्भवादिति भावः । "पूर्वं क्वचिच्छ्रुत्यादिनैवान्यत्रप्रसिद्धसमन्वयोक्तावप्येतत्पादीयश्रुत्यादीनां प्राबल्यात्" इति चतुर्थपादीयटीकोक्तमाशङ्क्य निरस्यति—**न चेति** । **अव्यक्तेति** । चतुर्थपादीयानामित्यर्थः । 'अव्यक्तात्' इति पञ्चम्युक्तोत्कर्षावधित्वाक्षिप्तावरत्वस्योत्तमे विष्णावयोगादिति भावः । **गुहेति** । "गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे" इत्यादिवाक्योक्तस्य द्वितीयपादीयस्येत्यर्थः । सूत्रोपात्तलिङ्गाभिप्रायेणेयमुक्तिः, ऋतपातृत्वस्यैव तत्र समन्वयात् । तृतीयपादोपाधिमपि निरसितुमाह—**किञ्चेति** । लोकतस्तथात्वं वा श्रुत्यादिभिर्वेति विकल्प्य क्रमेण प्रत्याह—**न तावदित्यादिना** ।

चन्द्रिका

प्रकृत्यादौ लोकतोऽप्राप्तेः । नापि श्रुत्यादितः, तथैव टीकादौ वक्ष्यमाणत्वादिति युक्तम् । आनन्दमयेन्द्राव्यक्तादिशब्देष्वपि पूर्वोत्तरपक्षश्रुत्यादिनोभयत्र प्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादुभयत्र प्रसिद्धानामपि नान्यत्रप्रसिद्धादिभ्यो भेदः । किञ्चाऽऽकाशादिशब्दानां "आकाशस्तल्लिङ्गात्" इति प्रथमे, "आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्" इति तृतीये, "कारणत्वेन चाकाशादिषु" इति चतुर्थे च पादे समन्वयोक्तेरन्यत्रोभयत्रान्यत्रैव च प्रसिद्धता स्यात् ।

प्रकाशः

न हि द्युभ्वाद्यायतनपदेन प्रकृतिरुद्रादिर्विष्णुर्वा, "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यादौ वक्ष्यमाणज्योतिश्शब्देन च जीवो विष्णुर्वा लोकतः प्रतीयत इति भावः। **पूर्वेति** ।पूर्वपक्षप्रापकश्रुतिलिङ्गादिनाऽन्यत्र प्रसिद्धिः, सिद्धान्तप्रापकश्रुत्यादिना च भगवतीति, सर्वेऽप्युभयत्रप्रसिद्धास्स्युरित्यर्थः । आनन्दमयेन्द्रादय आदिपदोक्तसर्वगतत्वादिलिङ्गवाचिनश्चाद्यद्वितीयपादीयाः, अव्यक्तज्योतिर्जीवपञ्चजनादयः चतुर्थपादीया इति ध्येयम् । सामान्यतः पादोपाधीन्निरस्य विशिष्य निराह—**किञ्चेति** । आदिपदेन "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इति प्रथमे, "ज्योतिर्दर्शनात्" इति तृतीये, "ज्योतिरुपक्रमात्" इति चतुर्थे च ज्योतिश्शब्दस्य समन्वयोक्तेः, तथा "अदृश्यत्वादिगुणकः" इति द्वितीये, "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" इति तृतीये अक्षरपदस्य समन्वयोक्तेरिति ग्राह्यम्।

चन्द्रिका

किञ्च रूढत्वयौगिकत्वाभ्यां हि नामलिङ्गभेदः, सुधायां तथैवोक्तेः। "धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनां" इति द्वितीयपादीयटीकायामपि यौगिकत्वं लिङ्गत्वमित्यभिप्रेतत्वाच्च। अत्रापि टीकायां धर्मधर्मिवाचिपदाभ्यां ते एव विवक्षिते। अन्यथा धर्मिवाचिनामन्तर्याम्यादिशब्दानां नामता, धर्मवाचिनामानन्दादिशब्दानां लिङ्गता च स्यात्।

प्रकाशः

आद्यद्वितीयपादोपाधिविभागं च निराह——**किञ्चेति**। **सुधायामिति**। "साक्षाद्धर्मिवाचिनो नामात्मकाः, धर्मद्वारा धर्मिणि वर्तमाना लिङ्गात्मकाः" इत्येतदधिकरणे, तथा लिङ्गपादस्यादौ "नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव, यौगिकत्वात्" इति च स्पष्टमुक्तेरित्यर्थः। **अत्रापीति**। "लिङ्गात्मकानां धर्मवाचित्वान्नामात्मकेभ्यो धर्मिवाचिभ्यः" इत्येतदधिकरणटीकायामपीत्यर्थः। **ते इति**। यौगिकत्वरूढत्वे इत्यर्थः। **अन्तर्यामीति**। द्वितीयपादस्थानामन्तर्याम्यत्तृगुहाप्रविष्टादिशब्दानां लिङ्गतया अभिमतत्वादिति भावः। **आनन्देति**। अत्र नये समन्वीयमानानां आनन्दविज्ञानादिशब्दानां नामत्वादिति भावः। एतेन टीकावाक्ययोर्विरोधोऽपि निरस्तो बोध्यः। एतेन "लिङ्गात्मकाश्च धर्मवचनाः व्यवधानेनान्यबुद्धिं जनयन्ति, नामात्मकास्तु सत्त्ववचनाः साक्षादेव" इत्युपासनापादीयसुधावाक्यमपि व्याख्यातं ध्येयम्।

चन्द्रिका

स च भेदो न युक्तः, सर्वेषामपि ब्रह्मणि महायोगाङ्गीकारात् । न चापातप्रतीत्या रूढता, अन्नमयादिषु तदसम्भवात् । न च योगरूढियुक्तानि नामानि, केवलयौगिकानि लिङ्गानीति भेदः, सर्वेषां ब्रह्मणि विद्वद्रूढेः। किञ्चान्यत्रप्रसिद्धानां नाम्नां लिङ्गानां चान्यत्र प्रसिद्धत्वाविशेषात्पादभेदो न स्यात् । अन्यथा तृतीये उभयत्रप्रसिद्धानां चतुर्थे चान्यत्रैवप्रसिद्धानां नाम्नां लिङ्गानाञ्च समन्वयोक्तिर्न स्यात् । तस्मान्न पादभेदो युक्तः ।

प्रकाशः

ततः किमित्यत आह——**स चेति** । अत एव सुधायां लिङ्गपादे "नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव, यौगिकत्वादन्यथा गुणपूर्त्यलाभेन समन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात्" इत्यादिना तथैवोक्तेः, "यच्छब्दा योगवृत्तयः" इत्यणुभाष्योक्तेश्चेति भावः । "तथाऽप्यन्यत्र प्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः" इति सुधोक्तं परिहारमग्रे परिष्कर्तुकामो यथाश्रुतमनूद्य प्रत्याह—**न चेति** । **तदिति** । योगार्थस्यैव तत्र प्रतीतिरिति भावः । **सर्वेषामिति** । "सा योगादेव लभ्यते" इत्युक्तेः । तथाच केवलयौगिकान्यसम्भावितानीति भावः । अभ्युपेत्यापि नामलिङ्गभेदं पादभेदं निराह—**किञ्चेति** । ननु "समन्वयेऽप्यवान्तरभेदेन पादभेदः" इति टीकोक्तदिशा भेदः स्यादित्यत आह—**अन्यथेति** । एतेन टीकोक्तमप्याक्षिप्तं बोध्यम् ।

चन्द्रिका

नापि तत्क्रमः, महामल्लभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये ह्यन्यत्रैव प्रसिद्धानां प्राथम्यं स्यात् । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तु उभयत्रप्रसिद्धानां प्राथम्यं स्यादिति, अन्यत्रप्रसिद्धानां पूर्वं समन्वयः, तत्रापि नाम्नां पूर्वम्, अनन्तरं लिङ्गानाम्, तदनन्तरमुभयत्र प्रसिद्धानां, अन्तेऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति क्रमस्य सर्वथाऽप्ययोगादिति । उच्यते—

श्रुत्यन्तरादिभिस्तुल्या ह्युभयस्मिन् प्रसिद्धता ।

प्रकाशः

ननु—

तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः ।

शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् ॥

इत्युपासनादीयानुव्याख्यानोक्तेः कथं क्रमाक्षेप इत्यतस्तदनूद्य प्रत्याह—**महामल्लेति** ।

दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ।

इत्यनुव्याख्यानानुरोधेनाह—**सोपानेति** । **उभयत्रेति** । तेषामन्यत्र प्रसिद्धिनिरासमात्रस्य अन्यत्रप्रसिद्धानां तत्प्रसिद्धिनिरासपूर्वकं भगवत्परत्वप्रतिपादनाल्लघुत्वादिति भावः । आद्य इतिशब्दो हेतौ, अन्त्यः शङ्कासमाप्तौ ।

असङ्कीर्णलक्षणैरेव पादोपाधयोऽसङ्कीर्णा इति भावेन लक्षणानि संगृह्णाति—**श्रुत्यन्तरेति** । सोपानारोहणन्यायेनायं निर्देशः ।

चन्द्रिका

श्रुत्यादितो लोकतो वाऽपीतरेषु प्रसिद्धता ॥
बलवच्छ्रुतिलिङ्गाद्यैरन्येष्वेव प्रसिद्धता ।
उभयत्रप्रसिद्धादेः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

यद्वा—

येषां प्रसिद्धिरन्यत्र केवलैव विरोधिनी ।
समन्वयस्योभयत्रप्रसिद्धास्ते हि कीर्तिताः ॥
येषां ब्रह्मण्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धिश्चान्यवस्तुषु ।
विरोधिन्यौ हि तेऽन्यत्रप्रसिद्धाः कथिता इह ॥
येषामुक्तद्वयं ब्रह्मपरत्वस्यात्यशक्यता ।
इति तिस्रो विरोधिन्यस्तेऽन्यत्रैवप्रसिद्धकाः ॥

येषां शब्दानां लोके ब्रह्मणीवान्यत्राप्यप्रयोगात् व्यक्तिविशेष-

प्रकाशः

एकैकार्धेनैकैकस्य लक्षणमिति ध्येयम् । हेतुमुखलक्षणान्यभिधाय स्वरूपमुखानि फलमुखानि च तान्याह—यद्वेति । एकैकेन श्लोकेनैकैकस्य लक्षणमुच्यत इति विवेकः । 'विरोधिन्यौ समन्वयस्य' इत्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । इहेति । समन्वीयमानशब्देषु । उक्तद्वयमिति । ब्रह्मण्यप्रसिद्धिरन्यत्रप्रासिद्धिश्चेत्युक्तद्वयमत्यशक्यता चेत्यर्थः । कःस्वार्थे । 'श्रुत्यन्तर' इति श्लोकोक्तलक्षणानां हेतुमुखत्वं विशदयन्नुत्तरश्लोकोक्तलक्षणानां स्वरूपमुखत्वं फलमुखत्वं च व्यञ्जयन् श्लोकान् व्याचष्टे—येषां शब्दानामिति ।

चन्द्रिका

निर्णयाय श्रुत्यन्तरान्वेषणे श्रुत्यन्तरेऽन्यत्रेव ब्रह्मण्यपि प्रयोगात् श्रुत्यन्तरसाधारण्यं प्रवृत्तिनिमित्तादिसाधारण्यं वा पूर्वपक्षिणोऽपि संमतम्, अत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्योपस्थापनसमये तत्तुल्यतया ब्रह्मोपस्थापकत्वम् , अत एव च येषां ब्रह्मणि समन्वयस्यान्योपस्थितिमात्रेण प्रतिबन्धस्ते उभयत्रप्रसिद्धाः । येषां तु वस्त्वन्तरे लोकप्रसिद्ध्यादेः सत्त्वात् तद्विरोधेन क्वापि ब्रह्मणि

प्रकाशः

'श्रुत्यन्तर' इति द्युभ्वाद्यायतनत्वाद्यभिप्रायेण। 'प्रवृत्ति' इति अक्षरादिशब्दाकृतेन। आदिपदादाकाशादिशब्दप्रयोगादिसाधारण्यं चेति ग्राह्यम्। एतेन "श्रुत्यन्तरादिभिः" इत्यर्धं विवृतम्। हेतुमुखलक्षणमुक्त्वा स्वरूपमुखलक्षणमाह—**अतएवेति** । साधारण्यादेवेत्यर्थः । यद्यपीदं न श्लोके कण्ठत उक्तं, तथाऽपि 'उभयत्रप्रसिद्धाः' इति शब्दप्रयोगात्सूचितमित्यग्रे व्यक्तम् । कण्ठोक्तमेव फलमुखलक्षणं विवृणोति—**अतएवेति** । उभयोपस्थापकत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा साधारण्यादेवेत्यर्थः । यद्वक्ष्यति "इतरयोर्हेतुमूलत्वात्" इति । 'समन्वयस्य' ब्रह्मैव शक्तितात्पर्यविषय इत्येवंरूपस्य । एतेन "येषां प्रसिद्धिः" इति श्लोको विवृतः । अन्यत्रप्रसिद्धानां त्रिविधान्यपि लक्षणानि व्यनक्ति—**येषां त्विति**। 'लोक' इति इन्द्राकाशादिशब्दाशयेन । आदिपदस्य सर्वगतत्वादेः श्रुत्यादिसाहचर्येण वस्त्वन्तरे प्रसिद्धेस्सत्त्वा-

चन्द्रिका

वृत्त्यादिकं पूर्वपक्षिणो न सम्मतम्, अत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्यमात्रोपस्थापकत्वम्, अत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यामेव प्रतिबन्धस्तेऽन्यत्रप्रसिद्धाः । येषां पुनर्वस्त्वन्तरे लोकप्रसिद्धिस्तत्परत्वे प्रबलश्रुत्यादिकमप्यस्ति, अत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽत्यन्तमन्यमात्रोपस्थापकत्वम्, अत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां ब्रह्मपरत्वस्यात्यशक्यकल्पनत्वशङ्कया चातितरां प्रतिबन्धस्तेऽन्यत्रैव

प्रकाश

दित्यर्थः । **वृत्त्यादिकमिति** । वृत्तितात्पर्ये इत्यर्थः । एतेन "श्रुत्यादितो लोकतो वा" इत्यर्धं विवृतम् । अन्यत्रप्रसिद्धपदप्रयोगसूचितं स्वरूपमुखलक्षणं विवृणोति—**अतएवेति** । ब्रह्मणिवृत्त्यभावादेवेत्यर्थः । फलमुखं तदाह—**अतएव चेति** । अन्यमात्रोपस्थापकत्वादेवेत्यर्थः । न तु ब्रह्मपरत्वस्यात्यशक्यत्वेनापीत्येवकारार्थः । अनेन "येषां ब्रह्मणि" इति श्लोको व्याख्यातः । अन्यत्रैवप्रसिद्धानां त्रिविधान्यपि लक्षणानि स्पष्टयति—**येषां पुनरिति** । 'तत्परत्वे' वस्त्वन्तरपरत्वे । एतच्चाव्यक्तादिशब्दाभिप्रायेण । एतेन "बलवत्" इत्यर्धं विवृतम् । स्वरूपमुखं तदाह—**अतएवेति** । अन्यपरत्वे प्रबलश्रुत्याद्युपेतत्वादेवेत्यर्थः । **आपाततइति** । विमर्शे सति विष्णुमात्रोपस्थापकत्वादिति सर्वत्र बोध्यम् । फलमुखं तदाह—**अतएव चेति** । अत्यन्तमन्यमात्रोपस्थापकत्वादेवेत्यर्थः । पूर्ववद्वाऽर्थः । एतेन "येषामु-

चन्द्रिका

प्रसिद्धाः । अत्र च सर्वत्र प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलमुखत्वेन लक्षणत्रयं विवक्षितम् । तत्र चाद्येन 'येषा' इत्यादिना 'अत एव' इत्यतः पूर्वेण हेतुमुखं लक्षणमुक्तम् । द्वितीयेन 'येषां' इत्यादिना 'अत एव' इत्यतः पूर्वेण स्वरूपमुखम् । अवशिष्टेन फलमुखम् । तत्र स्वरूपमुखानि द्वितीयानि लक्षणानि उभयत्रान्यत्रान्यत्रैवप्रसिद्धेति शब्दावयवार्थरूपाणि, भाष्ये इहापि संग्रहश्लोके तत्तच्छब्दप्रयोगादेव सूचितानि । प्रथमानि तु टीकायामाद्यादिपादेषु "लोकतोऽ-

प्रकाशः

कद्वयं" इति श्लोको व्याख्यातः । नन्वत्र व्याख्याने साधारण्ये सत्यन्योपस्थापकत्वे सति ब्रह्ममन्वयप्रतिबन्धवत्त्वादिरूपं विशिष्टमेकैकस्यापाधेर्लक्षणं भाति । तदयुक्तं, व्यावर्त्याभावादित्यत आह— **अत्र चेति । सर्वत्रेति** । त्रिविधोपाधिलक्षणजातइत्यर्थः । मुखशब्दः प्रत्येकमन्वेति । तद्विविच्याह—**तत्र चेति** । 'आद्येन' त्रयेणेत्यर्थः । **अत एवेत्यत इति** । आद्येभ्यः 'अतएव' इत्येतेभ्य इत्यर्थः । **हेतुमुखमिति** । उभयत्रप्रसिद्ध्यादौ ये हेतवः श्रुत्यन्तरादिसाधारण्यं, लौकिकप्रयोगादि, बलवच्छ्रुत्यादिकं च, तएव मुखमुपजीव्यं येषां तानि हेतुमुखानि त्रिविधोपाधिलक्षणानीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । एकवचनं समुदायाभिप्रायम् । **अवशिष्टेनेति** । द्वितीयातएव चेत्येतैरित्यर्थः । त्रिविधलक्षणत्रये ज्ञापकं वदन् श्लोके स्वरूपमुखस्यानुक्तिशङ्कां च प्रत्याह—**तत्रेति । प्रथमानि त्विति** । हेतु-

चन्द्रिका

न्यत्रप्रसिद्ध” इत्यादिना त्रिविधप्रसिद्धिकारणकीर्तनात् सूचितानि। तृतीयान्यपि टीकाकृतोभयत्रप्रसिद्धेषु साधारण्यस्य सन्देहबीजतां, तथाऽन्यत्रप्रसिद्धेष्वन्यकोटेरन्यत्र प्रसिद्धितः प्राप्तिं, तथाऽन्यत्रैवप्रसिद्धेष्वन्यकोटेरन्यत्रैव प्रसिद्धितः प्राप्तिं च वदता समन्वयप्रतिबन्धतारतम्यसूचनात्सूचितानि। उक्तं हि—

यस्तानि प्रविभक्तानि हेतुरूपफलैः पृथक्।

इति। अत्र चेतरयोर्हेतुमूलत्वाद्धेतुः प्रदर्श्यते। उभयत्रप्रसिद्धानां हि

प्रकाशः

मुखानीत्यर्थः। **आद्यादीति**। आद्यद्वये तृतीयचतुर्थपादयोश्चेत्यर्थः। आद्ये “लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाकाशनाम्नः” इत्यादिना, द्वितीये “लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धादित्यश्रुतिसहपठितसर्वगतत्वलिङ्गात्मकशब्दस्य” इत्यादिना, तृतीये “रुद्रो वा व लोकाधारः........लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवैताश्चेत्यादिनोभयत्रप्रसिद्धद्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गस्य” इत्यादिना, चतुर्थे “अवरत्वादिलिङ्गैर्भगवति विरुद्धतयाऽन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्दानां” इत्यादिना त्रिविधप्रसिद्धेषु कारणीभूतलोकप्रसिद्धयादीनां कीर्तनादित्यर्थः। **साधारण्यस्येति**। तृतीये पाद इति भावः। **अन्यत्रेति**। आद्यद्वितीयपादयोः। **अन्यत्रैवेति**। चतुर्थपादे। **अत्र चेति**। त्रिविधोपाधीनां प्रत्येकं त्रिविधलक्षणत्रिकमध्ये, उत्तरद्विकत्रयस्याद्यत्रिकमूलत्वस्य “अतएव” इत्यादिना प्राग्विवृतत्वात् आद्यत्रिकं तत्तत्पादीयो-

चन्द्रिका

द्युभ्वाद्यायतनत्वादीनां "रुद्रो वा व लोकाधारः" "विष्णावेवौताश्च प्रोताश्च" इत्यादिश्रुत्यन्तरसाधारण्येन, अक्षरादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन, सदादिशब्दानां विषयवाक्यस्थकारणत्वादिधर्मसाधारण्येन, "आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्" इतिसूत्रविषये "आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" इतिवाक्यस्थाकाशशब्दे "आकाशस्तल्लिङ्गात्" इत्यत्र ब्रह्मण्यपि प्रयोगस्योक्तत्वात् प्रयोगसाधारण्येनोभयत्र प्रसिद्धिः। न तु पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायाभ्याम्। येन साङ्कर्यं स्यात्।

प्रकाशः

दाहरणनिष्ठतया प्रदर्श्येत इत्यर्थः। तत्प्रदर्शने च पश्चात्तनद्विकत्रयस्यापि तज्ज्ञानं सुशकमिति भावः। **विष्णाविति**। "लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च" इति पूर्वशेषः। 'साधारण्येन' इत्यस्य सर्वस्य "उभयत्र प्रसिद्धिः" इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। **प्रवृत्तीति**। अविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः। अक्षरनये तथोक्तेरिति भावः। **सदिति**। "इक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः" इत्यत्र "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिकारणत्वसाधारण्येनेत्युक्तेरित्यर्थः। आदिपदादबाधितत्वाख्यसत्त्वरूपधर्मग्रहः। ब्रह्मप्रधानयोः साधारण्येनेत्यर्थः। आकाशनये अवकाशब्रह्मणोः प्रयोगसाधारण्येनेत्यर्थः। पूर्वोक्तं निराह—**न त्विति**। "कम्पनात्" इत्यत्र टीकायामेवमुक्तिं तु विवरिष्याम इति भावः। **येनेति**। उक्तरीत्या तथा

चन्द्रिका

एवं ज्योतिश्शब्दस्यापि "ज्योतिश्चरण" इत्यत्रान्यत्रप्रसिद्धता "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्रोभयत्रप्रसिद्धता "ज्योतिरुपक्रमात्" इत्यत्र अन्यत्रैवप्रसिद्धतोह्या ।

प्रकाशः

ध्यमेवेति भावः । ज्योतिश्शब्देऽपि त्रैविध्यं प्रयोगभेदेन दशाभेदाद्युक्तमित्याह—**एवमिति** । "उक्तेः प्राक्" इत्याद्युक्तरीतिरेवंशब्देन परामृश्यते । ननु "ज्योतिश्चरण" इत्यतः पूर्वं ज्योतिश्शब्दस्य विष्णौ प्रयोगासिद्धेः "इदं ज्योतिर्हृदयआहितं यत्" इत्याग्निसूक्तस्थज्योतिःशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धत्वेऽपि "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र "प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः" इति काण्वश्रुतिस्थज्योतिश्शब्दस्य नोभयत्रप्रसिद्धता, तत्पूर्वपक्षे "ज्योतिश्चरण" इत्यत्रोक्तज्योतिषो विष्णुत्वाक्षेपेण विष्णौ प्रयोगस्य पूर्वपक्षिणोऽसम्मतेः । "आकाशोऽर्थान्तरत्वादि" इत्यत्र तु पूर्वपक्षे "तल्लिङ्गात्" इत्यत्रोक्तस्याकाशशब्दस्य विष्णुत्वानाक्षेपेण तत्राकाशशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धत्वोपपत्तेरिति चेन्न, प्रयोगसाधारण्येनोभयत्रप्रसिद्धत्वाभावेऽपि तत्साधारण्येनेव प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येनाप्युभयत्रप्रसिद्ध्युपगमात् । जीवेशयोर्ज्ञानत्वरूपप्रवृत्तिहेतुसाधारण्येन तथात्वस्य च तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वथापि "ज्योतिरुपक्रमात्" इत्यत्र पूर्वं विष्णौ प्रयोगस्योक्तत्वात्तस्य च तत्पूर्वपक्षेऽनाक्षेपात्तत्रत्यज्योतिःशब्दस्य पूर्वं विष्णौ प्रयोगस्य पूर्वपक्षिणोऽपि सम्मतेरुभयत्रप्रसि-

चन्द्रिका

अन्यत्रप्रसिद्धानां त्विन्द्रादिशब्दानां लोकतः, सर्वगतत्वादि-लिङ्गानां च लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धादित्यश्रुत्यादिसाहचर्येणान्यत्र प्रसिद्धिः । न तूभयत्रप्रसिद्धानामिव ब्रह्मसाधारणश्रुत्यन्तरादिना

प्रकाशः

द्धता स्यादिति चेन्न, "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा" इत्यत्र ब्रह्मलिङ्गा-भावेन लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धेरबाधात्, कर्मक्रमादिलोपप्रसङ्गरूपप्र बलबाधकाच्चान्यत्रैव प्रसिद्धिरित्युक्तप्रायत्वात् । ज्योतिष्टोमवसन्तादिश-ब्दानामपि तत्र समन्वयेन ज्योतिश्शब्दमात्रसमन्वयानुक्तेरिति भावः । वक्ष्यते चैतत् पादान्तप्राणनये । एवमक्षरशब्दस्याक्षरनय एव सम-न्वयः, अदृश्यत्वनये तु तत्साहित्येनान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गानामेव स-मन्वयइति बोध्यम् । "अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं" इति चन्द्रिका-यां धर्मित्वेनाक्षरोपादानं तु विशेष्यप्रदर्शनार्थम् । तात्पर्यं तु गु-णजातएव । अक्षरनये तस्य विष्णौ समन्वयेऽपीह "अक्षरात्सम्भ-वति" इत्युक्तविश्वोपादानत्वरूपबाधकेन प्रकृतौ "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इत्यादिस्मृतिसिद्धप्रसिद्धिबाधो न युक्त इत्यादियुक्ति वक्तुं वेति । एवमुभयत्रप्रसिद्धानां श्रुत्यन्तरादिसाधारण्यरूपहेतुमु-खलक्षणं लक्ष्यनिष्ठतया प्रदर्श्यान्यत्रप्रसिद्धानामपि तद्दर्शयति— **अन्यत्रेति । लोकत इति ।** 'अन्यत्र प्रसिद्धिः' इत्यन्वयः । श्रुत्यादिसाहचर्येणान्यत्रप्रसिद्धत्वे उभयत्रप्रसिद्धसाङ्कर्यं स्यादि-त्यतो विशेषणव्यावर्त्यमाह—**न त्विति ।**

चन्द्रिका

अन्यत्र प्रसिद्धिः । तच्च श्रुत्यादिकं चतुर्थपादीयश्रुत्यादिवन्न प्रबलम् । श्रुत्यादेः प्राबल्यं हि प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वादिना ब्रह्मणि शब्दस्य परममुख्यत्वेऽपि तस्य शब्दस्य तद्युक्तवाक्यस्य वाऽपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरत्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वं, न त्वापाततो ब्रह्मण्यसम्भवमात्रम् , येन द्वित्वादिकमपि बलवत्स्यात् । नापि सर्वथाऽसम्भवः, येन सिद्धान्तानुदयः स्यात् । न हि "गुहां प्रविष्टौ" इत्यादिषु द्विवचनं तद्युक्तवाक्यं वाऽपरममुख्यवृत्त्याऽप्यन्यपरम् । अन्यत्रैवप्रसिद्धेषु "अव्यक्तात्पुरुषः परः" "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिषु अव्यक्तादिशब्दास्तद्युक्तवाक्यं वाऽपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरमेव । अन्यथा देवतातारतम्यकर्मादि न सिद्ध्येत् , वाक्यान्तरस्याप्येतत्तुल्यत्वात् ।

प्रकाशः

अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसाङ्कर्यमपि नेत्याह—**तच्चेति** । ननु प्राबल्यसाङ्कर्यमपि प्रागुक्तमित्यत आह—**प्राबल्यं हीति** । **द्वित्वादिकमपीति** । तथा च "ऋतं पिबन्तौ" इत्यादीनामन्यत्रप्रसिद्धत्वासिद्धिरिति भावः । **नापीति** । 'ब्रह्मणि' इत्यनुषङ्गः । विवक्षितं प्राबल्यं द्वित्वादियुक्तवाक्ये नास्ति, वसन्तादिवाक्येष्वस्तीत्युपपादयति—**न हीति** , **अन्यत्रैवेति च** । एतेन अन्यत्रैवप्रसिद्धानां "बलवच्छ्रुति" इत्यादिनोक्तं हेतुमुखलक्षणं लक्ष्यनिष्ठत्वेनोपदर्शितं भवति । **अन्यथेति** । अव्यक्तनयोदाहरणे "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यादिश्रुतावि-

चन्द्रिका

अत एव "कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः" इत्यधिकरणे अपरममुख्यवृत्त्या श्रीतत्त्वपरत्वेन भाष्योदाहृतं "सैषा प्रकृतिरविकृतिः" इति वाक्यमेव प्रकृत्यधिकरणे टीकायामुदाहृतम् ।एवं च" एतेन सर्वे व्याख्याताः" इत्यत्राप्यपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरवाक्यस्था एवासदादिशब्दा उदाहार्याः, प्रकरणात् । भाष्ये वाक्यविशेषानुपादानाच्च ।

प्रकाशः

न्द्रियादिपदानां केवलब्रह्मपरत्वे इन्द्रियार्थादिदेवतातारतम्यं न सिध्येत्, एवं वसन्तादिवाक्येऽपि कर्मक्रमादिसिद्धिर्न स्यात्, देवतातारतम्यकर्मादिबोधकवाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मपरत्वावश्यम्भावादित्यर्थः । **अत एवेति** । मुख्यामुख्यवृत्त्याऽर्थद्वयस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । उपासनापादे "कामात्" इति चतुर्विंशतितमेऽधिकरणे श्रीरुपासनायामधिकारिणी नवेति सन्देहे, सीतारुक्मिण्यादिरूपेण श्रियोऽपि जन्ममरणादिदृष्ट्या संसारित्वेन साधुत्वे सति संसारित्वादधिकारिणीति प्राप्ते, "सर्वायनता सर्वकाला सर्वेच्छा न बद्धा बन्धिका सैषा" इति श्रुतौ सर्वगतत्वनित्यत्वाद्यभिधानेन जननादेरवतारादित्वेन संसारित्वाभावान्न श्रीरधिकारिणीति तत्परतयोदाहृतं वाक्यं प्रकृत्यधिकरणे उदाहृत्य विष्णुपरत्वं समर्थितमित्यर्थः । नन्वेवं चतुर्थपादान्त्याधिकरणे कथंचिदप्यन्यपरत्वशून्यवाक्यस्य टीकायामुदाहृतेः कथमेवमित्यत आह—**एवं चेति । प्रकरणादिति ।** पूर्वाधिकरणेषु तादृशानामेवोदाहरणादिति भावः ।

चन्द्रिका

टीकायां "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यस्यापरमुख्यवृत्त्याऽप्यन्यपरत्वरहितस्योदाहरणं तु क्वचिच्छ्रुतावसच्छब्दस्य शून्ये मुख्यत्वे ब्रह्मणि चामुख्यत्वे "असद्वा इदमग्रे" इत्यत्रापि मुख्यार्थत्वाय शून्यमेव गृह्येत इति दर्शयितुम् ।

प्रकाशः

अन्यपरत्वरहितस्येति । तथा च पूर्वपक्षिणं प्रति युक्तिसूचनार्थं तादित्युक्तं भवति । ननु युक्तिपादे "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" इत्यत्र "असद्वै" इत्यस्यान्यपरत्वमुपेत्य पूर्वपक्षकरणात्कथं 'अन्यपरत्वरहितस्य' इत्युक्तिः । वक्ष्यते च तत्र "श्रुत्युपसर्जनप्रागभावकर्तृत्वसाधक" इत्यादि । न चान्यपरत्वं नाम न यत्किञ्चिदर्थान्तरपरत्वम्, किन्तु पूर्वपक्ष्यभिमतार्थान्तरपरत्वम्, तथैव प्रक्रमात् । तथा च "असद्वै" इत्यादिवाक्यस्य प्रागभावपरत्वमुपेत्यैव तत्र पूर्वपक्षः, न तु "एतेन" इत्यत्र पूर्वपक्ष्यभिमततुच्छपरत्वमुपेत्य । अतो न दोष इति वाच्यं, "एतेन" इत्यत्राप्यसच्छब्दस्याभावार्थत्वेनापि पूर्वपक्षसम्भवात् । अतएव टीकायां "तेषां निषेधमुखवेद्यवस्तुवाचित्वात्" इति साधारणो हेतुरुक्तः । "स्वरूपशून्यस्य" इत्यग्रिमटीकावाक्यं तु तुच्छे विशेषयुक्त्युक्तिपरत्वेनोपपद्यते । अभावो निर्धर्मइति पक्षे धर्मशून्यस्येत्यर्थपरत्वेनाप्युपपद्यते । अन्यथा तत्र भाष्ये "नैष भावयितुं योग्यः" इत्यादिनाऽभावशब्दनिर्वचनेन तत्र पूर्वपक्षेऽभावशब्दस्य प्रसिद्धाभावा-

प्रकाशः

र्थत्वमुपेत्य तादृशाभावपदोपेतश्रुतेरुदाहर्तव्यत्वेन तत्साधारण्यं न स्यात्। न चायमस्ति नियमः, यत्पूर्वपक्ष्यभिप्रेतार्थान्तरपरत्वमेवेति, नियामकाभावात्। किं च "असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" इत्यत्र "असद्वै" इत्यादेरसत्परत्वमुपेत्यैव पूर्वपक्षो भाष्यादौ स्पष्टः। तथा च "असद्वै" इत्यादेरपरममुख्यवृत्त्याऽप्यन्यपरत्वाभावे तत्रोभयत्र पूर्वपक्षोदयो न स्यात्। वक्ष्यते चैतद्भाष्यकृतैव "सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयेऽपि "तदधीनत्वादर्थवत्" इत्यादिनाऽमुख्यत्वेनान्यस्यापि वाच्यत्वेनाङ्गीकारादसतः प्राप्तिरिति" इति। एवं च "सैषा प्रकृतिः" इत्यादेरिवास्यापि वाक्यस्यान्यत्र पूर्वपक्षेऽन्यप्रापकत्वेनोदाहरणादन्यपरत्वमभ्युपेयमिति चेन्मैवं, "सैषा प्रकृतिः" इत्यस्येव "असद्वै" इत्यादेर्वाक्यस्य सिद्धान्तेऽन्यपरत्वेन क्वाप्यनुदाहरणात्। आनुमानिकपादे सुधायां—

तथाऽप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते।

इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे "यदि सर्वशब्दानामुभयार्थत्वं तर्हि "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" "असदेवेदमग्रआसीत्" इत्यादौ कथम्। उभयोस्सर्वोत्तमत्वादेर्विरुद्धत्वात्" इत्यादिना भगवन्मात्रपरत्वस्य स्पष्टमभिधानाच्च। न च तत्र "असदेव" इति सावधारणस्य तथात्वमुक्तं, न तु "असद्वै" इत्यस्येति वाच्यं, अस्यापि तत्तुल्यार्थत्वात्। "असदेव" इत्यस्यैव "असदिति चेत्" इत्यत्र

चन्द्रिका

अथवा ब्रह्मपरत्वे बहुविप्लवापत्तिरूपतर्कानुगृहीतत्वं बलवत्त्वम् ।

प्रकाशः

भाष्यादावुदाहृतत्वेन "एतेन" इत्यत्र तस्याप्युदाहरणत्वेनोपलक्ष्यत्वात् । कथं तर्हि पूर्वपक्षे वाऽन्यपरत्वेनोदाहरणं, भाष्ये चान्यवाचित्वोक्तिरिति चेत्, उच्यते—सर्वशब्दानां चतुर्थपादोक्तन्यायैरुभयार्थत्वमित्येतदुत्सर्गतः, बाधके सति क्वचिद्भगवन्मात्रपरत्वमुपेयते बादरायणीयैरित्येतदजानानः "असद्वै" इत्यादावन्यार्थत्वं मन्वानः पूर्वपक्षं करोतीत्येतावता नान्यपरत्वसिद्धिः । भाष्यं चैतदभिप्रायम् । न चैवं पूर्वपक्षो भ्रान्तिमूलःस्यादिति चेत्, सर्वत्र तस्य तथात्वेन इष्टत्वात् । यथा "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रआसीत्" इति श्रुतिः "असद्वै" इत्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तमनूद्य निषेधति, तथा सूत्रकारोऽपि स्वोक्तापरिज्ञानप्राप्तं निषेधतीत्युपपत्तेः । नन्वेवमपि "असदिति चेत्" इत्यत्रान्यपरत्वे निरस्ते पुनस्तद्भ्रान्त्या "असम्भवस्तु" इत्यत्र पूर्वपक्षो न युक्त इति वाच्यम्, अभावपक्षएव बाधकोक्त्याऽभावपरत्वस्य निरासेऽपि तदन्यपरत्वभ्रान्तेरनिरासात् । न च "असद्वै" इत्यादेरनुव्याख्यानाद्युक्तदिशाऽन्यपरत्वं नेत्युक्तैचव भ्रान्तिनिरासादधिकरणानारम्भः स्यादिति वाच्यं, अन्यपरत्वनिरासकाधिकरणारम्भादेवास्यार्थस्य निरासादिति । टीकास्वारस्यमनुरुध्याह—**अथवेति** ।

चन्द्रिका

बहुविप्लवापत्तिश्च चतुर्थपादीयाधिकरणेषु तत्रतत्र टीकायां वक्ष्यते । 'श्रुत्यादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानां' इति चतुर्थपादीयभाष्ये तु ब्रह्मणिवृत्तेरत्यन्तासम्भावितत्वरूपस्योक्ताद्विविधबलवत्त्वकार्यस्यावधारणेन विवक्षिततयाऽतिव्याप्तेरभावेन तत्परिहारार्थं बलवत्पदं न प्रयुक्तम् । चतुर्थपादीयटीकायां तु भाष्यो-

प्रकाशः

वक्ष्यत इति । तारतम्यकर्मक्रमाद्याकाशाद्युत्पत्तिपरिलोपाद्यापत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणो निषेधमुखवेद्यासत्पदवाच्यत्वे भावत्वभङ्ग इत्यादितर्कानुगृहीतत्वाद्युक्तं टीकोक्तमुदाहरणमन्त्याधिकरण इति भावः । **श्रुत्यादिभिरिति** । "श्रुतिलिङ्गादिभिः" इति भाष्यस्यार्थतोऽनुवादः । **उक्तेति** । अपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरत्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वं बहुविप्लवापत्तिरूपतर्कानुगृहीतत्वं चेत्युक्तद्विविधेत्यर्थः । 'अवधारणेन' "अन्यत्रैव" इत्येवकारेण । **अतिव्याप्तेरिति** । उभयत्रप्रसिद्धादाविति भावः । **चतुर्थेति** । तथा च टीकोक्तं बलवत्त्वं भाष्यमूलकमेवेति भावः । ननु यद्यन्यत्रप्रसिद्धश्रुतिलिङ्गादिसाहचर्येणान्यत्रप्रसिद्धता, तर्हि द्युभ्वाद्यायतनत्वमप्यन्यत्रप्रसिद्धजायमानत्वसाहचर्यादन्यत्रप्रसिद्धं स्यात् । न च लिङ्गपादन्यायेन जायमानत्वं विष्णौ प्रसिद्धं नान्यत्रेति वाच्यं, तथात्वे आदित्यश्रुतेर्नामपादन्यायैर्विष्णौ प्रसिद्धत्वेन अन्यत्रप्रसिद्ध्यभावात्तत्साहचर्येण सर्वगतत्वस्यान्यत्रप्रसिद्ध्युक्तिर्न स्यात् । किं चैव-

चन्द्रिका

क्तावधारणनिर्वाहकेण बलवत्त्वेनैवातिव्याप्तिः परिहृतेति दिक् ॥

नामलिङ्गभेदस्तु—यान्यापाततो रूढान्येव तानि नामानि,

प्रकाशः

मादित्यश्रुतेः लोकतोऽन्यत्र पूर्वन्यायेन विष्णौ च प्रसिद्ध्या तार्तीयाकाशशब्दस्येवोभयत्रप्रसिद्ध्यापत्त्या तत्साहचर्येण सर्वगतत्वमुभयत्रप्रसिद्धं स्यात् । अपि च वज्रशब्दस्य लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वेन इन्द्रादिनाम्नइवान्यत्रप्रसिद्धत्वापत्त्या उभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयपर "कम्पनात्" इत्यधिकरणोदाहरणे वज्रशब्देऽन्यत्रप्रसिद्धलक्षणस्यातिव्याप्तिश्चेत्यादि हृदि निधायाह—**दिगिति** । अयं भावः—समाख्याश्रुत्यादितौल्याभावोऽप्यन्यत्रप्रसिद्धलक्षणे विशेषणम् । अतो द्युभ्वाद्यायतनत्वे तत्तौल्योपेते नातिव्याप्तिः । उभयत्रप्रसिद्धसाहचर्यस्योभयत्रप्रसिद्धलक्षणान्तर्गत्यभावेन सर्वगतत्वस्योभयत्रप्रसिद्धत्वप्रसक्त्यभावात् । संवत्सरसारत्वादिलिङ्गेनादित्यश्रुतेरन्यत्र प्रसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । वज्रशब्दस्य प्राणशब्दसाहित्येनोभयत्र प्रसिद्धिरित्यादिपरिहारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ॥

"तथाप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः" इति नामलिङ्गभेदोक्तिपरलिङ्गपादीयसुधावाक्यं विवृण्वानः प्रागाक्षिप्तनामलिङ्गभेदं साधयति—**नामलिङ्गेति** । यानि 'पदानि' इति शेषः । **आपातत इति** । अन्यथा असम्भवस्स्यात् । सर्वशब्दानां ब्रह्माणि "यच्छब्दा योगवृत्तयः" इत्युक्त्या यौगिकत्वादिति भावः । 'रूढान्येव' न तु यौगिकानि योगरूढानि

चन्द्रिका

तद्विपरीतानि तु लिङ्गानि । अथवा—यान्यापाततो रूढानि तानि नामानि, यान्यापाततो यौगिकानि तानि लिङ्गानि । अत्राद्यपक्षे योगरूढानि लिङ्गानि । द्वितीये तु नामलिङ्गोभयात्मकानि ।

प्रकाशः

वेत्यर्थः । 'तद्विपरीतानि' यौगिकानि योगरूढानि वेत्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्यक्षरशब्दस्य आनन्दमयादेश्चाक्षरादिनये टीकोक्तं नामत्वं न स्यादित्यत आह—**अथवेति** । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि योगरूढिभ्यां प्रवृत्तेः साङ्कर्यवारणाय 'आपाततः' इत्युक्तम् । **अत्राद्यइति** । तथा चानन्दमयपदस्य तत्त्वप्रदीपे, वैश्वानरपदस्य च "विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैः" इत्यणुभाष्ये लिङ्गत्वोक्तिर्युक्तेति भावः । **द्वितीय इति** । तथा च वैश्वानरपदस्य टीकोक्तं नामत्वमणुभाष्योक्तं लिङ्गत्वं च न विरुद्धं, आनन्दमयस्य लिङ्गत्वं टीकोक्तं नामत्वं च युक्तमिति भावः । ननु यथा रूढानां नामता यौगिकानां लिङ्गता, तथा योगरूढानां तृतीयप्रकारता स्यात् । किं चेन्द्रादिशब्दानां योगरूढानामक्षरादिशब्दस्य च केवलनामता न स्यात् । अपि च "तद्विपरीतानि" इत्यत्रापाततो यौगिकानि योगरूढानि वा यानि पदानि, तानि लिङ्गानीति विवक्ष्यते न वा । नेतिपक्षे वाक्यप्रकरणादेरपि लिङ्गताऽऽपत्तिः । आद्ये "तल्लिङ्गात्" इत्युक्तानन्तोद्गीथादिपदानां लिङ्गत्वेऽपि "अतएव प्राणः" इत्यादावुक्तस्य "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इत्यादिवाक्योपात्तस्य

चन्द्रिका

वस्तुतस्तु—यान्यापाततो रूढिरहितान्यन्तर्यामीत्यादीनि एकप्रातिपदिकमात्ररूपाणि वा, "सर्वेषु भूतेष्वेतम्" "यस्मिन् द्यौः" इत्याद्यनेकपदसमभिव्याहाररूपाणि वा, 'सर्वेषु' 'यस्मिन्' इति सप्तमीविभक्तिसहितप्रातिपदिकरूपाणि वा धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकानि, तानि लिङ्गानि। यानि तु तद्विपरीतान्यापाततो रूढानि योगरूढियुक्तानि वा तानि नामानि। अत एव पूर्वपक्षदशायामपि देवतासु योगरूढियुक्तानामिन्द्रादिशब्दानां नामता। अत एव च रूढानां नामत्वे यौगिकानां च लिङ्गत्वे योगरूढानां तृतीयप्रकारताऽऽपत्तिरिति शङ्काऽनवकाशः। नाम्नां लिङ्गानां च अन्यत्रप्रसिद्धत्वाविशेषेऽप्यवान्तरभेदात्पादभेदः। अध्याये पादचतुष्टयादिनियमादवान्तरभेदविवक्षया तृतीयादौ न पादभेद आश्रितः।

प्रकाशः

लिङ्गतानापत्तिः। अतएव 'अथवा' इत्युक्तपक्षोऽपि न साधीयानित्यत आह—**वस्तुतस्त्विति**। वाक्यप्रकरणादावतिव्याप्तिवारणाय 'धर्मद्वारा' इति। व्याप्यरूपसखण्डधर्मद्वारेत्यर्थः। तेन पङ्कत्वादिजातिनिमित्तके रूढे नातिव्याप्तिः। एतेन "आपातप्रतीत्यनुरोधेन" इति सुधा त्रेधा योज्येत्युक्तं भवति। एतेन "सर्वेऽपि नामलिङ्गात्मकतया प्रत्येकं द्विविधाः" इति टीका विवृता। प्रागाक्षिप्तं पादभेदं च साधयति—**नाम्नामिति**। एवं तर्हि तृतीयादिपादभेदोऽपि स्यादित्याक्षेपं समाधत्ते—**अध्याय इति**। समन्वीयमानानां त्रित्वनियम आदिपदार्थः।

चन्द्रिका

यद्वा—नाम्नां प्राधान्यात् लिङ्गानां च द्वितीये समन्वयोक्त्या बुद्धिस्थत्वादुभयानुसरणाय न तत्र भेद आश्रितः। अथवाऽऽपातसिद्धं नामलिङ्गयोर्भेदमाश्रित्याऽऽद्यद्वितीययोर्भेदः कृतः। इदानीमापातप्रसिद्धितिरस्कारेण तत्रोक्तमहायोगविद्वद्रूढिभ्यामेकीकृतत्वात् न भिन्नपादनिवेशार्हतेति दर्शयितुं न तत्र भेद आश्रितः। तस्माद्यथाग्रन्थं पादभेदो युक्तः॥

पादक्रमस्तु—चतुर्थपादीयसमन्वयस्यासर्वाधिकारिकत्वात्तथा पादत्रयेण श्रुतिलिङ्गादिभिर्ब्रह्मणि समन्वये उक्ते तर्हि तैरेव श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यपरताऽस्त्विति शङ्कायास्त्रितयानन्तरमेवोदयात्, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणमात्रसिद्धिफलकत्वेन कारणत्वादिसिद्धिफलकत्वा-

प्रकाशः

अविवक्षा चेदादावेवास्त्वित्यत आह—**यद्वेति**। **उभयेति**। प्राधान्यबुद्धिस्थत्वोभयेत्यर्थः। निमित्तान्तरमाह—**अथवेति**। **यथाग्रन्थमिति**। सूत्रकृदादिभिर्यथा पादभेदः कृतस्तथैव युक्तइत्यर्थः। एतेन "अवान्तरभेदेन पादभेदः" इति टीका विवृता॥

प्रागाक्षिप्तं पादक्रमं च साधयति—**पादक्रमस्त्विति**। **असर्वेति**।

महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि।

इत्युक्तेरिति भावः। हेत्वन्तरमाह—**तथेति**। निमित्तान्तरं चाह—**तत्तदिति**। एतच्च निमित्तद्वयं "इन्द्रादिशब्दानां श्रुतिलिङ्गादिबलाद्विष्णौ समन्वयः प्राक्प्रतिपादितः, इदानीं श्रुतिलिङ्गादिभि-

चन्द्रिका

भावाच्चान्त्यता । इतरयोरपि महामल्लभङ्गन्यायेनान्यत्रप्रसिद्धसमन्वयस्य प्राथम्यम् । तदुक्तम् अनुव्याख्याने—

तत्र प्रथमतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां समन्वयः ।
शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् ॥

प्रकाशः

रेवान्यत्रप्रसिद्धानां" इत्यादिकया "पूर्वं स्रष्टृत्वादिगुणाभिधायकानां" इत्यादिकया चतुर्थपादीयटीकया च लब्धमिति बोध्यम् । **इतरयोरिति** । अन्यत्रोभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वययोरित्यर्थः । **तदुक्तमिति** । उपासनापाद इत्यर्थः । 'तत्र' प्रथमेऽध्याये, 'प्रथमतः' उभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयात्पूर्वं, 'शब्दानां' नामलिङ्गात्मकानां, 'अत्र' विष्णौ । **महामल्लेति** । यथा अनेकेषु **मल्लेषु** प्रत्यर्थितयाऽवस्थितेष्वपि कृष्णेन प्रधानत्वाच्चाणूरादिमल्लानामेवादौ भङ्गो विहितस्तथेत्यर्थः । उभयत्रप्रसिद्धानां हि समन्वयेऽन्यत्र प्रसिद्धिनिरासमात्रे यत्नः, अन्यत्रप्रसिद्धानां तु विष्णौ प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेति, तत एषां प्राथम्यमित्यर्थः । आदिपदेन

इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ।
महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ॥

इति गृह्यते । एतेन—"तेष्वन्यत्रैवप्रसिद्धसमन्वयस्य" इत्यादिटीकाऽनुव्याख्यानमूलेति व्याख्याता । एवमनुव्याख्यानोक्तक्रममुक्त्वाऽधुनैकरूप्याय समन्वयत्रयस्यापि सोपानारोहणन्यायेन भा-

चन्द्रिका

इत्यादि । यद्वा—अन्यत्रप्रसिद्धेष्वन्यपरत्वस्य प्रसिद्धिमात्रमूलत्वेन स्थूलत्वादुभयत्रप्रसिद्धेषु "रुद्रो वाव लोकाधारः" इत्यादिश्रुत्यादिमूलत्वेन सूक्ष्मत्वादन्यत्रैवप्रसिद्धेषु पुनः प्रसिद्धिः श्रुतिलिङ्गादिकंचेत्युभयमूलत्वात्तन्निरासकपादक्रमः। अयं च पक्षो भाष्येऽन्यत्रप्रसिद्धादिशब्दप्रयोगादेव सूचितः। केचित्तूभयत्र प्रसिद्धेरन्यत्र प्रसिद्धिनिरूप्यत्वादन्यत्रैव प्रसिद्धेश्चैवकारव्यावर्त्यतया तदुभयनिरूप्यत्वात् पादक्रम इत्याहुः। तन्न, उभयत्रप्रसिद्ध्यादेरुक्तरीत्या अन्यत्रप्रसिद्धिनिरूप्यत्वाद्यभावात्। अन्यत्रप्रसिद्धेष्वपि नाम्नां

प्रकाशः

ष्यसूचितं क्रममाह—**यद्वेति**। **स्थूलत्वादिति**। प्रसिद्धेर्भ्रमत्वेऽप्युपपत्त्या दुर्बलत्वादिति भावः। **सूक्ष्मत्वादिति**। श्रुतेः प्राबल्येन तन्निरासस्य क्लेशसाध्यत्वेनोभयत्र प्रसिद्धेः प्राबल्यादित्यर्थः। **उभयेति**। प्रसिद्धिमूलत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादिमूलत्वाच्चेत्यर्थः। ऋजूनां मतमनूद्य निराह—**केचित्त्विति**। **उक्तरीत्येति**। "श्रुत्यन्तरादिभिः" इत्यादिनेति भावः। पूर्वं "तत्र" इत्यनुव्याख्यानं "ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थः" इत्युक्त्या स्वयमर्थान्तरमभिप्रेत्यान्यत्रोभयत्रप्रसिद्धसमन्वययोः क्रमे सम्मतित्वेनोदाहृतम्। इदानीं तस्यैव 'तत्र' प्रथमेऽध्याये, 'प्रथमतः' प्रथमे पादे, 'शब्दानां' नामात्मकानां, इति सुधोक्तमेवार्थमभिप्रेत्य "अन्यपराणां मध्ये लिङ्गात्मकानां" इत्यादिटीकां विवृण्वान आद्यद्वयस्यापि महामल्लभङ्गन्यायेन क्रममाह—**अन्यत्र प्रसिद्धेष्वपीति**। 'यौगिकस्य' लिङ्गस्य। तथा च सुधोक्तदिशा

चन्द्रिका

प्रधानभूतधर्मिणि साक्षाद्धीजनकत्वात् यौगिकस्यावयवार्थे रूढ्यपेक्षावत् रूढस्य योगापेक्षाया अभावाच्च प्राथम्यम् । यद्वा—लिङ्गैर्नामसमन्वये उक्ते सन्दिग्धब्रह्मपरत्वेषु हेतूकृतलिङ्गेष्वेव वा तज्जातीयत्वेन बुद्धिस्थेषु लिङ्गान्तरेषु वा कथं ब्रह्मपरत्वमिति शङ्कायां तन्निरासात् लिङ्गानामानन्तर्यम् ।

प्रकाशः

नाम्नामन्यबुद्धिजनकत्वं साक्षादेव, लिङ्गानां तु व्यवधानेनेति नामसमन्वये यत्नगौरवमिति महामल्लभङ्गन्यायेन नाम्नां प्राथम्यमित्यर्थः ।

तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक्समन्वयः ।
इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥

इत्यनुव्याख्यानं हृदि कृत्वा सङ्गत्यन्तरमाह—**यद्वेति** । 'सन्दिग्ध' इति बहुव्रीहिः । "ज्योतिश्चरण" इत्यादौ हेतूकृतानामदृश्यत्वादीनां द्वितीये समन्वयोक्तेरिति भावः । ननु प्राग्घेतूकृतलिङ्गानामेव लिङ्गपादे समन्वयानुक्तेः कथमेवमित्यत आह–**तज्जातीयत्वेनेति** । तल्लिङ्गोपेतवाक्यगततयैकवाक्यस्थत्वादिना तज्जातीयत्वं ध्येयम् । नामपादे हि सर्वश्रुतिगतान्यत्रप्रसिद्धनामानि सर्वाण्यपि तत्र तत्र स्थितैः सर्वैर्लिङ्गैर्ब्रह्मनिष्ठानीति प्राक् साधिते सति, तत्रासन्दिग्धलिङ्गप्रहाणेनेतरेषां लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धश्रुत्यादिसाहित्येन सन्दिग्धब्रह्मपरत्वेष्वब्रह्मपरत्वशङ्कानिरासादानन्तर्यमित्यर्थः । ननु लिङ्गसमन्व-

चन्द्रिका

लिङ्गसमन्वयस्तु प्रायेण निर्णीतलिङ्गान्तराधीनो न तु नामाधीन इति वैषम्यम्। तस्माद्युक्तः पादक्रमः। न चैवमन्यत्रैवप्रसिद्धानां समन्वयेनैव कैमुत्यन्यायेनान्यत्रप्रसिद्धादिसमन्वयसिद्धेस्तदुक्तिवैयर्थ्यम्, "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इत्यादौ भूताकाशस्य सम्भूतत्ववत् "अस्य लो-

प्रकाशः

यस्य नामाधीनत्वे लिङ्गानामेव प्राथम्यं * स्यादित्यत आह—**लिङ्गसमन्वयस्त्विति**। क्वचिद्ब्रह्मादिनामाधीनोऽप्यस्तीति 'प्रायेण' इत्युक्तम्। एतेनानवस्था च प्रत्युक्ता। **न चैवमिति**। उभयत्रान्यत्रान्यत्रैवप्रसिद्धानामुत्तरोत्तरप्राबल्ये सतीत्यर्थः। अन्यत्रैवप्रसिद्धानां तत्रोक्तप्रबलहेतुभिः समन्वये, ततोऽपि दुर्बलानामन्यत्रप्रसिद्धानां च ब्रह्मणि समन्वयसिद्धेराद्यपादद्वये तेषां तदुक्तिवैयर्थ्यम्, तथाऽन्यत्रप्रसिद्धानां पादद्वयोक्तहेतुभिर्ब्रह्मणि समन्वये सति, तैरेव ततोऽपि दुर्बलोभयत्रप्रसिद्धानां समन्वयसिद्धेस्तृतीये तेषां तदुक्तिवैयर्थ्यमित्यर्थः। **आत्मन इति**। चतुर्थपादीयन्यायानुसरणे हि "कल्पनोपदेशात्" इति सूत्रोक्तन्यायेनान्यपरत्वमुपेत्य तदधीनत्वादिन्यायैः शब्दानां तत्र ब्रह्मपरत्वोक्तेराद्यादिपादोदाहरणेष्वपि तथात्वापत्त्या भूताकाशेन्द्रादेरपि तत्तद्वाक्यबोध्यत्वं स्यात्, तच्चानिष्टं, ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिश्चापत्तेः। अतस्तन्निरासेन ब्रह्मैकपरत्वं व्युत्पादयितुं त्रिपादी सार्थिकेति भावः। तर्ह्याद्यपादद्वयेनैव सिद्धत्वात्तृतीयवैयर्थ्यमिति चेन्न, पादद्वयापादितोभयत्रप्रसिद्धि-

* 'प्राथम्यं' इत्यस्यानन्तरं 'अन्योन्याश्रयो वा' इत्यधिकपाठः केषुचित्पुस्तकेष्वस्ति ॥

चन्द्रिका

कस्य" इत्यादावाकाशस्य लोकगतित्वादिप्रसङ्गात् । पादत्रयसिद्धान्तमुपेत्य चतुर्थपादे विशेषहेतुभिः पूर्वपक्षोदयेन पादत्रयपूर्वपक्षदशायां चतुर्थपादीयसिद्धान्तानुन्मेषाच्च । अन्यथा स्वर्गकामाधिकरणसिद्धफलान्वयमुपेत्य किं भावार्थस्य फलकरणता किं वा नामार्थस्येति विचारात्मकभावार्थाधिकरणसिद्धान्तेन फलाभावशङ्कारूप-

प्रकाशः

कानां शब्दानामन्यनिष्ठत्वनिरासेन तस्य सार्थक्यात् । उक्तं च—

आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः ।
इति संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र प्रतीतितः ॥
शब्दानां वर्तमानानां स लिङ्गानां विशेषतः ।
समन्वयो हरावेव ॥

इत्याचार्यैः । **पादत्रयेति** । त्रिपाद्यां जन्मादिसूत्रे कण्ठोक्तकारणत्वतत्सङ्गतानन्दमयत्वादिगुणान्तरप्रतिपादकवाक्यस्थशब्दानां श्रुतिलिङ्गादिभिरुक्तं ब्रह्मपरत्वं स्वीकृत्य, तर्हि तैरेव तारतम्यकर्मक्रमादिपरिलोपापत्तिरूपैर्बलवत्तर्कानुगृहीतैः बलवद्भिः अन्यपरत्वं स्यात्, एवं च समन्वयसूत्रोक्तसर्वशब्दसमन्वयो न युक्त इति शङ्कायां कृतायां, ततोऽपि प्रबलहेतुभिस्तन्निरासाय चतुर्थपादप्रवृत्तेः ततः पूर्वं तत्सिद्धान्तन्यायानुपस्थितेर्न तेन वैयर्थ्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । स्वर्गकामाधिकरणमुक्तमाद्यसूत्रे । 'भावार्थस्य' धात्वर्थस्य, 'नामार्थस्य'

चन्द्रिका

स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षानुदयस्स्यात् । ननु यथाऽन्यत्रैवप्रसिद्धानां ब्रह्मपरता, तथा तत्रैवप्रसिद्धानामपि "जनितोत विष्णोः" इत्यादाविव अन्यपरत्वाशङ्कायां समन्वयो व्युत्पाद्य एवेति चेत् ।

प्रकाशः

उपपदार्थस्य द्रव्यादेरित्यर्थः । द्वितीयाध्यायाद्यपादे "भावार्थाः कर्मशब्दाः तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते" इति द्वितीयेऽ*धिकरणे "उद्भिदा यजेत" "सोमेन यजेत" इत्यादौ किं सोमादिरूपद्रव्यादेः फलसाधनत्वं यजिरूपधात्वर्थस्य वेति संशये, साध्यमानस्य फलस्य सिद्धरूपसाधनापेक्षत्वात् द्रव्यादेश्च तादृशत्वेनापेक्षापूरणशक्तत्वात्, धात्वर्थस्य तु स्वयं साध्यत्वेनातादृशत्वाद्द्रव्यादिरेव फलसाधनमिति प्राप्ते, द्रव्यादेः फलहेतुत्वे तत्रैकमपूर्वं कल्प्यम्, धात्वर्थस्य द्रव्यादिशेषत्वावश्यम्भावात्, तत्र दृष्टासम्भवेनापूर्वान्तरं कल्प्यमिति गौरवात्फलसाधनस्य भावनाकरणत्वात्, तस्यां च प्रत्ययोपात्तायां पदान्तरोपात्तद्रव्यापेक्षया प्रकृत्युक्तधात्वर्थस्य सन्निहितत्वेन करणत्वात्, साध्यमानस्यापि स्वसाधनसाधितस्य करणत्वोपपत्तेः स एव फलसाधनमिति सिद्धान्तितत्वादिति भावः । "तेषु न तत्रप्रसिद्धानां समन्वयो वाच्यः" इति टीकामाक्षिप्य समाधत्ते—**नन्विति । तत्रैवेति** । 'तत्रप्रसिद्धानां' इत्यस्य तत्रैवेति विवक्षायाः प्रागेवोक्तेरेवमनुवादः । अतएवाग्रे 'तत्रप्रसिद्धाः' इत्येवाह । **अन्यपरत्वेति** । "जनितोत

* भाट्टदीपिकारीत्या द्वितीयत्वं बोध्यम् ॥

चन्द्रिका

न, 'तत्रप्रसिद्धाः' इत्यनेन अन्यपरत्वशङ्काराहित्यस्य विवक्षितत्वात्। अन्यत्तु स्वस्वस्थाने वक्ष्यते ॥

अन्ये तु—प्रथमे स्पष्टब्रह्मलिङ्गान्युदाहरणानि। द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि। तयोस्तु सविशेषनिर्विशेषविषयतया भेदः।

प्रकाशः

विष्णोः" इत्यत्र तु विष्णुशब्दस्यान्यपरत्वादिति भावः। उक्तं च सुधायां—

अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ।

इति जन्माधिकरणस्थानुव्याख्यानव्याख्यावसरे "विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम, तौ सोमाद्भवत इति "सोमो जनितोत विष्णोः" इत्युच्यते इत्यादि व्याख्येयम्" इति। नन्वेवमप्याद्यपादे अन्तस्स्थत्वलिङ्गस्य, द्वितीये वैश्वानरनाम्नः, तृतीये वज्रशब्दस्य स्वप्रद्रष्टृत्वलिङ्गस्य चान्यत्रप्रसिद्धस्य समन्वयेन साङ्कर्यम्। किञ्चान्तरधिकरणोक्तन्यायस्यैवाकाशादिनयेषूक्तेर्गतार्थता। तथा "गुहां प्रविष्टौ" इत्यादेः "न सङ्ख्योपसंग्रहात्" इति नयेन गतार्थत्वम्। तथा पूर्वोत्तरप्रस्थानयोः तत्रतत्र विरोधश्चोपलभ्यते। अधिकरणानां सङ्गतिश्च नान्योन्यमुपलभ्यत इत्यादि चोद्यानि हृदि कृत्वाऽऽह—**अन्यत्त्विति** ॥

"नान्यथा तदृष्टेः" इति भाष्यं विवरीतुं परोक्तं निराह—**अन्ये त्विति**। स्पष्टत्वं चाग्रे स्वयमेव निर्वक्ष्यति। एकोपाध्याक्रान्तत्वे कथं भेद इत्यत उक्तं—**तयोस्त्विति**।

चन्द्रिका

चतुर्थे प्रधानस्याशब्दत्वोक्तिरिति पादार्थानाहुः । तन्न, यथा प्रथमे "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यादौ "सैवर्क् साम तदुक्थम् तद्यजुः" इति सर्वात्मकत्वस्य "सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" इति सर्वपापराहित्यस्य च ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टता, तथा द्वितीये "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" इत्यत्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति जीवेष्वयुक्तस्य सार्वात्म्यादेः, "अत्ता चराचर" इत्यत्र "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इति पुण्यपापराहित्यादेः, "अन्तरः" इत्यत्र "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्यमृतत्वादेः, "अन्तर्यामी" इत्यत्र "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यमृतत्वादेः, "अदृश्यत्वादिगुणकः" इत्यादौ "यस्सर्वज्ञः" इति सार्वज्ञ्यादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात् । एवं तृतीये "द्युभ्वादि" इत्यत्र "अमृतस्यैष सेतुः" "यस्सर्वज्ञः" इति अमृतसेतुत्वसार्वज्ञ्यादेः, "भूमा" इत्यत्र "यत्र-

प्रकाशः

"सैवर्क् साम" इत्यादि पररीत्यैव सर्वं ध्येयम् । अधिकरणशरीराणि विषयवाक्यानि चाग्रे स्पष्टानि । अनेकाधिकरणविषयवाक्यान्युदाहरता "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युत्तराधिकरणोदाहृतवाक्येष्वपि" इतिटीकास्थं बहुवचनं विवृतं ध्येयम् । टीकायामाद्यातिक्रमेण "एतदमृतमभयं" इत्यस्योपादानं तु तस्य स्वपरसम्मतत्वात्, उदाहरणवाक्य एव स्पष्टलिङ्गसत्त्वाद्वा, न त्वनेकत्र नियमभङ्गो नेति । अतएव सुधायां— "द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामपि बहुलं स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वात्"

चन्द्रिका

नान्यत्पश्यति" इत्यद्वितीयत्वादेः, "अक्षरमम्बर" इत्यत्र "अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोतृ अस्थूलमनणु" इत्यदृश्यत्वास्थूलत्वानणुत्वादेः, "ईक्षतिकर्म" इत्यादौ "परात्परम्" इति परात्परत्वादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वाच्च । वाक्यान्तरे ब्रह्मधर्मतया निर्णीतत्वं वा, जीवादौ स्वारस्येनानुपपद्यमानत्वं वा स्पष्टत्वम्, नत्वस्वारस्येनापि जीवाद्यावनुपपद्यमानत्वं, विषयवाक्ये ब्रह्मधर्मतया निर्णीतत्वं वा, जीवादिप्रापकलिङ्गराहित्यं वा, पूर्वपक्षानुदयापातात् । तच्च "सर्वं खल्विदम्" इत्यादावप्यस्ति । न च "सर्वत्रप्रसिद्ध" इत्यादेः "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" इत्यादिकमुदाहरणम् । तत्र च न ब्रह्मलिङ्गं स्पष्टम् । किन्तु "सर्वं खल्विदम्" इत्युपक्रम इति वाच्यम्, प्रथमेऽपि "अन्तः" इत्यस्योदाहरणे "य एषोऽन्तः" इत्यत्र सार्वात्म्यस्य, "ज्योतिश्चरण" इत्यस्योदाहरणे "यदतः परो दिवो ज्योतिः" इत्यत्र अमृतत्वादेः, "प्राणस्तथा" इत्यस्योदाहरणे "प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मा" इत्यत्र हिततमत्वादेः ब्रह्मलिङ्गस्याभावात् ।

प्रकाशः

इत्येवोक्तमिति भावः । **न त्विति** । येनोक्तानामतथाविधत्वेन स्पष्टत्वं न स्यादिति भावः । **तच्चेति** । 'वाक्यान्तरे' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । ननूपक्रमे स्पष्टलिङ्गश्रवणेऽपि नोदाहरणवाक्ये, अतो न दोष इत्याशङ्क्य, तर्हि प्रथमेऽपि स्पष्टलिङ्गसमन्वयो न स्यादित्याह— **न चेति** । विषयवाक्ये न श्रूयत इत्यपि नेत्याह—

चन्द्रिका

द्वितीयादावपि "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्याद्युदाहरणवाक्य एव अमृतत्वादेः स्पष्टत्वाच्च। यथा च द्वितीये तृतीये च समन्वेतव्यं मनोमयत्वादिकं न ब्रह्मणि स्पष्टम्, तथा प्रथमे समन्वेतव्यमादित्यस्थत्वाकाशप्राणशब्दादिकं न ब्रह्मणि स्पष्टम्। यच्च द्वितीये सविशेषं तृतीये निर्विशेषमित्युक्तम्, तदपि न, द्वितीयेऽपि "सर्वत्र" इत्यत्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यविद्यादिसर्वभ्रमाधिष्ठानत्वरूपसार्वात्म्यादेः, "अत्ता" इत्यत्र "अ-

प्रकाशः

द्वितीयादाविति। ननूदाहरणवाक्येषु स्पष्टलिङ्गान्तरसत्त्वेऽपि न समन्वेतव्यलिङ्गं स्पष्टमित्यत आह—**यथा चेति**। **न ब्रह्मणि स्पष्टमिति**। अकरणस्य ब्रह्मणो मनोरूपकरणसम्बन्धायोगादिति भावः। आदिपदेनात्तृत्वद्युभ्वाद्यायतनत्वादिकं समन्वेतव्यं गृह्यते। **आदित्यस्थत्वेति**। एतेषां ब्रह्मलिङ्गतया वाक्यान्तरे निर्णीतत्वेन समन्वयो न वाच्यस्स्यादिति भावः। यदपि "तयोस्तु" इत्यादिनोक्तं, तदपि नेत्याह—**यच्चेति**। एतेन भाष्यस्थान्यथाशब्दस्य न केवलं टीकारीत्या स्पष्टलिङ्गादिसमन्वयार्थत्वं, सविशेषनिर्विशेषपरत्वमप्यर्थ इत्युक्तं भवति। "सगुणनिर्गुणप्राचुर्येण तद्भेद इति कश्चित्" इत्यादिना सुधायां तयोरापि भेदनिरासात्। **भ्रमाधिष्ठानत्वेति**। मुख्यसर्वाभेदाभावादेवमुक्तम्।

चन्द्रिका

न्यत्र भूताच्च भव्याच्च" "महतो महीयान्" इति कालत्रयातीतत्वादेः, "अन्तरः" इत्यत्र "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति पूर्णसुखत्वादेः, "अन्तर्यामी" इत्यत्र "एष त आत्मा" इति जीवतादात्म्यादेः, "अदृश्यत्वादि" इत्यादौ "यत्तदद्रेश्यम्" इत्यदृश्यत्वादेस्सविशेषेऽनुपपत्तेः । तृतीयेऽपि "द्युभ्वादि" इत्यत्र "तमेवैकं जानथ" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इति दृश्यत्वरूपित्वादेः, "भूमा" इत्यत्र "एवं पश्यन्" इति सप्रकारकज्ञानविषयत्वादेः, "अक्षरम्" इत्यत्र "अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ" इति द्रष्टृत्वादेः, "ईक्षतिकर्म" इत्यत्र "पुरुषमीक्षते" इति दृश्यत्वादेः, "दहरः" इत्यादौ "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" इति कामादेः निर्विशेषे अनुपपत्तेश्च । यदि चिन्मात्रस्यैव निर्विशेषत्वेन भ्रमाधिष्ठानत्वादिविशिष्टस्य सविशेषत्वं, तर्हि द्युभ्वाद्यायतनत्वादिविशिष्टमपि सविशेषमेव स्यात् । "यस्मिन् द्यौः" इत्यादेश्च लक्षणया चिन्मात्रपरत्वे "सर्वं खल्विदम्" इत्यादेरपि प्रामाण्याय तन्मात्रपरत्वं स्यात् । सविशेषे वस्तुतो निर्विशेषत्वस्य निर्विशेषे चारोपितविशेषस्याविरोधेऽप्युभयत्राप्युभयोक्तौ वाक्यव्यवस्थाऽयोगेन तन्निबन्धनपादव्यवस्था न युक्ता ।

प्रकाशः

कालत्रयेति । सविशेषस्य कालयोगित्वादित्यादि ध्येयम् । ननु भवन्मते यथा अन्तराद्यधिकरणे कचिल्लिङ्गादिसमन्वयेऽपि

चन्द्रिका

एतेन—प्रायिकत्वात्पादव्यवस्थेति निरस्तम् । सर्वसाङ्कर्यस्योक्तत्वात् । अस्माकं नामपादे "अन्तस्तद्धर्म" इत्यत्र लिङ्गसमन्वय इन्द्राद्यनेकनामसमन्वयार्थः, तथा लिङ्गपादे वैश्वानरनामसमन्वयः पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयार्थ इति टीकायामेव वक्ष्यते । यत्तु यौगिकरूढविषयतया द्वितीयतृतीययोर्भेद इति परमतम्, तन्न, तृतीयेऽपि द्युभ्वाद्यायतनत्वस्य, "ईक्षतिकर्म" इत्यत्र अभिध्यातव्यत्वस्य, "शब्दादेव प्रमितः" इत्यादौ चाङ्गुष्ठमात्रत्वादेश्च यौगिकत्वात् । एवं चतुर्थेऽपि पादे त्वया "आनुमानिकम्" इति "ज्योतिः" इति "न सङ्ख्या" इत्यधिकरणत्रय एव प्रधानस्य शाब्दतायाः निरस्तत्वात् ।

प्रकाश

बाहुल्येन पादव्यवस्था, तथा किं न स्यादित्यत आह—**एतेनेति । यत्त्विति ।** एतेनान्यथाशब्दस्यैवंरूपार्थान्तरत्वमुक्तं ध्येयम् । **अभिध्यातव्यत्वस्येति ।** "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परम्पुरुषमभिध्यायीत" इति वाक्योक्तस्येत्यर्थः । "इत्यादौ च" इत्यादिपदेन "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः" इत्यत्र समन्वीयमानं काण्वश्रुतिस्थं "योऽयं विज्ञानमयः" इत्यादि ग्राह्यम् । प्रागनूदितचतुर्थपादोपाधिं निराह—**चतुर्थेऽपीति । ज्योतिरिति ।** यद्यपि परमते "चमसवत्" इत्यारभ्यैवाधिकरणम्, तथाऽपि तथाऽनुवादार्हताऽपि नेतीति वा, प्रधानप्रापकस्य "अजामेकां" इति मन्त्रस्य ज्योतिस्सूत्रएव तेजोबन्नरूपार्थकत्ववर्णनाद्वा 'ज्योतिः'

चन्द्रिका

अन्यत्र “ कारणत्वेन चाकाशादिषु ” इत्यत्र सृष्टिवाक्यविगानस्य, “ जगद्वाचित्वात् ” इत्यत्र “ यस्य चैतत्कर्म स वेदितव्यः ” इत्यादिवाक्यानां जीवादिपरत्वस्य, “ वाक्यान्वयात् ” इत्यत्र “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” इत्यादिवाक्यानां जीवपरत्वस्य च, “ प्रकृतिश्च ” इत्यत्र निमित्तोपादानभेदस्य च निरस्तत्वात् , प्रधानाशब्दता न चतुर्थपादव्यापिनी । यच्चोक्तं परैः—प्रधानाद्येव कारणतया सर्ववेदान्तार्थ इति लक्षणासम्भवाशङ्कायास्त्रिपाद्यां निरासः । चतुर्थपादे तु प्रधानमपि कारणतया वेदान्तैकदेशार्थ इत्यतिव्याप्तिशङ्कायाः । अत एव “आनुमानिकमप्येकेषां ” इतिसूत्रे अपिशब्द एकशब्दश्चेति, तन्न, “आनुमानिकम् ” इत्यादौ पूर्वपक्षिणा यस्य “ महतः परमव्यक्तम् ” “अजामेकाम् ” इत्यादेः प्रधानपरत्वं शङ्कितं, तस्यैकदेशस्य सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मपरत्वाभावात् । अविद्यादिपरत्वे च ब्रह्मलक्षणस्य प्रधाने अनतिव्याप्तावपि

प्रकाशः

इत्यनुवादः । **अन्यत्रेति** । एतत्सर्वं तत्रैव स्पष्टीभविष्यति । अन्यथाशब्दस्यापरमप्यर्थमभिप्रेत्य परोक्तमन्यदपि निराह—**यच्चेति** । **शङ्कायाइति** । ‘ निरासः ’ इत्यनुषङ्गः । **अपिशब्द इति** । न केवलं ब्रह्म किं त्वानुमानिकपदोक्तं प्रधानमपि कारणमित्यर्थप्रतीतेरेकशब्देनैकेषां कठानां शाखायामित्यर्थप्रतीत्या वेदैकदेशार्थत्वावगमादिति

चन्द्रिका

अविद्यायामतिव्याप्तचपरिहारात्। तस्मान्न परमते पादभेदो युक्तः। नापि तत्क्रमः, सुबोधस्य प्राथम्ये आनन्दमयादौ निर्विशेषविचारायोगात्। दुर्बोधस्य प्राथम्ये तु स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां प्राथम्यायोगात्। निर्विशेषस्य तृतीये निरूपणायोगाच्च। ईक्षत्यधिकरणोक्ताशब्दत्वस्य विक्षिप्य चतुर्थपादे व्युत्पादने हेत्वभावात्। चतुर्थस्य तु समन्वयासङ्गतिः परैरेवाङ्गीकृतेति॥

केचित्तु जन्मादिसूत्रे ब्रह्म कारणमेव, ब्रह्मैव कारणमित्यवधारणद्वयं विवक्षितम्। तत्र लक्षणे असम्भवरूपायोगव्यवच्छेदः प्रथमपादे, अतिव्याप्तिरूपान्ययोगव्यवच्छेदस्त्रिपाद्याम्। तत्रापि अस्पष्टजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये,

प्रकाशः

भावः। **अविद्यायामिति**। ननु तत्र वाक्ये परशब्दस्योत्कर्षार्थत्वादिह कारणत्वधीरेव नेति सिद्धान्त्यते, अतोऽविद्यादिपरत्वेऽपि न दोष इति चेत्तर्हि प्रधानपरत्वेऽपि न दोष इति तत्परत्वनिरासस्तत्र व्यर्थ इति भावः। **निर्विशेषेति**। तस्य सूक्ष्मत्वेन प्रथमं दुर्गमत्वादिति भावः। **चतुर्थस्य त्विति**। पादस्येत्यर्थः॥

एवं भाष्यस्थान्यथाशब्दस्य चतुर्धाऽर्थमुपेत्याद्वैतिमतं निरस्य "भाष्यं चात्यर्थविस्तरम्" इत्युक्तेरर्थान्तरपरत्वमप्युपेत्य रामानुजमतनिरासपरत्वेनापि व्याख्यातुमाह—**केचित्त्विति**। एकार्थत्वे पादभेदः कुत इत्यत आह—**तत्रापीति**। त्रिपाद्यामपीत्यर्थः।

चन्द्रिका

विशिष्टस्य परिणामित्वमेतद्वाक्यबोध्यमिति सिद्धान्त्यते, किं वा कर्तृत्वं बोध्यमिति, यद्वा शुद्धस्य भ्रमाधिष्ठानत्वं बोध्यमिति । नाद्यद्वितीयौ, विशिष्टे "सदेव" इत्यादिवाक्योक्तसत्त्वाद्ययोगात् । पूर्वसूत्रे अखण्डे समन्वयस्यैव प्रतिज्ञातत्वेन अत्राखण्डस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । द्वितीये वैयधिकरण्यं च । न हि प्रधानं परिणामीति प्राप्ते, ब्रह्म कर्त्रिति सिद्धान्तो युक्तः । अत एव न तृतीयः । प्रधानं परिणामीति प्राप्ते, ब्रह्माधिष्ठानमित्यस्य व्यधिकरणत्वात् ।

प्रकाशः

'ऐक्षत' इति च श्रवणात् पक्षद्वयम् । "बहु स्यां" इति श्रुतमुपपादनत्वं च न परिणामित्वं, अविकारित्वात् , किन्त्वारोपाधिष्ठानत्वमेव वाच्यमिति भावेनाह—**शुद्धस्येति** । **सत्त्वादीति** । आदिपदेनाद्वितीयत्वादेर्ग्रहः । विशिष्टस्य मिथ्यात्वादिति भावः । नन्वत्र सत्त्वं न पारमार्थिकमिति चेन्न, लयकालीनत्वात्, तदा व्यावहारिकस्य सर्वस्य विलयात् । अद्वितीयत्वादेरयोगाच्च । दोषान्तरमाह—**पूर्वसूत्र इति** । 'अत्र' "सदेव" इत्यादिवाक्ये, एतदधिकरणे च । अन्यथा प्रतिज्ञाव्याकोप इत्यर्थः । कर्तृत्वपक्षे दोषान्तरं चाह—**द्वितीय इति** । तद्व्यनक्ति—**न हीति** । पूर्वपक्ष्युक्तस्यानिरासादिति भावः । अतःशब्दार्थमेवाह—**प्रधानमिति** । ब्रह्म परिणामीत्यस्यैव वाच्यत्वादिति भावः । ननु प्रधानं कारणतयैतद्वाक्यबोध्यमिति प्राप्ते, ब्रह्मैव अत्रेक्षणश्रवणादिति सिद्धान्तः । अतो न दोष

चन्द्रिका

कथञ्चिद्वैयधिकरण्येऽपि, "तदैक्षत" "सेयं देवतैक्षत" "नामरूपे व्याकरोत्" इत्यादिकमयुक्तं स्यात्। तस्य लक्षणया चिन्मात्रपरत्वे च, सर्वमपि लक्षणया प्रधानपरं स्यात्। सूत्रे 'ईक्षतेः' इत्यादिहेतूक्तिश्च न स्यात्। न च तात्पर्याविषयेक्षणेन प्रधाननिरासः। अपि चात्र "सदेव" इत्यादिवाक्यसमन्वयोक्तिश्चेत्, "आनन्दमयोभ्यासात्" इत्यादिवत् 'सदीक्षतेः' इति सूत्रं स्यात्। प्रधानस्य शाब्दत्वनिरासमात्रपरं चेदिदमधिकरणं तन्निरासके चतुर्थपादे स्यात्। किञ्चास्मन्मते 'आनन्दमयस्तद्ब्रह्मैव' इत्यादिरूपेण विधेयार्पणायानुषञ्जनीयस्य तत्पदस्येह 'तदशब्दं न ईक्षतेः' इत्यु-

प्रकाशः

इत्यत आह—**कथं चिदिति**। **अयुक्तमिति**। शुद्धस्येक्षणरूपतया 'ऐक्षत' इत्युक्तेक्षितृत्वं नामादिव्याकर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः। नन्वियं श्रुतिर्नेक्षितृत्वपरा. येनायुक्तता, किन्तु लक्षणया चिन्मात्रपरेत्याशङ्क्य, न तर्हि पूर्वपक्षभङ्ग इत्याह—**तस्येति**। सूत्रार्थानपि निराचिकीर्षुराह—**अपि चेति**। तत्राद्यसूत्रं स्वपक्षसाधकं परपक्षनिरासकं वेति विकल्प्य, क्रमेण निराह—**अत्रेति**। **सदिति**। सच्छब्दस्यैव समन्वयादिति भावः। **प्रधानस्येति**। 'प्रधानं न जगत्कारणं, अशब्दं हि तत्। तदेव कुतः, ईक्षतेः' इत्युक्तेरिति भावः। **तन्निरासक इति**। पररीत्या सूत्राक्षरार्थासामञ्जस्यं स्वमते स्वारस्यपूर्वमाह—**किञ्चेति**। 'तत्' इत्यस्यार्थो ब्रह्मेति। तोरर्थ एवेति।

चन्द्रिका

द्देश्यसमर्पकतयाऽन्वयः, हेतुसाध्ययोस्सामानाधिकरण्यं च, तव तु 'अशब्दं प्रधानं कारणं न, कारणस्येक्षितृत्वात्' इति वदतः हेतुविभक्त्यभावेन साध्यत्वयोग्यश्रुताशब्दत्वरूपसाध्यत्यागेन साध्य-कल्पनार्थमध्याहृतस्य कारणपदस्य विभक्तिविपरिणामेनावृत्तिर्वैयधि-करण्यं च। 'कारणमशब्दं प्रधानं न' इति कारणस्योद्देश्यत्वे च, "अशब्दं हि तत्" इति हेतूकृतस्याशब्दत्वस्य कारणेऽसि-द्धिः। किञ्च अशब्दत्वमवाच्यत्वं वा, शब्दवृत्तिमात्राविषयत्वं वा, वेदासिद्धत्वं वा, कारणत्वेन वेदासिद्धत्वं वा। चतुष्टयमपि ब्रह्मण एव, त्वन्मते शास्त्रप्रतिपाद्यस्य शुद्धस्यावाच्यत्वात्, अवाच्ये वृत्त्यन्तरायोगात्। न तु प्रधानस्य, साङ्ख्यमते तस्य वाच्यत्वात्।

प्रकाशः

'अशब्दं' अवाच्यं नेत्यर्थः। **हेतुविभक्तीति**। प्रधानं कुतो न कारणमित्याशङ्क्य "अशब्दं हि तत्" इति 'अशब्दं' इत्यस्य हेतुत्वेन त्वयोक्तत्वात्, तत्र च तृतीयापञ्चम्यादिलक्षणहेतुविभक्त्य-भावेन साध्यत्वयोग्यमित्यर्थः। **असिद्धिरिति**। शास्त्रयोनित्वात्त-स्येति भावः। प्रधानोद्देश्यत्वपक्षेऽप्यसिद्धिरित्याह—**किञ्चेति**। "च-तुष्टयमपि ब्रह्मण एव" इत्युक्तं व्यनक्ति—**त्वन्मत इति**। **वृत्त्यन्तरेति**। प्रागुक्तानवस्थापत्तेरिति भावः। तत एव वेदासिद्धत्वं कारणत्वेन वेदासि द्धत्वं च बोध्यं, वृत्तिमात्राविषये वेदसिद्धत्वाभावात्। **वाच्यत्वादिति**। प्रधानादिशब्दैः। तत एव वृत्त्यन्तरविषयत्वादिकमपीति भावः।

चन्द्रिका

कारणत्वेनैव "अजां" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाच्च । त्वयाऽपि त्रिगुणस्योपादानतया "मायान्तु प्रकृतिम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाङ्गीकाराच्च । त्रिगुणस्य पारमार्थिकत्वादावेव हि तव विवादः । ननु "आनुमानिकमप्येकेषां" इत्यत्र आनुमानिकशब्देन साङ्ख्यानुमानकल्पितत्वं यत्त्वया विवक्ष्यते, तदेव मयाऽत्र अशब्दशब्देन लक्ष्यत इति चेत्, न, साङ्ख्योत्प्रेक्षितानुमानगम्यत्वस्य प्रधानं "सदेव" इत्यादि वाक्यार्थो नेत्यत्र अहेतुत्वात् । अन्यथा तार्किकोत्प्रेक्षितानुमानगम्यत्वादीश्वरस्यापि "सदेव" इत्यादिवाक्यार्थत्वं न स्यात् । त्वया च "अशब्दं हि तत्" इति तस्य

प्रकाशः

एतेन "अशब्दत्वं नाम शब्दागोचरत्वं वा शब्दावाच्यत्वं वाऽवैदिकत्वं वा कारणतयाऽवैदिकत्वं वा" इत्यादिसुधा विवृता । ननु "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं॰ सरूपाम्" इत्यादावजादिशब्दाः सूक्ष्मशरीरपरा इत्यत आह—**त्वयाऽपीति** । तथा च स्वमतेनायं हेतुरित्यपि प्रत्युक्तमिति भावः । ननु 'अशब्दं' इति शब्दान्यानुमानकल्पितत्वं हेतुतया विवक्ष्यते, यथा त्वन्मते 'आनुमानिकं' इत्यनेनेत्याशङ्कामनूद्य निराह—**नन्विति** । **सदेवेति** । 'प्रधानं कारणं न' इत्यस्य "सदेव" इत्यादिकारणवाक्यप्रतिपाद्यं नेत्यर्थस्याभिमतत्वादिति भावः । **त्वया चेति** । मन्मते आनुमानिकशब्देन तस्याहेतुत्वोक्तेर्नदोष इति भावः । 'अशब्दं' इत्यस्य

चन्द्रिका

तत्र हेतुत्वोक्तेः। किञ्च—त्वयाऽत्रोक्ताशब्दत्वसिद्ध्यर्थं चतुर्थपादेऽव्यक्तादिशब्दानां सूक्ष्मशरीरादिपरतामुक्त्वा प्रधानपरतां निषेधता तस्य सर्वथा वेदासिद्धत्वमेवाशब्दत्वं वाच्यम्। तच्चाशक्यमित्युक्तम्। एतेन—स्वप्रधानतया वेदाप्रतिपाद्यत्वमशब्दत्वमिति निरस्तम्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—"न चाशब्दत्वमितरासिद्धम्" इति। अनुव्याख्याने च "न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ" इति। किञ्च आत्मन ईक्षारूपस्य न स्वरूपेणेक्षितृत्वं। अव्यक्तादिजडविशिष्टस्य तत्सम्भवेऽप्यव्यक्तस्याप्यात्माविवेकेन आत्मविशिष्टस्य तत्स्यात्। "तन्निष्ठस्य" इत्याद्युत्तरसूत्रविरोधश्च। 'आत्मशब्दात्'

प्रकाशः

साङ्ख्यानुमानकल्पितत्वविवक्षामुपेत्य दोष उक्तः। सा विवक्षैवायुक्तेत्याह—**किञ्चेति**। 'प्रधानस्य' इति शेषः। **इत्युक्तमिति**। "त्वयाऽपि त्रिगुणस्य" इत्यादिनेति भावः। 'एतेन' अशक्यमित्युक्तत्वेनेत्यर्थः। **इतरेति**। साङ्ख्यस्य मायिनश्चेत्यर्थः। 'असौ' साङ्ख्यः, मायी च। एवमाद्यसूत्रे 'अशब्दं' इति भागस्याभिमतार्थं निरस्येदानीं 'ईक्षतेः' इति भागस्य तं निराह—**किञ्चेति**। 'अविवेकेन' भेदाग्रहेण। तथा च न तेन प्रधाननिराससिद्धिरिति भावः। **तन्निष्ठस्येति**। त्वन्मते "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति शुद्धनिष्ठस्यैव "तस्य तावदेव चिरं" इति मोक्षोपदेशादित्यर्थोक्तेरिति भावः। एतेन

चन्द्रिका

इत्यत्रापि आत्मशब्दवाच्यत्वं हेतुश्चेदसिद्धिः । तल्लक्ष्यत्वतत्प्रतिपाद्यत्वमात्रे तु प्रधानस्यापि । किञ्च किमात्मशब्दस्य चेतनार्थत्वादचेतने प्रधाने तदनुपपत्तिर्विवक्षिता, किं वा तस्य स्वरूपार्थत्वात् "अनेन जीवेनात्मना" इति चेतनतया प्रसिद्धजीवस्वरूपतायाः अचेतनेऽनुपपत्तिः । नाद्यः, चेतनत्वस्य ज्ञातृत्वरूपत्वे ब्रह्मण्यपि शुद्धे तदभावात् । विशिष्टे चेत्प्रधानेऽप्युक्तरीत्या तत्सम्भवात् । ज्ञानत्वरूपत्वे तु तदर्थस्यात्मशब्दस्य ईक्षितृत्वं गौणमित्यत्रैव हेतुत्वेन गौणत्वाभावे हेतुत्वायोगात् । नान्त्यः, सार्वज्ञ्यादिविरुद्धांशत्यागेन चिद्रूपेण जीवे ब्रह्मैक्यवज्जडत्वादिविरुद्धांशत्यागेन सद्रूपेण

प्रकाशः

"ईक्षितृत्वं चेक्षणगुणयोगित्वं तद्ब्रह्मण्यपि गौणमेव" इति सुधा विवृता । एवमाद्यसूत्रार्थं निरस्य, यदुक्तं द्वितीये ईक्षणस्यागौणत्वे 'आत्मशब्दात्' इति, तत्र सुधोक्तमुपलक्षणं मत्वा, तद्विकल्प्य निराह— **आत्मेति । असिद्धिरिति ।** "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिकारणवाक्यार्थत्वेन त्वदभिमते शुद्धेऽवाच्ये आत्मपदवाच्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः । प्रतिपाद्यत्वमात्रं वाच्यत्वलक्ष्यत्वसाधारणम् । तथाच गौणेक्षणवत्यपि सत्त्वादप्रयोजक इति भावः । आद्येऽपि चेतनत्वं ज्ञातृत्वं वा ज्ञानत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण निराह— **चेतनत्वस्येति ।** 'उक्तरीत्या' 'आत्माविवेकेन' इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । 'तदर्थस्य' ज्ञानत्वरूपचेतनत्वार्थकस्य । **प्रधानैक्यस्येति** । तथा

चन्द्रिका

प्रधानैक्यस्यापि सम्भवात् । "तन्निष्ठस्य" इति सूत्रेऽपि तच्छब्दार्थः शुद्ध आत्मा, विशिष्टो वा । नाद्यः, तस्याद्यसूत्रोक्तेक्षितृत्वायोगात् । नान्त्यः, विशिष्टनिष्ठस्य साक्षान्मोक्षानन्वयात् । परम्परया तदन्वयस्तु प्रधाननिष्ठस्यापि । एवं सूत्रान्तरेऽपि सुधोक्तरीत्या दूषणं द्रष्टव्यम् ।

प्रकाशः

त्व न तत्प्रधानव्यावर्तकमिति भावः । उपलक्षणमेतत्, "गौणश्चेत्" इति पुल्लिङ्गानुपपत्तिश्च प्रागुक्ता ध्येया । तृतीयसूत्रार्थमपि निराह— **तन्निष्ठस्येति । प्रधाननिष्ठस्येति** । आत्मानात्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । **एवमिति** । सूत्राणामर्थः प्रागस्माभिरुक्तः । दूषणं तु—"तन्निष्ठस्य" इत्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्वे शङ्किते तदुत्तरसूत्रे बाधकाभाव एव वाच्यो न तु हेयत्वावचनोक्तिः सङ्गता । न हि साङ्ख्यनाद्वैतज्ञानार्थं प्रधानोपदेशः शङ्कितः, येन सा सङ्गता स्यात् । हेयत्वावचनमन्नमयादिष्विवाब्रह्मत्वेऽप्युपपन्नं च । अन्नमयादिषु पूर्वपूर्वस्याब्रह्मत्वे उत्तरोत्तरब्रह्मत्वोक्तिर्ज्ञापिकेति चेत्, अत्राप्यब्रह्मत्वे "बहु स्यां" इति परिणामोक्तिर्ज्ञापिकेति सुवचम् । पञ्चमेऽपि स्वाप्ययो नाम जीवस्य सुप्त्यादावैक्यं वा, परिष्वङ्गमात्रं वा । नाद्यः, ब्रह्मपक्षेऽप्यभावात् । द्वितीयं तु प्रधानेऽपि सम्भवति । षष्ठेऽपि ब्रह्मकारणताविषयं गतिसामान्यं साङ्ख्यस्यासिद्धमेव । ईक्षणादिना तज्ज्ञापने प्रथमसूत्रेण गतार्थता । "श्रुत-

चन्द्रिका

एतेनेदमधिकरणं प्रधानादेर्जडस्य हेतुत्वनिरासकमिति केषांचित्

प्रकाशः

त्वात्" इत्येतदपि परस्यासिद्धमेव। पूर्ववदीक्षणादिना तज्ज्ञापने तु पूर्ववत्प्रधानसूत्रेण गतार्थता, गतिसूत्रेण पुनरुक्तिश्चेति।

एतेनेति। "सदेव" इत्यादिवाक्यबोध्यं प्रधानमुत ब्रह्मेति संशये, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इति "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यनुमानाकारवाक्यप्रतिपाद्यस्यानुमानिकत्वावगमात् प्रधानमेव। न चेक्षणायोगः, तेजःप्रभृतिगतगौणेक्षणसाहचर्येण गौणत्वादिति प्राप्ते, ईक्षणान्वयात् ब्रह्मैव। न चानुमानिकत्वावगमविरोधः, "येनाश्रुतं" इत्यादौ हेत्वनुपादानेनानुमानाकारत्वाभावात्। न च "यथा सोम्य" इत्यादि दृष्टान्तेनैवास्यानुमानाकारत्वसिद्धिः, तस्यान्यज्ञानेनान्यज्ञानासम्भवशङ्कासमाधानार्थकतया अन्यथासिद्धत्वात्। न चेक्षणं गौणमिति वाच्यम्, "तदैक्षत" इतीक्षितरि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" इति चेतनवाच्यात्मशब्दात्। "तत्त्वमसि" इतिवदात्मतया प्रत्यगात्मानुसन्धाननिष्ठस्य "तस्य तावदेव चिरं" इति मोक्षोपदेशाच्च। हेयत्वावचनाच्च सद्ब्रह्मैव, प्रधानस्य मोक्षविरोधित्वेन हेयत्ववचनप्रसङ्गात्। "सता सोम्य" इति जीवस्य स्वकारणे सति अप्ययस्य श्रवणात्, प्रधानस्य जीवकारणत्वाभावात्। अन्योपनिषत्सु—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते।

चन्द्रिका

पेटिकासङ्गतिस्तु न सार्वत्रिकी । तत्तदधिकरणसङ्गतेस्तत्तदधिकरणविषयवाक्यभूतश्रुतिसङ्गत्या अविनाभाव एव, न त्वभेद इति, मा पृथक् । ईक्षत्यधिकरणादेः समन्वयाध्यायादिना सङ्गतेरानन्तर्यरूपत्वेनान्तर्भावरूपत्वाभावात् तस्याः प्रायिकता । अधिकरणस्याधिकरणान्तरे, पादस्य पादान्तरे, अध्यायस्य चाध्यायान्तरे अन्तर्भावाभावात् आनन्तर्यमेव नियतम् । तत्र शास्त्राध्यायपादसङ्गतीनां सर्वत्र

प्रकाशः

बोध्यम् । "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति समासे "सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः" इति द्विगुसंज्ञायां "द्विगोः" इति ङीप्प्रत्यये रूपमिति ध्येयम् । **पेटिकेति** । केषांचिदधिकरणानामवान्तरविवक्षयैकार्थत्वेनैक्यं विवक्षित्वा तत्समुदाये तत्रत्यस्यैकैकस्य तत्र सङ्गतिरित्यर्थः । **न सार्वत्रिकीति** । यत्रास्ति तत्र वक्ष्याम इति भावः । ननु "श्रुत्याऽधिकरणेन च" इत्ययुक्तं, तयोः परस्परपरिहारेणानुपलम्भेनैकत्वादित्यत आह—**तत्तदिति** । एतेन "श्रुत्यधिकरणसङ्गती दर्शयति" इति टीकास्थं द्विवचनं समर्थितं बोध्यम् । 'प्रायेण' इत्यस्य व्यावर्त्यमाह—**ईक्षतीति** । पञ्चाधिकरण्या इत्यर्थः । आदिपदेनाद्यपादेनेति ग्राह्यम् । "उत्तरं तु" इति श्लोकं व्याख्याति—**अधिकरणस्येति** । 'श्रुतेः श्रुत्यन्तरे' इत्यपि ग्राह्यम् । 'नियतं' इति सदापदार्थः । "तत्राद्यात्रितयं" इत्युक्तेरुपयोगमाह—**तत्रेति** । एतेन "अस्तु शास्त्राध्यायपादसङ्गतिः" इतिटीका, उत्त-

चन्द्रिका

स्पष्टत्वात् भाष्ये क्वापि तदनुक्तिः । श्रुत्यधिकरणसङ्गती त्वस्पष्टे इति ते सर्वत्र भाष्ये वक्ष्येते । एवं पूर्वतन्त्रे उपदेशातिदेशविषयत्वेन पूर्वोत्तरषट्कद्वयवदिहापि अनुव्याख्याने—

समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ।

इत्युक्तत्वात् सिद्धरूपविषयसाध्यरूपसाधनफलप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरद्विकभेदसम्भवात् तत्स्थाधिकरणानां यथायोगं द्विकसङ्गतिरूह्या ।

प्रकाशः

रत्र प्रतिनयं तत्त्रितयसङ्गत्युक्तिपरटीका च न भाष्यविरुद्धा, सङ्गतिपदं चान्तर्भावसङ्गत्यर्थकं, 'श्रुत्यधिकरणसङ्गती' इत्यत्रस्थसङ्गतिपदं चानन्तर्यसङ्गत्यर्थकमिति व्याख्यातं भवति । 'द्व्यध्याय्यां' इत्येतद्विवृणोति—**एवमिति** । 'इदमित्थं कर्तव्यं' इत्युक्तिरुपदेशः, 'तद्वदिदं कर्तव्यं' इत्यतिदेशः, तदुभयप्रमाणकत्वाद्धर्मस्य द्वैराश्येन यथा षट्कद्वयव्यवस्था तथेत्यर्थः । **इत्युक्तत्वादिति** ।

सञ्जाते वस्तुनिर्णये ।

किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः ॥

इत्युपासनापादे उक्तत्वादित्यर्थः । **तत्स्थेति** । सिद्धरूपविषयभूतब्रह्मप्रतिपादकत्वेनैकीभूतपूर्वाध्यायद्वयस्थानां यथायोगं साक्षात्परम्परया वा तादृशवस्तुप्रतिपादनेन तत्रान्तर्भावो ध्येयः, तथा साधनफललक्षणसाध्यरूपैकार्थत्वेनैकीभूतोत्तराध्यायद्वयस्थानां यथायोगं तादृशवस्तुबोधनेन तत्र सङ्गतिर्ध्येयेत्यर्थः । 'त्रिपाद्यां' इत्येतत्सदृष्टान्तं वि-

चन्द्रिका

एवं पूर्वतन्त्रेऽविनियोगसमुत्थाप्रामाण्यनिरासकत्वेन द्वितीयादिपादत्रयस्यैकार्थत्वेन त्रिपादीत्ववदिहाप्यनुव्याख्याने—

महासमन्वये तस्मिन् नाधिकारोऽखिलस्य हि ।

इत्युक्तत्वेन चतुर्थपादस्यासर्वाधिकारिकतया आद्यादिपादत्रयस्य सर्वाधिकारिकत्वेन त्रिपादीत्वसम्भवात् तत्स्थाधिकरणानां तत्सङ्गतिः, तथाऽऽद्यपादद्वयस्यान्यत्रप्रसिद्धविषयत्वेन द्विपादीत्वसम्भवात्तत्स्थाधिकरणानां तत्सङ्गतिरप्यूह्या ।

प्रकाशः

वृणोति—**एवमिति** । 'तत्सङ्गतिरप्यूह्या' इत्यन्वयः । यथाऽऽद्याध्याये कृत्स्नवेदस्याद्यपादेन प्रामाण्ये सिद्धेऽप्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकभागस्य साक्षाद्धर्मबोधकत्वायोगेन धर्मबोधे विनियोगाभावादप्रामाण्यमाशङ्क्यार्थवादस्य स्तावकत्वेन, मन्त्राणां स्मारकत्वेन, नामधेयस्य धात्वर्थावच्छेदकतया धर्मबोधे विनियोगात् प्रामाण्यमित्यर्थवादस्मृतिनामधेयरूपपादत्रयस्यैकार्थत्वेन त्रिपादीत्वं, तथाऽत्रापीत्यर्थः । यद्यपि स्मृतिपादे न वेदभागप्रामाण्योक्तिः, तथाऽपि तत्प्रामाण्यार्थमेव स्मृतिप्रामाण्यनिरूपणाद्वा, धर्मप्रमाणचिन्ताधिकारात् स्मृत्यादीनामपि धर्मे प्रामाण्यमुच्यत इति वा, त्रिपाद्यन्तर्भावोक्तेरिति भावः । **तत्स्थेति** । त्रिपादीस्थेत्यर्थः । 'द्विपाद्यां' इत्येतद्विवृणोति—**तथेति** । एवमन्तर्भावसङ्गतिमनेकधा निरूप्यानन्त-

चन्द्रिका

आक्षेपिक्यातिदेशिक्यावुपोद्घातापवादते ।
प्रसङ्गश्चेत्यादिरूपा सा चानन्तर्यलक्षणा ॥

आनन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिः आक्षेपिकी, आतिदेशिकी, औपोद्घातिकी, आपवादिकी, प्रासङ्गिकी इत्यादिरूपेण बहुविधा ।

प्रकाश

यैरूपाऽपि तथेत्याह—**आक्षेपिकीति** । व्याचष्टे—**आनन्तर्येति** । आदिपदेन प्रत्युदाहरणबुद्धिस्थानादिरूपा ग्राह्या । आसां लक्षणसङ्ग्रहस्तु—

पूर्वमाक्षिप्यते यत्र तत्र साऽऽक्षेपिकी मता ।
कृत्वाऽप्यभ्यधिकाशङ्कां पूर्वमेवातिदिश्यते ॥
सङ्गतिः कथिता सद्भिः का चित्तत्रातिदेशिकी ।
चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते ॥
पूर्वसिद्धान्ततो यत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते ।
तत्राऽऽपवादिकी प्रोक्ता सङ्गतिर्न्यायवेदिभिः ।
प्रसङ्गाच्चिन्त्यते यत्र तत्र प्रासङ्गिकी मता ।
पूर्वन्यायात्ययो यत्र प्रत्युदाहरणा तु सा ।
बुद्धिस्थं चिन्त्यते यत्र बुद्धिस्थानात्मिका तु सा ॥

इत्यादिस्तन्त्रचूडामण्युक्तो बोध्यः । ननु सुधायां देवताऽधिकरणसङ्गत्युक्तिप्रस्तावे "सङ्गतिस्तावत् द्विविधा भवति, अन्तर्भावलक्षणाऽऽनन्तर्यलक्षणा चेति । उत्तराऽपि षोढा भवति, प्रसङ्गोपोद्घातावसरप्रा-

चन्द्रिका

आसां स्वरूपमुत्तराधिकरणेषु व्यक्तं भविष्यति। अत्राधिकरणे टीकायां पादसङ्गत्यर्थं 'आनन्दमयनाम्नः' इत्यानन्दमयशब्दस्य नामत्वमुक्तम्। तत्र केचिदुद्भिदग्निहोत्रादिशब्दानामिव आनन्दमयादिशब्दानां यौगिकत्वेऽपि पूर्वपक्षेऽपि कोशादिनामत्वम् , सन्ति ह्यन्वर्था अपि संज्ञा इत्याहुः। तन्न, अत्राभिप्रेतस्य रूढत्वरूपनामत्वस्य यौगिकेऽनुपपत्तेः। अन्ये त्वानन्दमयादिशब्दाः कोशेषु रूढाः, "आनन्दमया मे शुद्ध्यन्ताम्" इत्यादौ कोशेषु प्रयोगबाहुल्यादित्याहुः। तदपि न, पूर्वपक्षे वि-

प्रकाशः

न्निकारणकार्यत्वैककार्यत्वभेदात्" इत्येवं षाड्विध्योक्तेः कथमेवमुक्तिरिति चेत्, आक्षेपिक्यादेरेककार्यत्वादिरूपसङ्गतावन्तर्भावेन राशीकरणेन षाड्विध्योक्त्युपपत्तेरविरोध ऊह्यः। **आसामिति**। स्वरूपकीर्तनपूर्वकं तत्रतत्रोदाहरणनिष्ठतया सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। एवं द्विविधां सङ्गतिं निरूप्यास्याधिकरणस्य टीकोक्तं पादान्तर्भावमनुपपत्तिनिरासेन साधयितुमाह—**अत्राधिकरण इति**। तत्र योगरूढत्वेन नामत्वं वक्तुं केवलयौगिकत्वं केवलरूढत्वं वाऽनूद्य निराह—**तत्र केचिदिति, अन्ये त्विति च। उद्भिदिति**। आद्ये चतुर्थपादे "अपि वा नामधेयं स्यात्" इत्याद्यनये "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्युदाहृत्योद्भिच्छब्दः किं गुणवाच्युत कर्मनामेति सन्देहे, व्रीह्यादिशब्दवत् क्वचिद्द्रव्यभावेऽपि खनित्रादावूर्ध्वं

चन्द्रिका

कारे सिद्धान्ते च प्राचुर्ये यौगिकत्वेन केवलरूढत्वायोगात् । अपरे तु आनन्दमयादिशब्दा योगरूढाः । एवञ्च यान्यापातनो रूढा न्येव तानि नामानीति पक्षे आनन्दमयादेर्नामत्वाभावेपि, यान्यापातनोरूढानि तानि नामानि, यानि तु यौगिकानि तानि लि·

प्रकाशः

भिनत्तीत्यवयवशक्तियोगात्प्रवृत्तयौपयिकत्वेन साफल्याच्च ज्योतिष्टोमे फलाय खनित्रादिरूपगुणविधिः, गुणविशिष्टकर्मान्तरविधिर्वेति प्राप्ते, पदश्रुत्या धात्वर्थविधिसम्भवे वाक्येन गुणविध्ययोगान्मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन कर्मान्तरविध्ययोगाच्च फलोद्देसाधनतया कर्मण्यवयवशक्तिसम्भवेन नामत्वमिति सिद्धान्तितम् । तथा तत्रैव तृतीयेऽधिकरणे "अग्निहोत्रं जुहोति" "आघारमाघारयति" इत्यग्निहोत्रशब्दः आघारशब्दश्च किमग्न्याख्यदेवतादिरूपगुणवचनः किं वा कर्मनामेति संशये, अग्निशब्दस्य प्रसिद्धतया अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिणा मत्वर्थलाभेन लक्षणानापत्तेर्नामत्वे देवतालाभे नामरूपत्वादुपसर्जनाग्निविशिष्टहोमविधिरिति प्राप्ते, श्रुत्या धात्वर्थविधिसम्भवे वाक्यार्थविध्ययोगात् "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहा" इति मन्त्रवर्णादग्निप्राप्तेः कर्मनामैवाग्निहोत्रपदमिति सिद्धान्तितम् । एवमाघारशब्देऽपि ध्येयम् । तत्र यथोद्भिदादिशब्दानां यौगिकत्वेऽपि कर्मनामत्वं तथेत्यर्थः । योगरूढत्वेऽपि नामत्वमुपेत्य प्रकारान्तरेण सङ्गतिसम्भवं निराह—**अपरे त्विति** ।

चन्द्रिका

ङ्गानीति पक्षे, आनन्दमयादिशब्दानामुभयात्मकत्वम् । एवञ्च यथा "स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः" इत्यत्र स्मृतिविरोधपरिहारस्य चतुर्विधविरोधपरिहारात्मकत्वेन एकैकविरोधपरिहारपरेषु पादेष्वसङ्गतेः पूर्वं पश्चाद्वा कर्तव्यत्वे प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्वं निवेशः, तथाऽस्योभयसमन्वयपरत्वेन पादद्वये असङ्गतेः पूर्वम्पश्चाद्वा कर्तव्यत्वे पूर्वं निवेश इत्याहुः । तन्न, वक्ष्यमाणरीत्या दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तत्तत्पादसंगतिसम्भवे तद्बहिर्भावायोगात् । तस्मादानन्दमयादीनामुक्तरीत्या उभयात्मकत्वात्पादद्वयसंगतिसम्भवेन इहापि विचारसम्भवात् , प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्चाऽऽद्यपादे तत्समन्वयः, यथा स्मृतिविरोधपरिहारस्याद्यपादे निवेशः तद्वत् । या-

प्रकाशः

चतुर्विधेति । "पाशुपतादिस्मृतीनां समयरूपत्वेन स्वोक्तार्थे सम्मतित्वेन श्रुतियुक्तिकथनेन च चतुस्स्वरूपत्वात्" इत्यादिना वक्ष्यमाणदिशेति भावः । **अस्येति** । अस्याधिकरणस्य नामलिङ्गोभयसमन्वयपरत्वेनेत्यर्थः । 'वक्ष्यमाणरीत्या' इत्युक्तं । तदाह—**तस्मादिति** । उक्तरीत्या पक्षत्रयासम्भवादित्यर्थः । इहापि' नामपादेऽपि । अत्रैव विचारे हेतुमाह—**प्रथमेति** । **यथेति** । तथैव तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एतेनास्मिन् पक्षे नामत्वस्यापि सत्वाट्टीकायां नामत्वोक्तिस्तत्त्वप्रदीपे लिङ्गत्वोक्तिश्च युक्ता, टीकोक्तसङ्गतिश्चोक्तरूपेण व्याख्येयेति भावः ।

चन्द्रिका

न्यापाततो रूढिरहितानि तानि लिङ्गानि, यानि तु तद्विपरीता-न्यापाततो रूढानि योगरूढानि वा तानि नामानीति पक्षे आनन्दमयादिशब्दानां नामत्वैव। तत्त्वप्रदीपे तु "आनन्दमयाधि-करणे लिङ्गविचारात्" इति आनन्दमयादेर्लिङ्गत्वमेवोक्तम्। तदनु-सारेण 'आनन्दमयनाम्नः' इति टीकायामानन्दमयनामशब्दः आनन्दादि-नामपरो वा योज्यः। तथा चानन्दादिनामसमन्वयस्यापीह समर्थ-नात् फलतः पादसङ्गतिः। यथा पूर्वतन्त्रे पौर्णमास्यधिकरणस्य मुखतो विद्वद्वाक्यमनुवादकमिति व्युत्पादकत्वेऽपि, करणेतिकर्तव्य-ताभेदस्य फलितत्वेन फलतो भेदलक्षणसङ्गतिः,

प्रकाशः

नामत्वैवेति। तथा च टीकायां केवलनामत्वोक्तिर्युक्ता, सङ्गतिश्च सुलभेति भावः। **योज्य इति**। "आनन्दमयनाम हि" इत्यनुव्या-ख्यानमपि यौगिकनामाभिप्रायं व्याख्येयमिति भावः। "आनन्दा-दिगुणवाचिनामानन्दमयादिगुणिवाचिनां च शब्दानां समन्वयसि-द्ध्यर्थमानन्दमयाधिकरणे लिङ्गविचारात्" इति तत्त्वप्रदीपोक्तामेव सङ्गतिमाह—**तथा चेति**। **यथेति**। उक्तमधिकरणशरीरमाद्यसूत्रे। अस्याधिकरणस्य रूपालाभेन स्वतन्त्रयागविधायकत्वासम्भवादाग्नेया-दित्रिकत्रिकानुवादकं विद्वद्वाक्यमिति मुखतो व्युत्पादनार्थत्वेऽपि, षड्यागाः करणं समिदादयस्त्वितिकर्तव्यतेति भेदस्य फलतो लाभात् यथा कर्मभेदपराध्यायान्तर्भावः, तथाऽत्रापि नामसमन्वयस्य

चन्द्रिका

यथा चात्रैव शास्त्रे "असदिति चेत्" इत्यधिकरणस्य मुखतः श्रुत्यविरोधव्युत्पादकत्वेऽपि फलतो युक्तयविरोधव्युत्पादकत्वाद्युक्तिपादसङ्गतिः,

प्रकाशः

फलतो लाभादत्रान्तर्भाव इत्यर्थः। अत्र कश्चिदभ्यासप्रमाणापन्नभेदापवादकतया मुखतएव सङ्गतिसम्भवात् कथं फलतः सङ्गत्युक्तिः, सापवादकस्यैव भेदशेषप्रयुक्तयादेस्तत्तदध्यायार्थत्वात्। अन्यथा तत्र तत्र "इष्टयर्थमग्रयाधेयम्" "पदकर्माप्रयोजकम्" इत्याद्यधिकरणानामसङ्गत्यापत्तेः। कथं चानेनाधिकरणेन करणेतिकर्तव्यताभेदसिद्धयपन्यासः, तस्याग्नेयादिवाक्येषु द्रव्यदेवताद्यनेकगुणरूपगुणप्रमाणाधीनत्वात् *। किं त्वाग्नेयादीनां समिदादीनां चाङ्गाङ्गिभावो लभ्यते। न चायमेवाध्यायार्थः, तृतीयाभेदापत्तेरिति, तन्न, फलतो लभ्यायाः साक्षाल्लक्षणप्रतिपाद्यविषयायाः सङ्गतेरभ्यर्हितायाः सम्भवे, आपवादिक्यास्तस्या अनादरणीयत्वादित्याशयात्। करणेतिकर्तव्यताभावस्य भेदव्याप्ततया तदभिप्रायेण भेदफलत्वोक्तेश्चेत्याद्यूह्यम्। **यथा चेति।** युक्तिपादे "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" इति नये जगत्कारणत्वं विष्णोर्युक्तमयुक्तं वेति संशये, "यतो वाइमानि भूतानि" इत्यादिकारणत्वश्रुतेः, कारणं प्रलये असत् वस्तुत्वात् कार्यवदित्यनुमानयुक्तया "असदेवेदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुत्या असत्कारणत्ववादिन्या विरुद्धत्वादयुक्तमिति प्राप्ते, असतो निषेधैकरूपस्य कर्तृत्वोपयोगिज्ञानादेरयोगेन "असदेव" इति श्रुतेः

* 'प्रधानाधीनत्वात्' इति च पाठः।

चन्द्रिका

यथा चान्तरधिकरणस्य मुखतो लिङ्गसमन्वयव्युत्पादकत्वेऽपि फलतो नामसमन्वयव्युत्पादकत्वान्नामपादसंगतिः, तद्वत् । यद्यप्यानन्दादिनामसमन्वये उक्ते आनन्दमयादिलिङ्गसमन्वयोऽप्यर्थात्सेत्स्यति, पादसंगतिश्च स्वरसा भवति । तथाऽप्यानन्दमयोदाहरणे विकारशब्दादिपूर्वपक्षबीजस्य "तद्योगं" इत्यादिसिद्धान्तहेतोश्च सत्त्वाल्लिङ्गस्य मुखतः कीर्तनमिति । इह समन्वयसूत्रप्रतिज्ञातसमन्वयहेतौ वाच्यत्वे

प्रकाशः

"सदेव" इत्याद्यनेकश्रुतिविरोधेन च विष्णुपरत्वादनुमानस्य निर्मूलत्वाद्युक्तं कारणत्वमिति । तत्र यथा पूर्वपक्षिणा स्वोक्तानुमानमूलतयोदाहृतश्रुत्यविरोधे मुखतो व्युत्पादिते युक्त्यविरोधः फलिष्यतीति, तद्विचारस्य युक्त्यविरोधपादेऽन्तर्भावो न तु श्रुत्यविरोधपादे, तथेहापीत्यर्थः । उक्तं च तत्र भाष्ये—"अर्थाद्युक्तिविरोधो निराक्रियते" इति । अन्तरङ्गदृष्टान्तमाह—**यथा चान्तरिति** । स्पष्टमेतदुत्तरत्र । लिङ्गसमन्वयपक्षमाक्षिप्याह—**यद्यपीति** । 'शब्दादि' इत्यादिपदेन पुच्छब्रह्मत्वादि ग्राह्यम् । **तद्योगमिति** । 'अस्मिन्' प्रकरणे, 'अस्य' हिरण्यगर्भादिजीवस्य, 'तद्योगं' तेनानन्दमयेन सम्बन्धं, "एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" इत्यादिश्रुतिः शास्तीत्युक्तानन्दमययोगादिहेतोरित्यर्थः । 'इत्यादि' इत्यादिपदेन हेतुव्यपदेशादि । अस्य नयस्य पूर्वानन्तर्यरूपसङ्गतिं वक्तुमस्याध्यायस्य समन्वयसूत्रेणागतार्थत्वमाह—**इहेति** ।

चन्द्रिका

ईक्षत्यधिकरणेनोक्ते अध्यायशेषेण प्रतिज्ञातसमन्वय उपपादनीयः। तत्रान्तराद्यधिकरणानामानन्दमयानन्तर्ये हेतोर्वक्ष्यमाणत्वात्सर्वापेक्षितानन्दप्रदोपासनाविषयपूर्णानन्दत्वरूपमहागुणस्य प्रथमं वक्तव्यत्वाच्चानन्तरसङ्गतिः।

प्रकाशः

उपपादनीय इति। न हि प्रपञ्चनेनोपपादनं विना "समन्वयात्" इति प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति भावः। तर्हि तदानन्तर्यमेव स्यादित्यत उक्तं—**समन्वयहेताविति।** "तदभावे कुतोऽन्वयः" इत्युक्तरीत्या ब्रह्मणि शब्दानां शक्त्यभावे वचनवृत्तेरेवाभावापातेन तत्र समन्वयप्रतिज्ञैवायुक्ता, यस्या उपपादनं स्यात्,

सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुना ।

इत्यादेः। तथा चेक्षतिनये वाच्यत्वोक्त्या सम्भावितस्य समन्वयस्योपपादनमनन्तरप्राप्तमित्यर्थः। एतेन "अथ ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे" इत्यादिटीका व्याख्याता। अनेन समन्वयसूत्रस्य अस्य च प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावरूपसङ्गतिरुक्ता भवति। सुधारीत्या शेषपदोक्तिः। एवमध्यायस्यारब्धव्यत्वे सिद्धेऽस्य नयस्येतरस्मात् प्राथम्ये हेतुद्वयमाह—**तत्रेति। सर्वापेक्षितेति।** अयं च हेतुः—

तत्रानन्दादयो गुणाः ।
ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥

इत्युपासनादीयानुव्याख्यानव्याख्याऽवसरे सुधायां "अत्र आनन्द-

चन्द्रिका

यद्वा ईक्षत्यधिकरणोक्त आत्मशब्दात् गौणत्वनिरासो न युक्तः, अब्रह्मणि गौणात्मन्यानन्दमये "एतमानन्दमयमात्मानम्" इति तच्छ्रवणात् । तथा ब्रह्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेशो वा, "पूर्णमेवावशिष्यते" इति पूर्णस्य ब्रह्मणः स्वाप्ययो वा न युक्तः, ब्रह्मण आनन्दमयावयवत्वे अवयविनं विहायावयवनिष्ठायाः प्राप्यताया अवयवपूर्णतायाश्चायोगात् । तथा ब्रह्मणो जिज्ञास्यतायां कारणतायां च यद्गतिसामान्यमुक्तम्, तदयुक्तम्, ब्रह्म प्रत्यवयविनः आनन्दमयस्य "सोऽकामयत बहु स्याम्" इत्यादिना कारणत्वावगतेः, कारणस्यैव जि-

प्रकाशः

मयाधिकरणस्याद्यत्वे हेतुं सूचयन्नाह" इत्यवतार्य, "सर्वेषु हि शुभेषु मूर्धाभिषिक्ता आनन्दविज्ञानादयः । अतो माङ्गलिक आचार्यैस्तच्छब्दसमन्वयमादावाह" इत्युक्तत्वाल्लब्धः । तत्रैव सुधायां—"उत्तराधिकरणेष्वप्येवं क्रमनिमित्तादिकं स्वयमूहनीयं" इत्युक्तेः पूर्वेणास्य सङ्गत्यन्तरं स्वयमुत्प्रेक्ष्याह—**यद्वेति** । **गौणत्वेति** । 'ईक्षणीयस्य' इति शेषः । **जिज्ञास्यतायामिति** । यद्यपि कारणतायामेव सर्वशाखानामैकमत्यरूपं गतिसामान्यमुक्तं टीकायां, तथाऽपि तस्य जिज्ञासापर्यन्तत्वात् 'जिज्ञास्यतायां' इत्युक्तम् । एतच्च जिज्ञासासूत्रस्याप्याक्षेपायोक्तम् । **ब्रह्म प्रतीति** । पुच्छत्वेनोक्त-

चन्द्रिका

ज्ञास्यत्वनियमादिति पूर्वोक्ताक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेराक्षेपिकी सङ्गतिः।

भाष्ये तु, विप्रकीर्णनानाशाखास्थवाक्यनिर्णायकेष्वन्यथाऽपि क्रमहेतोरुत्प्रेक्षासम्भवेन नियतपूर्वापरीभावहेतुविशेषशून्येषु चाधिकरणेषु वाचः क्रमवृत्तित्वेन क्रमे सिद्धे, येन केन चित् पूर्वाधिकरणेनाक्षेपादिरूपा सङ्गतिरेवापेक्षिता, तावन्मात्रेण चिन्तायाः साफल्यसिद्धेः, न त्वव्यवहितपूर्वेणेति भावेनानन्तरसङ्गत्यनुक्तिः। अतएवात्र "जिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम्" इति भाष्ये जिज्ञासासूत्रेणैव सङ्गतिर्दर्शिता। उत्तरत्र चाऽऽकाशाद्यधिकरणेषु "कोह्येवान्यात्" इत्यादिभाष्ये आनन्दमयाद्यधिकरणैरेव सङ्गतिर्दर्शयिष्यते। यद्वा—अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिः स्फुटत्वाच्छिष्यैरेवोह्येति भावेन भाष्ये तदनुक्तिः। तदुक्तं सुधायां "उत्तराधिकर-

प्रकाशः

ब्रह्मरूपावयवं प्रतीत्यर्थः। **पूर्वोक्तेति**। गौणसूत्रेण तन्निष्ठसूत्रेण वा स्वाप्ययसूत्रेण वा गतिसूत्रेण वोक्तस्याक्षेपेणेत्यर्थः। भाष्ये एवमनुक्तौ व्यवहितेनोक्तौ च बीजमाह—**भाष्ये त्विति**। हेतुविशेषशून्यत्वे हेतुः—**विप्रकीर्णेत्यादि**। **पूर्वेति**। व्यवहितेनाव्यवहितेन वेत्यर्थः। 'सङ्गतिरेव' इत्येवकारार्थमाह—**न त्विति**। **अतएवेति**। निरन्तरसङ्गतिनियमाभावादेवेत्यर्थः। **ऊह्येतीति**। सा च प्रागूहित्वा प्रदर्शितेति भावः। **तदुक्तमिति**। उपासनापादे—

विष्णुमेव परं ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः।

चन्द्रिका

णेष्वप्येवं क्रमनिमित्तादिकं स्वयमूहनीयम्" इति। "जिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तम्" इति भाष्येण तु चिन्ताफलमात्रमुक्तम्। यद्वा—उक्तास्सङ्गतयो भाष्ये आत्मशब्दादियुक्तमहागुणवाचकानन्दमयशब्दोदाहरणात् जिज्ञासासूत्राक्षेपेणैव तन्निष्ठसूत्रस्याऽऽक्षिप्तत्वाच्च सूचिता इति तदनुक्तिः। इह गुणिसामान्यवाचकाः आनन्दमयादिशब्दाः उदाहरणम्।

प्रकाशः

इत्येतद्व्याख्याऽवसर इत्यर्थः। **चिन्तेति**। अत्र क्रियमाणविचारस्य फलमात्रमुक्तं, न तु सङ्गतिरप्यभिमता, येनाव्यवहितेन सङ्गत्यूहनं विरुध्येत। "का पूर्वसङ्गतिः" इति टीकास्थसङ्गतिपदं च फलपरमिति भावः। **उक्ता इति**। आक्षेपबहुत्वात् बहुवचनम्। आदिपदेन कारणत्वमोक्षोपदेशादेर्ग्रहः। **महागुणेति**। आनन्दरूपमहागुणेत्यर्थः। एतच्चाद्यसङ्गतिसूचकम्। **तन्निष्ठेति**। जिज्ञास्यत्वाभावे तज्ज्ञानान्मोक्षस्याप्ययोगादिति भावः। टीकायां "आनन्दमयो विषयः" इत्युक्तम्। तदुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे—**इहेति**। शतक्रत्वादिशब्दैरिवानन्दमयविज्ञानमयादिशब्दैर्धर्मिविशेषाप्रतीतेः 'गुणिसामान्य' इत्युक्तम्। तर्ह्यन्यत्रप्रसिद्धता न स्यादिति चेन्न, "मयट्प्रत्ययादिना ब्रह्मणोन्यत्प्रत्याययन्तीति भवन्त्यन्यत्र प्रसिद्धाः" इति सुधायामेवोक्तेरित्याशयात्। नन्वेवमन्यसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धत्वे द्वितीयपादे निवेशः स्यात्। न च पृथक्पदसाहित्येनैव तत्र तथात्वमिति

चन्द्रिका

तेषां समन्वये सिद्धे मनोमयादावुदाहृतश्लोकस्थानां गुणवाचिनां "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इत्यानन्दादिशब्दानामपि समन्वयः सिध्यति । तदुक्तमनुव्याख्याने—

शब्दानां प्रथमे पादे गुणिसामान्यवाचिनाम् ।
गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् ॥

इति । अत्रानन्दमयः किं चतुर्मुखादिः किं वा विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं "असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यानन्दमये श्रुतब्रह्मशब्दः

प्रकाशः

वाच्यं, 'गुहां' इत्यत्र चन्द्रिकायां "पिबन्ताविति प्रत्ययश्रुति बलादन्यत्रप्रसिद्ध" इत्युक्तेरिति चेन्न, लोकतोन्यत्रप्रसिद्धत्व-माद्यपादोपाधिरन्यसाहित्येन तथात्वं द्वितीयपादोपाधिरित्य-नुक्तेः । किन्तु नामत्वादिकम् । तच्च नामत्वमानन्दमयेऽप्यस्ति । अतएव 'गुहां' इत्यत्र टीकायां "लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्य" इ-त्युक्तम् । चन्द्रिकायान्तु तथैव प्रक्रमात्सति सम्भवे त्यागायोगात् उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वाच्चान्यसाहाय्यमुक्तम् । **तेषामिति** । एतेन—'गुणवाचिनां' इत्यनुव्याख्यानं तत्सुधावाक्यं च फला-भिप्रायं व्याख्येयमित्युक्तं भवति । तेनाभ्यासहेतुव्यपदेशादिहेतूना-मानन्दमयादिसामानाधिकरण्येन तदसामानाधिकरण्येऽपि न दोषइति भावः । उपलक्षणत्वेन टीकाव्याख्याने बीजमाह—**तदुक्तमिति** । संशयटीकां व्यनक्ति—**अत्रेति** । सूत्रे अन्योपलक्षणत्वेनानन्दमय-स्यैवोक्तेष्टीकानुरोधेनेतरोपलक्षणत्वेनात्राप्येकस्यैवोक्तिरिति बोध्यम् । आदिपदेन चेतनाचेतनप्रकृत्योर्जीवसमुदायादेश्च ग्रहः । **असद्ब्रह्मे-**

चन्द्रिका

किं जघन्यवृत्तिः उत मुख्यवृत्तिरिति । तदर्थं मयट्प्रत्ययः किं ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वविरोधी उत नेति । तदर्थं मयट् किं विकारार्थः किं वा प्राचुर्यार्थः इति । प्राचुर्यार्थत्वेऽपि प्राचुर्यं किं समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वेनैव भवति, किं वा व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वेनापीति । आद्ये ब्रह्मणि विजातीयस्य दुःखस्य अल्पस्याप्यभावादानन्दप्राचुर्यायोगः । द्वितीये तु जीवगतस्य सुखस्याल्पत्वात् ब्रह्मण्यानन्दप्राचुर्यसम्भवः । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्भाष्यादावेव व्यक्तत्वात्सूत्रे परमतस्यैव पूर्वपक्षितत्वेन परमततन्निरासयोरेवेह

प्रकाशः

तीति । ब्रह्मशब्दः पुच्छएव श्रुतो न त्वानन्दमय इत्यस्य निरसिष्यमाणत्वात्सिद्धवन्निर्देशः कृतः । **मयडिति** । यद्यप्यत्र "अन्योऽन्तर आत्मा" इत्यन्यान्तरशब्दौ, "तस्यैष एव शारीर अत्मा" इति शरीरशरीरिभाव इत्यादिकमपि विरोधि न वेति शक्यं वक्तुम् । तथाऽपि "विकारशब्दात्" इति सूत्रे तस्य कण्ठत उक्तत्वादितरस्योपलक्षणत्वेनोपादानादेवमुक्तम् । विशेषविवक्षया वा तन्मात्रोक्तिरित्यदोषः । **व्यधिकरणेति** । भिन्नाधिकरणेत्यर्थः । अस्पष्टभागे फलफलिभावं व्यनक्ति—**आद्यइति** । तथा च मयटो विकारार्थत्वेन ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वादानन्दमयो न ब्रह्मेति पूर्वपक्षे फलं, प्राचुर्यार्थत्वसम्भवे तु बाधकाभावेन ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वादानन्दमयो ब्रह्मेति सिद्धान्ते फलं स्पष्टमिति भावः । **परमतस्येति** ।

चन्द्रिका

पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपतया पृथक्त्वयोरभावाच्च न तौ पृथगुच्येते। यद्यपि जिज्ञासासूत्रे "तद्विजिज्ञासस्व" इतिवाक्यस्थब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्तौ यौगिकत्वेन जीवाद्भेदकतोक्ता, जन्मादिसूत्रे च तस्मिन्नेव वाक्ये कारणत्वादिना रूढिं बाधित्वा योगः स्थापितः। तथाऽप्यानन्दमयवाक्ये रूढौ बाधकाभावात्, प्रत्युत विकारशब्दादेस्तत्साधकस्यैव च भावात् पूर्वपक्षोदयइति द्रष्टव्यम्।

प्रकाशः

यद्यपि परमते पञ्चानां कोशत्वं, पूर्वपक्षे तु चतुर्मुखादित्वम्। तथाऽप्यब्रह्मत्वसाम्यात्कोशत्वस्याप्यभिमतत्वाद्वा एवमुक्तम्। उक्तं च टीकायां—"यस्त्वन्नमयादिपञ्चानामब्रह्मतां ब्रूते, स तु सूत्रकारेणैव पूर्वपक्षीकृत इति न तत्पक्षं प्रत्याक्षिपद्भाष्यकारः" इति। **पृथगिति**। परमतानुवादतन्निरासाभ्यां तावुच्येते इत्यर्थः। पूर्वपक्षानुदयमाशङ्कते—**यद्यपीति**।

पुनश्च प्रापकाद्धेतोः तत्राधिकरणान्तरम्।

इत्यनुव्याख्यानोक्तं समाधिमाह—**तथाऽपीति**। इतः परं 'अत्र' इत्यादिना 'अन्ये तु' इत्यन्तं सूत्राणामक्षरार्थस्वारस्यचिन्ता क्रमचिन्ता च क्रियतइति ध्येयम्। तत्राद्यसूत्रे प्रतिज्ञाभागचिन्ता तावदारभ्यते—**अत्रेति**। नन्वत्रानन्दमयादिशब्दा उदाहरणमित्युक्तं, तन्न युक्तं, सूत्रे एकस्यैवोपादानात्। यदि च—

उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम्।

चन्द्रिका

अत्र श्रुतावन्नमयस्यादित्वेऽपि सूत्रे आनन्दमयस्येतरोपलक्षकत्वेनोपादानं युक्तम्, तत्र जिज्ञासासूत्राक्षेपकस्यावयवत्वादिपूर्वपक्षहेतोः सत्त्वात्। यथा चित्राज्याधिकरणे "आज्यैस्स्तुवते" इत्युक्तोत्पत्तिवाक्यमुपेक्ष्य वाक्यभेदरूपसिद्धान्तहेतोः सत्त्वात् "पञ्चदशान्याज्यानि" इति गुणवाक्योदाहरणम्, तद्वत्।

प्रकाशः

सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये ॥

इत्यनुव्याख्यानानुरोधेनोपलक्षणत्वमुच्यते, तदाऽपि प्राथम्यादल्पाक्षरत्वाच्च 'अन्नमयः' इत्येवोच्येतेत्याशङ्क्य,

आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तितः।
समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयनाम हि ॥

इत्यनुव्याख्यानोक्तं परिहारमाह—**श्रुताविति**। 'तत्र' आनन्दमये आनन्दमयासाधारणपूर्वपक्षहेतोरधिकस्य सत्त्वादित्यर्थः। आदिपदान्मयडादेः साधारणस्य ग्रहः। उपलक्षणमेतत्, हेतुव्यपदेशरूपसिद्धान्तहेतोश्चाधिकस्य तत्र सत्त्वात्, "सर्वापेक्षितानन्दप्रद" इत्यादिना प्रागुक्तसङ्गतिसूचनार्थत्वाच्चेत्यपि ध्येयम्। अतएव वक्ष्यमाणदृष्टान्तस्यानानुगुण्यशङ्कालेशोऽपि नेति। एतेन "अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मतां किं नासूत्रयदिति चेत्, सूत्रस्याल्पाक्षरत्वादेव। आदिमत्वेऽप्यन्नमयादीनामानन्दमयस्य सङ्गतत्वेन ग्रहणम्" इति टीका व्याख्याता। **यथेति**। आद्ये चतुर्थपादे "यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधा-

प्रकाशः

नतोऽभिसम्बन्धः" इति तृतीयेऽधिकरणे "पञ्चदशान्याज्यानि" इत्यत्राज्यशब्दः किं घृतरूपगुणवाची किं वा स्तोत्रनामेति संशये, रूढत्वेनोद्भिदादियौगिकशब्दवन्नामत्वायोगात् सङ्ख्याविशिष्टाज्यविधौ वाक्यभेदाभावादाज्यशब्दोऽवान्तरप्रकरणेन स्तोत्रे गुणविधिरिति प्राप्ते, समासाभावेन सङ्ख्याविशिष्टद्रव्याप्रतीतेरुभयविधानावश्यम्भावेन वाक्यभेदापरिहारात्, आज्यानुवादेन सङ्ख्यामात्रस्य विधेयत्वात् "आज्यैः स्तुवते" इत्युत्पत्तिवाक्ये धात्वर्थसामानाधिकरण्येन निर्देशात्, "यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्" इति वाक्यशेषे अन्वाख्यानाच्चाज्यशब्दः स्तोत्रनामेति सिद्धान्तितम्। एवं "चित्रया यजेत पशुकामः" इत्यत्रापि चित्राशब्दः किं चित्रत्वस्त्रीत्वगुणविधिपरः किं वा कर्मनामेति संशये, पूर्ववत्पूर्वोत्तरपक्षौ बोध्यौ। तत्र "आज्यैः स्तुवते" इत्युत्पत्तिवाक्ये गुणविधिपक्षे द्रव्यक्रिययोरुभयोरुपादानेऽपि कारकविशिष्टक्रियाविध्युपपत्तेः, चित्रावाक्यसाधारणस्य वाक्यभेदरूपस्य सिद्धान्तहेतोरनवतारात् तद्वाक्यमुपेक्ष्य गुणवाक्ये समासाभावेन विशिष्टद्रव्यविध्ययोगादुक्तरूपासिद्धान्तहेतुसत्त्वा तदुपजीवनेनैवोत्पत्तिवाक्यस्थाज्यशब्दस्य स्तोत्रनामत्वनिर्वाहाद्यथा तदेवोदाहृतं, 'तद्वदत्रापि युक्तम्' इति पूर्वेणान्वयः। अत्र कश्चिदाह—विषमोऽयमुपन्यासः। तत्रोत्पत्तिवाक्योदाहरणे सिद्धान्तोन्मेषहेतुरेव नेति गुणवाक्योदाहरणं युक्तम्। इह तु मयडादेर्हेत्वन्तरस्यापि भावेन प्रथमातिक्रमेण चरमोदाहरणमयुक्त-

चन्द्रिका

अत्र ब्रह्मशब्दाभ्यासो यद्यपि सूत्रोदाहृतमानन्दमयं प्रति श्रुत्योदाहृते श्लोके

असद्ब्रह्मेति वेद चेत् आस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ।

इति, तथा विज्ञानमयेऽपि,

विज्ञानं देवास्सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ॥

इत्यस्ति । न च "असत्" इति श्लोक आनन्दमयपुच्छविषयः, अन्नमयादीन् प्रत्युदाहृतश्लोकानामपि तदीयपुच्छविषयत्वापातात् । अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु तु "येऽन्नं ब्रह्मोपासते" "ये प्राणं ब्रह्मो

प्रकाशः

मिति, तन्न, हेतुसद्भावमात्रएव दृष्टान्तत्वात् । उत्पत्तिवाक्ये नामत्वहेतोरलाक्षणिकत्वस्यान्वाख्यानस्य च सत्वाच्च । आनन्दमय इवावयवत्वरूपप्रबलहेतोरन्नमयादावभावाच्च । नन्वन्नमयेऽपि "ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषः स वा एषपुरुषोऽन्नरसमयः" इति देहपरामर्शः, "तस्येदमेव शिरः" इति प्रत्यक्षनिर्देशश्चान्नमये पूर्वपक्षहेतुरधिकोऽस्तीति चेन्न, तस्य विकारार्थोपपादकत्वेन तदन्तर्भावादिति सुधायामेवोक्तेरिति भावः । यद्येवं प्रतिज्ञाभागस्यान्नमयाद्युपलक्षकत्वं, तर्हि प्रकरणद्वये ब्रह्मशब्दाभ्याससत्त्वेपि प्रकरणत्रये तदभावात् सौत्रो हेतुर्भागासिद्ध इति शङ्कते—**अत्रेति** । 'श्रुत्या' उपनिषदा । अद्वैत्युक्तमाशङ्कते —**न चेति** । "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति पुच्छत्वेन यद्ब्रह्मोक्तं, तत्रैव "असद्ब्रह्म" इति श्लोक उच्यतइति शङ्कार्थः । **आपातादिति** । अन्यथा प्रायपाठविरोधः

चन्द्रिका

पासते" "अनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति ब्रह्मशब्दः सकृदेव श्रुतः। तथाऽपि तन्मात्रेणैव तेषां ब्रह्मता। आनन्दमयविज्ञानमययोस्त्वभ्यासोऽप्यस्तीति स सूत्रितः। अतएव भाष्ये "तथापि न त आनन्दमयशब्देनोच्यन्ते। किंतु विष्णुरेव ब्रह्मशब्दाभ्यासात्" इत्युक्त्वा "येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिब्रह्मशब्दात्" इत्येवोक्तम्। टीकायामपि "आनन्दमये ब्रह्मशब्दाभ्यासात्" इत्युक्त्वा "अन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषु तद्विषयत्वेन ब्रह्मशब्दश्रवणात्" इत्येवोक्तम्। सुधायां तु—

येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके।

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण एकविषयासकृदुक्तिलक्षणमुख्याभ्यासाभावेऽपि असकृदुक्तिमात्रमस्ति। तथा चान्नमयादिविषयत्वेन ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वाभिप्रायोऽभ्यासशब्द इत्युक्तम्। यद्वा—ब्रह्मशब्दवत् "अ-

प्रकाशः

स्यात्, तच्च परैर्नाङ्गीकृतमिति भावः। **तन्मात्रेणेति**। ब्रह्मशब्दमात्रेणेत्यर्थः। तर्हि 'ब्रह्मशब्दात्' इत्येव वाच्यमित्यत आह—**आनन्देति**। **अतएवेति**। सर्वत्रैकरूप्याभावादेवेत्यर्थः। 'ते' चतुर्मुखादयः। सुधायामैकरूप्यमेवोक्तमित्याह—**सुधायान्त्विति**। अभ्यासशब्दस्य मुख्यार्थत्वमेवोपेत्य सर्वत्रैकरूप्यं समर्थयितुं 'अभ्यासात्' इत्यस्यात्मशब्दाभ्यासादित्यभिप्रेत्य ब्रह्मवल्ल्यां भृगुवल्ल्यां चान्नमयादिसमानाधिकरणात्मशब्दानाह—**यद्वेति**। 'ब्रह्मशब्दवदात्मशब्द-

चन्द्रिका

न्योऽन्तर आत्मा" "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य" इत्यादौ ब्रह्मशब्दसमानार्थात्मशब्दसद्भावादभ्यासः। भाष्ये तु ब्रह्मशब्दपदेन ब्रह्मवाचकः शब्दो विवक्षितः। अतएव भाष्ये "परमात्मा" इति आत्मपदोपेतस्मृत्युपादानम्।

प्रकाशः

सद्भावात्' इत्यन्वयः। यद्यपि "तस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः" इति, "अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः" इत्येवंरूपेण प्राणमयादिप्रकरणोपक्रमेषु, तथा "एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" इत्यादिरूपेण ब्रह्मवल्ल्युपसंहारे, तथा "एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य" इति भृगुवल्ल्युपसंहारे च प्राणमयादिषु त्रिरात्मशब्दश्रवणमस्ति, अन्नमये तूपक्रमे आत्मपदाभावादुपसंहारयोरेव द्विरात्मपदश्रवणमिति द्वैरूप्यम्। तथाऽप्यसकृदुक्तिरूपाभ्यासस्य सत्त्वादेवमुक्तम्। ब्रह्मशब्दस्येवात्मशब्दस्यापि विष्णुत्वसाधकत्वमस्तीति ज्ञापयितुं 'ब्रह्मशब्दसमानार्थ' इत्युक्तम्। तथात्वं च भाष्ये स्पष्टमिति भावः। भाष्यविरोधं निराह—**भाष्ये त्विति। स्मृतीति।**

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते।

इति स्मृत्युपादानमित्यर्थः। नन्वेवं "येऽन्नं ब्रह्मोपासते इत्यादिब्रह्मशब्दात्" इति भाष्यमसङ्गतं, किंतु 'अन्योन्तर आत्मा इत्यादि' इत्येवोच्येतेति चेन्न, आदिपदेनास्यापि सङ्ग्रहात्, तदर्थाप

प्रकाशः

रित्यागेनास्यार्थस्योक्तत्वात् । अतएव 'ब्रह्मशब्दवत्' इत्युक्तम् । नन्वानन्दमयादेश्चतुर्मुखादिगौणात्मत्वमुपेत्य, तत्र श्रुतात्मशब्दोऽपि तस्यैवेति "यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा" इत्यादावात्मपदश्रवणादीक्षणीयो न गौण आत्मेति निरासो न युक्तइति आत्मशब्दस्य पूर्वपक्षे आक्षेपादाक्षिप्तेन कथं सिद्धान्तनिर्णयः । न चाभ्यासेन निर्णयः, गौणात्मन्येवायमात्मशब्द इति वदता तदभ्यासोऽपि गौणात्मन्येव, न तु परमात्मसाधक इति वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा "अदृश्यत्वमुखेनाऽनाक्षेपेऽदृश्यत्वेन विष्णुलिङ्गेन विष्णुरेवान्तस्स्थ इति शङ्का स्यात्" इत्यादितत्रतत्राग्रेतनचन्द्रिकावाक्यविरोधापातात् । तेनाक्षिप्तस्य सिद्धान्तासाधकत्वावगतेः । तस्मादन्यस्मादेव साधकादानन्दमयादे ब्रह्मत्वं प्रसाध्य, तत्रत्यात्मशब्दस्य परमात्मशब्दत्वं * समर्थ्य प्राक्तनाक्षेपोऽपि समाधेयइति चेन्न, भाष्योक्तब्रह्मशब्दाभ्यासस्यैव साधकत्वमभिप्रेत्यात्मशब्दमुखाक्षेपस्य दर्शितत्वात् । आत्मशब्दस्य साधकत्वे तु तन्निष्ठसूत्रादिकमाक्षेप्यम् । यद्वा—आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वात् मुख्यार्थत्यागेनामुख्यार्थग्रहणे बाधकाभावात् मयट्प्रत्ययादेः प्राचुर्याद्यर्थत्वेन बाधकानां निरसिष्यमाणत्वादित्यात्मशब्दस्य भगवत्साधकत्वस्य प्रसाध्यत्वाभिप्रायेण तस्य साधकत्वोक्तिसम्भवाच्च । अतएव भाष्ये आत्मशब्दस्य भगवच्छब्दत्वं तत्रतत्र साध्यते, अत्राप्यग्रे "न च ब्रह्मशब्दः" इत्यादिना तत्साधनम् । अतएव "कम्पनात्" इत्यत्र "यएतद्विदुः" इत्याक्षिप्तमपि लिङ्गं, तत्र टीकायां—"नन्वेवं सावकाशत्वे श्रुतिलि-

* 'परमात्मपरत्वम्' इत्यपि पाठः ।

चन्द्रिका

यद्वा—"अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्युत्तरानुवाकेऽप्यन्नमयादौ ब्रह्मशब्दसद्भावादभ्यासः। केचित्तु शाखान्तरेऽप्यन्नमयादौ ब्रह्मशब्द-

प्रकाशः

ङ्गयोः "यएतद्विदुः" इत्युक्तलिङ्गं विहाय किं लिङ्गान्तरग्रहणेन। मैवं, तदविहायैव लिङ्गान्तरस्याप्युक्तत्वात्। एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयम्" इति साधकमुक्तम्। अतएव "अन्तर उपपत्तेः" इत्यादावाक्षिप्तस्यामृतत्वादेः सिद्धान्ते हेतूकरणमित्याद्यूह्यम्। "न चान्नमयादीनामब्रह्मत्वे किञ्चिन्मानं, "येऽन्नं ब्रह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तस्माएतत्प्रोवाच, अन्नं प्राणं चक्षुःश्रोत्रं" इत्यादिना ब्रह्मशब्देनोक्तत्वाच्च" इति तैत्तिरीयभाष्यपर्यालोचनयाऽनुवाकद्वयाभिप्रायेणान्नमयादिषु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यएवाभ्यासो लभ्यत इत्याह—**यद्वेति**। ननूत्तरानुवाके अन्नप्राणशब्दाएव श्रुताः नान्नमयादय इति, कथमन्नमयादिषु स्थानद्वयेनापि तदभ्यास इति चेन्न, तदुपसंहारे "अन्नमयमुपसङ्क्रम्य" इत्यादौ मयटः श्रवणेन पूर्वत्रान्नादिशब्देऽपि तस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा अन्नमयादीन् प्रत्युदाहृतश्लोकेषु मयटोऽभावेनान्यत्वप्रसङ्गात्, श्लोकानामुक्तार्थासाङ्गत्यप्रसङ्गात्। भृगुवल्ल्याः ब्रह्मवल्ल्युक्तार्थे समाख्यारूपत्वस्याग्रे साधयिष्यमाणत्वाच्चान्नादेरन्नमयादेरेकत्वमित्यभिप्रायात्। अनुव्याख्यानापातप्राप्तं निराह—**केचित्त्विति**।

चन्द्रिका

सद्भावादभ्यासः । अत एवानुव्याख्याने—

अन्यासु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ।

इत्युक्तमित्याहुः । तन्न, शाखान्तरमादाय अभ्यासेऽतिप्रसङ्गात् । अनुव्याख्याने—

येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके ।

अन्यासु चैतद्रूपासु ॥

इति प्रतिशाखमभ्यासोक्तेश्च । न चान्नादेरब्रह्मत्वेऽपि ब्रह्मत्वेनोपा-

प्रकाशः

'एतद्रूपासु' तैत्तिरीयशाखायामिव गुणिमामान्यवाचकनामवतीषु ।

आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ।

इत्युत्तरार्धेनान्वयः । 'शाखान्तरमादाय' शाखान्तरीयब्रह्मशब्दमादाय । **प्रतिशाखमिति** । यदि तैत्तिरीयशाखास्थब्रह्मशब्दस्य शाखान्तरीयब्रह्मशब्दविवक्षयाऽभ्यासविवक्षा स्यात्तदा प्रतिशाखमभ्यासोक्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं हेतुदोषेषु प्रबलासिद्धिरूपदोषनिरासेऽपि अप्रयोजकत्वेन व्याप्तत्वासिद्धिः स्यादेव । यथा खलु "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" "योषितमग्निं ध्यायीत" इत्यादौ नामादौ ब्रह्मादित्वाभावेऽप्युपासनार्थत्वमात्रेण तदुक्तिः, तथाऽत्रापि अन्नमयादौ ब्रह्मशब्दार्थस्य विष्णुत्वाभावेऽप्यब्रह्मरूपेऽन्नमयादौ ब्रह्मत्वेन ध्यानार्थत्वेनापि तत्र ब्रह्मशब्दोक्तिसम्भवेनान्यथासिद्धेः। अत एव "येऽन्नं ब्रह्मोपासते" "ये प्राणं ब्रह्मोपासते" इत्युक्तिरित्याशङ्क्य निराह—**न चेति** ।

चन्द्रिका

सनोपपत्तिरिति शङ्क्यम्, असदुपासनाया निषेत्स्यमानत्वात्। "विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद" "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादावुपासनाया अश्रवणाच्च। "एतमानन्दमयमात्मानम्" इत्यादावुपासनाया अश्रवणेऽपि ब्रह्मशब्दसमानार्थात्मशब्दश्रवणाच्च। न च ब्रह्मशब्दोऽन्यत्र युक्तः,

प्रवृत्तिहेतुपौष्कल्याद्भाष्यकृद्भिरुदाहृतै।

श्रुतिस्मृतिशतैश्चापि ब्रह्मशब्दो हि विष्णुगः॥

प्रकाशः

अत्रान्नमयादेरेकत्वात् 'अन्नादेः' इत्युक्तम्। "न प्रतीके न हि सः" इति चतुर्थे सूत्रकृतैव निरसिष्यमाणत्वादित्यर्थः।

प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना।

प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासा ह्यनर्थदा॥

इत्याद्यनुव्याख्यानोक्तेः। उक्तं च तैत्तिरीयभाष्ये—"येऽन्यथा विदुस्तेऽन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति" इति श्रुतेरविद्यमानोपासनादोषावगतेश्च" इत्यादीति भावः। अन्नमयादिसाधारणपक्षान्तरमाह—**एतमिति**।एवमप्रयोजकत्वशङ्काऽऽहितमव्याप्यत्वं निरस्येदानीं विपक्षवृत्तित्वं निराह—**न चेति**। ब्रह्मेति शब्दो ब्रह्मणः शब्द इति विग्रहेण ब्रह्मात्मशब्दौ ग्राह्यौ। 'अन्यत्र' विष्णुत्वरहिते प्रकृत्यादावित्यर्थः। श्लोकेनान्वयः। 'उदाहृतैः' तत्रतत्रेति भावः। चापिशब्दौ हेतुद्वयसमुच्चयार्थौ। हिर्हेतौ। महायोगविद्वद्रूढिभ्यां वि-

प्रकाशः

ष्णुमात्रनिष्ठो यस्मात्तस्मादन्यत्र न युक्त इत्यर्थः । समर्थितमेतत् प्राग्जन्माधिकरणादावित्यर्थः । यदत्र कश्चिदाह—ब्रह्मशब्दाद्विरिञ्चापाकरणमयुक्तं, तस्य विष्णुनिष्ठत्वे मानाभावात् । 'तदेव ब्रह्म" इत्यादेश्च प्रजापतिहिरण्यगर्भादिश्रुत्या विरिञ्चादिपरत्वोपपत्तेरित्यादि, तदेतेनैव निरस्तम् । आद्याधिकरणे "ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव" इत्यादिभाष्ये,

स विष्णुराहहीत्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ।

इत्याद्यनुव्याने च "तदेव" इत्यादिश्रुतेर्वैष्णवत्वोक्त्या च ब्रह्म शब्दस्य विष्ण्वेकनिष्ठतायाः समर्थनात् । "एषउ एव ब्रह्म एषउ एवाऽऽत्मा" इति, "विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म" इति,

पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ।

इति,

आत्मा ब्रह्म महांस्तारः परमेशश्शुचिश्रवाः ।
विष्णुर्नारायणोऽनन्तः ॥

इत्यादिश्रुतिभिः, "ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र" इति, "ब्रह्मेति परमात्मा" इति, 'वासुदेवात्मकं ब्रह्म" इति, "अनन्तो भगवान् ब्रह्म" इति, "परमं यो महद्ब्रह्म" इति,

वासुदेवात्परः कोनु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् ।

चन्द्रिका

यद्यपि "तपो ब्रह्म" इत्यसकृच्छ्रवणात्तपस्यपि ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽस्ति। तथाऽपि पूर्वत्र "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति, उत्तरत्र च "स तपस्तप्त्वा, अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इति चाभ्यासात् तपसि ब्रह्मशब्दो न मुख्य इति न तपसो ब्रह्मता।

प्रकाशः

इति. "एतस्माद्ब्रह्मशब्दोऽयंविष्णोरेव" इति, "ब्रह्मात्मा विष्णुरेव हि" इति, "आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तन्मूते विष्णुं" इत्यादिस्मृतिभिस्तत्रतत्रोदाहृताभिरनेकाभिर्ब्रह्मात्मादिशब्दस्य विष्णुनिष्ठतायाः स्पष्टत्वात्। **असकृदिति**। "तं होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इति पञ्चकृत्वोऽब्रह्मण्यपि तपसि ब्रह्मपदस्य भृगुवल्ल्यां श्रवणादित्यर्थः। 'तपसा' इति तृतीयया साधनत्वावगमात् "आयुर्घृतं" "द्विर्वचनेऽचि" इत्यादिवदभेदोपचार इति भावः। "तपो ज्ञानस्वरूपत्वात्" इति तैत्तिरीयभाष्योक्तादर्थादर्थान्तरमुपेत्यैवमुक्तिरित्यविरोधः। **न मुख्य इतीति**। सूत्रे मुख्यस्यैव ब्रह्मशब्दस्य हेतूकरणान्न व्यभिचार इति भावः। एवमाद्यसूत्रं प्रतिज्ञाहेतुसमर्थनेन समर्थ्येदानीमन्नमयादीनां ब्रह्मत्वे यानि बाधकानि विकारप्रत्ययान्यत्वान्तरत्वशरीरत्वादीनि साधारणानि, यान्यन्नमयानन्दमययोर्ब्रह्मत्वे विशेषबाधकानि प्रकृतदेहपरामर्शित्वेदमितिप्रत्यक्षनिर्देशपुच्छब्रह्मत्वोक्त्यादीनि, उपलक्षणत्वेन तत्सर्वबाधकानिरासार्थं सूत्रं—

चन्द्रिका

यद्यपि—

तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा ।

इति वचनात्तादात्म्ये मयट्स्वीकारे प्रतियोगिनो दुःखस्य ईषदनुवृत्त्यादिशङ्काऽनवकाशः । तथाऽपि "यतो वाचो निवर्तन्ते" "को ह्येवान्यात्" इत्यादिश्रुत्यनुसारेणानन्दादेः पूर्णत्वसिद्ध्यर्थं, स्वा

प्रकाशः

"विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्" इति,

इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोः ।

इत्येतद्व्याख्याने सुधायां तथैवोक्तेः । तत्र प्राचुर्यार्थत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—**यद्यपीति । वचनादिति** । गीताभाष्योक्तात् । **प्रतियोगिन इति** । तादात्म्यस्य प्राचुर्यवदितरानिरूप्यत्वादिति भावः । "यतो वाचः" इति श्रुतौ हि ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वाभिप्रायेणावाङ्मनसगोचरत्वमुच्यते, तथैव प्राक्समर्थनात् । "को ह्येवान्यात्" इत्यत्राकाशनयन्यायेनाकाशपदवाच्यस्य विष्णोरानन्दमयरूपपूर्णानन्दत्वे विश्वचेष्टकत्वरूपहेतुर्व्यपदिश्यते । तदुभयानुसारेणेत्यर्थः । 'स्वार्थिकत्वे' तादात्म्यार्थत्वे यन्मयटोवैयर्थ्यं, तत्परिहारार्थमित्यर्थः । उक्ता 'सूत्रकृता' इति शेषः । एतेन तद्व्याख्यानपरभाष्यटीकादिग्रन्थोऽपि समर्थितो ध्येयः । तेन "निरवकाशब्रह्मशब्दबलात् सावकाशस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वोपपत्तेः" इति सुधावाक्यमुपपन्नं भवति । एवं सूत्रद्वयार्थं समर्थ्येदानीं लेशेनेतर-

चन्द्रिका

र्थिकत्वे मयटो वैयर्थ्यपरिहारार्थं च प्राचुर्यार्थतोक्ता । अन्नमयादिसाधारणहेतोरभ्यासात्पश्चात् मान्त्रवर्णिकगानादेस्तु पूर्वमानन्दमयमात्रासाधारणस्य तद्धेतुव्यपदेशस्य निवेशनं तु, मान्त्रवर्णिक सूत्रे आनन्दमयादिस्थब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मपरत्वशङ्काया अपि मन्त्रवर्णस्थपरत्वविशेषणेन निरासात्, "अस्मिन्नस्य" इति सूत्रे च

प्रकाशः

सूत्रार्थानुवादपूर्वं सूत्राणां क्रमहेतुचिन्ता प्रस्तूयते । तत्रेयमाशङ्का— ननु पञ्चानां ब्रह्मत्वं साधयितुं 'अभ्यासात्' इति, "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" इति, "अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" इति च सूत्राणि प्रवृत्तानि, "तद्धेतुव्यपदेशात्" इति त्वानन्दमयस्यैव, तथैव टीकादावुक्तेः । तथा च तद्धेतुसूत्रमभ्यासादित्रयानन्तरमेव निवेशनीयं, न तु मध्ये, हेत्वभावादिति । तत्राह— **अन्नमयेत्यादिना** । 'साधारणहेतोः' इत्यस्य 'मान्त्रवर्णिकगानादेः' इत्यत्राप्यन्वयः । आदिपदात् "अस्मिन्नस्य" इति गृह्यते । 'निवेशनं तु' इत्यस्य 'इत्येतदर्थं' इत्यन्वयः । **मन्त्रवर्णस्थेति** । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इति पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य परपदस्य मन्त्रवर्णेऽपि ब्रह्मविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादेवमुक्तम् । **निरासादिति** । मन्त्रवर्णोक्तपरब्रह्मैवान्नमयादिषु गीयते इत्युक्त्या तन्निरासादिति भावः । "तदनन्तरं तद्धेतुव्यपदेशोक्तौ" इत्यादिकं वक्ष्यमाणमत्रापि योज्यम् । अयमर्थः—अभ्यासानन्तरं तावन्निवेशनीयं, तस्य साधारण-

प्रकाशः

हेतुत्वात् । एवं च त्वया मान्त्रवर्णिकगानानन्तरनिवेशनं चोद्यते, "अस्मिन्नस्य" इत्यस्यानन्तरं वा । नाद्यः, "अन्नमयादीनां पञ्चानामपि युक्त्यन्तरेण परब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रं—मान्त्रवर्णिकं" इत्यादिसुधोक्तदिशा, यथा 'मान्त्रवर्णिकं' "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णेन लक्षणत्रयवत्तयोक्तमेव ब्रह्मान्नमयादिपञ्चप्रकरणेषु प्रतिपाद्यतइति पञ्चापि ब्रह्मेति पञ्चानामब्रह्मत्वशङ्कानिरासोऽर्थः, तथा टीकोक्तदिशा 'अभ्यासात्' इत्यत्र हेतुत्वेनोक्तब्रह्मशब्दस्यामुख्यचतुर्मुखाद्यर्थत्वशङ्काया अपि मन्त्रवर्णे "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इति पूर्वप्रकृतपरब्रह्मण एव लक्षितत्वात्तस्यैवोत्तरत्रान्नमयादिषु ब्रह्मशब्देन कथनान्नामुख्यार्थइति शङ्कानिरासोऽपि मान्त्रवर्णिकसूत्रस्यार्थइति तद्धेतुसूत्रस्यापि ब्रह्मशब्दामुख्यार्थत्वशङ्कानिरासार्थत्वशङ्का स्यात् , सा माभूदित्यर्थं तदनन्तरमनिवेशात् । न द्वितीयः, "योगमन्नमयाद्यैर्यन्" इत्यनुव्याख्यानाद्युक्तदिशा "अस्मिन्" इत्यस्य यथा अस्मिन्ननुवाके 'अस्य' "स य एवं वित्" इत्युक्तस्य ब्रह्मविदः 'तद्योगं' "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" इत्यादिना 'तैः' अन्नमयादिभिः 'योगं' तत्प्राप्तिं शास्ति श्रुतिरतोऽन्नमयादयः पञ्चापि ब्रह्मेत्यर्थः, तथा टीकाद्युक्तदिशा "भेदव्यपदेशात्" इत्युक्तभेदो मिथ्या किं न स्यादिति शङ्काया अपि 'अस्मिन्' प्रकरणे 'अस्य' जीवस्या-

चन्द्रिका

भेदस्य मुक्तावपि सत्त्वेनापारमार्थिकत्वशङ्काया अपि निरासात्, तदनन्तरं तद्धेतुव्यपदेशोक्तौ तन्निरासेऽपि तद्धेतुव्यपदेशो हेतुरिति शङ्का स्यात्, सा मा भूदित्येवमर्थम्। न चैवमप्यभ्यासं तद्धेतुव्यपदेशं च साधकमुक्त्वाऽनन्तरं "विकारशब्दात्" इति बाधकमुद्धर्तव्यमिति शङ्क्यम्, "को ह्येवान्यात्" इति तद्धेतुव्यपदेशस्य आनन्दमयस्य विष्णुत्व इव प्राचुर्यं मयडर्थ इत्यत्रापि

प्रकाशः

नन्दमयादिना सह मुक्तावपि सम्बन्धमेव "सोऽश्नुते" इति शास्ति श्रुतिः, अतो न भेदो मिथ्येति तन्निरासोऽप्यर्थ इति, तदनन्तरं हेतुव्यपदेशस्य निर्देशे अस्यापि भेदमिथ्यात्वशङ्कानिरासोऽर्थ इति शङ्का स्यात्, सा मा भूदित्येवमर्थमिति। ननु शङ्कामात्रमकिञ्चित्करं, व्याख्यानेन विशेषावगत्युपपत्तेः। यथोक्तं "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणं भवति" इति, सत्यं, अन्तरङ्गज्ञापकाभाव एव व्याख्यानानुसरणमित्याशयात्। नन्वेवमपि साधकोक्त्यनन्तरं बाधकोद्धारावसराद्विकारसूत्रव्यवधानमयुक्तमिति शङ्कते—न चैवमिति। इत्यत्रापीति। टीकायां स्पष्टमनुक्तावपि—

महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम्।

इत्यनुव्याख्यानसुधायां—"आनन्दमयस्य विष्णुवाचित्वं मयटश्च प्राचुर्यार्थत्वं हेत्वन्तरेणोपपादयत्तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति सूत्रम्" इत्युक्तेरिति भावः। तर्हि "अस्मिन्" इत्यस्य स्वपक्षहेतुमान्त्रवर्णिक-

चन्द्रिका

हेतुत्वात् । "अस्मिन्" इति सूत्रस्य स्वपक्षसाधकत्वेऽपि "नेतरः" "भेदव्यपदेशात्" इत्याभ्यां सूत्राभ्यां परपक्षे बाधकोक्तौ भेदस्यापारमार्थिकत्वशङ्कानिरासेन परपक्षे बाधकत्वस्यापि सत्त्वात्तदानन्तर्यम् । तथा "भेदव्यपदेशात्" इत्यस्यानन्तरं भेदवदभेदोऽपि प्रामाणिकः, तत्र प्रत्यक्षस्यासम्भवेऽपि, श्रुतेश्च "तद्गुणसारत्वात्" इत्यत्रान्यपरताया वक्ष्यमाणत्वेऽपि, जगत्कारणस्य शास्त्रयोनित्वेऽपि तत्सार्वज्ञ्यादौ सर्वकर्तृत्वादेरिव, 'विमताः आत्मानः

प्रकाशः

सूत्रानन्तर्यं स्यात्, न तु व्यवधानमित्यतस्तत्र हेतुमाह—**अस्मिन्निति सूत्रस्येति**। 'तदानन्तर्यं' इत्यन्वयः । भेदव्यपदेशादेरानन्तर्यमित्यर्थः । तर्हि "कामाच्च नानुमानापेक्षा" इत्येतद्व्यवधानं कुत इत्यत आह—**तथेति** । 'अनन्तरं' इत्यस्य 'इति परपक्षे साधकशङ्कायां कामादिति सूत्रेण निरस्तायां' इत्यन्वयः । 'प्रामाणिकः' इत्यस्य 'इत्याद्यनुमानस्य सम्भवात्' इत्यन्वयः । ननु "कामाच्च" इति सूत्रे अभेदे प्रत्यक्षागमावनिरस्यानुमानमात्रनिरासः कुत इत्यत आह—**तत्राभेदइति** । **श्रुतेश्चेति** । भाष्ये अधिकरणान्तरप्रमेयमेव श्रुत्यविरुद्धत्वं शिष्यहितायोक्तमित्युक्तं भवति । शास्त्रयोनिसूत्रविरोधमाशङ्क्याह—**जगदिति** । शास्त्रैकगम्यत्वेऽपीत्यर्थः । सिद्धान्ते ईशस्सर्वज्ञः स्वतन्त्रो वा, सर्वकर्तृत्वात् पूर्णशक्तित्वाद्वा, व्यतिरेकेण चैत्रवदित्याद्यनुमानस्यैवेत्यर्थः । यद्यपि

चन्द्रिका

परमात्मनो न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मवत्' इत्याद्यनुमानस्य सम्भवादिति परपक्षे साधकशङ्कायां श्रुत्यादिसाहाय्यरहितं तद्विरुद्धं चानुमानमप्रमाणमतिप्रसङ्गादिति "कामात्" इति सूत्रेण निरस्तायां, अनन्तरं भेदश्रुत्यभेदानुमानयोरपारमार्थिकपारमार्थिकविषयत्वादविरोधइति या शङ्का, तस्या अपि "अस्मिन्" इति सूत्रेण निरासात्तस्यान्त्यत्वम् । यद्यपि "नेतरः" इत्यत्र 'अनुपपत्तेः' इत्यनेन हिरण्यगर्भादिजीवानामानन्दमयत्वे तज्ज्ञानान्मो-

प्रकाशः

टीकायां "विमतानि शरीराणि" इत्यनुव्याख्यानानुरोधेन 'विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि शरीरत्वात्' इत्यनुमानमुक्तम्, तथाऽपि तेनानुमानेन पर्यवसानगत्या परमात्माभेदः सिध्यति, साक्षात्तु जीवानामेव, आत्मत्वानुमानेन साक्षादेवेतीदमुक्तम् । अतएव,

विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यत् ।

इत्यनुव्याख्यानविवरणे सुधायां शरीरत्वानुमानं आक्षिप्य समाहितं, आत्मत्वानुमानं च प्रदर्शितम् । टीकायामादिपदं च । अत्राप्यादिपदेन शरीरत्वादेर्ग्रह इति भावः । **साधकेति** । अभेदानुमानविरोधेन भेदव्यपदेशस्यान्यपरतोपपत्तेरिति भावः । **अनन्तरमिति** । 'इति शङ्का भवति' इति सम्बन्धः । **तस्याअपीति** । प्रागर्थद्वयस्य विवक्षितत्वेनोक्तत्वादपिशब्दः । "भेदव्यपदेशात्" इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते—**यद्यपीति** ।

चन्द्रिका

क्षानुपपत्तिरिव हिरण्यगर्भादीनामानन्दमयाद्भेदव्यपदेशानुपपत्तिरपि विवक्षितुं शक्या । तथाऽपि जीवएवानन्दमयो न ब्रह्मेति वदता पूर्वपक्षिणा पूर्वं स्वाङ्गीकृतं जीवब्रह्मभेदं त्यक्त्वा, जीवानामानन्दमयत्वेऽपि जीवचैतन्यस्य ब्रह्मचैतन्याभेदात् जीवतत्त्वज्ञानेनापि मोक्षोपपत्तिरिति प्रकारान्तरेण शङ्किते, तच्छङ्कायाअपि जीवानन्दमययोरिव जीवब्रह्मणोरपि भेदं कथयता "भेदव्यपदेशात्" इत्यनेन निरासाय भेदव्यपदेशः पृथगुक्तः । अतएव "भेद" इति सूत्रमत्र टीकायां हिरण्यगर्भादिजीवानामानन्दमयत्वनिरासकतया व्याख्याय, सुधायां जीवब्रह्माभेदनिरासकतया व्याख्यातम् । अतएव च "कामात्" इति सूत्रे जीवब्रह्माभेदानुमाननिरासः, भाष्ये च "न च तत्त्वमसि" इत्यादिना जीवब्रह्माभेदश्रुतिग-

प्रकाशः

भेदव्यपदेशेति । "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः, स एको ब्रह्मण आनन्दः" इति चतुर्मुखानन्दस्य परिमितत्वेनानन्दमयशब्दितात् "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यपरिमितानन्दत्वेन श्रुतात् भेदव्यपदेशेत्यर्थः । **जीवब्रह्मणोरपि भेदमिति** । "स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये" इत्याधाराधेयभावेन "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इत्यादिलब्धृलब्धव्यतादिना च भेदं कथयतेत्यर्थः । **अतएवेति** । एतेन टीकाद्वयस्य वर्णकान्तरपरतया विरोधोऽपि परिहृतः । द्वितीयेऽर्थे सूत्राद्यानुगुण्यमपीत्याह—**अतएव च कामादितीति** ।

चन्द्रिका

त्युक्तिः, अनुव्याख्याने च—

न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्याऽत्र पुनरुक्तता ।
वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ॥

इति, "भेद" इत्यस्य सूत्रस्य अन्तरधिकरणादिस्थैः "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" इत्यादिभिर्जीवेश्वराभेदनिरासकैः पौनुरुक्त्यशङ्का समाधानं च सङ्गच्छतइति ॥

अन्येतु—आनन्दमयतदवयवपुच्छयोर्द्वयोर्ब्रह्मत्वायोगादेकस्य ब्रह्मता वाच्या । तत्रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे, विकारार्थस्य मयटः प्रायपाठत्यागः,

प्रकाशः

वाक्यान्तरेति । 'अत्र' शास्त्रे । तत्रतत्र प्रकरणस्यैक्यविवक्षायां चोदितायां तत्तद्गतभेदवाक्यद्योतनेन सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते । अतस्तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तता शङ्क्येत्यर्थः । नन्वेवं सत्यभेदः स्वरूपेण क्वापि न निराकृतः स्यादित्यत उक्तं—**पृथगिति** । 'पूर्णता' प्रधानता । भेदसाधनस्य "पृथगुपदेशात्" इत्यत्र स्वातन्त्र्येण विचारितत्वादित्यर्थः ।

अयोगादिति । विरोधादिति भावः । उदाहरिष्यमाणश्लोके "प्रायपाठ" इतिपादं व्याचष्टे—**तत्रेति** । अन्नमयादीनामन्तरन्यस्य श्रवणेन तेषां अब्रह्मतया कोशत्वेन तत्रान्नादिविकारार्थत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्, तत्प्रायपाठपरित्याग इत्यर्थः ।

चन्द्रिका

प्राचुर्यस्यापि प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् ब्रह्मणि च दुःखलेशस्याप्यभावान्मयटः स्वार्थत्यागः, पुच्छवाक्यगतब्रह्मशब्दस्य च गौणार्थत्वं, "सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा" इत्यादौ अभ्यस्यमानानन्दप्रातिपदिकेन मयडर्थो लक्ष्यतइति चत्वारो दोषाः । पुच्छस्य ब्रह्मत्वे तु अवयवप्रायपाठबाधमात्रम् । पुच्छपदमुख्यार्थत्यागस्तु आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपक्षेऽपि समः । लाङ्गूले मुख्यस्य तस्यानन्दमयावयवेऽपि गौणत्वात् । तस्मान्मयट्प्रत्ययब्रह्मशब्दानन्दप्रातिपदिकरूपमुख्यत्रितयानुगुण्यात् पुच्छमेव ब्रह्मेति युक्तम् । पुच्छपदं तु प्रतिष्ठापदसन्निधानादाधारलक्षकम् । तदुक्तं भामत्याम्—

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

प्रकाशः

"मुख्यात्रितयलङ्घनं" इत्येतद्विवृणोति—**प्राचुर्यस्येति** । यथा 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इत्यादौ विजातीयशूद्राल्पत्वं लभ्यते, तथाऽत्रापि दुःखाल्पत्वं लभ्यते व्युत्पत्तिबलात्, न च तदस्तीत्यर्थः । **ब्रह्मशब्दस्येति** । निर्विकारे ब्रह्मणि मुख्यस्याब्रह्मणि पुच्छे गौणार्थत्वमित्यर्थः । **लक्ष्यतइति** । 'अनन्दमयो ब्रह्म अभ्यासात्' इत्युक्ते आनन्दमयशब्दस्यैव अभ्यासादिति लभ्यते । श्रुतौ च "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यादिना आनन्दस्यैवाभ्यासो न त्वानन्दमयस्येति । तेन मयडर्थो लक्ष्यते इत्यर्थः । "उत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनं" इति सिद्धान्तांशं विवृणोति—**पुच्छस्येति** ।

चन्द्रिका

पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

इति। किञ्च प्रियाद्यवयवयोगेन आनन्दमयस्सविशेषः, ब्रह्म तु निर्विशेषम्। अपि च—आनन्दमयः प्रतिशरीरं प्रियादिभेदाद्भिन्नः, ब्रह्म त्वभिन्नम्,। तस्मादानन्दमयो न ब्रह्म, किन्तु पञ्चापि कोशाः। न च सर्वान्तरत्वादानन्दमयो ब्रह्म, पुच्छवाक्ये ततोऽप्यन्तरस्य प्रतिष्ठापदेनोक्तेः। या तु भार्गवी वारुणी विद्या, तस्यां मयटः प्रियशिरस्त्वादेश्चाश्रवणात् न युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वमिति सिद्धान्तः। सूत्राणि तु वेदसूत्रविरोधे तु "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति न्यायेन अन्यथा व्याख्येयानीत्याहुः। तन्न, यतः,

प्रकाशः

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे दोषान्तरमाह—**किं चेति**। "तस्य प्रियमेव शिरः मोदोदक्षिणः पक्षः" इत्यादिनोच्यमानशिरःप्रभृत्यवयवयोगेनेत्यर्थः। **निर्विशेषमिति**। अवाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेरिति भावः। **अभिन्नमिति**। अनन्तत्वश्रुतेरिति भावः। **सर्वेति**। अन्नमयादिचतुष्टयान्तरत्वादित्यर्थः। **प्रतिष्ठेति**। "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति प्रतिष्ठापदेनानन्दमयाश्रयतयोक्तेरित्यर्थः। नन्वेवं भृगुवल्लीविरोध इत्यत आह—**या त्विति**। **आनन्दस्येति**। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्युक्तस्येत्यर्थः। **गुणे त्विति**। नवमे "विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात्" इति जैमिनिसूत्रोक्तन्यायेनेत्यर्थः॥ **अन्यथेति**।

चन्द्रिका

एकत्रापि न मुख्यार्थलङ्घनं मामके मते ।
सर्वत्रापि च मुख्यार्थलङ्घनं तावके मते ॥

प्रकाशः

"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्षितमुत स्वप्रधानत्वेनेति संशये, पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते, उच्यते—**आनन्दमयोऽभ्यासात्** । आनन्दमयवाक्यशेषे "ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा" इत्यत्र स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यते । कुतः "असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यादौ केवलब्रह्मण एवाभ्यस्यमानत्वात् । विकारशब्दात्पुच्छमिति अवयवशब्दान्न स्वप्रधानमिति चेन्न, प्राचुर्यादन्नमयाद्यवयवप्रायवचनात् । "स इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च" इत्यानन्दमयसहितस्य सर्वस्यापि जगतो ब्रह्मणएव हेतुत्वव्यपदेशाच्च । इतराणि तु सूत्राणि पुच्छवाक्यनिर्दिष्टब्रह्मण एवोपपादकानीति तदीयभाष्यानुरोधेनेत्यर्थः । 'यतः' इत्यस्य श्लोकेनान्वयः । तावकएवेति चोऽवधारणे । "तवकममकावेकवचने" इति निपातनात् 'तावके' 'मामके' इति साधु । त्वदीये मदीये इत्यर्थः । यत्तावदुक्तमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे पुच्छे ब्रह्मशब्दस्य गौणार्थत्वमिति, तत्र द्वयोर्ब्रह्मत्वायोगादिति कोऽर्थः । किमवयविनः पूर्णत्वे अवयवस्य पूर्णत्वायोग इति, उतावयवावयविनोर्भेदादवयविनः परमात्मत्वे अवयवस्य तत्त्वायोग इति । आद्यं तावन्नेति भावेन मुख्यार्थत्वं

चन्द्रिका

तथा हि—आनन्दमयपुच्छयोर्द्वयोरपि पूर्णत्वेन ब्रह्मशब्दस्तावन्मुख्यः । पूर्णत्वं हि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थः । यथा धर्मान्तरेष्वदृष्टमपि जातिसमवायादौ धर्मितोऽधिकदेशत्वम्, यथा वा परिच्छिन्नेनाव्रियमाणसम्बन्धिनाऽऽवृतेष्वन्येष्वदृष्टमपि परिच्छिन्नाज्ञानावृते निरंशे चैतन्ये अपरिच्छिन्नत्वं, यथा वाऽऽनन्दान्तरेष्वदृष्टमपि ब्रह्मानन्दस्य पूर्णत्वादिकं, तथाऽन्यत्रादृष्टमपि अवयवस्य पूर्णत्वं विचित्रशक्तियुक्तब्रह्मावयवेऽस्तु । उक्तञ्च "विश्वतश्चक्षुः" "पूर्णमदः पूर्णमिदं" इत्यादिश्रुत्या "सर्वतः पाणि-

प्रकाशः

साधयति—**आनन्दमयेति** । **पूर्णत्वं हीति** । "बृह बृहि वृद्धौ" इति धातोः वृद्धिश्च पूर्णतेत्याद्यसूत्र एवोक्तमिति भावः । असम्भावितमेतादित्यतः, सम्भावनाहेतूननेकदृष्टान्तानाह—**यथेति** । '**धर्मान्तरेषु**' रूपरसादिषु । न्यायमते प्रसिद्धमेतन्निदर्शनम् । अद्वैतमतेन दृष्टान्तद्वयमाह—**यथा वेति** । 'सम्बन्धिना' पटादिनेत्यर्थः । 'अन्येषु' घटादिषु । 'विचित्रशक्तियुक्त' इति हेतुगर्भम् । अस्त्वेवं दृष्टान्तैः सम्भावना, मानं तु किमित्यतः श्रुतिस्मृतीराह—**उक्तं चेति** ।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहु रुत विश्वतस्पात् ।
पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरित्यर्थः । 'विश्वतः' विश्वस्मिन्, 'सर्वतः'

चन्द्रिका

पादं तत्" इत्यादिस्मृत्या च अवयवस्य पूर्णत्वम् । तथा "उद्ब-र्हात्मनः केशौ" इत्यादिस्मृत्या केशस्य कृष्णस्य "व्याप्तं त्वयै-केन दिशश्च सर्वाः" इति पूर्णतोक्ता । तदुक्तमनुव्याख्याने—

ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः ।
यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ॥
दर्शिता चैव पार्थाय निस्सीमाऽशक्तयोऽस्याहि ।

प्रकाशः

सर्वत्रेत्यर्थः । 'अदः' मूलरूपं, 'इदं' अवतारजातम् । एत-च्छ्रुत्युक्त्या अवयविनोऽपि पूर्णत्वमित्यपि ग्राह्यम् । यद्वा अव-तारस्य पूर्णत्वोक्त्या कृष्णाद्यवताररूपकेशाख्यावयवस्य पूर्णत्वप्राप्तेः "पूर्ण" इति श्रुत्या अवयवस्य पूर्णत्वमुक्तम् । तत्पूर्णत्वे चावय-विनः पूर्णत्वमवगतमिति तन्नोक्तम् । यद्वा अवयवावयविनोरभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्तेनैव तस्य पूर्णत्वं सेत्स्यतीति तदनुक्तिः । **स्मृत्येति** ।

उद्बर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ।
उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले ॥
अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः ।

इत्यादिविष्णुपुराणपञ्चमांशस्थस्मृत्या । 'केशस्य' केशावतारस्य कृष्णस्य पूर्णता गीतायामुक्तेत्यर्थः । **स्वत इति** । अनायासेने-त्यर्थः । 'अखिला' निरुपचरिता । **निस्सीमा इति** । "सी-मसीमे स्त्रियामुभे" इति सीमन्शब्दपर्यायसीमाशब्दोत्तरपदोऽयं

चन्द्रिका

इति । युक्तं चानवस्थापरिहाराय क्वचित्सम्बन्ध्यादेरेव सम्बन्धत्वादिवत्, अस्मिन्नेव प्रकरणे "आनन्दं ब्रह्मणः" इति श्रुतेरानन्दात्मकस्यैव ब्रह्मण आनन्दित्ववच्च, विशेषबलाच्छक्तिव्यक्तिभावात् "स शिरः स दक्षिणः पक्षः" इत्यादिश्रुत्या अवयविन एवावयवत्वम् ।

प्रकाशः

समासः । द्वितीयं प्रत्याह—युक्तं चेति । 'अवयविन एवावयवत्वं' इत्यन्वयः । 'क्वचित्' समवायादौ । अन्यथा समवायस्य समवायान्तराङ्गीकारे अनवस्थानादित्यर्थः । आनन्दात्मकस्येति । "एकधैवानुद्रष्टव्यं" इत्येवकारस्य श्रुतेरिति भावः । ननूभयथा श्रुतेरानन्दादावुभयरूपतोपेयते, अत्र तु किं मानमित्यतआह—स शिर इति । "स शिरस्स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः स आत्मा स पुच्छम्" इत्यादिभाष्योदाहृतश्रुत्येत्यर्थः । नन्ववयवावयविनोरभेदे कथं 'शिरआदिरवयवः अयमवयवी' इत्यादिव्यवहारः, कथं चावयविकार्यमवयवेन न जायत इत्यत आह—शक्तिव्यक्तीति । यदा तु शिरःप्रभृतेरवयवत्वं व्यक्त्यात्मनाऽस्ति, अवयवित्वं शक्त्यात्मना, तदाऽवयवव्यवहारकार्ये, न त्ववयविव्यवहारकार्ये भवतः । अतएव केशस्य प्रागवयवत्वं व्यक्त्यात्मना स्थितं, कृष्णावतारे तु शक्त्यात्मना, अवयवित्वं तु व्यक्त्यात्मनेत्युक्तौ कोदोष इत्यर्थः । नन्वेतदेव कथमभेदे भेदकार्याणामयोगादित्यत उक्तं—विशेषेति । यथा सोमाभावेऽपि सोमकार्यं

चन्द्रिका

तदुक्तं न्यायविवरणे—"न चावयवत्वविरोधः, "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतेरवयवाद्यभेदात्" इति । अन्नमयादावपि प्राचुर्यार्थत्वस्य भाष्यएवोक्तत्वान्न प्रायपाठत्यागः । प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वेऽपि न प्रतियोगिनस्सामानाधिकरण्य-नियमः, यतः प्राचुर्यस्य,

विजातीयसमानाधिकरणाल्पं यथा तथा ।
सजातीयविभिन्नाधिकरणाल्पं निरूपकम् ॥

दृश्यते हि 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजाती-

प्रकाशः

पूतीकैः क्रियते, तथा भेदाभावेऽपि भेदप्रतिनिधिना विशेषेण स्वरूप सामर्थ्यलक्षणेन भेदकार्यनिर्वाहइत्यर्थः । समर्थितश्च न्यायामृते विशेषपदार्थइति भावः । **तदुक्तमिति** । एतेन भाष्यं न्यायविवरणं चैकार्थमेवेति दर्शितम् । **नेह नानेति** । 'किञ्चन' गुणक्रियाव-यवादिकं, 'नाना' भिन्नं नास्तीत्यर्थः । एवं ब्रह्मशब्दस्यानन्द मये पुच्छे च मुख्यत्वं समर्थ्येदानीं प्रायपाठत्यागदोषो नास्ती-त्याह—**अन्नमयादावपीति** । "अन्नादीनांच प्राचुर्यमेव" इत्या-दिभाष्यइत्यर्थः । यदपि मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽपि प्रतियोगिदुःख-लेशाभावात् स्वार्थत्यागइति, तदपि नेत्याह—**प्राचुर्यस्येति** । 'यतः प्राचुर्यस्य' इत्यस्य श्लोकेनान्वयः । 'यथा निरूपकं' इत्यन्वेति । श्लोकोक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ विवृणोति—**दृश्यते हीति** ।

चन्द्रिका

यशूद्रादेरल्पत्वेनेव, "प्रचुरप्रकाशस्सविता" इत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादिप्रकाशस्याल्पत्वेनापि प्राचुर्यम् । प्रकृते च "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यादिश्रुत्यैव व्यधिकरणस्य सजातीयस्य जीवानन्दस्याल्पत्वमुक्त्वा, ब्रह्मानन्दस्य "यतो वाचः" इति महत्त्वमुक्तम् । यत्तु—प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियमः, 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इत्यादौ दर्शनात् । 'आनन्दमयः' इत्यत्र च प्राचुर्यं विशेष्यमिति कल्पतरूक्तम्, तन्न, "प्रकाशप्रचुरस्सविता" इत्युक्तेऽपि तस्मिन्न-

प्रकाश·

'व्यधिकरणस्य' भिन्नाधिकरणस्य । **प्रकाशस्याल्पत्वेनापीति** । अन्यथाऽन्धकारलेशोऽपि सवितरि स्यादित्यर्थः । **अल्पत्वमिति** । शतगुणितत्वादिना परिमितत्वमुक्त्वेत्यर्थः । **यतो वाच इति।**

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥

इत्युक्तावाङ्मनसगोचरत्वस्य प्रागपरिच्छिन्नार्थत्वोक्तेरिति भावः । तथा च जीवगतसुखाल्पत्वापेक्षया आनन्दप्रचुरं ब्रह्मेति शक्यं वक्तुमिति न मयटो मुख्यार्थत्याग इति भावः । एतेन "प्राचुर्यार्थाश्च मयटः" इत्यादिव्याख्यावसरे "पदार्थान्तरगताल्पतद्धर्मापेक्षयोपपत्तेः" इतिसुधास्थं वाक्यं विवृतं भवति । उक्तस्यान्यथासिद्धत्वं केनचिदुक्तमनूद्य निराह—**यत्त्विति** । **तन्नेति** ।

चन्द्रिका

न्धकारलेशाप्रतीतेः । "अन्तश्शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः" "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः" "प्रज्ञानघन एवानन्दमयः" इत्यादौ त्वन्मतेऽपि ब्रह्मण्यपि विज्ञानमयादिशब्दप्रयोगाच्च । न चात्र प्राचुर्यार्थत्वसम्भवे वैयर्थ्यापादकं स्वार्थिकत्वं युक्तम् ।

प्रकाशः

"आनन्दप्रचुर इति यथास्थिताभिधाने 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इति वदनानन्दस्यापि प्राप्तेः 'प्रचुरानन्दः' इति विपरीतसमासः कृतः, 'प्रचुरानन्दः' इत्यभिधाने पूर्णानन्द इत्येव प्रतीतेः" इतिटीकोक्तं तु अक्षरार्थोक्तिप्रस्तावे विवरिष्याम इति भावः । एतच्च सुधायां "विरुद्धार्थप्राप्तेरशाब्दत्वात्, प्राचुर्यशब्दो हि तस्य तस्मिन् महत्त्वमात्रमाह । विरुद्धसद्भावस्तु प्रमाणान्तरगम्यः । अन्यथा 'अन्नप्रचुरो मखः' 'प्रकाशप्रचुरः सविता' इत्युक्ते मखे सवितरि च दुर्भिक्षान्धकारलेशप्रसङ्गात्" इति स्पष्टमेव प्रतिपादितमिति भावः । व्यभिचारस्य लोकसिद्धं स्थानमुक्त्वा पराङ्गीकृतं स्थानान्तरमाह—**अन्तरिति** । "अन्तश्शरीरे" इत्याथर्वणे, "य एषः" इति तैत्तिरीये, "प्रज्ञान" इति माण्डूके च प्रयोगादित्यर्थः । ननु 'ज्योतिर्मयः" इत्यादौ मयटस्तादात्म्यार्थत्वमुपेयते इत्यत आह—**न चेति** । **सम्भव इति** । उक्तदिशा व्यधिकरणप्रतियोग्यल्पत्वापेक्षयेति भावः । कथं तर्हि क्वचिद्वि-

चन्द्रिका

"ब्राह्मणप्रचुरः" इत्यादावपि प्रचुरशब्दो महत्त्वमात्रमाह । विरोधिप्रतीतिस्तु मानान्तरात् । "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यादौ चानन्दपदं न प्राचुर्यलक्षकम्, किन्त्वानन्दमात्रपरम् । अन्यथा "ते ये शतम्" इति तारतम्योक्त्ययोगात् । "आनन्दं ब्रह्मणः" इत्यत्र त्ववाङ्मनसगोचरत्वेन आनन्दस्य प्राचुर्यसिद्धिः । "यदेषः" इत्यत्रापि सुखरागस्य दुःखद्वेषस्य दुःखोद्रेकस्य च प्रवृत्तिहेतोर्भगवत्यसंभवेन सृष्ट्यादिप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या आनन्दोद्रेके सिद्धे,

प्रकाशः

जातीयधीरित्यत आह—**ब्राह्मणेति** । यदप्युक्तमानन्दप्रातिपदिकेन मयडर्थो लक्ष्यत इति, तत्र "सैषाऽऽनन्दस्य" इति वाक्यस्थे वा आनन्दपदे, "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इत्यत्र वा, "यदेष आकाश आनन्दः" इत्यत्र वेति विकल्पान् क्रमेण निराह—**सैषेत्यादिना** । **यदेष इति** । अयमर्थः—चतुर्विधा हि चेतनप्रवृत्तिः, सुखोद्रेकात् यथा मत्तस्य नृत्तगानादौ, दुःखोद्रेकाद्यथा रोदनादौ, सुखरागात् तत्प्राप्त्यर्था यथा भोजनादौ, दुःखद्वेषात्तन्निवृत्त्यर्था यथा कण्टकोद्धारादौ प्रवृत्तिः । रागद्वेषदुःखरहिते भगवति सुखरागादेरयोगेन हेत्वन्तरशून्या प्रवृत्तिः सुखोद्रेकलक्षणमेव हेतुं कल्पयति । ततश्च कार्यानुगुणत्वाच्च कारणस्य कृत्स्नजगत्सृष्ट्यादिरूपमहाप्रवृत्त्या महानन्दोद्रेकसिद्धिरिति । तदुक्तमनुव्याख्याने—"प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात्" इत्यादि।

चन्द्रिका

महाप्रवृत्त्या महानन्दोद्रेकसिद्धिः, न त्वानन्दशब्दस्य प्राचुर्यलक्षकत्वेन। न चास्माकं भास्करादीनामिव "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यादावानन्दपदाभ्यासो हेतुः, येनानन्दमात्रस्य जीवेऽपि सम्भवात् तदभ्यासस्य ब्रह्मत्वासाधकतया प्राचुर्यलक्षणा स्यात्। किन्तु ब्रह्मपदस्य। सविशेषत्वं तु ब्रह्मत्वसाधकम्। न च यतो "वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुतिर्निर्विशेषत्वमाह, किं त्ववाङ्मनसगोचरानन्तविशेषवत्त्वम्। प्रियादिके च यः प्रतिशरीरं भिन्नः, नासौ भगवतोऽवयवः। यश्चावयवः, न स भिन्नः। विस्तृतं

प्रकाशः

उक्तं च तैत्तिरीयभाष्ये—

अल्पात्सुखादल्पकर्म पूर्णानन्दाद्धि सर्वकृत्।

इत्यादि। नन्वेवं 'अभ्यासात्' इत्यस्याऽऽनन्दशब्दाभ्यासादित्यर्थोक्तौ जीवे व्यभिचारापत्त्या आनन्दशब्देन मयडर्थं लक्षयित्वा आनदमयशब्दभ्यासादिति वक्तव्यमित्यत आह—**न चेति। ब्रह्मपदस्येति**। तस्य च व्यभिचारो नेत्युक्तमिति भावः। एवं "प्रायपाठ" इत्यादिनोक्तं दोषचतुष्टयमुद्धृत्य, यदपि 'किंच' इत्यादिनोक्तं, तदप्ययुक्तमित्याह—**सविशेषत्वं त्विति। किन्त्ववाङ्मनसेति**। तथैवोक्तत्वात् प्रागिति भावः। यदपि 'अपिच' इत्यादिनोक्तं, तदपि नेत्याह—**प्रियादिके चेति। विस्तृतमिति**।

शिरः प्रिये स्थितं तस्य परेयं प्रियनामकं।

चन्द्रिका

चैतत् तैत्तिरीयकभाष्ये भगवत्पादैः । किञ्च "सोऽकामयत" इत्यत्र पुल्लिङ्गेन सन्निहितपरामर्शिना तच्छब्देन नपुंसकब्रह्मपुच्छ-

प्रयाश

मोदप्रमोदयोर्बाहू मोदनाच्च प्रमोदनात् ॥
मोदप्रमोदनामानौ आनन्दस्त्वाततत्वतः ।
मध्यमानन्दसंस्थं च ब्रह्म सृष्ट्यातु बृंहयत् ॥
पुच्छं प्रधानवायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा ।

इत्यादिना प्रमाणेन विस्तृतमित्यर्थः । एवमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे परोक्तबाधकानि व्युदस्य, ब्रह्मत्वे साधकान्यब्रह्मत्वे बाधकानि चाह—**किं चेत्यादिना** । अयमर्थः—आनन्दमयप्रकरणं समाप्य "अथाऽतोऽनुप्रश्नाः" इति कृतप्रश्नस्य परिहारं विवक्षुणा "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिना तच्छब्देन पूर्व-सन्निहितानन्दमयं परामृश्य, तस्य जगद्धेतुत्वमुच्यते । तस्य च ब्रह्मलक्षणत्वेन जन्माधिकरणे अभिधानात्, त्वया "तद्धेतुव्यपदे-शात्" इति सूत्रे ब्रह्मपरत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्च कथमानन्दमयस्याब्र-ह्मता, किन्तु ब्रह्मतैव स्यात् । न च "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति सन्निहितपुच्छस्य 'सः' इति परामर्श इति वाच्यम्, 'सः' इत्यस्य पुल्लिङ्गत्वात्, पुच्छपदनिर्दिष्टस्य नपुंसकनिर्दिष्टत्वात् । न च प्रधानप्रातिपदिकस्वारस्याय गुणभूतलिङ्गबाधेन सन्निहितपुच्छपर-त्वम्, आनन्दमयस्यापि सन्निहितत्वेन तत्परामर्शे उभयस्वारस्यात् ।

चन्द्रिका

शब्दनिर्दिष्टस्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" इति व्यवहितात्मशब्दनिर्दिष्टस्य च परामर्शायोगेन सन्निहितस्यानन्दमयस्यैव परामृष्टव्यत्वात्, "सोऽकामयत" इत्यस्य च कारणवाक्यस्य त्वयाऽपि ब्रह्मपरत्वेनाङ्गीकृतत्वात् कथमानन्दमयस्याब्रह्मता । अपि चानुवाकान्ते उदाहृतः "यतो वाचः" इति श्लोकएव मनोमयेऽपि श्रुत्योदाहृतः । तस्य च "आनन्दं ब्रह्मणः" इति ब्रह्मश्रुत्या "यतो वाचो निवर्तन्ते" "न बिभेति कुतश्चनेति" इति लिङ्गाच्च ब्रह्मविषयत्वं त्वयाऽपि स्वीकृतमिति कथं मनोमयस्याब्रह्मता ।

प्रकाशः

नचैवं लिङ्गानुरोधेन "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः" इति भूतकारणत्वेन निर्दिष्ट आत्मा परामृश्यतामिति वाच्यं, तच्छब्दस्य सन्निहितगामित्वेनात्मनश्च व्यवहितत्वेन प्रातिपदिकास्वारस्यस्यान्याय्यत्वादिति । तदुक्तं तैत्तिरीयभाष्ये—

स त्वकामयत् ।

सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतयाऽस्य तु ।
बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिन्तयत् ॥

इत्यादि । मनोमयस्य ब्रह्मत्वे साधकमाह—**अपि चेति** । **श्लोक एवेति** । अनुवाकान्ते "न बिभेति कुतश्च न" इति, मनोमये तु "न बिभेति कदाचन" इत्येतावता नान्यत्वमिति भावः । 'श्रुत्या' उपनिषदा । 'तस्य चा' अनुवाकान्ते उदाहृतस्य आवाङ्मनस-

चन्द्रिका

न च यथा परमते "असन्नेव" इति श्लोक आनन्दमयपुच्छविषयस्तथाऽयमपि मनोमयपुच्छविषय इति वाच्यम्, "अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युक्तमनोमयपुच्छस्य ब्रह्मत्वानङ्गीकारात् । किञ्च अन्नमयादीनामब्रह्मत्वे ब्रह्मजिज्ञासोस्तदुपदेशा योगः । द्वारमपि द्वारत्वेनैवोपदेष्टव्यम्, न त्वात्मतया । लोके हि चन्द्रारुन्धत्यादौ शाखास्थूलतारादिकं द्वारत्वेनैवोपदिश्यते । न च

प्रकाश

गोचरत्वाभयहेतुत्वरूपलिङ्गाच्चेत्यर्थः । 'अयमपि' "यतो वाचः" इति श्लोकोऽपि । **अनङ्गीकारादिति** । तत्र ब्रह्मपदाश्रवणादिति भावः । इदानीं पञ्चानां ब्रह्मत्वानङ्गीकारे बाधकान्याह—**किं चेति** । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इति चतुर्मुखेनोक्ते, किं ब्रह्मेति ब्रह्मजिज्ञासोर्वरुणस्य प्रश्ने तत्परिहारायोत्तरग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः । ननु "ब्रह्म पुच्छं" इत्युक्तब्रह्मज्ञानार्थमब्रह्मणामप्यन्नमयादिकोशानां द्वारत्वेनोपदेशोऽस्तु, बहिर्वृत्तिनिवारणद्वारा ब्रह्मज्ञानोपायत्वात् । यथा द्वितीयाचन्द्रप्रश्ने अचन्द्ररूपाऽपि शाखा चन्द्रज्ञानार्थतया चन्द्रत्वेन, यथा वाऽरुन्धतीप्रश्ने तत्समीपवर्तिनी पृथुलतारकाऽरुन्धतीज्ञानार्थतया अरुन्धतीत्वेनोच्यते, तद्वदिति, दृष्टान्तासम्मत्या दूषयति—**द्वारमपीति** । किं च शाखादिकमप्रदर्श्य चन्द्रादिकं न प्रदर्शयितुं शक्यत इति तत्र तस्यास्तु द्वारत्वं, नैवं प्रकृते शब्दस्थल इत्याह—**न चेति** ।

चन्द्रिका

"अन्नं ब्रह्म" इत्यनुक्त्वा "आनन्दो ब्रह्म" इति वक्तुमशक्यम्, येन द्वारत्वं स्यात् । न च "सत्यं ज्ञानं" इति स्वरूपलक्षणेन ब्रह्मोपादिश्य पुनस्तस्य देहादिरूपताभ्रान्तिमुत्पाद्य पुनरपि पुच्छवाक्येन तदुपदेशोऽर्थवान् । न च द्वारोपदेशश्चित्तस्य प्रत्यक्प्रावण्यार्थः, कोशानां पराक्त्वात्, परागुपदेशेन च प्रत्यक्प्रावण्येऽतिप्रसङ्गात् । प्रत्यक्त्वेनारोपस्याप्यानन्दमये उत्तरानुवाको-

प्रकाशः

यदपि ब्रह्मज्ञानार्थं द्वारोपदेश इति, तदपि नेत्याह—**न च सत्यमिति**। यद्वा पूर्वपूर्ववर्णानुक्तावन्तिमवर्णोक्तिरिवान्नमयादेरवचने ब्रह्म वक्तुमशक्यमिति तदुपदेशः, उत प्रयोजनवशात् । आद्य आह—**न चान्नमिति**। अन्त्य आह—**न च सत्यमिति** । अनुवाकद्वयेऽप्यन्नान्नमयादेरब्रह्मत्वमुपेत्यानन्दपुच्छयोरेव ब्रह्मतोररीकारात्, उभयत्र द्वारताया निरसनीयत्वात्, 'अन्नमयादीनां' इति 'अन्नं ब्रह्म' इति च व्यामिश्रोक्तिः । प्रागदृष्टचन्द्रादिप्रदर्शनाय शाखादिप्रदर्शनेऽपि, प्रागुपदेशेन ज्ञातब्रह्मज्ञाने द्वारोक्तिर्निष्फला विपरीतफला चेत्युक्तं भवति । ननु सत्यं कोशाः पराञ्च इति, तथाऽपि तेषां प्रत्यग्ब्रह्मत्वेन ज्ञातानां ब्रह्मज्ञाने द्वारत्वं सेत्स्यति, को दोष इत्यत आह—**प्रत्यक्त्वेनेति** । आनन्दमयं प्रत्युदाहृतश्लोकस्य त्वया पुच्छपरतयोक्तत्वेन तत्र ब्रह्मत्वाश्रवणात्, तथा "अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचं" इत्यत्र ब्रह्मपदाश्रवणादिति भावः ।

चन्द्रिका

क्तान्नादौ चाभावात् । तत्रत्यानामन्नादीनामन्नमयादित्वे च तत्रत्यस्त्वया ब्रह्मत्वेन स्वीकृत आनन्दोऽप्यानन्दमयः स्यात्, स्थानप्रमाणात् । न च अज्ञातधर्मतत्त्वं चैत्यवन्दनादि धर्मइति मन्वानं प्रति चैत्यवन्दनादि धर्मइत्युपदिश्य ज्योतिष्टोमादि धर्मइत्युपदि-

प्रकाशः

नन्वन्नमयादौ ब्रह्मत्वस्य श्रवणमेवान्नादौ श्रवणं, द्वयोरभेदादित्यत आह—**तत्रत्यानामिति** । उत्तरानुवाकस्थानामित्यर्थः । **स्थानप्रमाणादिति** । मीमांसकरीत्यैतत् । तन्मते हि तुल्यप्रदेशत्वं स्थानम् । तद्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति । आद्यमपि द्वेधा, यथासङ्ख्याम्नानं सान्निध्याम्नानं चेति । तत्र यथासंङ्ख्याम्नानरूपं स्थानं तु, तृतीये "क्रमश्च देशसामान्यात्" इति तृतीयपादीयपञ्चमाधिकरणे आग्नेयाग्नीषोमीयानुमन्त्रणमन्त्रयोः "अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्" "अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्" इत्यनयोर्मध्ये पठितस्य "दब्धि * रस्यदब्धो भूयासम्" इति मन्त्रस्याग्नेयाग्नीषोमीययागयोर्मध्ये अनुष्ठेये उपांशुयागे विनियोगे प्रमाणमिति दर्शितम् । तथा च तत्रेवात्रापि अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दानामन्नमयादीनां च पञ्चत्वेन यथासङ्ख्यमानन्दस्य स्थाने आनन्दमयस्य पतितत्वेन तयोरैक्यापत्त्या आनन्दमयवदानन्दोऽप्यब्रह्म स्यादित्यर्थः । न युक्तश्च कोशानां ब्रह्मत्वज्ञापनाय तथोपदेश इत्याह—**न चाज्ञातेति** । अन्यथा कर्मका-

* 'दब्धिः' घातुकमायुधम्.

चन्द्रिका

इयते । न च त्वन्मते अपरिच्छिन्नस्यात्मनः शरीराद्यन्तरत्वमहन्त्वरूपं प्रत्यक्त्वं वाऽस्ति । न च घटाकाशादिज्ञानोपायोऽपि घटादिः महाकाशज्ञानोपायः । इह च "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति प्रकृतोऽपरिच्छिन्न एवात्मा जिज्ञापयिषितइति तेऽपि मतम् । किञ्च निरवयवे चित्तप्रावण्यार्थं निरवयवान्तरमेवोपदेष्टव्यम्, न तु "अयं दक्षिण : पक्षः" इति सावयवम् । अपि च न तावदन्नादीनां अन्नमयादीनां वा प्राणादीन् प्राणमयादीन् वा प्रति द्वारत्वम्, अन्नादिज्ञानं विनाऽपि प्राणादिज्ञानात् । ब्रह्मणि द्वारत्वे तु अन्नादिपूर्वकं प्राणाद्युपदेशो न युक्तः, अनेकद्वारवैयर्थ्यं च । न च द्वारविकल्पः, उत्तरानुवाके "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्"

प्रकाशः

ण्डेऽपि तथोपदेशः स्यादिति भावः । एवं प्रत्यक्प्रावण्यार्थं द्वारोपदेश इति निरस्तम् । इदानीं ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वमेव नास्ति, येन तत्प्रावण्यार्थं तदुपदेशोऽर्थवान् स्यादित्याह—**न च त्वन्मत इति** । अपरिच्छिन्नत्वादन्तरत्वरूपं शुद्धचित्त्वादहंत्वरूपं वा प्रत्यक्त्वं नेत्यर्थः । ननु कोशानां परिच्छिन्नाहमर्थजीवरूपप्रत्यग्ज्ञानोपायत्वात्तदभिन्नापरिच्छिन्नब्रह्मज्ञाने द्वारता भविष्यतीत्यत आह—**न च घटेति** । 'जिज्ञापयिषितः' ज्ञापयितुमिष्ट इत्यर्थः । तथा च "ब्रह्म पुच्छं" इत्युक्तब्रह्मज्ञानाय द्वारता कथं कोशानां स्यादित्यर्थः । 'अन्नादीनां' इत्युत्तरानुवाकस्थाभिप्रायेण । 'प्राणा-

चन्द्रिका

"प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्" "मनो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिना अन्नप्राणादिद्वारसमुच्चयोक्तेः । अपि च "यतो वै" इत्यादिपूर्ववाक्योक्तकारणत्वस्यापि त्वत्पक्षे ब्रह्मणि द्वारत्वात्, कोशानां च कारणत्वे द्वारत्वाभावात् कोशोपदेशवैयर्थ्यम् । किञ्च भृगुर्वरुणोपदिष्टानां द्वारत्वं न वेत्ति चेत्, विरोचनस्येव पुनरुपसत्त्ययोगः । वेत्ति इति चेत्, 'नान्नं ब्रह्मेति व्यजानात् नान्नाद्ध्येव' इत्यादि श्रूयेत । तस्मादन्नमयाद्यो ब्र-

प्रकाशः

दीन्' इति यथाक्रममन्वयः । **समुच्चयेति** । अन्यथाऽन्नप्राणादिष्वन्यतमस्यैव श्रवणप्रसङ्गो वा 'अन्नं वा ब्रह्मेति व्यजानात्' इति वा स्यादिति भावः । **त्वत्पक्ष इति** । जन्मादिसूत्रे तथोक्तेरिति भावः ।

अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम् ।
आह ब्रह्म कथं तन्न द्वारं तदिति वादिनः ।
उपसत्तिं कथं विद्युः ॥

इत्यनुव्याख्यानं हृदि कृत्वा दोषान्तरमाह—**किञ्च भृगुरिति** । **विरोचनस्येवेति** । यथा चतुर्मुखेनोपदिष्टस्य पुनरुपसत्तिर्नास्ति, तथा न स्यादित्यर्थः । व्यक्तमेतच्छान्दोग्ये अष्टमेऽध्याये । ननु परोक्तबाधकानां केषांचिन्निरासेऽप्यन्नमयादेः ब्रह्मत्वेऽनुपपत्तिरेव । तथा हि "ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः" इत्योषधिकार्यां विकारं देहं

चन्द्रिका

ह्मैव, न कोशाः । अत्रावशिष्टं, "आत्मन आकाशः" इत्यादौ "अन्नात्पुरुषः" इत्यन्ते वाक्ये हरेरप्याकाशादिनियामक

प्रकाश·

पुरुषपदेनोक्त्वा, "सवा एष पुरुषः" इति तं परामृश्य, 'अन्नरसमयः' इति प्राकृतान्नमयत्वमुच्यते, तस्येश्वरेऽनुपपत्तेः । न च अनेन "आत्मन आकाशः" इत्युक्तात्मन एव परामर्शइति वाच्यं, तस्य व्यवहितत्वेनास्वारस्यात् । भृगुवल्ल्युक्तानामन्नादीनां ब्रह्मत्वे साधकविशेषस्यानुक्तेः, तत्र मयटोऽश्रवणेन अन्नमयादिभ्यस्तेषां भेदप्रतीतेः । तेषां ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानानन्तरं "तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार" इति पुनरुपसृत्ययोगात् *, इत्यादिबाधकापरिहाराच्चेत्यतः, "यद्वादि 'स वा एषः' इत्यन्यपरामर्शो न 'अन्नात् पुरुषः' इत्युक्तपरामर्शः" इत्यादिटीका विवृण्वन्नाह—**अत्रावशिष्टमिति** । 'इत्यादिकमुत्तरप्रस्थानादवगन्तव्यम्' इत्युत्तरेणान्वयः ।

ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च ।
तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ।

इत्यादि,

इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् ।

इत्यन्तमनुव्याख्यानं हृदि कृत्वाऽऽह—**आत्मन इति** । "आकाशस्सम्भूतः" इत्यादिराकाशपदवाच्यं भूताकाश-तदभिमानि-तद्देह-तन्नियान्तर्नियामकरूपचतुष्टयमात्मनः सम्भूतम्, तस्माच्चतुष्टयादाकाशा

* 'पुनरुपसत्त्ययोगात्' इति च पाठः.

चन्द्रिका

रूपप्रादुर्भावलक्षणजनेरुक्तत्वात् "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यत्र हरेः परामर्शस्वारस्यम्, तथा परेणापि ब्रह्मपरतया स्वीकृतेन "रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति रसशब्देन सन्निहितपरामर्शस्यैतच्छब्देनैव सिद्धेः व्यवहिताकाशादिकारणब्रह्मपरामर्शिना तच्छब्देन च विशेषणात् प्रकृतान्नमयपरत्वाभावः, तथा "भृगुर्वै वारुणिः" इत्युत्तरानुवाके उक्तानां

प्रकाशः

द्वायुशब्दितं चतुष्टयं सम्भूतमित्येवमर्थः । तत्र सम्भवो नाम हरेः प्रादुर्भावः, अभिमानिनोऽभिमानविशेषः, देहस्य भूतस्य च परिणाम इत्येवंरूपेणार्थस्याभिमतत्वात्, पुरुषपदेन च देह-तदभिमानिजीव-तन्नियामकानां विवक्षितत्वात् "एष पुरुषः" इति पुरुषपदमुख्यार्थस्य हरेरेव सन्निहितस्य परामर्शसम्भवादित्यर्थः । वक्ष्यते चैतत् "कारणत्वेन चाकाशादिषु" इत्यत्र । पुरुषपदेन त्रितयनिर्देशेऽपि परमात्ममात्रपरामर्शः,

बहूनां सह निर्देशे एकयाऽभिधयैव तु ।
तयैवाभिधया तेषां परामृश्यैकमुच्यते ॥

इति टीकास्थस्मृत्युक्तदिशा युज्यत इति भावः । 'परेणापि' इत्यस्य 'स्वीकृतेन रसशब्देनान्नरसमय इति विशेषणात्' इत्यन्वयः । "भृगोश्चैतद्वदिष्यति" इत्यनुव्याख्यां हृदि कृत्वा, अन्नमयादेर्ब्रह्मत्वे साधकान्तरमाह—**तथेति** । 'तत्समाख्यया चात्रापि

चन्द्रिका

अन्नादीनां ब्रह्मत्वं तावदुपेयम्, "भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" इति श्रुत्या स्वयमेव ब्रह्मपरत्वोक्तेः। "अधीहि भगवो ब्रह्म" इति ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वात्। "स तपस्तप्त्वा" "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इति श्रवणानन्तरभाविनिदिध्यासनाख्यतपसाऽपरोक्षीकृतत्वलिङ्गात्। "अन्नं ब्रह्म" इत्यादिब्रह्मशब्दात्। "अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिब्रह्मलक्षणाच्च। तत्समाख्यया च अत्राप्यन्नमयादीनां ब्रह्मत्वम्। नच तत्र मयटोऽश्रवणात् भिन्नविषयत्वम्,

प्रकाशः

अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वम्' इत्यन्वयः। भार्गवीति। श्रोतृवक्तृतया भृगुवरुणसम्बन्धिनी। 'व्योमन्' अच्छेद्यत्वादिना व्योम्नि भगवति, "सुपां सुलुक्" इतिसप्तम्या लुकि "न ङिसम्बुध्योः" इति नलोपाभावः।

अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम्।

इत्याद्यनुव्याख्यां हृदि कृत्वाऽऽह—अधीहीति। अध्यापयेत्यर्थः। "तपसैवापरोक्षितम्" इत्यनुव्याख्यानोक्तमाह—स तप इति।

यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैस्स्वयम्।

लक्षितं गुरुणा ।

इत्येतद्धृदि कृत्वाऽऽह—अन्नाद्ध्येवेति। 'ब्रह्मलक्षणाच्च ब्रह्मत्वमुपेयम्' इति पूर्वेणान्वयः। समाख्यात्वं साधयति—न चेत्यादिना।

चन्द्रिका

तत्रापि "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" इत्यादौ "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" इत्यन्ते मध्ये, तथा "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य" इत्यादौ "एतमानन्दमयमात्मान मुपसङ्क्रम्य" इत्यन्ते उपसंहारे च तच्छ्रवणात् । अत्रापि "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते"

प्रकाशः

'तत्र' भृगुवल्ल्याम् ।

प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ।

इत्यनुव्याख्यां हृदि कृत्वाऽऽह—**तत्रापीति** । 'उपसंहारे मयट्श्रवणात्' इत्यन्वयः । तदुपरोधेन प्राणादिष्वपि ग्राह्यत्वादिति भावः । अयमर्थः—'अन्नरसमयः' इत्युपक्रमे मध्ये उपसंहारे च मयडन्तानां श्रवणादन्नादीनामन्नमयादित्वमुपेयमिति । उपक्रमे तु स्पष्टम् । मध्ये उपसंहारे च दर्शयति—**एतमन्नमयमिति** । 'आदौ' 'अन्ते' इति बहुव्रीहिः पञ्चानामपि ग्रहणाय । यथा भृगुवल्ल्या अन्नमयादेरेव श्रवणं, तथा ब्रह्मवल्ल्यामन्नमयादीन् प्रत्युदाहृतश्लोकेषु अन्नादेरेव श्रवणात् तस्याप्यन्नमयादितोऽन्यत्वप्रसङ्गः, तत्र मयट्परिकल्पनेनानन्यत्वे अत्रापि सममिति भावेनाह—**अत्रापि** ब्रह्मवल्ल्यामपीति । ननु मध्ये उपसंहारे च मयडन्ततया श्रुतानां अब्रह्मत्वात्, कथं तदनुरोधेनान्नादीनामन्नमयादित्वमुक्त्वा ब्रह्मत्वमुच्यते इत्यतः, "प्राप्यत्वेन" इति वाक्ये 'तत्रापि' इत्यस्य प्राप्यस्थानेऽपीत्यर्थमुपेत्याह—

चन्द्रिका

इत्यादौ तदश्रवणात् । तत्राप्यन्नमयादीनामब्रह्मत्वे "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" इत्यात्मशब्दस्य मुक्तप्राप्यत्वस्य चायोगात् । न च 'उपसङ्क्रम्य' इत्यत्र उपशब्दोऽतिक्रमार्थः, अव्ययानामनेकार्थत्वस्यापि प्रयोगानुसारित्वात्, अन्यथा अन्तश्शब्दो बहिरर्थः स्यात् । "अस्माल्लोकात्प्रेत्य" इत्यनेनैव शरीराख्यान्नमयत्यागस्योक्तत्वेन "अन्नमयमुपसङ्क्रामति" इत्यनेनापि तदुक्तौ पुनरु-

प्रकाशः

तत्रापीति । मध्ये उपसंहारे चेत्यर्थः । आत्मशब्दस्य "स्वशब्दात्" इत्यत्र ब्रह्मनिष्ठताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

योगमन्नमाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ।

इत्यनुव्याख्योक्तमाह—**मुक्तप्राप्यत्वस्येति** । "स य एवंविदस्माल्लोकात्प्रेत्य" इति पूर्ववाक्ये ज्ञानेन लोकशब्दितदेहादुत्तीर्णेन मुक्तेन 'उपसङ्क्रामति, उपसङ्क्रम्य' इति च प्राप्यत्वश्रवणेन तदयोगादित्यर्थः । नन्वव्ययानामनेकार्थत्वात् 'उपसङ्क्रम्य' इत्यस्यातिक्रम्येत्यर्थोपपत्त्या तेषां कोशत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्यतः,

अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ।

इत्याद्यनुव्याख्याऽभिमतमाह—**न चेति** ।

मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च ।

इत्युक्तं दोषान्तरमाह—**अस्मादिति** । 'तदुक्तौ' देहत्यागोक्तौ । ननूपसंहारे अन्नमयादेः श्रवणेपि कथमन्नादिशब्देन त-

चन्द्रिका

किंश्च स्यात् । अविरुद्धं चान्नादिशब्दैरन्नमयादिप्रत्यायनम्, "ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र ज्योतिश्शब्देन ज्योतिष्टोमस्येव । अ-

प्रकाशः

दर्थप्रत्यायनं, तत्र मयट्प्रत्ययस्याधिकत्वात्, अन्यथा मयटः स्वार्थिकत्वापत्तेरित्यतः सुधोक्तमाह—**अविरुद्धमिति** । यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र ज्योतिश्शब्देन ज्योतिष्टोमस्यैकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणया प्रत्यायनम्, तद्वदन्नादिशब्देरप्येकदेशोत्कीर्तनेनान्नमयादिशब्दलक्षणया तदर्थप्रत्यायनमविरुद्धमिति भावः । यत्तु पस्पशाह्निककैयटे—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इत्येतद्भाष्यव्याख्यावसरे एकदेशोत्कीर्तनेन प्रतीतस्य समग्रशब्दस्य नार्थप्रत्यायकत्वं, उच्चार्यमाणस्यैवार्थप्रत्यायकत्वात् । किन्तु समग्रशब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले तदवयवा अपि संज्ञात्वेनार्थाद्विनियुज्यन्त इत्येकदेशस्यापि वाचकत्वमेव । "ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः" इति सूत्रे "विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयो र्वा लोपो वक्तव्यः" इति वार्तिके 'देवदत्तो दत्तः' इत्यादौ पञ्चमाध्याये लोपविधानसामर्थ्याद्वर्णानां न वाचकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं, तन्न, अनुच्चार्यमाणस्यापि मनसाऽनुसंहितस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । राजपुरुषादिशब्दार्थवाचकत्वस्य राजादिशब्देऽदर्शनाच्च । तदुक्तं सुधायां—"अतएव न प्रत्येकं वाचकत्वं, किन्त्वधिकारबलादेकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गी-

चन्द्रिका

न्नादीनां ब्रह्मत्वेऽपि "तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति" इति पुनरुपसत्तिस्तु, एकं रूपं निदिध्यासनेन साक्षात्कृत्य रूपान्तरस्य गुणान्तरविशिष्टतया निदिध्यासनार्थमनुज्ञामादातुम् । तत्र 'अनुजानीहि' इति वक्तव्ये यत् 'अधीहि' इत्याह, तद्विनयातिशयादित्यादिकमुत्तरप्रस्थानादव गन्तव्यम् । "अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्ताम्" इति शुद्धिप्रार्थनवाक्ये तु ब्रह्मशब्दाभावात्, तल्लक्षणा-

प्रकाशः

कृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमङ्गीकरणीयम्" इत्यादि । ननूक्तमत्रान्नादीनां ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानिनः पुनरुपसरणायोग इत्यतः,

पश्चात्तपसैवापरोक्षतः ।
दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ।
इच्छताज्ञां गुरोः प्राप्य ।

इत्यनुव्याख्यां हृदि कृत्वोपसत्तेरन्यथोपपत्तिमाह—**अन्नादीनामिति**। **इत्यादिकमिति** । आदिपदेन "तस्येदमेव शिरः" इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशादेः,

इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोः ।

इत्याद्यनुव्याख्यानोक्तं समाधानं ग्राह्यम् । नन्वेवमुत्तरस्यां नारायणोपनिषदि श्रुतानामपि तथात्वं स्यादित्यत आह—**अन्नमयेति** ।

चन्द्रिका

भावात्, ज्ञानिनस्तत्प्राप्तिकथनाभावात्, रसशब्देन विशेषणाभावेन "अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः" इत्यादाविव संज्ञाभेदात्, "कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्या-

प्रकाशः

रसशब्देनेति । "अन्नरसमयः" इत्युपक्रमात् "रसो वै सः" इत्युपसंहाराच्च रसशब्दविशेषणस्य पञ्चस्वप्यभिप्रेतत्वेन, एते अन्नरसमयप्राणरसमयादयः, ते तु केवलमन्नमयादय इति संज्ञाभेदादित्यर्थः । एतेन "नन्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तां" इत्यादिटीका विवृता । दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति— **अथैष इति** । संज्ञाधिकरणमुक्तमाद्यसूत्रे । तत्र यथा ज्योतिष्टोमशब्दात् ज्योतिरादिशब्दानां भेदेन कर्मभेदस्तथाऽत्रापीत्यर्थः । 'अन्नरसमयः' इत्यत्रेव प्राणमयादावपि 'प्राणरसमयः' इत्यादिरूपेण रसशब्देन विशेषणस्यात्र टीकायां व्यक्तत्वात्संज्ञाभेदइति भावः । प्रकरणभेदेन भेदे दृष्टान्तमाह—**कुण्डपायिनामिति** । कुण्डेन पिबन्तीति कुण्डपायिनः तेषामयनं नाम सत्रविशेषः । **मासमिति** । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्वितीयस्य तृतीये पादे "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" इति एकादशेऽधिकरणे "मासमग्निहोत्रं" इति वाक्ये नैयमिकाग्निहोत्रमेव मासे विधीयते अथ कर्मान्तरमिति विशये, अनुपादेयमासोद्देशेन कर्मोपादानेऽप्यप्राप्तो मासो विधीयत इति प्राप्ते, असन्निहितस्य नैयमिकस्य स्वतो

चन्द्रिका

दाविव प्रकरणभेदात्, शुद्धिप्रार्थनलिङ्गाच्चान्नमयादयो न ब्रह्म, किन्तु कोशाः। अत्र तु कोशान्तर्गतभगवन्मूर्तिविशेषाः। "अन्योऽन्तरः" इत्यन्यत्वान्तरत्वाद्युक्तिस्त्वधिष्ठानभूतकोशानामन्यत्वादन्तरत्वात्

प्रकाशः

बुद्धिस्थत्वाभावात् तन्नामककर्मान्तरविधिरिति सिद्धान्तितम्। तत्र यथा नित्याग्निहोत्रमासाग्निहोत्रयोः प्रकरणभेदाद्भेदः, तथाऽत्रापि शुद्धिप्रार्थनप्रकरणब्रह्मप्रकरणयोर्भेदात् भेद इत्यर्थः। यदत्र कश्चिदाह—तर्ह्यनुवाकद्वयस्यापि भिन्नप्रकरणत्वात्, संज्ञाभेदाच्चार्थभेदः स्यादिति, तद् दूरीकृतं बोध्यम्, ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादिना तस्यापि ब्रह्मप्रकरणत्वात्। अन्ते मयटः श्रवणेनादावपि तस्य ग्राह्यत्वस्य प्रागेवोक्ततया संज्ञाभेदस्याप्यभावात्। एतदर्थमेव भाष्यटीकयोरनुक्तमपि भृगुवल्ल्याः समाख्यात्वमनुव्याख्यानोक्तं प्राग्दर्शितम्। **मूर्तिविशेषा इति**। तैत्तिरीयभाष्योदाहृतप्रमाणानुरोधेनानिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवनारायणा अन्नमयादिकोशान्तर्गतास्तत्तच्छब्दवाच्या इत्यर्थः। ननु पञ्चानां ब्रह्मत्वे "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः" "अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः" इत्यादिनोक्तमन्यत्वादिकं कथं, तस्यैकत्वाद्व्याप्तत्वाच्चेत्यत अह—**अन्योऽन्तर इतीति**। **अधिष्ठानेति**। एतच्च समाधानं "तत्तत्कोशगतं तन्नियामकं ब्रह्मचैतन्यमेवोच्यते" इति टीकोक्त्या लभ्यत इति भावः। तथा च स्थानगतं स्थानिन्युपचर्यत इत्युक्तं भवति। वक्ष्यते चैतत्सूत्रकृता

चन्द्रिका

भगवतो बहुरूपत्वाद्विशेषसद्भावात् "अनन्योऽप्यन्यशब्देन" इत्यादिभाष्योदाहृतस्मृतिबलाच्च युक्ता । तस्माच्छ्रुतिविरोधाभावात् न सूत्राण्यन्यथा नेयानि ।

अनन्तशाखातत्त्वार्थविदा सूत्रकृतेरितम् ।
कूपमण्डूकवत् स्वल्पवाक्यज्ञोऽन्यथयेत् कथम् ॥

उक्तं च ब्रह्मसूत्राणां निश्चितत्वम्—

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।

इत्यादौ ॥ सूत्रास्वारस्यं तु परैरेव स्वीकृतम् । यच्चोक्तम्—

प्रकाशः

"हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्" इत्यत्र, "न स्थानतोऽपि" इत्यत्र भाष्येऽपि "अभेदेऽपि भेदव्पदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यते" इत्यादि । "बहुरूपत्वाच्चाविरोधः" इति भाष्यदिशा मुख्यमेवार्थमाह—**भगवतो बहुरूपत्वादिति** । बहुत्वादन्यत्वमणुरूपतया अन्तरत्वं च मुख्यमेवेति भावः । यद्वा बहुरूपत्वादन्तरत्वं पञ्चत्वसंख्या च मुख्येति ध्येयम् । अन्यत्वं च मुख्यमिति तु

अभिन्नोपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः ।

इत्यनुव्याख्यानोक्तमाह—**विशेषेति** । स्वरूपसामर्थ्यलक्षणविशेषसद्भावादित्यर्थः । अन्याय्यं चान्यथा नयनमित्याह—**अनन्तेति** । तदुक्तं सुधायां—"अनेकशाखाविदामेवात्र सम्यगधिकार इति ज्ञापनाय वाधूलशाखेत्याद्युक्तम्' इति । **उक्तं चेति** । गीतायाम् । 'निश्चितत्वं'

चन्द्रिका

शुद्धब्रह्मपरमेतदिति, तन्न, "कामात्" इत्यादिसूत्रे "सोऽकामयत" "भीषाऽस्मात्" इत्यादिश्रुतौ च कामादिगुणविशिष्टस्यैवोक्तेः। किञ्च—निर्विशेषज्ञानस्य सविशेषज्ञानाधीनत्वादादौ निर्विशेषोक्तिरयुक्ता। अत्र च "भेदव्यपदेशात्" इत्यनेनैक्यनिषेधादभेदप्रतिकूलता स्फुटैवेति ॥

प्रकाशः

अबाधितार्थनिश्चयजनकत्वम्। तदुक्तं ऐतरेयभाष्ये—"न च सूत्रेषु निश्चितार्थस्यौपचारिकत्वं वक्तुं युज्यते, निर्णयात्मकत्वात्तेषाम्" इत्यादि। **कामादिति**। इदं प्रकरणं प्रधानपरं किं न स्यादित्याशङ्कानिरासाय—"कामात्" इति सूत्रम्। तस्यार्थः—"सोऽकामयत" इति श्रुत्या योऽभिहितः कामः, तस्माच्चेतनपरं, नानुमानिकप्रधानपरमिति त्वयोक्तेरिति भावः। **किं चेति**।

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः॥

इति त्वदुक्तेरिति भावः। यद्भास्करप्रभृतिभिरद्वैत्येकदेशिभिर्वर्णितं, अन्नमयादयश्चत्वारः कोशाः, आनन्दमयस्तु ब्रह्मेति, तत्पञ्चानां कोशत्वादिना परेणैव पूर्वपक्षयित्वा दूषितमिति, नेह दूषितम्। यद्वा पञ्चानां ब्रह्मत्वसाधकयुक्तिकलापस्योक्त्यैव तदपि निरस्तमिति। यद्वा—"न च पृथक्कल्पना युक्ता" इति भाष्यटीकयोः,

एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात्।

चन्द्रिका

केचित्तु—"तस्यैष एव शारीर आत्मा" इति शारीरत्वेन जीव एवानन्दमयइति प्राप्ते, "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यारभ्य निरतिशयदशाशिरस्कस्यानन्दस्याभ्यासात्, तस्य चानन्तदुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि जीवेऽनुपपत्तेः तदाश्रयआनन्दमयः परमात्मा, विज्ञानमयस्तु जीवः, अन्नमयादयस्तु त्रयः कोशाः इति सिद्धान्तइत्याहुः। तन्न, पूर्वपक्षिणाऽपि जीवतयाऽनङ्गीकृतप्राणमयादिसाधारणेन शारीरत्वेन जीवत्वशङ्काऽनुदयात्। श्रूयते हि प्राणमयादावपि "तस्यैष एव" इति शारीरत्वम्। सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मणः पुच्छत्वाद्यनुपपत्तीनामपरिहारात्। ब्रह्मस्वरूपमेव शिरःपक्षपुच्छादिना रूप्यत इति चेत्, रूपणं यद्यध्यासः, तर्हि श्रुतेरप्रामाण्यमतिप्रसङ्गश्च। यदि तु सदृशतयोक्तिः, तदा मुख्यार्थत्यागः सादृश्याभावश्च। न हि ब्रह्मस्वरूपं शिरआदिसदृशम्। किं च विज्ञानमयस्य जीवत्वे,

प्रकाशः

तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते ॥

इत्यनुव्याख्यानादौ स्पष्टं निरासात्, केषांचिन्मतस्याग्रे निरस्यत्वात् तन्निरासेनैव निरस्तत्वान्न पृथङ्निरस्तम् ॥

रामानुजमतं निराकरोति—**केचित्त्विति**। **साधारणेनेति**। तथा न हेतोर्व्यभिचारान्न पूर्वपक्षोदय इत्यर्थः। **अतिप्रसङ्गश्चेति**। ब्रह्मलिङ्गानामपि जीवे अध्याससम्भवेन कुत्रापि सिद्धान्तोन्मेषो न स्या-

चन्द्रिका

विज्ञानं देवास्सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।

विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते ।

इत्यादेरयोगः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादिकं तु ब्रह्मणस्सर्वकर्तृत्वात्, "यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी" इत्यादेश्च युक्तम् । अन्नमयादेः कोशत्वं च निरस्तम् । नन्वन्नमयाद्युपदेशानन्तरं "अन्योऽन्तर आत्मा" इत्युक्तेः, आनन्दमयोपदेशानन्तरं तु तदनुक्तेरानन्दमयएव ब्रह्म, न त्वन्नमयादयइति चेत्, तर्हि छान्दोग्ये "यो वै भूमा तत्सुखम्" इति भूमोपदेशानन्तरं "अथात आत्मादेशः" इत्युक्तेः, तदनन्तरं च अन्यानुक्तेः भूमा ब्रह्म न स्यात् । "यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिब्रह्मलिङ्गात् भूम्नो ब्रह्मत्वे तु, अन्नमयादिरपि ब्रह्मशब्दाभ्यासादिना ब्रह्मास्तु ।

प्रकाशः

दिति भावः । **विज्ञानं देवा इति—इत्यादेरिति** । ब्रह्मशब्दस्य ज्येष्ठत्वस्य सर्वदेवोपास्यत्वस्य मुक्तिहेतुत्वस्यायोग इत्यर्थः । यज्ञादिकर्मकर्तृत्वरूपजीवलिङ्गस्य गतिमाह—**विज्ञानमिति** ।

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।

इति भारतोक्तेरित्यर्थः । यदपि त्रयाणां कोशत्वमिति, तदपि नेत्याह—**अन्नमयादेरिति** । **ब्रह्म न स्यादिति** । तथा च भूमाधिकरणविरोधइति भावः । आनन्दमयमात्रस्य ब्रह्मत्वे साध-

चन्द्रिका

ननूत्तरानुवाके अन्नप्राणमनोविज्ञानज्ञानानन्तरं "तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार" इति पुनरुपसत्तिवत् "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति आनन्दज्ञानानन्तरं पुनरुपसत्तेरभावेन आनन्दस्य ब्रह्मत्वात् अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्तरं श्रुतेनाऽऽनन्देन अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्तरं श्रुतस्याऽऽनन्दमयस्य स्थानप्रमाणेनाभेदादानन्दमयएव ब्रह्म, अन्नमयादयस्तु तद्द्वारभूता इति चेत्, न, अन्नादीनां द्वारत्वेऽपि पुनरुपसत्त्ययोगस्योक्तत्वात्। किञ्चैवं छान्दोग्ये "यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति" इत्यादेरनन्तरं "भूयएव मा भगवान् विज्ञापयतु" इति श्रवणात्तत्रोक्तमब्रह्म, "पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतम्"

प्रकाशः

कान्तरमाशङ्क्य निराह—**ननूत्तरेति**। **स्थानप्रमाणेनेति**। यथासङ्ख्याम्नानरूपेणेत्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। "भृगुर्वरुणोपदिष्टानां द्वारत्वं न वेत्ति चेत्" इत्यादिनेति भावः। उपलक्षणमेतत्—अन्यथोपपत्तेरुक्तत्वादिति ध्येयम्। प्रतिबन्द्या च पुनरुपसत्तिं समाधत्ते—**किं चैवमिति**। "मधु मधुकृतः निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसानां समवहारमेकतां गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते" इति दृष्टान्तपूर्वं "एवमेव खलु सोम्येमाः प्रजास्सदायतनाः सति सम्पद्य न विदुः" इत्युद्दालकोपदिष्टेऽपि ब्रह्मणि श्वेतकेतुर्विशेषजिज्ञासया "भूय एव मा भगवान्विज्ञाप-

चन्द्रिका

इत्यादेरनन्तरं तदश्रवणात्तत्रोक्तमेव ब्रह्म स्यात् । "यथा सोम्य मधु" इत्यादौ "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" इत्यादिब्रह्मलिङ्गादिना तत्रोक्तस्य ब्रह्मत्वेतु अत्रापि "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इति ब्रह्मश्रुत्यादिना अन्नादिकमपि ब्रह्मास्तु । किं चाद्यसूत्रे यदि भास्करमतइवाऽऽनन्दमात्राभ्यासो हेतुः, तदा ब्रह्मत्वासिद्धिः, तस्य जीवेऽपि सम्भवात् । निरतिशयत्वविशिष्टस्य च अभ्यासोऽसिद्धः । शतगुणितोत्तरक्रमेण गुणितत्वं तु नाभ्यासशब्दस्याभिधेयम् ॥

यत्तु ब्रह्मशब्दाभ्यासो हेतुरिति यादवप्रकाशीयं मतम्, तदप्ययुक्तम्, तन्मते ब्रह्मत्वेनानङ्गीकृतविज्ञानमयादावपि ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य सत्त्वात् । द्वितीयसूत्रं चायुक्तम्, प्रायपाठबाधात् ।

प्रकाशः

यतु" इति बहुकृत्वः पुनःपुनः पृष्टवानिति तत्रोद्दालकेनोक्तमब्रह्म स्यादिति भावः । 'तदश्रवणात्' "भूय एव" इति पुनः प्रार्थनस्याश्रवणादित्यर्थः । सूत्रार्थमपि निराचिकीर्षुः 'अभ्यासात्' इति किमानन्दमात्राभ्यासोऽत्र हेतुः, निरतिशयत्वविशिष्टो वेति हृदि कृत्वा, क्रमेण निराह—**किं चेति** । **असिद्ध इति** । "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यत्र तादृशस्य सकृदेव श्रवणादिति भावः । "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यारभ्य उत्तरोत्तराधिक्येनाऽऽनन्दस्याभ्यासोऽस्तीत्यत आह—**शतेति** ।

प्रायपाठेति । "विकारशब्दान्नेति चेत्" इत्यस्य त्वयाऽऽनन्द-

चन्द्रिका

ननु प्राणमयएव विकारार्थत्वं त्यक्तमिति चेत्तर्हि तत्र मयटः स्वार्थिकत्वाद्वैयर्थ्यम् । विज्ञानमयेऽपि तत्प्रसङ्गश्च । यच्चोक्तं—विज्ञानमये मयट् सम्बन्धार्थः, वैयर्थ्यादप्यमुख्यार्थत्वस्य ज्याय-स्त्वादिति, तन्न, अन्नमये विकारार्थः, प्राणमयमनोमययोः स्वार्थिकः, विज्ञानमये सम्बन्धार्थः, आनन्दमये प्राचुर्यार्थ इति वैरूप्यप्रसङ्गात् । न च प्राणमयादावपि सम्बन्धार्थता, प्राणादेः प्राणादिसम्बन्धाभावात् । प्राणशब्दस्य अप्रसिद्धार्थत्वे तु वरं परमात्मपरत्वम् । एवं सूत्रान्तरेष्वप्यनुपपत्तिरूह्या ।

प्रकाशः

मयमात्रविषयत्वेनोक्त्या इतरेषु विकारार्थत्वस्वीकारादिति भावः । ननु सम्बन्धे मयटो नानुशासनमित्यत आह—**वैयर्थ्यादिति** । **ऊह्येति** । तथा हि—"तद्धेतुव्यपदेशाच्च" इत्यस्य "एष ह्येवानन्दयाति" इति जीवानन्दहेतुत्वव्यपदेशादानन्दमयो ब्रह्म । न हि स्वस्यैव स्वानन्दहेतुत्वं युक्तमित्यर्थ उक्तः । स न युक्तः, जीवानन्दहेतुत्वेनानन्दमयस्य जीवभेदसिद्धावपि ब्रह्मत्वासिद्धेः, अब्रह्मणोऽपि वनितादेर्जीवानन्दहेतुत्वदृष्टेः । आद्यसूत्रानन्तर्यप्रसङ्गाच्च। यदपि—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैव, "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" इत्यारभ्य 'आनन्दमयः' इति गीयतइति मान्त्रवर्णिकसूत्रार्थइति, तदपि न, मान्त्रवर्णिकब्रह्मणः आनन्दमयइव भाष्याद्युक्तदिशा अन्नमयादिष्वपि गीयमानत्वेन तेषा-

प्रकाशः

मब्रह्मत्वायोगात् । यदपि—नेतरो जीवो मान्त्रवर्णिकइति मन्तव्यम्, "ब्रह्मणा विपश्चिता" इत्युक्तविपश्चित्स्वरूपसार्वज्ञ्यानुपपत्तेरिति पञ्चमसूत्रार्थ इति, तदपि न, अन्नमयादीनामब्रह्मत्वेऽप्युक्तविपश्चित्त्वानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । यदपि—"भीषाऽस्माद्वातः" इत्यादिना प्रशासितव्यवर्गाद्वायुसूर्यादेरानन्दमयस्य प्रशासितृत्वेन भेदव्यपदेशादानन्दमयो ब्रह्मेति षष्ठार्थइति, तदपि न, "ब्रह्मविदाप्नोति" इत्युपक्रान्तब्रह्मविषयस्य भेदव्यपदेशस्यान्नमयादिसाधारणत्वात् । यदपि—"सोऽकामयत" इत्यारभ्य "स इदं सर्वमसृजत" इति कामादेव सर्गश्रवणात्, अस्यानन्दमयस्य सृष्टौ नानुमानिकप्रधानापेक्षाऽस्तीति सप्तमार्थइति, तदपि न, अनुमानपदस्य लक्षणाप्रसङ्गात् । भेदसूत्रानन्तर्यहेत्वभावाच्च । 'कामादेव सर्गश्रवणात्' इत्याद्यध्याहारप्रसङ्गाच्च । यदपि—"रसोवै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति शास्त्रं रसशब्दनिर्दिष्टे अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीवस्य तल्लाभादानन्दयोगं शास्तीत्यष्टमार्थइति, तदप्यचारु, "रसꣳ ह्येवायं" इति शास्त्रमपि "अन्नरसमयः" इति रसशब्दनिर्दिष्टे अन्नमय एव जीवस्यानन्दमययोगं शास्तीति तस्यैव ब्रह्मत्वापत्तेरित्यूहनीयेत्यर्थः । एतेन—यत्केन चित्प्रलपितं—पूर्वाधिकरणे जगत्कारणत्वं प्रधाने नातिव्याप्तमित्युक्तम्, इदानीं जीवे नातिव्याप्तमिति वक्तुं इदमारभ्यते । तथाहि—अयमानन्दमयः जीवोऽथशिव इति विशये, मयटो विकारार्थतया "आनन्दो ब्रह्म" इतिश्रुत्या आ-

प्रकाशः

नन्दरूपब्रह्मकार्यतया जीवस्य तद्विकारत्वसम्भवात्, "आनन्दमया मे शुध्यन्तां" इत्युक्तशुद्धिप्रार्थनसम्भवाच्च जीवएव आनन्दमयः। अयं च "आत्मन आकाशः" इति भूतादिहेतुत्वेनोक्तात्मैव। "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति श्रवणादस्यैव भूतादिकारणत्वमिति प्राप्ते, "सैषाऽऽनन्दस्य" इत्यारभ्य मानुषादिप्रजापतिपर्यन्तं तत्तदानन्दस्य उपर्युपरि शतगुणत्वमभिधाय "स एको ब्रह्मण आनन्दः" इति ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वेनाभ्यासात्, शुद्धस्यापि शिवस्य घनापगमेन चन्द्रस्य प्रसाद इव मलापनयनेन शुद्धिसम्भवाच्च शिव एवानन्दमयः। विज्ञानमयस्तु जीव एव। "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति च ब्रह्मशब्दस्य प्रणवपरत्वात्, तस्य च शिववाचकत्वात्, 'ब्रह्म' प्रणवः 'प्रतिष्ठा' शिवस्य वाचकयाऽऽधार इत्यर्थतयोपपन्नम्। मयट् प्राचुर्यार्थे इति। यथोक्तं—

आकाशादेः कारणमानन्दमयस्तु जीवःस्यात्।
यदयं ब्रह्मविकारो ब्रह्माधारश्च शोध्यश्च।
निरतिशयानन्दयुतो ब्रह्मैव प्रचुरता तु मयडर्थः।
पुच्छं ब्रह्म प्रणवः शुद्धिश्च विरोध्यपगमो विधुवत्॥

इति, तन्निरस्तं, तन्मते पूर्वाधिकरणएव तन्निष्ठसूत्रे जीवेऽतिव्याप्तेर्निरासात्। यथोक्तं—"तर्हि जीवोऽस्तु, तन्न, तन्निष्ठस्यामृतोक्तेः। न हि शिवमपहायान्यनिष्ठा विमुक्त्यै" इयादि। पूर्वपक्षोऽप्ययुक्तः, जीवे ब्रह्मविकारत्वस्य दुर्वचत्वात्। "विज्ञानं ब्रह्म" इति

प्रकाशः

श्रुत्या विज्ञानरूपब्रह्मकार्यतया तद्विकारत्वस्य पूर्वपक्षिणा जीवत्वेनानङ्गीकृते बुद्धित्वेनाङ्गीकृते विज्ञानमये व्यभिचाराच्च । आनन्दमयेन जीवशुद्धिप्रार्थने सति 'मे' इत्यस्मच्छब्दायोगाच्च । आनन्दमयकोशस्य शुद्धिप्रार्थनालाभाच्च । "आत्मा मे शुद्ध्यन्ताम्" इत्यस्य वैयर्थ्याच्च । सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः, निरतिशयानन्दाभ्यासस्योक्तरीत्याऽसिद्धेः । विकारार्थमयट्प्रायपाठविरोधाच्च । ब्रह्मशब्दस्य पूर्णत्वार्थकस्य प्रणवे अप्रसिद्धेश्च । प्रणवार्थत्वेऽपि तस्य विष्णुवाचिताया मूलग्रन्थेषु तत्रतत्र समर्थनाच्च ।

ब्रह्म सृष्ट्या तु बृंहयत् ।

पुच्छं प्रधानवायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा ॥

इति वचनविरोधाच्च । "पुच्छं संकर्षणः प्रोक्तः" इति भाष्योदाहृतवचनविरोधाच्च ।

तस्मिन्नानन्दरूपोऽसौ स्थितो नारायणः सदा ॥

इति स्मृतेरानन्दमयस्य विष्णुत्वाच्च । अस्य प्रकरणस्य तैत्तिरीयभाष्यादौ विष्णुपरत्वेन प्रमाणेनैव व्याख्याततवाच्च । आत्मब्रह्मादिशब्दानां मुक्तगम्यत्वादिलिङ्गानां च भाष्यादौ तत्रतत्र विष्ण्वेकनिष्ठत्वस्य समर्थनाच्च । शिवपरत्वस्य "नेतरः" इत्यत्र सूत्रकृतैव निरासाच्च । यत्त्वन्नमयादयः पञ्चापि न कोशाः, किन्तु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवसंज्ञाः पञ्च चेतना इत्यादिजल्पनं, तत्प्र-

चन्द्रिका

तस्मात्—

ब्रह्मशब्दात् समस्तात्तत्वादिलिङ्गाच्च वाक्यतः ।

प्रकाशः

माणशून्यं प्रमाणविरुद्धं च । यदपि "नेतरः" इत्यादिसूत्रचतुष्टयमधिकरणान्तरं कृत्वा, "यतः प्रसूता जगतः प्रसूती" इति वाक्यमुदाहृत्य चतुर्मुखपरत्वं पूर्वपक्षयित्वा, शिवपरत्वेन सिद्धान्त इत्युक्तं, तदपि न, तथात्वे "नेतरः" इति निषेधरूपेण सूत्रविन्यासायोगेन पूर्वशेषत्वस्यैवौचित्यात् । "यतः प्रसूता" इत्यादेर्भाष्यादौ विष्णुपरत्वसमर्थनस्य प्रागेवास्माभिः प्रदर्शितत्वात् । एवमन्यत्तदीयदुर्भाषणदूषणमूहनीयम् ॥

एवं परमतानि निरस्य स्वाभिमताधिकरणप्रमेयं श्रुत्यादिप्रमाणषट्कपूर्वकं सङ्गृह्याह—**तस्मादिति** । मतान्तराणामसम्भवादित्यर्थः । सौत्रसाधकस्य श्रौतसाधकान्तरोपलक्षणत्वादनेकसाधकोक्तिः । तदुक्तं "कम्पनात्" इत्यत्र टीकायां—"तदविहायैव लिङ्गान्तरस्याप्युक्तत्वात् । एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयम्" इति । **ब्रह्मशब्दादिति** । "येऽन्नं ब्रह्मोपासते" "ये प्राणं ब्रह्मोपासते" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद" "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इति पञ्चस्वपि प्रकरणेषु प्रत्येकं ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थः । 'ब्रह्मणः शब्दः' इत्यपि विगृह्य, आत्मशब्दादित्यपि ध्येयम् । 'लिङ्गाच्च' इति एकवचनं समुदायाभिप्रायेण । तथा हि—अन्न-

प्रकाशः

मये "अद्यतेऽत्ति च भूतानि" इति सर्वात्तृत्वरूपसंहर्तृत्वं सर्वाद्यत्वरूपसर्वोपजीव्यत्वं, "अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं" इति ज्येष्ठत्वम्, "सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति" इत्युपासकप्राप्यत्वं इत्यादीनि लिङ्गानि, तथा प्राणमये "प्राणं देवा अनुप्राणन्ति" इति सर्वदेवादिचेष्टकत्वं, "सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते" इति सर्वायूरूपमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वमित्यादीनि, मनोमये च "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति वाङ्मनसागोचरत्वं, "न बिभेति कदाचन" इति भयाभावरूपमुक्तिहेतुवेदनविषयत्वमित्यादीनि, विज्ञानमये च "विज्ञानं देवास्सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" इति सर्वदेवोपास्यत्वं ज्येष्ठत्वं, "तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति" "शरीरे पाप्मनो हित्वा" इत्युक्तमुक्तिहेतुत्वमित्यादीनि, आनन्दमये च "सोऽकामयत" इति सङ्कल्पपूर्वकं सर्वस्रष्टृत्वं सर्वान्तरत्वं, "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इत्युक्तमुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वं चेत्यादीनि लिङ्गानि सन्ति। अतो 'लिङ्गात्' लिङ्गसमुदायादित्यथः।"स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इति सूत्रेण "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इत्युक्तकप्रत्ययावधिषु स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वविधानात् इह च त्वप्रत्यये परतः पूर्वस्य पदत्वान्न यतिभङ्गः शङ्कनीयः। उक्तं च सुधायां—"इत्यादिनाऽध्यायेन वदत्यजः" इत्यत्र। **वाक्यत इति**। "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्याकाशाख्यविष्णोरानन्दम-

चन्द्रिका

पूर्वोत्तरस्मान्मन्त्रस्थब्रह्मप्रकरणादपि ॥

प्रकाशः

यत्वरूपपूर्णानन्दत्वे विश्वचेष्टकत्वहेतुप्रतिपादकवाक्यादिति तृतीयसूत्रार्थः । एतच्चानन्दमयासाधारणम् । यद्वा—"अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते" "प्राणं देवा अनुप्राणन्ति" "यतो वाचो निवर्तन्ते" "विज्ञानं यज्ञं तनुते" "असन्नेव स भवति" "सोऽकामयत" इत्यादिरूपात् प्रतिप्रकरणमन्नमयादिमहिमप्रतिपादकवाक्यादित्यर्थः । न ह्यन्नमयादीनामब्रह्मत्वे तन्महिमोक्तिपरब्रह्मश्रुतिलिङ्गोपेतवाक्यसमभिव्याहारो युज्यत इति भावः । 'मन्त्रस्थं' "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णप्रतिपादितमेव

ब्रह्मवित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमसूचितम् ।
तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवत् ।
लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपि ।
उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ।
अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽप्युदाहृतम् ॥

इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा "तस्माद्वा एतस्मात्" इत्यादिना ग्रन्थेन 'गीयते' इति पूर्वस्मात्, "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्युत्तरस्मात् मन्त्रवर्णस्थब्रह्मणः प्रकरणादिति मान्त्रवर्णिकसूत्रार्थः । यद्वा—"पूर्वोत्तरस्मात्" इति वाक्यविशेषणम् । "तस्माद्वाएतस्मात्" इति पूर्ववाक्यात्, "स य एवं विदस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रा-

चन्द्रिका

भृगुवल्लीसमाख्यानात् मुक्तगीतावसानकात् ।
स्थानप्रमाणतश्चैव पञ्चानां ब्रह्मता स्थिता ॥

प्रकाशः

मति" इत्युत्तरवाक्याच्चेत्यर्थः । "तस्माद्वै" इत्यत्र भूतकारणत्वेनोक्तात्मन एव "स वा एषः" इति परामृश्यान्नमयादित्वोक्तेः । तदुक्तं—

परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये ।
त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं सवा एष इति श्रुतिः ॥
स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः ।

इति,

योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ।

इति च । तथा चान्नमयादेरब्रह्मत्वे ब्रह्मपरपूर्वोत्तरवाक्यसमभिव्याहारो न स्यादित्यर्थः । तेन "अस्मिन्नस्य च" इति सूत्रार्थोऽपि सङ्गृहीतो भवति । 'मन्त्रस्थ' इत्यस्य तु मान्त्रवर्णिकब्रह्मप्रकरणादपीति प्रागुक्त एवार्थः । **भृगुवल्लीति** । "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादौ श्रुतान्नादेरन्नमयादेश्चैकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः । **मुक्तगीतेति** । "एतत्साम गायन्नास्ते। हा३वु हा३वु हा३वु" इत्यादिमुक्तकर्तृकगानान्तात् "अनेकप्रकरणजातं स्थानम्" इति "शब्दादेव" इत्यत्र वक्ष्यमाणलक्षणात् स्थानप्रमाणाच्च इत्यर्थः । 'ब्रह्मतैव' इत्यन्वयः । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानां ब्रह्मनिष्ठता भाष्यादौ

चन्द्रिका

उक्तं हि तैत्तिरीयभाष्ये—

शन्नोमित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिमस्तुवत् ।

मुक्तगीतावसानैस्तु स्तुतस्तेन जनार्दनः ॥

इति अस्य स्थानस्य ब्रह्मपरत्वम् । तथा—

ब्रह्मप्रश्नोत्तराद्ब्रह्मलक्षणाद्ब्रह्मशब्दतः ।

प्रकाशः

स्पष्टा, इहापि प्रागुक्तप्राया । स्थानसमाख्ययोस्तु तां क्रमेणाह—**उक्तं हीत्यादिना** । 'ब्रह्मपरत्वं' इत्यन्वयः । **अस्तुवदिति** ।

भृगुः पञ्चात्मकं पूर्णमन्नादिमयमच्युतम् ।

मुक्तगीतावसानैस्तु स्तुतस्तेन जनार्दनः ।

सुप्रीतः प्रददौ ज्ञानं स्वात्मभक्तिं च शाश्वतीम् ।

इति स्मृत्येत्यर्थः । **ब्रह्मप्रश्नेति** । "भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्माएतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम्" इत्यनेन ब्रह्माध्यापयेति भृगुणा पृष्टेन वरुणेन ब्रह्मप्रश्नस्योत्तरत्वेनोक्तत्वश्रवणादित्यर्थः । अब्रह्मत्वेऽसङ्गतिः स्यात् । न च द्वारत्वेन सङ्गतिः, निरस्तत्वादिति भावः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति साधारण्येन, "अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" "प्राणाद्ध्येव" इत्यादिना विशिष्य च उक्तात् सृष्टिस्थितिसंहारमोक्षहेतुत्वरूपलक्षणसमुदायादित्यर्थः । "अन्नं ब्रह्म" इति "प्राणो ब्रह्म" इति "मनो

चन्द्रिका

विज्ञाततत्त्वाच्च तपसा मुक्तगम्यत्वतस्तथा ॥
वाधूलीयसमाख्यानात् अनुव्याख्यानिरूपितात् ।
भृगुवल्ल्युदितस्यान्नप्राणादेर्ब्रह्मता स्थिता ॥

उक्ता ह्यनुव्याख्याने समाख्या—

तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् ।

प्रकाशः

ब्रह्म" इत्यादि प्रत्येकं ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थः । "स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" "स तपस्तप्त्वा । प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्" "स तपस्तप्त्वा । मनो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिनोक्तात् श्रवणानन्तरभाविना निदिध्यासनाख्यतपसा 'व्यजानात्' इत्यपरोक्षीकृतत्वलिङ्गादित्यर्थः । न हि कोशादेः स्वभावसिद्धज्ञानस्य साक्षात्काराय तपोऽपेक्षितमिति भावः । **मुक्तेति** । "स य एवं विदस्माल्लोकात्प्रेत्यैतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य" इत्यादिना अन्नप्राणादिपञ्चकज्ञानिनः 'लोकात्' देहात्प्रेत्येति मुक्तत्वमुक्त्वा प्राप्यत्वस्योक्तेरित्यर्थः । न चान्यज्ञानेनान्यप्राप्तिर्युक्तेत्यन्नादेरपि ब्रह्मत्वमिति भावः । 'अनुव्याख्यानिरूपितात् समाख्यानात्' इत्युक्तम्, तद्दर्शयति—**उक्तेति** । तस्यार्थः—ननु ब्रह्मवल्ल्यामनुक्तं "चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचं" इति त्रितयमधिकमुपात्तं, विज्ञानानन्दौ च नोक्तौ । तथा च शब्दभेदात् सङ्ख्याभेदात् भृगुवल्ली कथं समाख्या स्यादिति शङ्कायामनुक्तावपि विज्ञाना-

चन्द्रिका

इति । एवञ्च यथा "दाक्षायणयज्ञेन यजेत" "साकंप्रस्थायीयेन यजेत" इत्यादौ दाक्षायणयज्ञसाकंप्रस्थायीयादिशब्दाः प्रकृतएव दर्श-पूर्णमासयागे आवृत्त्यादिगुणविध्यर्थाः, न तु ततोऽतिरिक्तकर्मविधि-

प्रकाशः

नन्दावध्याहार्यौ, तत्रोक्तं चक्षुरादित्रयं ब्रह्मवल्ल्यामपि ग्राह्यम्, आवापोद्वापाभ्यां ब्रह्मप्रतिपादनस्य शाखानां स्वभावत्वात् । तथा च स्थानद्वये अष्टौ रूपाणि सम्पद्यन्ते, अतो न भिन्नार्थत्व-मिति । कुत इत्यतः समाख्याबलादिति भावेन, "तच्च वाधूलशाखायां" इत्युक्तमिति । वाधूलशाखावाक्यं तु "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा वाङ्मय स्तस्माद्वा एतस्माद्वाङ्मयादन्योऽन्तर आत्मा श्रोत्रमयस्तस्मात्प्राणमय स्तस्माद्विज्ञानमय स्तस्मादानन्दमय इति हि" इति तत्त्वप्रदीपोक्तं बोध्यम् ॥ ननु यजति ददाति जुहोतीत्यादाविवान्नमयप्राणमयादौ शब्दभेदेनार्थभेदस्य न्याय्यत्वादेकस्य ब्रह्मत्वमन्येषामन्यत्वं वाच्यमित्यत आह— एवं चेति । सर्वेषां ब्रह्मत्वसाधके सतीत्यर्थः । 'गुण-विशेषविधानार्थाः' इत्यादिनाऽन्वयः । तत्र पूर्वोत्तरमीमांसासिद्धौ दृष्टान्तावाह—**यथेत्यादिना** । द्वितीयस्य तृतीयपादे "अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात्" इति चतुर्थेऽधिकरणे दर्शपूर्णमास-प्रकरणे श्रुतं 'दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत" "साकंप्रस्थायी-येन यजेत पशुकामः" इति वाक्यद्वयमुदाहृत्य, किं दाक्षायणादि-

प्रकाशः

नामककर्मान्तरविधिरुत दर्शपूर्णमासयोरेव फलार्थं गुणविधिरिति संशये, दाक्षायणादिसंज्ञकस्य गुणस्याप्रसिद्धेरुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन नामत्वान्नामभेदेन वाऽभ्यासेन वा प्रकृतात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते, लौकिकप्रसिद्ध्यभावेऽपि "द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिक्रामति" इत्यादिवाक्यशेषवशात् दाक्षायणादिशब्दस्यावृत्तिसहप्रस्थानादिगुणपरत्वावसायेन कर्मनामत्वाभावात्, फलश्रवणेनाविशेषपुनःश्रुत्यभावाच्च फलार्थं गुणविधिरिति सिद्धान्तितम्। अत्र प्रकृतदर्शपूर्णमासापेक्षया अतिरिक्तकर्मविधिपरत्वेन प्रतीताअपि दाक्षायणादिशब्दाः यथा दक्षस्येमे दाक्षाः प्रयोगास्तेषामयनमिति व्युत्पत्त्या दाक्षायणशब्दआवृत्तिपरः, तद्युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञइति, यथा चामावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायः, तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयइति व्युत्पत्तिमाश्रित्य स्वर्गपश्वादिफलायावृत्तिसाकंप्रस्थायादिरूपगुणविध्यर्थाः, तथाऽत्रापि

भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः।
महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽन्नमये भवेत्।
महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि॥

इत्याद्यनुव्याख्यानोक्तदिशा सर्वोपजीव्यत्वादिगुणविशेषविधानार्था इत्यर्थः। 'प्रकृते एव' प्रकरणप्राप्तेएवेत्यर्थः।

चन्द्रिका

पराः, यथा वा भूमाधिकरणे ब्रह्मत्वेन निर्णीतात् "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" "इति च्छान्दोग्योक्तात्सत्यादुपरि श्रुताः "विज्ञानं त्वेव विज्ञासितव्यं" "मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या" इति विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृत्यादिशब्दाः पूर्वोक्ते सत्याख्ये ब्रह्मणि गुणविध्यर्थाः,

प्रकाशः

यथा वेति । अत्रैव तृतीयपादे "भूमा सम्प्रसादात्" इत्यत्र च्छान्दोग्ये नामादिप्राणपर्यन्तानामुत्तरोत्तरातिशयितत्वेन तारतम्यमुक्त्वाऽनन्तरं सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखशब्दितानाम्नायोच्यते "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति" इति । तत्र भूमा मुख्यप्राणो विष्णुर्वेति विशये, प्राणप्रकरणात्प्राणादन्यस्योत्तमस्य प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम-नुक्तेश्च भूमा प्राणएवेति प्राप्ते, "यो वै भूमा तत्सुखं" इति निरुपपदसुखशब्देन पूर्णसुखत्वाभिधानात्, "एषतु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति तुशब्देन प्राणादतिशयितत्वस्य सूचितत्वाद्भूमा विष्णुरिति सिद्धान्तयिष्यते । अत्र यद्यपि भूमा विष्णुरित्येवोच्यते, न तु सत्यमिति, तथाऽपि सत्यवाक्यस्थतुशब्देन सत्यस्यातिशयितत्वेन विष्णुत्वे सिद्धे तदभेदेन भूम्नोऽपि विष्णुत्वसिद्धेः "ब्रह्मत्वेन निर्णीतात्" इत्युक्तम् । यद्यपीदं "व्यतिहारो विशिम्षन्ति हि" इत्यत्रोच्यते, तथाऽप्यस्याधिकरणस्य तदुक्ताक्षेपसमाधानार्थत्वादेवमुक्तम् । वक्ष्यते चैतद्भूमाधिकरणे । **गुणविध्यर्था इति ।** तृतीयस्य तृतीये पादे "सैव हि सत्यादयः"

चन्द्रिका

न तु वस्त्वन्तरपराः, एवमन्नमयादिशब्दा अपि प्रकृते ब्रह्मणि सर्वोपजीव्यत्वादिगुणविशेषविधानार्थाः, न तु वस्त्वन्तरपरा इति ब्रह्मैव नारायणवासुदेवाद्याख्यानन्दमयादिपञ्चरूपमिति ॥

टीकाऽक्षरार्थस्तु—**श्रुत्यधिकरणसङ्गती दर्शयतीति**। येन केन चित्पूर्वाधिकरणेन तद्विषयश्रुत्या च सङ्गतिरेवापेक्षितेति, आद्यसूत्रेण तद्विषयवाक्येन चाक्षेपिकी सङ्गतिरस्तीत्यर्थः। यद्वा—अत्र पूर्वपक्षे

प्रकाशः

इत्यधिकरणे प्राणात्सत्यपदोदितो विष्णुरेवोत्तमः किमन्योऽप्यस्तीति विशये, प्राणादुत्तमत्वेनोक्तात्सत्याद्विष्णोरप्युपरि विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहङ्कारात्मनामुपदिष्टत्वादन्योऽपीति प्राप्ते, "सत्यं त्वेव विजिज्ञासे" इति सत्याख्यविष्णोर्गुणजिज्ञासायां अन्यस्योक्तेरसङ्गत्या विज्ञानादय स्तद्गुणा एवोच्यन्तइति सिद्धान्तयिष्यते, तद्वदित्यर्थः। **नारायणेति**। नारायणवासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यपञ्चरूपं ब्रह्मैव क्रमेणानन्दमयविज्ञानमयमनोमयप्राणमयान्नमयशब्दैरुच्यत इत्यर्थः। एतेनैकस्याप्यनेकत्वं रूपविशेषैर्युक्तमित्युक्तं भवति। वक्ष्यते चैतत् "गुहां प्रविष्टौ" इत्यत्रेति सर्वमनवद्यम् ॥

"विप्रकीर्णनानाशाखा" इतिप्रागुक्तमनुरुध्य व्याचष्टे—**येन केन चिदिति**। "चिन्ताफलमात्रमुक्तम्" इत्युक्तिमनुरुद्ध्याह—**यद्वेति**। नन्वेवं पूर्वोक्तदिशा "गौणश्चेत्" इत्यादिसूत्रचतुष्टयोक्ताक्षेपसमाधानाभ्यामप्यस्य फलवत्त्वसम्भवे न व्यवहितेन फल-

चन्द्रिका

आद्यसूत्रे तद्विषयवाक्योक्तजिज्ञासाऽऽक्षेपात् सिद्धान्ते च तत्समाधानात् तत्सङ्गती स्त इति प्रयोजनवानयं विचारइत्यर्थः । अतएवोत्तरत्र टीकायां "किमर्थमानन्दमयस्य विष्णुत्वसमर्थनं" इति प्रश्नः, "ब्रह्मजिज्ञासासिद्ध्यर्थं" इति परिहारश्च । एवमुत्तरत्रापि सङ्गतिटीका द्वेधा व्याख्येया । **तस्मादुद्भूतइति** । शरीरिस्थानीयात्तदान्तरान्नारायणाख्यादानन्दमयाच्छरीरस्थानीयो बाह्यो वासुदेवाख्यो

प्रकाशः

वत्त्वोक्तिरर्थवती, अनन्तरसङ्गतिश्च स्वरसा भवतीति, भाष्ये जिज्ञासाधिकरणेन तदुक्तिर्न स्वरसेति चेन्न, अव्यवहिताक्षेपस्यापि जिज्ञासाक्षेपं विना अपर्यवसानेन तदाक्षेपपर्यन्तत्वात्, साक्षात्तदाक्षेपसम्भवे गौणसूत्राद्याक्षेपद्वारा तदाक्षेपस्य वक्रत्वादिति भावः । विषयवाक्यार्थोक्त्यवसरे "तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः" इत्यस्य अस्यानन्दमयस्य पुरुषाकारतानुसारेणायं विज्ञानमयः पुरुषाकारः तस्मादुद्भूतइत्यर्थ उक्तः । तत्र कोशात्कोशस्योद्भव इति भ्रान्तिं वारयन्,

देहदेहिवदेवासौ पञ्चधाऽवस्थितो हरिः ।
बहिस्स्थो देहवद्विष्णुरन्तस्स्थो देहिवत्स्मृतः ।
अन्तर्व्याप्तिविशेषेण न त्वशक्तत्वतो बहिः ।
सर्वेऽपि पुरुषाकारा उत्तरात्पूर्वसंभवः ।

इति तैत्तिरीयभाष्यानुरोधेनार्थमाह—**तस्मादुद्भूतइतीति** । 'तदान्तरात्' तदन्तर्विद्यमानात् । सूर्याधिष्ठातृत्वस्योपनिषद्यनुक्तत्वाद्यु-

चन्द्रिका

विज्ञानमयः प्रादुर्भूतइत्यर्थः ॥ **इन्द्रबृहस्पत्यादीनामपि मूर्याधिष्ठातृत्वादिनेति** । तेषा सूर्यादुत्तमतया तन्नियामकत्वेनावस्थानं तदधिष्ठातृत्वम् । आदिशब्देन "स एक इन्द्रस्यानन्दः" "सएको बृहस्पतेरानन्दः" इतीन्द्रश्रुत्यादिकं विवक्षितम् । **आनन्दप्रचुरइति यद्युच्यत इति** । प्राचुर्यस्य विशेषणतायामनानन्दाप्राप्तेः परैरप्यङ्गीकृतत्वात् 'प्रचुरानन्दत्वात्' इति वदता भाष्यकृता यथा 'प्रचुरानन्दः' इत्युक्तावनानन्दाप्राप्तिः, तथा श्रुतिसूत्रानुसारेण 'आनन्दमयः' इति प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेनोक्तावपि तदप्राप्तिः, 'प्रकाशप्रचुरो रविः' इत्युक्तेऽपि सवितर्यन्धकारलेशाप्रतीतेरिति सूचितमित्यर्थः । "ननु विस्मृतकण्ठमणिः" इति सिद्धान्तग्रन्थे 'ननु' इत्यस्य 'इत्येवोच्यते ननु' इत्यन्वयः ।

प्रकाशः

गेमं तद्वाक्यं व्याचष्टे—**इन्द्रेति** । "आनन्दप्रचुरइति यद्युच्यते तदा 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इत्यादिवदनानन्दस्यापि प्राप्तेः 'प्रचुरानन्दः' इति विपरीतसमासः कृतः" इति टीका न युक्ता, "यत्तु प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे" इत्यादिना तस्य दूषितत्वादित्यतस्तां विवृणोति—**आनन्दप्रचुर इतीति** । शङ्कालिङ्गस्य 'ननु' इत्यस्य परिहारवाक्ये अन्वयं घटयति—**ननु विस्मृतेति** । ननु शरीरत्वानुमानेन प्रतिशरीरं जीवाभेदस्य सिद्धिः, न तु जीवानां ब्रह्माभे-

चन्द्रिका

विमतानि शरीराणीति । शरीरत्वहेतोः जीवानामन्योन्यमभेदसाधकत्वेऽपि विशिष्टरूपस्याभिदायोगेन शुद्धस्य शुद्धेनाभेदे वक्तव्ये शुद्धस्यैव ब्रह्मत्वात् ब्रह्माभेदोऽपि सेत्स्यतीति भावः ॥

प्रकाशः

दस्य। अतः प्रागुक्तमात्मत्वानुमानमेव प्रयोज्यमित्यतः, सुधोक्तमेवोत्तरमाह—**विमतानीति** । शिष्टमुपन्यासमुखेन विवृतमिति भावः ॥

॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥

— अथ अन्तस्स्थत्वाधिकरणम् —

"अदृश्येऽनात्म्ये" इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वं,

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् ।
सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ।

इत्यन्तस्स्थस्य कस्य चिदुच्यते । स च "इन्द्रो राजा" "सप्त युञ्जन्ति" इत्यादिभिरन्यः प्रतीयते ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र परमात्मन्यन्यत्रप्रसिद्धेन्द्रादिनामसमन्वयसिध्यर्थमन्तस्स्थत्वलिङ्गसमन्वयसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यधिकरणसङ्गती दर्शयति—**अदृश्य इति** । "अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते" इत्यानन्दमयस्य यददृश्यत्वमुक्तम्, तच्च "अन्तः प्रविष्टम्" इति वाक्ये कस्य चिदन्तःप्रविष्टस्य "सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" इत्युच्यते । सोऽन्तस्स्थो निर्णेयो भवति, तस्य विष्णोरन्यत्वेऽदृश्यत्वं च तस्यैवेत्यानन्दमयस्यान्यत्वप्रसङ्गात् । सोऽन्तस्स्थो विषयः । विष्णुरन्यो वेति सन्देहः । अदृश्यत्वलिङ्गमिन्द्रादिश्रुतिश्च प्राबल्याद्यविवेकेन सदेन्हबीजमिति भावः। तत्र सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति—**स चेति**। सोऽन्तस्स्थोऽन्य इन्द्रादिस्स्यात्, "इन्द्रो राजा जगतो य ईशे" इतीन्द्रश्रुतेः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्" इति सूर्यलिङ्गात् । "अपां नेतारम्" इति वरुणलिङ्गात् । "त्वष्टारꣳ रूपाणि विकुर्वन्तम्" इति त्वष्टृश्रुतेः । "ब्रह्मेन्द्रम्" इत्यादिश्रुतिलिङ्गेभ्यश्च । न चेन्द्रादिशब्दा अन्यत्र नेतुं

तस्मात्स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम्,

॥ ओम् अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ओम् ॥

अन्तः श्रूयमाणो विष्णुरेव,

अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्माऽन्वविन्दद्दशहोतारमर्णे।
समुन्द्रेन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिन्छन्ति वेधसः।
यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः ।

इत्यादितद्धर्मोपदेशात् ।

तत्त्वप्रकाशिका

शक्यन्ते, तेषां देवेष्वेव रूढत्वात् । तेषामैश्वर्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वाच्च । न चादृश्यत्वलिङ्गेनान्तस्स्थो विष्णुः, श्रुत्यादिभ्यो लिङ्गमात्रस्य दुर्बलत्वात् । अतोऽन्यपरश्रुत्यादिबलादन्तस्स्थोऽन्य एवेत्यर्थः। पूर्वपक्षफलमाह—**तस्मादिति** । यतोऽन्तस्स्थोऽन्यस्तत एवादृश्यत्वं चान्यस्य । तस्माददृश्यत्वयुक्तानन्दमयोऽपि कश्चिदिन्द्राद्यन्यतमः । तथाचान्यावयवस्य ब्रह्मणो न पृथक् जिज्ञास्यतेत्यर्थः । सिद्धान्तयति—**इतीति** । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—**अन्तरिति** । समुद्रे अन्तरर्णे जले यथेष्टं चरन्तं दशेन्द्रियेषु विषयहोतारं ब्रह्मा व्यजानात् । मरीचीनां जीवानामाश्रयं वेधसो भूतभविष्यद्ब्रह्माण इच्छन्ति । ब्रह्माण्डकोशं यस्य वीर्यमाहुरिति समुद्रस्थत्वब्रह्माण्डवीर्यत्वादिविष्णुलिङ्गानामन्तःप्रविष्टनिष्ठतयोपदेशात् । "अन्तः प्रविष्टं कर्तारम्" इत्यन्तःश्रूयमाणो विष्णुरेव । ततश्च तस्यैवा-

स हि क्षीरसमुद्रशायी । तस्य च वीर्यमण्डकोशः ।

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
यस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणस्स्मृतः ॥

इति व्यासस्मृतौ । "अहं तत्तेजो रश्मीन्नारायणं पुरुषं जातमग्रतः । पुरुषात्प्रकृतिर्जगदण्डम्" इति चतुर्वेदशिखायाम्॥

तत्त्वप्रकाशिका

दृश्यत्वमानन्दमयत्वं चेति नान्यस्य तन्मन्तव्यमित्यर्थः । अत्र समुद्रस्थत्वं नाम क्षीराब्धिशायित्वं प्रलयसमुद्रशायित्वं च विवक्षितम् । समुद्रस्थत्वादेर्विष्णुधर्मत्वं कुत इत्यत आह—**स हीति** । अस्तु विष्णोः क्षीरसमुद्रशायित्वं लिङ्गं, प्रसिद्धत्वात् । प्रलयार्णवस्थत्वस्य ब्रह्माण्डवीर्यत्वस्य च कुतो विष्णुधर्मत्वमित्यत आह—**स इति** । तदहेयं रश्मिप्रेरकम् पूर्णषड्गुणं नारायणाख्यं तेजः प्रलये स्थितम् । तस्मात्पुरुषात्प्रकृतिश्चेतना जगत् ब्रह्माण्डं च जातमित्यर्थः ॥

यद्येवं समुद्रस्थत्वलिङ्गादन्तस्स्थो विष्णुस्तर्हि तेनान्तस्स्थेन विष्णुनेन्द्रादीनामभेदोऽत्रास्तु विवक्षितः, तत्प्रापकश्रुत्यादेरपि सद्भावात् ।

॥ ओम् भेदव्यपदेशाच्चान्यः ओम् ॥

इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्चहोता वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः। अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं देवानाꣳ हृदयं ब्रह्मान्वविन्दत् । इत्यादिभेदव्यपदेशात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

न च श्रुत्यादिना लिङ्गबाधेनान्यतरनिर्णयः, लिङ्गस्य निरवकाशत्वात् । नापि लिङ्गेन श्रुत्यादिबाधः, श्रुत्यादेर्बलवत्वात् । एवञ्च पक्षद्वयेऽन्योन्यं बाध्यबाधकभावशून्ये तदन्यथानुपपत्त्याऽन्तस्स्थेन विष्णुनेनेन्द्रादीनामभेदः प्राप्त इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे— भेदेति । नात्रान्तस्स्थेनेन्द्रादीनामभेदो विवक्षितः शङ्कनीयः, किन्त्वसाविन्द्रादिभ्योऽन्यश्च, तस्येन्द्राद्यन्तर्यामित्वतदन्तस्स्थत्वकथनेन तेभ्यो भेदव्यपदेशात् । न चोभयप्रापकान्यथानुपपत्त्या एतत्कल्प्यम्, लिङ्गेन श्रुत्यादिबाधोपपत्तेः । न च श्रुत्यादीनां बलवत्त्वेनाबाध्यत्वम्, इन्द्रादिशब्दानां भगवति सावकाशत्वाल्लिङ्गानां तु निरवकाशत्वात् । दुर्बलेनाऽपि निरवकाशेन प्रबलस्यापि सावकाशस्य बाधोपपत्तेः । न चेन्द्रादिषु योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वाच्छब्दानां हरावमुख्यतेति वाच्यम्, परमैश्वर्यादेर्भगवति निरवधिकत्वेन महायोगसम्भवात्, अज्ञरूढितोऽपि विद्वद्रूढेरेव प्राबल्यात्, अन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यापि भगवदधीनत्वाच्च तत्रैव मुख्यत्वोपपत्तेरिति भावः । 'आत्मा' अन्तर्यामी । निहितः सर्वहृदयेषु । 'पञ्चहोता'

तत्त्वप्रकाशिका

पञ्चेन्द्रियेषु विषयहोता । ‘ निचिक्युः ’ पश्यन्ति । हृद्ययनाद्धृदयम् । न चात्रात्मशब्दः स्वरूपपरः, षष्ठ्या औपचारिकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादशेषाधिदैवगततत्तच्छब्दवाच्यो हरिरेवान्तः प्रविष्टोऽ दृश्योऽ तस्सएवानन्दमय इति सिद्धम् । अत्र लिङ्गसमन्वयसमर्थनं बहुना-मसमन्वयसिद्ध्यर्थम् । नामनिर्णयेन लिङ्गनिर्णयेऽपि लिङ्गस्य सङ्ग-तत्वाद्ग्रहणमिति ॥

चन्द्रिका

॥ ओम् अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ओम् ॥

अत्रान्तस्स्थत्वलिङ्गसमन्वयस्याधिदैवगतेन्द्रादिनामसमन्वयार्थत्वात् पादसङ्गतिरिति टीकायामेवोक्तम् । अनन्तरसङ्गतिस्तु—आनन्दमयधर्मस्यादृश्यत्वस्यान्तस्स्थे श्रवणादन्तस्स्थस्य चाविष्णुत्वादानन्दमयोऽपि न विष्णुरिति पूर्वसिद्धान्ताक्षेपेणेह पूर्वपक्षोत्थानादाक्षेपिकी ।

प्रकाशः

ॐम् अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐम् ॥ नन्वस्याधिकरणस्य ब्रह्मसमन्वयपरत्वेन शास्त्राध्यायान्तर्भावरूपसङ्गतिसम्भवेऽपि नात्र पादे निवेशो युज्यते, लिङ्गसमन्वयपरत्वादित्यत आह—**अत्रेति** । एतदधिकरणान्त उक्तमित्यर्थः । तथा च तद्व्याख्यानेन स्पष्टीकरिष्याम इति भावः । अनेनाधिदैवगताः सर्वेऽपि शब्दा उदाहरणमित्युक्तं भवति । इदानीं पूर्वाधिकरणसङ्गतिं भाष्यानुव्याख्याऽनुरोधेन चतुर्धाऽऽह—**अनन्तरेति** । यद्यप्येकयैवालं, तथाऽपि विषयव्याप्त्यर्थमनेकसङ्गत्युक्तिरिति ध्येयम् । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति" इत्यत्र "एतस्मिन्" इति प्रकृतानन्दमयपरामर्शेनोक्तस्यानन्दमयधर्मस्यादृश्यत्वस्य "अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" इति वाक्ये कैमुत्यन्यायेन देवादिसर्वाज्ञेयत्वेनान्तस्स्थस्य श्रवणादित्यर्थः । **अविष्णुत्वादिति** । पूर्वपक्षन्यायेनेति भावः । नन्वन्तस्स्थस्याविष्णुत्वे आनन्दमयोऽप्यविष्णुरित्ययुक्तं, अन्तस्स्थस्याविष्णुत्वे अन्यत्र

प्रकाशः

प्रसिद्धेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गरूपविशेषहेतुवत्तत्र विशेषहेतोरभावादेवानन्दमयस्य तत्रत्यसिद्धान्तन्यायेन विष्णुत्वोपपत्तेः। न चादृश्यत्वं विशेषहेतुः, तस्य द्वयोरप्युपपत्त्या तादृशलिङ्गमात्रेण "ब्रह्मशब्दात् समस्तात्तृत्वादिलिङ्गाच्च" इत्याद्युक्तदिशा श्रुत्यादिप्रमाणषट्कावगतविष्णुत्वाक्षेपायोगात्। प्रत्युतोक्तरीत्या विष्णुलिङ्गतयाऽवगतादृश्यत्वेनान्तस्स्थस्यैव विष्णुत्वापत्तेश्च। न चान्तस्स्थत्वस्येन्द्रादिनिष्ठत्वेनावगतावन्तस्स्थत्वरूपगुहानिहितत्वस्यानन्दमयनिष्ठतया मान्त्रवर्णिकसूत्रेणोक्तेः वक्ष्यमाणदिशा सोऽप्यन्य एवेत्याक्षिप्यत इति वाच्यम्, तस्याप्युक्तदोषग्रस्तत्वादिति चेन्नैवं, अदृश्यपदेन निरतिशयवैभवस्य विवक्षिततया तस्य च द्विष्ठत्वायोगेनैकस्यैव वक्तव्यत्वात्तस्य चान्यत्र निरूढेन्द्रादिश्रुत्यादिबलेनान्यत्वेन निर्णीतान्तस्स्थनिष्ठतया तल्लिङ्गत्वावगमेन तद्युक्तानन्दमयोऽप्यन्य इत्याक्षेपसम्भवात्। ब्रह्मादिशब्दानां कथं चिदिन्द्रादावेव नेयत्वात्। तथा चावयवावयव्यभेदादिकं न क्लेशेन नेयम्। नच वैपरीत्यं, अत्रेन्द्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गानामन्यत्र निरूढत्वेन विष्णौ निरवकाशत्वात्। एकेन लिङ्गमात्रेणानेकनिरवकाशबाधायोगात्। अत एवोक्तं टीकायां—"न चादृश्यत्वलिङ्गेनान्तस्स्थो विष्णुः, श्रुत्यादिभ्यो लिङ्गमात्रस्य दुर्बलत्वात्" इति। किं चेन्द्रादीनां विष्ण्वभिन्नत्वेन विष्णुप्रापकाणां उपहितेन्द्रादाविव इन्द्रादिप्रापकाणामनुपहिते विष्णावयोगात्, काल्प-

चन्द्रिका

इयं च "अदृश्येऽनात्म्ये" इत्यादिभाष्य एवोक्ता। न चैतद्भाष्यं "ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तं" इत्यानन्दमयाधिकरणभाष्यवत् प्रयोजन-

प्रकाशः

निकभेदाश्रयणाच्च अन्तस्स्थस्यान्यत्वे अत्रोक्तदिशा आनन्दमयोऽप्यविष्णुरित्याक्षेपसम्भवात् । प्रागुक्तभेदव्यपदेशस्याप्याक्षेपाच्च । केचित्त्वानन्दमयस्याविष्णुत्वशङ्कामात्रेण विष्णुत्वनिश्चयाक्षेपसम्भवात् तदभिप्रायेणेयमाक्षेपोक्तिः । अत एव टीकायां "आनन्दमयस्यान्यत्वप्रसङ्गात्" इति प्रसङ्गशब्द इत्याहुः । तेषां पक्षे "स एवानन्दमयः" इति भाष्यं कथं नेयमिति चिन्त्यम् । इयं च नाश्रद्धेयेत्याह— **इयं चेति** । ननु यद्यानन्दमयाक्षेपकत्वेनास्य तदानन्तर्यं, तर्ह्याकाशाद्यधिकरणानामपि तदानन्तर्यं स्यात्, तेषामपि भाष्ये तदाक्षेपकत्वदर्शनादिति चेन्न, तद्भाष्यस्य फलमात्रपरत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । एतदानन्तर्यहेतोश्च दर्शयिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । उक्तसङ्गतिपरत्वं भाष्यस्याक्षिप्य समाधत्ते—**न चेति**। ननु ब्रह्म जिज्ञास्यमिति भाष्यावतारिकाटीकागतसङ्गतिपदस्यार्थद्वयं प्राग्व्याख्यातम् । तथाच तद्भाष्यवदेतद्भाष्यं प्रयोजनमात्रपरं नेति कथम्। उच्यते—पूर्वत्र प्रयोजनमात्रपरत्वव्याख्यानमेवाभिप्रेतम् । अतएव तत्रोपष्टम्भकोक्तिः । व्यवहितसङ्गतिपरत्वव्याख्यानं तु अव्यवहितसङ्गतिनिर्बन्धो नावश्यक इत्यर्थस्यावश्यसूचनीयत्वात्तत्परतयाऽपि योजयितुं शक्यतइति भावेन सङ्गतिपरत्वे अव्यवहितसङ्गतिकथनसंभवे व्यवहितेन तदुक्तिरयुक्तेत्यरुच्यैव "यद्वा" इतिपक्षान्तरोक्ति-

चन्द्रिका

प्रदर्शनमात्रपरम्, "अन्तः प्रविष्टं कर्तारम्" "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्" इति अन्तस्स्थे श्रुतस्य कर्तृत्वादेः पूर्वपक्षे अन्यनिष्ठत्वेन जन्मादिसूत्राक्षेपस्य, "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति" इति अन्तस्स्थे

प्रकाशः

रिति । न चैवमतिदेशायोगः, अरुच्यंशतिरोधानेन तदुपपत्तेः । यद्वा—अरुचिग्रस्तस्याप्यस्यार्थस्यात्रोक्तिः किमर्थेत्यतोऽत्रानभिप्रेतत्वेऽप्यन्यत्रोपयोगो भविष्यति, यत्र भाष्ये अव्यवहितपूर्वसङ्गतिरुच्यते तत्रेति भावेनातिदेशोपपत्तेः । अतएव पूर्वतन्त्रे 'कृत्वाचिन्तायाः फलमन्यत्रेति कृत्वाचिन्ताः प्रवर्तन्ते' इति, व्याकरणेऽपि "नामि" "तृजकाभ्यां कर्तरि" इत्यादौ सनुड्रामादिग्रहणस्य तत्रानुपयोगेऽपि "नोपधायाः" इत्यादावुपयोगः । यद्वा—अव्यवहितसङ्गतिपरत्वं मात्रपदव्यावर्त्यमिति न कश्चिद्दोषः । 'कर्तृत्वादेः' इत्यादिपदेन शास्तृत्वरूपनियामकत्वस्य ग्रहः । नन्वत्र कर्तृत्वमेव श्रुतं, न तु सर्वकर्तृत्वम् । तथा च प्रागुक्तसर्वकर्तृत्वाक्षेपः, नियामकत्वाक्षेपो वा कथमिति चेदित्थं—अन्तश्शब्दस्य निरुपपदस्य सर्वान्तः प्रवेशेन सर्वकर्तृत्वलाभाद्वा, कर्तृशब्दस्य वा निरुपपदस्य * मुख्यकर्तृवाचित्वेन कृत्स्नकर्तुरेव मुख्यकर्तृत्वात्तेन तल्लाभाद्वा, अन्यस्य कतिपयकर्तृत्वे भगवतः सर्वकर्तृत्वायोगादिति वा तदाक्षेपसम्भवात् । तथा 'जनानां' इति बहुवचनस्य सङ्कोचकाभावात् कैमुत्यन्यायेन चेतनाचेतनसर्वशास्तृत्वलाभेन तदाक्षेप-

* एवमेव पुस्तकेषु पाठः । परतु 'असंकुचितार्थत्वेन' इत्युपस्कारेण योजनीयम् ॥

चन्द्रिका

श्रुतस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वस्याप्यनन्यनिष्ठत्वेन शास्त्रयोनिसमन्वयसूत्राक्षेपस्यापि सम्भवेन प्रयोजनस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः। यद्वा—युक्तमानन्दमयशब्दो विष्णुपर इति, तस्यार्थविशेषे निरूढ्यभावात्। इन्द्रादिशब्दास्तु अर्थविशेषे निरूढाः नान्यत्र नेतुं शक्याः। उक्तं हि—

पदमज्ञातसबन्धं प्रसिद्धैरपृथक्छ्रुतैः।
निर्णीयते निरूढन्तु न स्वार्थादपनीयते॥

इति। निरूढोऽप्यन्नशब्दः "अद्यतेऽत्तिच" इति श्रुत्युक्तस्य योगस्य अन्यत्रासम्भवात् ब्रह्मपरः। इन्द्रादिशब्दानां तु इह श्रुतौ योगो नोक्तः। यौगिकार्थश्चैश्वर्यादिः देवतासु सम्भवतीति पूर्वाधिकरणवैषम्येण

प्रकाशः

सम्भवात्। "सर्वे वेदाः" इत्यत्र कैमुत्येन सर्वसदागमवेद्यत्वलाभेन तदाक्षेपसम्भवादिति। **अन्यथाऽपीति**। अव्यवहिताक्षेपस्यापि व्यवहितजिज्ञासासूत्राक्षेपपर्यन्तत्वेन ततोऽपि व्यवहितस्यानन्यद्वारा साक्षादाक्षेपसम्भवादिति भावः। **उक्तं हीति**। उद्भिन्नयवार्तिके। **प्रसिद्धैरिति**। निर्ज्ञातसम्बन्धैः। 'अपृथक्छ्रुतैः' सहश्रुतैः। 'निरूढं' निश्चितसम्बन्धपदं। पूर्वोक्तेन विरोधं निरस्यति—**निरूढोऽपीति**। ओदनादाविति भावः। **अन्यत्रेति**। प्रसिद्धान्ने असम्भवादित्यर्थः। उक्तद्वयवैषम्यं—**इन्द्रेति**। **यौगिकार्थश्चेति**। "तमिदंद्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण" इत्यैतरेये तथा "एतमिन्धꣳ सन्तं इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण" इति

चन्द्रिका

पूर्वपक्षोत्थानात् सङ्गतिः । आकाशाद्यधिकरणेषु आकाशादिशब्दाना मन्यत्र रूढ्या पूर्वपक्षेऽपि तेषामेतदधिकरणानन्तर्ये हेतुर्वक्ष्यते । यद्वा—यदि ब्रह्मशब्दादानन्दमयो ब्रह्म, तर्हीन्द्रादिशब्दादन्तस्स्थः इन्द्रादिः, न तु ब्रह्म, तच्छब्दाभावादिति पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षिते, पूर्वाधिकरणोक्तं श्रुत्यादिनिर्णयमपोद्य लिङ्गेन निर्णय उच्यत इति सङ्गतिः । इदं च सङ्गतिद्वयं

प्रकाशः

बृहदारण्यके च योगस्योक्तत्वात् 'इह' इत्युक्तम् । **सङ्गतिरिति।** प्रत्युदाहरणरूपेत्यर्थः । लक्षणं तूक्तम् । अस्योत्तराधिकरणतुल्यत्वादेतदधिकरणस्यैव पूर्वानन्तर्ये को हेतुरित्यत आह—**आकाशादीति । सङ्गतिरिति ।** अपवादरूपेत्यर्थः । अत्रापि लक्षणमुक्तम् । एतेन सङ्गतिद्वयकथनेन सुधायां पूर्वपक्षप्रापकेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गान्युक्त्वा अनन्तरमुक्ते "अन्नं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्या तद्धेतुव्यपदेशादिलिङ्गेन चातीताधिकरणे निर्णयः कृतः । न चेन्द्रादिश्रुतिरन्यत्र नेतुं शक्यते, पुरन्दरादिषु रूढत्वाद्यौगिकत्वाच्च" इति वाक्ये "अन्नं ब्रह्म" इत्यादि "कृतः" इत्यन्तं वाक्यं पूर्वत्रोत्तरत्र च संयोज्य क्रमेणापवादप्रत्युदाहरणसङ्गतिद्वयपरत्वेन व्याख्येयमित्युक्तं भवति । "तद्धेतुव्यपदेशादि" इत्यादिपदेन "अद्यतेऽत्ति च" इति वाक्यशेषोक्तयोगोऽपि ग्राह्यः।

चन्द्रिका

आशङ्क्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि स्वयम् ।

इत्यनुव्याख्याने रूढिपदतच्छब्दपदप्रयोगात् सूचितम्। यद्वा—मान्त्रवर्णिकसूत्रे "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्यानन्दमयस्य अन्तस्स्थत्वमुक्तम् । तदिहाक्षिप्य समाधीयत इति सङ्गतिः । न च गुहानिहितत्वमन्यत्, अन्तस्स्थत्वं चान्यदिति वाच्यम्, अन्तस्स्थवाक्यशेषे "निहितं गुहासु" इति श्रवणात् । इयं च सङ्गतिरत्रत्येन "अदृश्येऽनात्म्ये" इति भाष्येण, "यो वेद निहितं गुहायामित्युक्तम्" इति ज्योतिरधिकरणभाष्येण च समानन्याय-

प्रकाशः

'तच्छब्दानां' इन्द्रादिशब्दानां । 'तत्र' पुरन्दरादिदेवेषु । 'रूढिं च' न केवलं योगं रूढिमपि 'स्वयमपि' साक्षादपि विद्वत्सम्बन्धिनीमप्याशङ्क्य स्वयं सूत्रकारः "अन्तः" इति सूत्रेण 'न्यवारयत्' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । आक्षेपिकीं सङ्गतिमुक्तामपि प्रकारान्तरेणाह—**यद्वेति** । **उक्तमिति** । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां" इति मन्त्रवर्णोक्तस्यैवान्नमयादिप्रकरणैः प्रपञ्चनादिति भावः । **अन्तस्थवाक्यशेष इति** । "अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं देवानां बन्धुं निहितं गुहासु" इति वाक्यशेषे श्रवणादित्यर्थः । **समानन्यायतयेति** । आनन्दमये श्रुतस्य अदृश्यत्वस्यान्तस्स्थे अन्यस्मिन् श्रवणादानन्दमयोऽपि न विष्णुरितिवदानन्दमये श्रुतान्तस्स्थत्वस्यान्यस्मिन् श्रवणादानन्दमयस्य वि-

चन्द्रिका

तया सूचिता । यद्यप्यन्तस्स्थस्येन्द्रादित्वादन्तस्स्थत्वयुक्त आनन्द-मयोऽपि इन्द्रादिरेवेति आक्षेप ऋजुः, अन्तस्स्थस्येन्द्रादित्वादन्तस्स्थ-धर्मेण अदृश्यत्वेन युक्त आनन्दमयोऽपि इन्द्रादिरेवेत्याक्षेपस्तु वक्रः । यथा चान्तस्स्थत्वं वाक्यशेषपर्यालोचनया गुहानिहितत्व-रूपमिति ज्ञेयमिति विलम्बः, तथा "सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" इति देवाज्ञेयत्वात् कैमुत्यन्यायेन अदृश्यत्वं ज्ञेयमिति विलम्बः । तथाऽप्यदृश्यत्वमुखेनानाक्षेपे अदृश्यत्वेन विष्णुलिङ्गेन विष्णुरेवान्तस्स्थइति शङ्का स्यात् । सा मा भूत्, अदृश्यत्व-

प्रकाशः

ष्णुत्वेऽन्तस्स्थत्वं न युक्तमित्याक्षेपसम्भवादित्यर्थः । तथा ज्योति-रधिकरणे—"यो वेद निहितं गुहायां" इत्युक्तं, तच्चाग्निमूक्त-गतस्य "ज्योतिर्हृदय आहितं यत्" इति ज्योतिषः श्रूयते इत्याक्षिप्तत्वात् सूचितमित्यर्थः । अत्र च तिस्रः मूचिताः, एका तु भाष्यकारैः कण्ठोक्ता । तत्र भाष्यकारस्यानौचित्यमाशङ्क्य परिहरति—**यद्यपीति** । नन्वदृश्यत्वं शीघ्रोपस्थितिकं * अन्त-स्स्थत्वं विलम्बितोपस्थितिकं,† अत एवमाश्रितमित्यत आह—**यथा चेति । कैमुत्येति** । देवाविज्ञेयत्वमात्रेणादृश्यत्वासिद्धेः, देवा अपि न जानन्ति किमुतेतर इति सर्वाज्ञेयत्वसिद्ध्या, अदृश्यत्वं बोद्धव्यमित्यर्थः । **शङ्केति** । लिङ्गमात्रेणेन्द्रादिप्रापकश्रुत्यादिबाधायो-गेनावधारणायोगात् "शङ्का स्यात्" इत्युक्तम् । ननु यथाऽदृश्यत्वमुखे-

* 'शीघ्रोपस्थितिजनकं' इत्यपि पाठः.

† 'विलम्बितोपस्थितिजनकं' इत्यपि पाठः.

चन्द्रिका

स्यापीन्द्रादिधर्मत्वादिति दर्शयितुं वक्राक्षेपमुखा सङ्गतिः कण्ठोक्ता। अन्या तु सूचिता। अत्रान्तस्स्थः किमिन्द्रादिः किं वा विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं किमिन्द्रादिश्रुत्यनुसारेण समुद्रशायित्वादिलिङ्गं नेयम् उत विपरीतमिति। तदर्थं किं श्रुतिर्निरवका-

प्रकाशः

नानाक्षेपे प्राग्विष्णुधर्मतया निर्णीतेन तेनान्तस्स्थो विष्णुरिति शङ्का स्यात्, तथाऽन्तस्स्थत्वमुखेनानाक्षेपे प्राग्विष्णुधर्मतया निश्चितेन तेनायमिन्द्रादिर्विष्णुरेवेति शङ्का स्यादिति चेन्न, वैषम्यात्। अन्तस्स्थत्वं हीह समन्वीयते। तच्चादृश्यत्वादिलिङ्गेन्द्रादिश्रुत्योः प्राबल्याद्यविवेकेन संदिह्यत इति न तेन शङ्का स्यात्। प्रबलया पूर्वपक्षयुक्त्या चान्तस्स्थत्वमिन्द्रादेरेवेति शङ्क्यमानत्वाच्चेति। एतेन कर्तृत्वशास्तृत्वादेरपि पूर्वपक्षे आक्षेप इत्यपि सूचितम्। तेन न कर्तृत्वादिनाऽपि विष्णुत्वशङ्केत्युक्तं भवति॥ एवं सङ्गतीर्निरूप्य विषयसंशयटीकां व्यनक्ति—**अत्रेति**।

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम्।
सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः

इत्यादिना तैत्तिरीये श्रुतोऽन्तस्स्थो विषय इति ध्येयम्। **समुद्रशायित्वादीति**। "समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते। यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः" इत्याद्युक्तलिङ्गमित्यर्थः। **विपरीतमिति**। लिङ्गानुसारेण श्रुतिर्नेयेत्यर्थः।

चन्द्रिका

शा लिङ्गन्तु सावकाशम् उत विपरीतम् इति । तथा लिङ्गस्य निरवकाशत्वेऽपि किं श्रुतित्वप्रयुक्तं प्राबल्यं बलवत् किं वा निरवकाशत्वप्रयुक्तं प्राबल्यं बलवत् इति ॥

प्रकाशः

उत विपरीतमिति । लिङ्गं निरवकाशं, श्रुतिः सावकाशेत्यर्थः । **तथेति** । इयं चिन्ता पूर्वोक्तचिन्तायां न फलफलिभावापन्ना, किन्तु चिन्तान्तरमिति, 'तदर्थं' इत्यनुक्त्वा 'तथा' इत्युक्तम् । एतच्चिन्तोक्तिस्तु, यथा तृतीयचिन्ता द्वितीयचिन्तोपयुक्ता, तथेयमपि द्वितीयचिन्तोपयुक्तेति तृतीयचिन्तायाः समुच्चयार्थेति ध्येयम् । तथा हि—यदीन्द्रादिश्रुतिर्निरवकाशा, समुद्रान्तस्स्थत्वादिलिङ्गं सावकाशं, यदि वा लिङ्गस्य निरवकाशत्वेऽपि श्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्यमेव बलवत्तदा श्रुत्यनुसारेण लिङ्गस्य सावकाशस्य निरवकाशस्य वा नेयत्वादन्तस्स्थ इन्द्रादिरिति पूर्वपक्षे फलफलिभावः, यदि च लिङ्गं निरवकाशं, श्रुतिः सावकाशा, निरवकाशत्वप्रयुक्तमेव च प्राबल्यं बलवत्, तदा लिङ्गानुसारेण सावकाशश्रुतेर्नेयत्वात् अन्तस्स्थो विष्णुरिति सिद्धान्ते फलफलिभावश्च स्फुटत्वान्नोक्तः । एतास्तु चिन्ता आद्यसूत्रसूचिताः । द्वितीयसूत्रसूचितास्तु—अन्तस्स्थ इन्द्रादिरुत विष्णुरेव, तदर्थं विष्णुलिङ्गमिन्द्रादौ नेतुं शक्यम् उत नेति, तदर्थमुभयप्रापकश्रुतिलिङ्गसद्भावेन द्वयोरभेद उत "इन्द्रस्यात्मा" इति भेदव्यपदेशाद्भेदः, तद-

चन्द्रिका

पूर्वपक्षस्तु—अयमन्तस्स्थ इन्द्रादिरेव, इन्द्रादिश्रुतेरिति। नन्विन्द्रादिषु निर्धारित एक एव अन्तस्स्थ इति वा पूर्वः पक्षः, अनिर्धारितो यः कश्चिदिति वा, सर्वोऽपीति वा। नाद्यः, अनेकप्रापकसद्भावेन निर्धारणायोगात्। वरुणादिलिङ्गानां इन्द्रादिश्रुतितो दौर्बल्यनिश्चयेऽपि इन्द्रबृहस्पत्यादिश्रुतीनां साम्येनैकस्याः दौर्बल्यानिश्चयात्। योगेन च बृहस्पत्यादिश्रुतेरिन्द्रे सावकाशत्ववत् बृहस्पत्यादावपि इन्द्र-

प्रकाशः

र्थमात्मशब्दः स्वरूपपरः किं वा नियामकपरः, स्वरूपार्थत्वे च 'इन्द्रस्य' इति षष्ठी युज्यते न वेत्याद्या ऊहानीया इति भावः। तथा च वक्ष्यत्यभेदपूर्वपक्षम्॥

अन्तस्थ इन्द्रादिरेवेति। इन्द्राग्निबृहस्पतिसूर्यवरुणादिः। **इन्द्रादिश्रुतेरिति**। "इन्द्रो राजा जगतो य ईशे" "ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां" "दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिं" "त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं" इतीन्द्राग्न्यादिश्रुतेरित्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। "अपां नेतरं" इत्यादिवरुणलिङ्गादित्यपि ध्येयम्। अत्र टीकोक्तं पूर्वपक्षं त्रेधा साधयितुं विकल्पेनाक्षिपति—**नन्विति**। लिङ्गानां दौर्बल्याच्छ्रुत्या निर्णयः स्यादित्यत आह—**वरुणादीति**। **योगेनेति**। बृहस्पतिश्रुतेः बृहतां देवानां पतिः बृहस्पतिरित्यादिरूपेणेन्द्रे कथंचिद्योगवृत्त्याश्रयणे, इन्द्रशब्दस्य स्वाधमापेक्षया ऐश्वर्ययुते बृहस्पतावपि सावकाशत्वस-

चन्द्रिका

श्रुतेस्सावकाशत्वात् । न द्वितीयः, निर्धारणाभावे पूर्वपक्षस्य सन्देहादविशेषापातात् । समुद्रस्थत्वादिविष्णुलिङ्गानामपि सत्त्वेन विष्णोरन्य एवेति अवधारणस्याप्यनुपपत्तेश्च । तेषां लिङ्गत्वादेव दौर्बल्यनिश्चये च सूर्यवरुणादिलिङ्गानामपि तन्निश्चयस्स्यात् । न तृतीयः, "अन्तःप्राविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्यन्तःप्रविष्टे शास्तृत्वादेः श्रवणेन अनेकेश्वरापातादिति चेत्, आद्यस्तावदस्तु । इन्द्र एवान्तस्स्थः, "इन्द्रो राजा" "ब्रह्मेन्द्रमग्निम्"

प्रकाशः

म्भवादित्यर्थः । नन्विन्द्रादिष्वयमेवान्तस्स्थ इति निर्णयाभावेऽपि विष्णोरन्य एव न तु विष्णुरित्यवधारणा युज्यते । अत एव टीकायां "अन्तस्स्थोऽन्य एव" इत्युक्तमित्यत आह—**समुद्रस्थत्वेति** । **सूर्यवरुणादीति** । तथा च पुनस्संदेह एवापन्न इति भावः । सर्वेऽपीति पक्षं निरस्यति—**न तृतीय इति** । **शास्तृत्वादेरिति** । आदिपदेन कर्तृत्वसर्ववेदवेद्यत्वादेर्ग्रहः । 'इत्यादि' इत्यादिपदेन "इन्द्रं राजानं सवितारमेतं" "मह्यमिन्द्रो नियच्छतु" "अर्वाङायातु वसुभीरश्मिरिन्द्रः" "सविता मे नियच्छतु" "स न इन्द्रः कामवरं ददातु" "इन्द्रं निचिक्युः परमे व्योमन्" इत्यादेर्ग्रहः। यथा पूर्वाधिकरणे ब्रह्मशब्दाभ्यासेन शरीरित्वविकारार्थत्वाद्यन्यलिङ्गानामन्यथा नयनं, तथेत्यर्थः । ननु कथमत्र इन्द्रशब्दाभ्यासान्निर्णयः, "सवितारं बृहस्पतिं" "सवितारमेतं" "सविता मे

चन्द्रिका

इत्यादीन्द्रश्रुत्यभ्यासेन "अपां नेतारं" इत्यादिवरुणलिङ्गानां बृहस्पत्यादिश्रुतीनां च बाधादित्येकः पूर्वपक्षः। सूर्य एवान्तस्स्थः, "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्" इति निरवकाशलिङ्गसहितया "सवितारं बृहस्पतिम्" इति सवितृश्रुत्या इन्द्रादिश्रुतीनां स्वोचितैश्वर्यादि,

प्रकाशः

नियच्छतु" इति सवितृशब्दाभ्यासस्य सत्त्वात्, तथा "अग्निं जगतः प्रतिष्ठां" "मय्ययमग्निर्दधातु" "अग्निस्ता ऽग्रे प्रमुमोक्तु देवः" इत्यग्निशब्दस्य चाभ्यासादिति चेदयमाशयः—सवित्रादिशब्दाभ्यासापेक्षया इन्द्रादिशब्दनां बाहुल्यात् बहुबाधस्यान्याय्यत्वात्, पूर्वाधिकरणे इन्द्रबृहस्पत्यादीनां सूर्याधिष्ठातृत्वेन प्राप्तिकथनवदिन्द्रस्य "जगतो य ईशे" इति वचनेन सवित्राद्युत्तमत्वेन तदधिष्ठातृत्वेन सवित्रादिशब्दवाच्यत्वसम्भवाच्चेन्द्र इत्यवधारणोपपत्तिः। तथा च श्रुतिः "इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठः" इति। **सप्तेति**। सप्ताश्वत्वमेकचक्ररथत्वं च लिङ्गमिति ध्येयम्। यथा द्युभ्वाद्यधिकरणे मुक्तोपसृप्यत्वरूपलिङ्गसहितयाऽऽत्मश्रुत्या विष्णुरिति निर्धारणं तथेति भावः। **अन्तइति**। "अपां नेतारं भुवनस्य गोपाम्" इत्यस्य सवित्रादिश्रुतिलिङ्गापेक्षयाऽन्ते श्रवणादित्यर्थः। यद्यपि "इन्द्रं निचिक्युः" इतीन्द्रश्रुतेरेतदनन्तरं श्रवणमस्ति, तथाऽपि निरवकाशलिङ्गसन्निधानात्, द्वितीयान्तत्वेन "अपां नेतारं" इत्यस्य विशेषणत्वेन सावकाशतोपपत्तेरिति भावः।

चन्द्रिका

मति सूर्ये सम्भवादित्यन्यः । वरुण एवान्तस्स्थः, वरुणलिङ्गस्यान्ते श्रवणात्, पूर्वदौर्बल्यन्यायेन तेनेतरबाधादित्यपरः, इति पक्षभेदेनावधारणात् । अन्येतु—यथा सिद्धान्तप्रापकसद्भावेऽपि तदज्ञानेन पूर्वपक्षः, तथा सूर्यादिप्रापकसद्भावेऽपि तदज्ञानेन इन्द्राद्येकैकावधाणेनानेके पूर्वपक्षा इत्याहुः । द्वितीयो वा अस्तु, अन्तस्स्थो विष्णुरन्यो वेति सन्देहे अन्य एवेत्यवधारणेन प्रवृत्तस्य पूर्वपक्षस्य सन्देहात् विशेषसद्भावात् । सोऽन्य इन्द्र एवेत्यादिनिर्धारणं तु नास्ति, इन्द्रादिप्रापकाणां बलाबलानिश्चयात् । विष्णुलिङ्गानां त्विन्द्रादिश्रुतिभ्यो दौर्बल्यं निश्चितमिति

प्रकाशः

पूर्वदौर्बल्येति । "प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः" इति वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । ननु पूर्वप्राबल्यमपि जन्माधिकरणे उक्तमिति चेत्सत्यम्, निरवकाशत्वेनैव, न तु स्वत इत्यदोषः । एवं स्वयमितरप्रापकोपमर्देनावधारणेन पूर्वपक्ष उक्तः । उत्तानदृशां पक्षमाह—**अन्ये त्विति** । एकस्मिन्नेव वाक्ये एकप्रापकदर्शनमितरप्रापकादर्शनं चायुक्तमित्यरुचिं सूचयति 'अन्ये तु' इति । **अन्योवेति** । टीकायां तथैव संशयप्रदर्शनात्, अस्माभिस्तु अन्यशब्दार्थविवरणाय 'इन्द्रादिः' इत्युक्तमिति भावः । ननु विष्णुलिङ्गसद्भावात्कथमन्यत्वेन वा निश्चय इत्यत आह—**विष्णुलिङ्गानामिति** । हेतुगर्भमिदं, लिङ्गत्वादेवेत्यर्थः । ननु जात्या श्रुतेः

चन्द्रिका

तदन्यत्वेनावधारणं युक्तम्, विष्णुलिङ्गानां बहुत्वेऽपि बहुत्वप्रयुक्त प्राबल्यस्य स्वभावप्रयुक्तप्राबल्यात् दुर्बलत्वात् । न चैतेषां निरवकाशत्वम्, समुद्रस्थत्वादेर्वरुणादावपि सम्भवात् । यद्वा—निवकाशत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रबलया श्रुत्या बाधोऽस्तु । न हि निरवकाशः शशशावको मृगेन्द्रेण न बाध्यते, न वा निरवकाशमिदं रूप्यमिति ज्ञानं नेदं रूप्यमित्यनेन न बाध्यते ।

प्रकाशः

बलवत्त्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या लिङ्गानां बहुत्वात् प्राबल्यम् । वक्ष्यते च "प्राणस्तथा" इत्यत्र लिङ्गबाहुल्यान्मुख्यप्राण इति पूर्वपक्ष इत्यत आह—**विष्णुलिङ्गानामिति** ।

द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः ।
तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः ॥

इति वचनादिति भावः । अत एव "शब्दादेव प्रमितः" इत्यत्र बहुलिङ्गानामपि वामनश्रुत्या बाधो वक्ष्यत इति भावः । ननु निरवकाशेन लिङ्गेन श्रुतेरपि सावकाशाया बाधोऽस्त्वित्यत आह—**न चेति** । समुद्राधिष्ठातृत्वाद्वरुणस्येति भावः । "यस्याण्डकोशं" इत्युक्तब्रह्माण्डवीर्यत्वादिलिङ्गाशयेनाह—**यद्वेति** । **प्रबलया श्रुत्येति** । स्वभावतः प्रबलयेत्यर्थः । स्वभावप्राबल्यादपि निरवकाशत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य बलवत्ताया एतदधिकरणसिद्धान्तात् पूर्वमसिद्धेरिति भावः । एवं तर्हि सूर्यस्य पूर्वपक्षे प्राप्तिर्न स्यादित्यतः, श्रुत्या

चन्द्रिका

सूर्यलिङ्गं तु सवितृश्रुत्यनुगृहीतमिति न तस्यापि दौर्बल्यनिश्चयापत्तिः। "ब्रह्मेन्द्रमग्निं" इति ब्रह्मशब्दस्तु "ब्रह्मान्वविन्दत्" इत्यादाविव "तपसाऽन्वविन्दत्" इत्युत्तरवाक्यस्थक्रियाऽपेक्षितकर्तृसमर्पकत्वेन प्रथमान्ततया पुल्लिङ्गत्वाच्च चतुर्मुखपरः, न तु परब्रह्मपरः। "अपां नेतारम्" इति वरुणलिङ्गस्य दौर्बल्यनिश्चयेऽपि इन्द्रसवितृबृहस्पत्यादिषु श्रुतत्वाविशेषादनवधारणं युक्तम्। टीकायां पूर्वपक्षे वरुणलिङ्गोक्तिस्तु—सतीष्वपि इन्द्रादिलिङ्गश्रुतिषु यदि विष्णुलिङ्गादन्तस्स्थो विष्णुस्तर्हि वरुणलिङ्गाद्वरुणोऽपि स्यात् इति सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्टं दर्शयितुम्। यद्वा—वरुणलिङ्गस्यान्ते श्रवणात्पूर्वदौर्ब-

प्रकाशः

तदुज्जीवनमित्याह—**सूर्यलिङ्गं त्विति**। नन्वेवं ब्रह्मश्रुत्यनुग्रहाद्विष्णुलिङ्गानामुज्जीवनं किं न स्यादित्यतः, ब्रह्मश्रुतिर्नास्त्येवेति भावेनाह—**ब्रह्मेन्द्रमिति**। "वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्दत्" इति वाक्यस्था या क्रिया, तदपेक्षयेत्यर्थः। एतच्छ्रुत्यर्थो न्यायविवरणटीकायां स्पष्टः। यद्येवं तर्हि वरुणप्राप्तिः पूर्वपक्षे न स्यात्, तथा च यः कश्चिदिति कथमनवधारणमित्यत आह—**अपामिति**। तर्हि वरुणप्रापकस्य बलवतोऽभावाद्वरुणलिङ्गाद्वरुणप्राप्तिः कथं टीकायामुक्तेत्यत आह—**टीकायामिति**। अत एव सुधायां न तत्प्राप्त्युक्तिरिति भावः। यद्येवं, टीकायां इन्द्रादिप्रापकतुल्यकक्ष्यतया वरुणलिङ्गोक्तिरयुक्तेत्यत आह—**यद्वेति**। एवं यः कश्चिदित्यनव-

चन्द्रिका

ल्यन्यायेन न तस्यापि दौर्बल्यनिश्चयः । तृतीयो वाऽस्तु, विष्णुलिङ्गानां निरवकाशत्वेन अबाध्यत्वात्, इन्द्रादिश्रुतीनां च श्रुतित्वादेव लिङ्गाबाध्यत्वादुभयानुग्रहार्थं विष्णुरेव तत्तदुपाधिवशादिन्द्रादिसञ्ज्ञां लभते इति वदता पूर्वपक्षिणा इन्द्रादीनां विष्ण्वैक्याङ्गीकारेण अनेकेश्वरापत्त्यभावात् । तथा च श्रुतिः— "स ब्रह्मा स शिव स्से न्द्रः सोऽक्षरः" इत्यादिका ॥ स्मृतिश्च—

अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकम् ।

प्रकाशः

धारणपक्षं समर्थ्येदानीं भेदव्यपदेशसूत्रव्यावर्त्यं सर्वेऽपीति तृतीय पक्षं वदन्ननेकेश्वरापातादित्युक्तदोषं निरस्यन्नाह—**तृतीयो वाऽस्त्विति**। **उभयानुग्रहार्थमिति** । ननु भेदमाश्रित्योभयपरत्वेऽपि विष्णुतादितरप्रापकाणामुपपत्तेर्ना भेदः सिद्ध्यतीति चेत्, किं मुख्यवृत्त्योभयपरत्वमुतामुख्यवृत्त्या उत मुख्यामुख्योभयवृत्त्या । नाद्यः, वाक्यभेदादिप्रसङ्गेनासम्भवात् । पादान्त्यप्राणनये त्वगत्या वाक्यभेदोपगमः पूर्वपक्षे । न द्वितीयः, क्वचिन्मुख्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । तृतीयेऽपि किमिन्द्रादावमुख्यत्वं विष्णौ मुख्यत्वं, उत विपरीतम्, । नाद्यः, इन्द्रादौ निरूढश्रुत्यादिविरोधात् । न द्वितीयः, तस्याभेदपक्षाश्रयणं विनाऽयोगात् । मुख्यवृत्त्योपहितेन्द्रादिपरत्वेऽपि अमुख्यवृत्त्याऽनुपहितविष्णुपरत्वसम्भवात् । अन्यथाऽनेकशास्त्रत्वापत्तेरिति भावः । इन्द्रादीना विष्ण्वैक्येऽर्थापत्तिमुक्त्वा * श्रुतिस्मृती चाह—**तथा चेति**।

* "अर्थापत्तिरुक्त" इति च पाठः।

चन्द्रिका

इत्यादिका । न चैवं विष्णोरेवान्तस्स्थत्वापत्तिः, कल्पितभेदस्योपहितस्य प्रसिद्धस्येन्द्रादेरेवान्तस्स्थत्वात्, विष्णुलिङ्गानां च अनुपहितरूपाभिप्रायेणोपपत्तेः । एतच्च पूर्वपक्षत्रयं. सुधायामत्र च पूर्वपक्षे इन्द्रादीनां विष्ण्वभेदस्याप्युक्तत्वात्, अत्र च टीकायां "इन्द्रादिस्स्यात्" इत्युक्त्वा "इन्द्राद्यन्यतमः" इत्यप्युक्तत्वात्, आनन्दमयाधिकरणे च हिरण्यगर्भरुद्राद्यनेकप्रापकयुक्ते "पूर्वपक्षानाह" इति बहुवचनप्रयोगाच्च टीकाऽभिप्रेतम् । भाष्ये च पक्षत्रयसाधारण्येन "अन्यः प्रतीयते" इत्युक्तम् । एवमन्यत्राप्य-

प्रकाशः

एवं तर्हि सिद्धान्तिनो नानिष्टमित्यत आह—**न चैवमिति** । 'एवं' इन्द्रादीनां विष्ण्वैक्ये । **कल्पितेति** । तथा च स्वरूपाभेदेपि विष्णोरिन्द्रादेश्चाविद्यिकभेदस्यापि सत्त्वेन विष्णोर्नेति निरासोपपत्तेरिति भावः । 'उपहितस्य' उपाधिविशिष्टस्य । इतरप्रापकसद्भावात् कुत एतदित्यत आह—**विष्ण्विति** । उपहितधर्माणां चानुपहिते शुद्धे अयोगादिति भावः । **एतच्चेति** । 'टीकाभिप्रेतं' इत्यन्वयः । कथं टीकाद्वयपूर्वपक्षे पक्षत्रयमभिप्रेतमित्यत आह—**विष्ण्वभेदस्यापीति** । सुधायामिन्द्रादिप्रापकाणां प्राबल्यसमर्थनेनावधारणपक्षस्य, सर्वसाधारण्येन प्राबल्यसमर्थनेन चानवधारणपक्षस्य चावगतेः स्पष्टत्वान्नोक्तः । टीकायां पक्षद्वयं ज्ञापकोक्त्या दर्शयति—**अत्र चेति** । **एवमन्यत्रापीति** । आनन्दमयाधिकरणे अ-

चन्द्रिका

नेकप्रापकयुक्ते पूर्वपक्षो यथासम्भवमूह्यः । एवं च इन्द्रबृहस्पत्यादीनामेवाऽऽनन्दमयत्वात् तेषामानन्दमयात् भेदव्यपदेशोऽप्ययुक्त इति ॥

प्रकाशः

तीते, पादान्त्यप्राणाधिकरणे, द्युभ्वाद्यधिकरणे, "मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च" इत्यादिवक्ष्यमाणाधिकरणेष्वित्यर्थः । पूर्वतन्त्रेऽपि निवीताद्यधिकरणेष्वनेककोटिकपूर्वपक्षः प्रसिद्ध इति भावः । पादान्त्यप्राणनयादौ नाभेदपूर्वपक्षः, किन्तु वाक्यभेदेन, अत उक्तं—**यथासम्भवमिति** । तथा च तत्र तत्र वक्ष्यामः । आद्यपक्षद्वये आनन्दमयसूत्रमाक्षेप्यमिति स्पष्टं टीकातोऽवगम्यते । अभेदपूर्वपक्षे तु नेति सुधोक्तमेवाक्षेप्यं दर्शयति—**एवं चेति** । एतेनैतत्परास्तं, अभेदेनेह पूर्वपक्षो न युक्तः, तथात्वे प्राचीनभेदव्यपदेशविरोधादिति । तस्यासम्प्रतिपत्तेरिति ॥ अत्राह कश्चिच्छ्रुत्यादिप्रमाणषट्केन विष्णुत्वेन निर्णीतस्यानन्दमयस्य कथमेकेनादृश्यत्वेनान्यगतेन लिङ्गेनान्यत्वाध्यवसायः, "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन लिङ्गस्यैव बाध्यत्वात् । न चैकेनापि निरवकाशेन बहूनां प्रतिबन्ध इति वाच्यम्, श्रुत्यादेरपि निरवकाशतायाः उक्तत्वादिति । अत्राहुः—इन्द्रादिप्रापकप्राबल्येनान्यस्यान्तस्स्थत्वे अवश्यं वाच्ये, तत्र श्रुतमदृश्यत्वमन्यत्र निरवकाशमिति तस्मिन्निरवकाशेऽन्यप्रापके सहकारिणि सत्यानन्दमयस्य विष्णुत्वे प्रागुक्तानि बाधकानि मूर्धा-

चन्द्रिका

सिद्धान्तस्तु—

लिङ्गादिभ्यो बलवती श्रुतिर्यद्यपि च स्वतः ।
अवकाशोज्झितैर्लिङ्गैः सावकाशा तु बाध्यते ॥

यद्यपि "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादौ श्रुत्या लिङ्ग-

प्रकाशः

नमाधुन्वत* इत्यनेकबाधकोपेतत्वेन न विष्णुरित्यवधारणोपपत्तिः। न च श्रुत्यादिविरोधः, तेषामभावाभिमानात्, भावेवा अन्यथयितव्यत्वाभिमानात्, अत्रत्यानामिन्द्रादिप्रापकाणां प्राबल्याभिमानात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । केचित्तु—निश्चयाभावेऽपि आनन्दमयोऽप्यन्यः किं न स्यात्, सन्देहेनापि 'विष्णुरेव' इत्यवधारणप्रतिबन्धसिद्धेः । भाष्ये "तस्मात्स एवानन्दमयः" इत्येवकारस्य 'तस्मादेव' इति सम्बन्ध इत्याहुः ।

"लिङ्गेन श्रुत्यादिबाधोपपत्तेः" इत्यादिटीकोक्तं सिद्धान्तन्यायं सङ्गृह्णाति—**लिङ्गादिभ्य इति** । वाक्यप्रकरणादिकमादिपदार्थः । यद्यपि लिङ्गमेव प्रकृतं, तथाऽपि कैमुत्यन्यायसिद्धानुवादः । चोऽवधारणे । 'स्वत एव' जात्येवेति सम्बध्यते । **लिङ्गैरिति** । "समुद्र अन्तः कवयो विचक्षते" "यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः" "ब्रह्मा तपसाऽन्वविन्दत्" इति समुद्रान्तस्स्थत्वब्रह्माण्डवीर्यत्वब्रह्मतपोलभ्यत्वादिलिङ्गैरित्यर्थः । 'सावकाशा' इन्द्रादिश्रुतिरित्यर्थः । पूर्वार्धं दृष्टान्तोक्त्या विशदयति—**यद्यपीति** । श्रुतिलिङ्गविरोधाधिकरणं

---

*'मुद्धुन्वते' इति च पाठः.

चन्द्रिका

बाधेन श्रुतेरुत्सर्गतो बलवत्त्वम् । तथाऽपि यथा "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यादौ श्येनशब्दोऽन्यत्र रूढोऽपि "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते" इति वाक्यशेषोक्तस्य श्येनसादृश्यस्य श्येनेऽनुपपत्त्या यागपरः, तथा समुद्रान्तस्स्थत्वादीनामन्यत्रासम्भवात्

प्रकाशः

प्राग्विवृत्तम् । 'श्रुत्या' 'ऐन्द्रया' इति गार्हपत्यशेषत्वबोधकतृतीयाश्रुत्या, इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गबाधेनेत्यर्थः । उत्तरार्धं दृष्टान्तोक्त्या विवृणोति—**तथाऽपीति** । आद्याध्याये नामपादे "तद्व्यपदेशं च" इति चतुर्थेऽधिकरणे चिन्तितम् । "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्र श्येनशब्दः किं गुणविधिः किं वा कर्मनामेति विशये, लोके द्रव्यविशेषपरत्वेनात्यन्तनिरूढत्वात् काम्यगुणेनोत्पत्तिशिष्टस्यापि नित्यस्य सोमस्य बाधसम्भवेन ज्योतिष्टोमेऽभिचारार्थो गुणविधिः, अथवा मत्वर्थलक्षणाऽऽश्रयणेन विशिष्टकर्मान्तरविधिः । न च "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते" इति वाक्यशेषदर्शितक्रियासामान्येन गौण्या कर्मपरत्वम्, लक्षितलक्षणापर्यवसायिन्या गौण्या लक्षणातो जघन्यत्वादिति प्राप्ते, गुणविधौ तस्यैव स्तोतव्यत्वात्, स्वस्य स्वात्मना सादृश्यायोगेन वाक्यशेषानुपपत्तेः, गौरवेण विशिष्टविध्ययोगाच्च कर्मनामत्वमिति । एवं चेन्द्र्यादिषूत्सृष्टस्यापि श्रुतिप्राबल्यस्य यथा श्येनादिषु वाक्यशेषोपस्थापितानन्यथासिद्धलिङ्गबलेनापवादो न दोषाय, तथा प्रकृतेऽपीति

चन्द्रिका

इन्द्रादिशब्दा विष्णुपरा एव ।

लोके स्मृतौ श्रुतौ चैव विष्णुलिङ्गतया स्थितम् ।

समुद्रान्तरवस्थानपूर्वकं कथमन्यगम् ॥

श्रुत्यादिकं च भाष्ये उदाहृतम् । एवञ्च "आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्" इति न्यायेन निरवकाशलिङ्गेन वैदिकतया सर्वथा बाधायोग्येन सावकाशश्रुतिबाधः । तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे—"श्रुतिसन्देहे अनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्तेः" इति ।

प्रकाशः

वाक्यार्थः । ननु विषमोऽयमुपन्यासः, दृष्टान्त इवात्र लिङ्गानां निरवकाशत्वाभावादित्यत आह—**लोक इति** । क्षीराब्धिशायित्वस्य नारायणे लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः । यथोक्तं भाष्ये—"प्रसिद्धत्वात्सूचितत्वात्" इति । साध्यभागमध्याहृत्य "न हि निरवकाशः" इत्यादिनोक्तं दोषं निरस्यन् उत्तरार्धाक्षरार्थमाह—**एवं चेति** । यदि श्रुत्यादिषु पूर्वपूर्वप्रसिद्धार्थस्वीकारः, उत्तरोत्तरं च प्रमाणमनर्थकं स्यात्, तथा च विपरीतो भवतीति बलाबलाधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । निरवकाशबाध इव तर्ह्यप्रमाणतैव स्यादित्यत आह—**वैदिकतयेति** । उक्तं प्रमेयं समूलमित्याह—**तदेतदिति** । 'सन्देहे' सावकाशत्वे इत्यर्थः । एतेन "लिङ्गेन श्रुत्यादिबाधोपपत्तेः" इत्यादिटीका विवृता, न्यायविवरणमूला चेत्युक्तं भवति । अत्र श्येनयागदृष्टान्तकथनेन तत्रेवात्रापि इन्द्रादिश्रुतेः

चन्द्रिका

किञ्च—"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः" इत्यादिश्रुत्या इन्द्रादिशब्दानां विष्णावेव

प्रकाशः

विष्णावमुख्यत्वं प्रतीतम् । तन्निवारयितुमाह—**किं चेति**। यद्वा लिङ्गेन श्रुतिबाध उक्तः । सोऽपि नात्यन्तम् । यथोत्सर्गस्य सर्वविषयकत्वभ्रान्तौ सत्यामपवादेन भ्रान्तिनिरासपूर्वमुत्सर्गविषयः स्वतः सिद्ध एवापवादविषयभिन्नो ज्ञाप्यते, तद्वद्विष्णौ मुख्यत्वमन्यत्र मुख्यत्वभ्रान्तिनिरासेन ज्ञाप्यत इति भावेन श्रुतेर्हरावेव मुख्यवृत्तिरित्याह—**किं चेति** । वस्तुतस्तु—ननु यथा लिङ्गानां निरवकाशत्वं, तथेन्द्रादिश्रुतीनामिन्द्रादौ योगरूढ्योर्भावेन तत्रैव मुख्यत्वेन हरौ निरवकाशत्वमित्यतो भगवत्येव महायोगविद्वद्रूढ्योर्भावेन तत्रैव मुख्यत्वमिति भावेन,

> इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमः संकृतिस्तथा ।
> नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः ॥

इति चतुर्थपादीयानुव्याख्यां हृदि कृत्वा "न चेन्द्रादिषु" इत्यादिटीकां विवरीतुमाह—**किं चेति** ।

> इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
> एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इति श्रुत्येत्यर्थः । **विष्णावेवेति** । वामनसूक्तत्वेन प्रसिद्धेरस्य सूक्तस्य "सप्तार्धगर्भा" इति पूर्ववाक्ये प्रस्तुतस्य विष्णो-

चन्द्रिका

विद्वद्रूढेस्सत्त्वेन इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्वर्यादेः विष्णा वेव अनन्याधीनत्वनिरवधिकत्वाभ्यां मुख्यतः सम्भवेन महायोग-स्यापि सत्त्वेन च इन्द्रादिश्रुतिर्विष्णावेव मुख्या। न च "इन्द्रं मित्रं" इत्यादिवाक्यमिन्द्राद्यभेदपरम्, 'आहुः' इति तत्तच्छब्द-वाच्यत्वस्यैवोक्तेः। "सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि" इति वाक्यशेषे भेदोक्तेश्च। "यो देवानां नामधाः" इति श्रुत्यन्तरसंवादाच्च।

प्रकाशः

रेवान्वयाच्चेति भावः। **विद्वदिति**। 'आहुः प्राज्ञाः' इति विदुषां प्रयोगबाहुल्यरूपरूढेः प्रतीयमानत्वादिति भावः। अज्ञ-रूढ्यपेक्षया प्राज्ञरूढेः प्राबल्यस्य जन्माधिकरणोक्तदिशा यवव-राहाद्यधिकरणसिद्धत्वादिति ध्येयम्। **अनन्याधीनत्वेति**। अ-न्यगतं प्रति स्वातन्त्र्येणेत्युपलक्ष्यते।

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप।

इत्यादिश्रुत्यादिसिद्धत्वादिति भावः। नात्र श्रुतौ रूढिरुच्यते, किन्त्वभेद इत्यत आह—**न चेति**। भुवनस्य 'रेतः' रतिप्रदस्य, विष्णोः 'प्रदिशा' आज्ञया, 'आर्द्धगर्भाः' आसमन्तादृद्धं ब्रह्माण्डं तद्गर्भाणि 'सप्त' महाभूतमहदहङ्कारतत्त्वानि तदभिमानिनः, 'विधर्मणि' विविधधारणकर्मणि, तिष्ठन्तीति विष्णुना भेदो-क्तेरित्यर्थः। **य इति**। "अजस्य नाभावध्येकमर्पितं" इत्युक्त-

चन्द्रिका

"सोऽन्तकस्स रुद्रः स प्राणभृत् स प्राणनायकः स ईशो यो हरिः" इति श्रुत्यन्तरे अभेदविवक्षायां "स रुद्रः" इत्यनेन "स ईशः" इत्यस्य पौनरुक्त्यापत्त्या तच्छब्दवाच्यताया एव विवक्षणीयत्वाच्च। "स प्रथमस्संकृति विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः। स प्रथमो बृहस्पतिः" इति श्रुत्यन्तरे प्रथमपदेन भेदप्रतीतेश्च। "यमिद्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः" इति श्रुत्यन्तरे "यो देवानां देवतमस्तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा" इति भे-

प्रकाशः

पद्मनाभो विष्णुरेव । विश्वकर्मसूक्ते, यो देवानां 'नामधाः' नामवाच्यतया तद्धारकः एकएवेति समाख्याबलाच्चेन्द्रादिशब्दवाच्यतैवार्थ इत्यर्थः । **सोऽन्तक** इति । द्युभ्वाद्यधिकरणे भाष्यकृदुदाहृतश्रुत्यन्तर इत्यर्थः । "स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि" इति याजुषश्रुतौ "स प्रथमो विश्वकर्मा" इत्याद्युक्त्या अप्रथमोऽपि कश्चन विश्वकर्मादिः प्राप्तः, अन्यथा 'प्रथमः' इत्यस्य व्यर्थत्वात् । तथा च कथमभेद इत्यर्थः ।

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः ।
यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा ॥

इतियाजुषश्रुतावेवं यमिन्द्रादिशब्दवाच्यमाहुः । किं तैरभेदेन, नेत्या- ह—**यो देवानामिति** । इन्द्रादीनां श्रेष्ठतमस्तन्नियामकस्तत्स्वामी तस्मै देवतमाय तेभ्यो देवेभ्यश्च त्वा सोमं सुनोमीत्याद्युक्तेः । तत्राभेद-

चन्द्रिका

दोक्तेश्च । "भीषाऽस्माद्वातः पवते" इति "भयादस्याग्निस्तपति" इति च श्रुत्यन्तरे भेदोक्तेश्च ।

न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः ।

प्रकाशः

विवक्षायां 'देवतमः' इति 'तस्मै तेभ्यः' इति च भेदोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । उक्तं चैतरेयभाष्ये—"यमिन्द्रमाहुः" इत्याद्युक्त्वा—"तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा" इति भेदावगमाच्च" इति । तथा चाथर्वणभाष्योक्ता ब्रह्माण्डस्मृतिः—

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यम्मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः ।

यो देवानां देवतमो जनित्रं वायोस्तस्मै सोममेभ्यो जुहोमि ॥

इति । **भीषाऽस्माद्वातः पवते इति** । 'अस्मात्' अस्य परमात्मनः, 'भीषा' भयेन, वायुसूर्याग्न्यादयः स्वस्वव्यापारान् कुर्वन्तीति तैत्तिरीयश्रुतावानन्दमयादिशब्दार्थत्वेन प्रकृतस्य विष्णोर्वाय्वादिभिर्भेदोक्तेः,

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

इत्यादिकाठकश्रुतौ "कम्पनात्" इत्यत्र विष्णवर्थत्वेन निर्णेष्यमाणवज्रशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनो देवानां च भेदोक्तेश्चेत्यर्थः । तथा च "इन्द्रं मित्रं" इत्यादिश्रुतिजातं तच्छब्दवाच्यत्वमेव विष्णोराह, न त्वभेदमिति स्थितम् । ननु यथा इन्द्रादिशब्दवाच्यत्वं विष्णोस्तथा नारायणादिशब्दवाच्यत्वमन्यस्य स्यात् । तथा चानिर्णय इत्यत आह—**न त्विति** । वामनस्मृतेरित्यर्थः । एतेन 'इन्द्रमित्यादिना

चन्द्रिका

अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः ॥

प्रकाशः

तेषां भगवति विद्वद्रूढिसद्भावस्य सिद्धत्वात्' इति सुधावाक्यं समर्थितं भवति । नन्वेवमिन्द्रादिश्रुतीनां विष्णावेव महायोगविद्वद्रूढिभ्यां मुख्यत्वे 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययः' इति न्यायेन इन्द्रादिश्रुतिभिर्मुख्यार्थस्य विष्णोरेव ग्रहणसिद्धौ सूत्रे निरवकाशलिङ्गोक्तिर्व्यर्थेति चेत्सत्यम्, "सति चैवमभ्युपगमवादेनैव तद्धर्मोपदेशादित्युक्तम्" इति न्यायविवरणटीकायामेवोक्त्याऽभ्युपगमवादेन वा, 'मुख्ये संप्रत्ययः' इत्युत्सर्गस्य "इन्द्रस्यात्मा" इत्यादाविव अपवादकं नास्ति, प्रत्युत तत्साधकमेवास्तीति वक्तुं वा तदुक्तिरिति भावः । एतच्च महायोगविद्वद्रूढिसमर्थनं समन्वयसूत्रात् 'तत्तु' इत्यनुवृत्तेः तत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वात् अन्तस्स्थो विष्णुरेवेत्युक्त्याऽन्यत्राज्ञरूढ्यल्पयोगयोः सत्त्वेन तद्व्यवच्छेदायोगान्महायोगविद्वद्रूढ्योरेवान्यत्र व्यवच्छेद्यत्वादिन्द्रादिश्रुतीनां विष्णौ महायोगविद्वद्रूढ्योः सूचितत्वाच्चेति ध्येयम् । एवं निरवकाशलिङ्गेनेन्द्रादिशब्दानां भगवति मुख्यत्वे चान्तस्स्थो विष्णुरेवेत्याद्यसूत्राभिप्रेतत्वेनाद्यपूर्वपक्षं निरस्य द्वितीयपूर्वपक्षमग्रे निरसिष्यन् इदानीमभेदरूपतृतीयपूर्वपक्षं द्वितीयसूत्राभिप्रेतबाधकोक्त्या निरसितुं, किमुभयप्रापकश्रुतिलिङ्गप्राबल्यान्यथानुपपत्त्या द्वयोरभेद उच्यते उत "स ब्रह्म" इत्यादिशास्त्रान्तराविरोधायेति विकल्पौ हृदि कृत्वा

चन्द्रिका

इति स्मृतेश्च ॥ यदि च श्रुतिलिङ्गयोरनुग्रहायाभेदः, तर्हि "आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति आकाशश्रुतेः कारणत्वादिरूपलिङ्गस्य च अनुग्रहाय आकाशब्रह्मणोः, तथा—"कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र" इति मन्त्रस्थस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति द्वितीयाश्रुतेश्च अविरोधाय इन्द्रगार्हपत्ययोः, तथा व्रीहियवशास्त्रयोः षोडशिग्रहणाग्रहणशास्त्रयोश्च अविरोधाय व्रीहियवयोर्ग्रहणाग्रहणयोश्च विरुद्धांशत्यागेनैक्यं च स्यादिति

प्रकाशः

आद्यमनिष्टकथनेन निरस्यति—**यदि चेति** । **आकाशब्रह्मणोरिति** । उत्तराधिकरणे हि "आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यत्राकाशशब्दो भूताकाशपर इति प्राप्ते, कारणत्वादिलिङ्गाद्ब्रह्मपर इत्युच्यते । तन्न स्यात् । तत्रापि श्रुतिलिङ्गोभयानुग्रहाय तयोः 'ऐक्यं स्यात्' इत्यन्वयः । 'कारणत्वादि' इति परीत्येति ध्येयम् । ऐन्द्र्यधिकरणं ग्रहणाधिकरणं चोक्तम् । **कदाचनेति** । यद्यपि "निवेशनः सङ्गमनो वसूनां" इति "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यग्निप्रकरणस्थं वाक्यं शाबरभाष्यादावुदाहृतम् । तथाऽप्यग्निहोत्रप्रकरणे महोपस्थानेषु "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति वाक्यदर्शनादेतन्मन्त्रोपन्यासः । **व्रीहियवेति** । द्वादशे तृतीयपादे "एकार्थास्तु विकल्प्येरन्समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्" इति चतुर्थेऽधिकरणे चिन्तितम् ।

चन्द्रिका

बहुविप्लवापत्तिः । "स ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिरपि तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिमुखेन तत्तच्छब्दसमन्वयपरा, न तु प्रसिद्धदेवाभेदपरा।

प्रकाशः

"व्रीहिभिर्यजेत" इत्यादौ विकल्पसमुच्चयसन्देहे सर्वाङ्गोपसंहारप्रयोगवचनानुग्रहायाष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय च ज्योतिष्टोमवदभ्यासमाश्रित्य समुच्चयः, मिश्रैर्वा याग इति प्राप्ते, एकार्थानामेकस्मिन्नुपकारेऽन्योन्यानपेक्षया विनियुक्तानां विकल्पः स्यात्। ज्योतिष्टोमे हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टार्थानां प्रकरणेन युगपद्ग्रहणादभ्यासो न्याय्यः। व्रीहियवौ तु वाक्यद्वयेनान्योन्यनैरपेक्ष्येण पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यतया विधीयमानौ प्रयोगवचनं पर्यायेण गृह्णाति, न युगपत्। येन तद्बलात्प्रधानावृत्तिः स्यात्। मिश्रत्वमपि निरपेक्षविधानादेवायुक्तमेवेत्यगत्या विकल्पाश्रयणमिति। तथा चायमर्थः—यदि श्रुतिलिङ्गयोरन्यतराबाधेनोभयानुग्रहायाभेदाश्रयणं, तदाऽऽकाशब्रह्मणोराकाशत्वब्रह्मत्वरूपधर्मत्यागेन, तथा मन्त्रब्राह्मणयोर्लिङ्गश्रुत्योरनुग्रहायेन्द्रगार्हपत्ययोरिन्द्रत्वगार्हपत्यत्वरूपधर्मत्यागेन विशेष्यैक्यं स्यात्, न तु लिङ्गेन श्रुतिबाधो वा श्रुत्या लिङ्गबाधो वा स्यात्। यदि शास्त्रद्वयाविरोधायाभेदाश्रयणं, तदा व्रीहियवयोर्ग्रहणाग्रहणयोः व्रीहित्वादिधर्मत्यागेनैक्यं स्यात्, न तु विकल्पाश्रयणेन पाक्षिको बाधः। तथा च सर्वमीमांसा उन्मूल्येतेति। "स ब्रह्म" इत्यादिशास्त्रान्तराविरोधायेति द्वितीयं निराह—**स ब्रह्मेति**।

चन्द्रिका

अन्यथा "सोऽक्षरः" इत्युक्तेः ब्रह्म प्रसिद्धाकाराद्यक्षरात्मकं स्यात् । "अहं भवः" इत्यादिस्मृतिरपि,

पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।
इत्युच्यते तदीयत्वात् न तु सर्वस्वरूपतः ॥

इत्यादिस्मृतिवशात् तदीयत्वपरा वा,

यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यमागतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मसंश्रयैः ॥

इत्यादिवदत्यन्तप्रियत्वाभिप्राया वा द्रष्टव्या । इन्द्रादीनां ब्रह्मणोऽन्यत्वं स्वीकृत्य वाक्यस्येन्द्रादिपरत्वाङ्गीकारे तु अर्थैकत्वाभावाद्वाक्यभेदस्स्यात् ।

प्रकाशः

स्मृतेर्द्वैधाऽभिप्रायमाह—**अहं भव इति** । यद्भूतादि, इदं सर्वं पुरुष एवेत्युच्यते तदीयत्वादेव, न त्वभेदादित्यर्थः । एवमवधारणपूर्वपक्षमभेदपूर्वपक्षं च निरस्याधुनाऽनवधारणेनेन्द्राद्यनेकपरत्वरूपद्वितीयपक्षं निरस्यति—**इन्द्रादीनामिति** । **अर्थैकत्वाभावादिति** । "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्" इति सूत्रकृता जैमिनिना एकवाक्यताया अर्थैकत्वनिबन्धनत्वोक्तेरिति भावः । यद्यप्ययमादावेव दूष्यः, तथाऽपि स्फुटदोषत्वादभेदपक्षदूषणस्य प्राक्सङ्गतत्वाद्वाऽन्ते दूषितः । ननु तर्ह्यभेदपक्षस्य दूषितत्वादिन्द्रादिप्रापकाणां बलाबलानिश्चयात् कथमेकवाक्यतेत्या-

चन्द्रिका

एवञ्च—

अग्नीन्द्रादिश्रुतिर्नानामार्गा लिङ्गैर्हि वैष्णवैः ।
नीतैककण्ठ्यं नो चेत्तत्कलहं को निवारयेत् ॥

इन्द्राग्न्यादिशब्दानां ब्रह्मणि परममुख्यत्वेऽपि यत्र बाधकं तत्र तत्तद्देवतापरत्वं युक्तमेव । पादान्त्यप्राणाधिकरणन्यायेन च सूर्यवरुणादिलिङ्गमपि तत्तदन्तर्गतभगवत्येव मुख्यमिति त्रिविधः पूर्वप-

प्रकाशः

शङ्क्य वैष्णवत्वेनैकवाक्यतामाह—**एवं चेति** । 'नानामार्गा' नानार्थप्रतिपादिका, अग्नीन्द्रादिश्रुतिः विष्णुलिङ्गैः 'ऐककण्ठ्यम्' विष्णुरूपैकार्थप्रतिपादकतां, नीता न चेत् 'अग्नीन्द्रादिश्रुतिकलहं' अहमग्निमेव प्रतिपादयामि अहमिन्द्रमेवेति विवादं 'को निवारयेत्' न कोऽपीत्यर्थः। ननु यदीन्द्रशब्दमुख्यवाच्यो हरिरेव, तर्हि "इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्चहोता" इत्यत्रेन्द्रस्य विष्णुत्वे पुरन्दरान्तर्यामित्वेन अत्र भेदव्यपदेशोऽसिद्धस्स्यादित्यत आह—**इन्द्राग्न्यादीति** । अत्रात्मपदोक्तान्तर्यामिणोऽन्यस्य श्रवणेनेन्द्रः पुरन्दर एवेति भावः । ननु एकचक्रत्वादिसूर्यादिलिङ्गानां का गतिः । न च तान्यप्रमाणानि, वैदिकत्वादित्यत आह—**पादान्त्येति** । स्पष्टं चाग्रेऽधिकरणशरीरम् । न च तेनैवेदं गतार्थमिति वाच्यं, निरवकाशश्रुतिसत्त्वे अन्तर्यामिगतत्वायोगादितीह पूर्वपक्षकरणात् । यद्वा—तत्र बाध-

चन्द्रिका

क्षोऽप्ययुक्तः । तत्राद्यद्वितीयौ प्रथमसूत्रेण निरस्तौ, तृतीयस्तु द्वितीयेनेति द्रष्टव्यम् । न च "इन्द्रस्यात्मा" इत्यादावात्मशब्दः स्वरूपपरः । तथा च सूत्रोक्तो भेदव्यपदेशोऽसिद्ध इति शङ्क्यम्, "सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" इति साहित्यकर्मकर्तृभावादिना भेदव्यपदेशात् । षष्ठ्या औपचारिकत्वापाताच्च । इन्द्रादिशब्दवाच्ये उपहिते परमात्माभेदस्य परेणाप्यनङ्गीकृतत्वेनेन्द्रादिप्रातिपदिकेऽपि लक्षणापाताच्च । अत्रैव प्रकरणे "आत्मा जनानाम्" इत्यन्तर्यामिणि आत्मशब्दप्रयोगाच्च । न च तत्रा-

प्रकाशः

कादन्तर्यामिगतत्वाङ्गीकारेऽपि, नेह तथात्वं, बाधकाभावान्निरूढश्रुतिसत्त्वाच्चाभेदेनाप्युपपत्तेरिति पूर्वपक्षकरणादिति भावः । उक्तं पूर्वपक्षनिरासं सूत्रारूढं करोति—**तत्रेति** । समुद्रान्तस्स्थत्वादिविष्णुधर्मोपदेशादन्तस्स्थो विष्णुरित्युक्त्या इन्द्र एवेत्याद्यवधारणपक्षस्य, इन्द्राद्यन्यतमः स्यादित्यनवधारणपक्षस्य च निरासप्रतीतेरिति भावः । द्वितीयसूत्रार्थं समर्थयितुमाह—**न चेति** । 'इन्द्रस्य' इति षष्ठ्या इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वे प्रत्ययास्वारस्यमुक्त्वा प्रातिपदिकास्वारस्यमाह—**इन्द्रादीति** । "समासीन आत्मा जनानाम्" इत्यत्रात्मशब्दस्यान्तर्यामिपरत्वात् तदेकप्र

चन्द्रिका

प्यात्मशब्दस्स्वरूपपरः, अस्मिन्नेव प्रकरणे "शास्ता जनानाम्" इत्यस्यायोगात् । अत्रैव च प्रकरणे "सर्वात्मा" इति च अत्यन्तायुक्तं स्यात्, ज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मणः तद्विरुद्धजडरूपतायाः केनाप्यनङ्गीकृतत्वात् । तस्मात् "इन्द्रस्यात्मा" इत्यादौ आत्मशब्दो न स्वरूपवाची, किन्तु शरीरप्रतिसम्बन्धिवाची, तत्र तस्य प्रयोगबाहुल्यात् । तथा च "इन्द्रस्यात्मा" इत्यादिश्रुतिः इन्द्रादेरीश्वरशरीरस्थानीयत्वाभिप्राया । "इन्द्रो राजा" इत्यादाविन्द्रशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेऽपि "इन्द्रस्यात्मा" इत्यादौ अन्यपरता च बाधकबलाद्युक्ता ॥

प्रकाशः

करणे श्रुतस्य स्वरूपार्थत्वमन्याय्यमित्याह—**अत्रैवेति** । "शास्ता जनानाम्" इति स्वरूपत्वे शास्तृत्वायोगादिति भावः । अयुक्ततामेवाह—**ज्ञानादीति** । तथा च श्रुत्यर्थं निष्कृष्याह—**तस्मादिति** । इन्द्रशब्दस्यात्र प्रकरणे विष्णुपरत्वात् कथमेवमित्यतः प्रागुक्तमेव स्मारयति—**इन्द्रो राजेति** । **बाधकबलादिति** । नियम्यत्वरूपादित्यर्थः । यथा "बहुगणवतुडति सङ्ख्या" इत्यत्र संज्ञापरस्यापि सङ्ख्याशब्दस्य "ष्णान्ता षट्" इत्यत्र संज्ञिपरत्वं तद्वत्, यथा वा "आत्मनः आकाशस्सम्भूतः" इत्यत्र भूतपरत्वेऽप्याकाशशब्दस्य "यदेष आकाशः" इति वाक्ये ब्रह्मपरता तद्वत्, यथा वा "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इत्यत्राकाशशब्दस्य भूतपरत्वेऽपि

प्रकाशः

"यावान्वा अयमाकाशः" इत्युत्तरवाक्ये ब्रह्मपरता, यथा वा "अक्षरात्परतः परः" इत्यत्राक्षरशब्दस्यान्यपरत्वेऽपि "अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" इत्यत्र ब्रह्मपरता, तद्वदिति द्रष्टव्यम् । एतच्च—

तथाऽप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते ।

इत्यनुव्याख्यानेन तुल्यन्यायतया सूचितम् । "बाधकबलात्" इत्युक्त्यैव "नह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते" इति तार्तीयीकगीताभाष्यविरोधोऽप्यपोढः । ननु "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इत्यादाववरत्वादिबाधके सत्यपि तदधीनत्वन्यायेनान्यगतावरत्वं प्रति स्वातन्त्र्येण निमित्तेन 'अव्यक्तात्' इत्यादिपञ्चम्यन्तादिपदवाच्यत्वं विष्णोर्वक्ष्यते, तथेहाप्यन्यगतनियम्यत्वं प्रति स्वातन्त्र्येण "इन्द्रस्य" इत्यादिषष्ठ्यन्तपदवाच्यत्वं युक्तम् । एवं च न मुख्यार्थत्यागः, एकप्रकरणस्थस्यार्थान्तरपरत्वदोषोऽपि नेति चेन्न, 'अव्यक्तात्' इत्यस्याब्रह्मत्वे "अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं" इत्युत्तरवाक्यस्याप्यब्रह्मपरत्वं स्यात्, महत्परत्वलिङ्गात् । तच्चानिष्टं, मुक्तिहेतुत्वश्रवणात्तत्रेति कथं चिद्बाधकनिरासेन 'अव्यक्तात्' इत्यस्य ब्रह्मपरत्वमुपेतम् । न चेह "इन्द्रस्य" इत्यादेरब्रह्मपरत्वे बाधकमस्ति । इन्द्रादिपदप्रवृत्तिनिमित्तरूपगुणलाभस्य "इन्द्रो राजा" इत्यादिवाक्यगतेन्द्रादिपदसमन्वयेनैव सिद्धेः । "इन्द्रो राजा" इत्यादिवाक्यस्थेन्द्रादिशब्दसमन्वय-

चन्द्रिका

अन्ये तु—"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" "यएषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यक्ष्यादित्ययोरन्तस्स्थः प्रतीयते । स विद्याकर्मातिशयलब्धैश्वर्यः कश्चित्संसारी, न तु परमात्मा, "हिरण्यश्मश्रुः" इत्यादौ रूपादिश्रवणात्, परमात्मनश्चारूपत्वेन श्रुतत्वादिति प्राप्ते, परमात्मैवेति सिद्धान्तः,

प्रकाशः

मात्रेणैव अदृश्यत्वमुखकृतपूर्वाक्षेपसमाधानसिद्धेश्च । न चैवं "अनेन जीवेनात्मना" इत्यादिवाक्यस्थजीवशब्दसमन्वयेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणलाभात् "जीवा एव तु दुःखिनः" इत्यादिवाक्यस्थजीवादिशब्दसमन्वयो न स्यादिति वाच्यम्, "स बद्धः स दुःखी स बद्धयति स दुःखयति" इति विशेषवचनात् । इह तथा नियामकाभावादिति । यद्वा—सर्ववेदगतसर्वशब्दवाच्यत्वसिद्ध्यै तत्रापि विष्ण्वङ्गीकारेऽप्यदोषः । अतएव 'अन्यपरता' इत्युक्तं, न तु 'अन्यमात्रपरता' इति ।

एवं स्वमतेऽधिकरणशरीरं सूत्रार्थं च समर्थ्य परमतं प्रत्याख्यातुमनुवदति—अन्ये त्विति । छान्दोग्ये आद्येऽध्याये श्रूयते "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम सएष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं य एषोऽन्त

चन्द्रिका

आदित्यवाक्ये "सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" इति श्रुतस्य सर्वपापराहित्यस्य, अक्षिवाक्ये "सैवर्क् तत्साम" इत्यादौ श्रुतस्य सार्वात्म्यस्य च संसारिण्यसम्भवात् ।

प्रकाशः

रक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि । अत्र किं मादित्यमण्डलादिस्थो हिरण्मयः पुरुषो विद्याकर्मवशात्प्राप्तैश्वर्यः कश्चित्संसारी उत परमात्मेति संशये, 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादिरूपस्य, "य एषोऽन्तरादित्ये" इत्याद्याधारस्य, "ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे" इति सावधिकैश्वर्यमर्यादायाश्च श्रवणात्तेषां च "अरूपमस्पर्शं" इति श्रुत्या अरूपे, "स्वे महिम्नि" इतिश्रुत्याऽऽधाररहिते, "एष सर्वेश्वरः" इतिश्रुत्या निरवधिकैश्वर्ये परमात्मन्यसम्भवात् । यथोक्तं भामत्यां—

मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे तु न ।
तस्मादुपास्यस्संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥

इति । एवं प्राप्ते, आदित्यवाक्ये "सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः" इति सर्वपापराहित्यस्य, अक्षिवाक्ये "सैव ऋक् तत्साम" इत्यादौ सार्वात्म्यस्य परमात्मधर्मस्योपदेशात्तयोश्च "अपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुत्या नित्यशुद्धे सर्वोपादानतया सर्वाभिन्ने परमात्मनीवान्यत्रायोगात्, "य अदित्ये तिष्ठन्य आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद" इति आदित्यदेवतायाः परमेश्वराद्भेदोपदेशाच्च संसारिणोऽन्यः परमात्मैवान्तस्स्थइति सिद्धान्त इत्यर्थः ।

चन्द्रिका

रूपादिकन्तु नीरूपेऽपि सविशेषब्रह्मणि साधकानुग्रहार्थमैच्छिकमुपास्यं मायामयमस्ति । यद्वा—सर्वस्य कार्यजातस्य ब्रह्मोपादानकत्वादुपादेयस्य चोपादानादनन्यत्वात्, कार्यशरीरगतरूपादिभिर्ब्रह्म व्यपदिश्यते । मुमुक्षुं प्रति सविशेषनिरूपणं च मोक्षसाधननिर्विशेषब्रह्मज्ञानार्थम् । यथोक्तम्—

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

इत्यादीत्याहुः ।

केचित्तु इदमेव वाक्यमुदाहृत्यैवमेव च पूर्वपक्षयित्वा "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" इति श्रुतपुण्डरीकाक्षत्वं

प्रकाशः

ननु तर्हि रूपादिकमनुपपन्नमित्यतस्तदुक्तं द्वेधा परिहारमनुवदति—**रूपादिकं त्विति । साधकेति ।** साधनानुष्ठातारः 'साधकाः' इत्यर्थः । नन्वेवं मुमुक्षुं प्रति सविशेषनिरूपणमनर्थकमित्यत आह—**मुमुक्षुमिति ।**

दूषणसौकर्याय रामानुजमतमपि पूर्वपक्षसाम्यादत्रैवानुवदति—**केचित्त्विति ।** "हिरण्यश्मश्रुः" इत्यादिशरीरित्वश्रवणाज्जीव एवान्तस्स्थस्तस्यैव स्वकर्मफलभोगाय शरीरयोगोपपत्तेरिति प्राप्ते, सर्वपापराहित्यपुण्डरीकाक्षत्वादिलिङ्गात्परमात्मा, "हिरण्यश्मश्रुः" इत्यादिना उक्तस्य "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्यादिश्रुतेरप्राकृतशरीरस्य परमपुरुषे सम्भवात्, "य आदित्ये तिष्ठन्य आत्मनि तिष्ठन्" इति

चन्द्रिका

सिद्धान्तयुक्तिमाहुः । तदुभयमपि न, अस्मद्रीत्या आनन्दमयाधिकरणाक्षेपाय अदृश्यत्वादिगुणयुक्तस्य स्वप्रकरणस्थभेदव्यपदेशवतश्च वाक्यस्योदाहरणत्वसम्भवे तद्रहितस्य तदयोगात् । उक्तं हि त्वयैव "—"य आदित्यमन्तरो यमयति" इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात्" इति । किञ्च—

नीरूपेऽपि च रूपादि यद्युपास्त्यर्थमुच्यते ।
जीवेऽपि पाप्माभावादि तर्ह्युपास्त्यर्थमुच्यताम् ॥

प्रकाशः

भेदव्यपदेशाच्चेत्याहुरित्यर्थः । उदाहरणानौचित्येन मतद्वयमपि निरस्यति—**तदुभयमपि नेति** । 'आक्षेपाय' तदाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानाय । 'तद्रहितस्य' पूर्वाक्षेपकलिङ्गरहितस्य भेदव्यपदेशरहितस्य च उदाहारणत्वायोगादित्यर्थः । स्वप्रकरणे स्वभेदव्यपदेशो नेत्येतदुभयसम्मतमित्याह—**उक्तमिति** । 'त्वया' इति वादिद्वयं प्रत्युच्यते ! तथा च श्रुत्यधिकरणसङ्गत्योरभावादयुक्तोऽयं विचार इति भावः । एवं साधारण्येन मतद्वयं निरस्य, प्रातिस्विकरूपेणाप्यद्वैतिमतं निरसितुं, तन्मते सिद्धान्ते रूपादेर्या द्वेधागतिरुक्ता, तत्राद्ये तावद्दोषमाह—**किं चेति** । **उच्यतामिति** । अविद्यमानारोपस्योभयत्र तुल्यत्वात् । तथा च सिद्धान्तानुत्थितिरिति भावः। "रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्" इति बहुलग्रहणाद्वा, "क्तिन्नाबादिभ्यः"* इति क्तिन्नन्तत्वेन वा 'उपास्ति' इति साधु । वैषम्यमा-

* "स्त्रियां क्तिन्" इतिसूत्रकाशिकायां इदमुपलभ्यते । तद्व्याख्यापदमञ्जर्यो आस्तिशब्दोऽपि समर्थितः ।

चन्द्रिका

ननु जीवे पाप्मनो व्यावहारिकत्वात्तद्राहित्यं प्रातिभासिकम्, ब्रह्मणि तु नीरूपत्वस्य तात्त्विकत्वात् रूपं व्यावहारिकम् । न च व्यावहारिकविषयत्वेन प्रामाण्यसम्भवे श्रुतेः प्रातिभासिकविषयत्वं युक्तमिति चेन्न, त्वन्मते उपास्यस्य नामादौ ब्रह्मत्वादेः प्रातिभासिकत्वनियमेनात्रापि तथैव युक्तत्वात् । त्वन्मते चोपासनावाक्यस्य तत्कर्तव्यतामात्रपरत्वेन अर्थपरत्वाभावात् । कर्तव्यतायां च व्यावहारिकप्रातिभासिकविभागाभावात् । श्रुतौ श्रद्धालुना श्रुत्योर्विषयभेदेन तात्त्विकविषयत्वस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । न च हिरण्यश्मश्रुत्वादिकमन्यतः प्राप्तं, येन तद्वाक्यमनुवादकं सत् तत्रातात्पर्यादप्रमाणं न स्यात् । किञ्च—जीवे पाप्मादेर्व्यावहारिकत्वेऽपि तद्राहित्यश्रुतिस्त्वंपदलक्ष्यशुद्धरूपाभिप्राया पारमार्थिकविषयैवास्तु । न च शुद्धं रूपं ब्रह्मैवेति ब्रह्मविषयत्वमेवेति

प्रकाशः

शङ्कय निरस्यति—**नन्विति** । ततश्च किमित्यत आह—**न चेति** । **नामादाविति** । "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" इत्युक्तनामादावित्यर्थः । यदपि व्यावहारिकपरत्वलाभायेत्थमुक्तिरिति, तदयुक्तं वैषम्यकथनमित्याह—**त्वन्मते चेति** । 'श्रुत्योः' नीरूपत्वसरूपत्वश्रुत्योः, 'विषयभेदेन' प्राकृताप्राकृतादिविषयभेदेनेत्यर्थः । न तु व्यावहारिकरूपविषयत्वेनाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मिथ्यारूपविषयत्वेऽपि नाप्रामाण्यं, तत्र तात्पर्याभावादित्यत आह—**न चेति** ।

चन्द्रिका

वाच्यं, त्वया अस्य वाक्यस्य सविशेषाशुद्धब्रह्मविषयत्वाङ्गीकारात् । यच्च—उपादानं ब्रह्म कार्यकारणयोरभेदात् कार्यगतधर्मैर्व्यपदिश्यत इत्युक्तम्, तन्न, स्वर्णे कटकत्वादेरिव कटकादावपि स्वर्णत्वस्य व्यवहारेण ब्रह्मधर्मैः कार्य एव व्यपदेशापातात्। न चैतदधिकरणप्रतिपाद्यं सविशेषं ब्रह्म शरीरादिभ्रमाधिष्ठानम्, येनाधिष्ठान एव आरोप्यधर्मव्यवहारः, नतु विपरीतमिति शङ्क्येत। कथं च अधिष्ठाने ब्रह्मणि पापराहित्याद्यसाधारणरूपेण भासमाने तत्राध्यस्तगतधर्मव्यवहारः । किञ्चैवं ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधिकरणनानाकार्योपादानतया ब्रह्मविषयकवाक्यविरोधः क्वाप्यपरिहार्यः स्यात्।

प्रकाशः

रूपादेराद्यां गत्युक्तिं निरस्य द्वितीयामनूद्य निरस्यति—**यच्चेति** । **ब्रह्मधर्मैरिति** । तथा च पापराहित्यादिब्रह्मधर्माणां ब्रह्मकार्ये जीवेऽपि सम्भवेनास्मिन्नपि परिहारे सिद्धान्तानुन्मेषइति भावः । ननु

समारोप्यस्य धर्मेण विषयो रूपवान्भवेत् ।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

इत्यद्वैतिभिरङ्गीकारेण अधिष्ठान एवारोप्यधर्मव्यपदेश इति कथमेवमापादनमित्यत आह—**न चेति** । 'ब्रह्म' इत्यन्तमनुवादः । अत्र प्रतिपाद्यस्याधिष्ठानत्वमेव नेत्युक्तं अङ्गीकृत्याप्याह—**कथं चेति** । 'भासमाने' अत्र वाक्ये प्रतीयमाने । किं चैवं सति मीमांसामात्रोच्छेद इत्याह—**किं चैवमिति** । एवं सि-

चन्द्रिका

यच्चोक्तम्—सविशेषनिरूपणं मोक्षसाधननिर्विशेषज्ञानार्थमिति, तन्न, "उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" इति श्रुतसर्वपापनिवृत्तिरूपमुक्तिफलहानस्य अश्रुतफलान्तरकल्पनस्य चायोगात् । किञ्च—किं सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानार्थम्, किं वा तस्य ज्ञानविजातीयवृत्त्यन्तररूपमारोपितविषयमुपासनापरपर्यायं ध्यानम् । नाद्यः, निर्विशेषशब्देन विशेषाभावविशिष्टस्योक्तौ त्वन्मते विशिष्टज्ञानस्य मोक्षाहेतुत्वात्, तदभावेनोपलक्षितस्योक्तौ च काकेन गृहे संस्थानविशेषस्येव विशेषाभावेन विशेष्यस्यैवोपलक्ष्यत्वे,

प्रकाशः

द्धान्ते रूपाद्युक्तेः द्वेधाऽपि गतिकथनं निरस्य, इदानीं, यदपि सविशेषनिरूपणस्य फलमुक्तं, तदपि श्रुतहानाश्रुतकल्पनादोषाभ्यां निरस्यति—**यच्चोक्तमिति** । अस्तु वा सविशेषनिरूपणं निर्विशेषज्ञानार्थमिति, तथाऽपि सविशेषज्ञानं वा तदर्थमुत सविशेषध्यानं वेति ध्यानस्वरूपं निरूपयन्नेव विकल्प्य निरस्यति—**किं चेति** । 'तस्य' **सविशेषस्य** । **निर्विशेषशब्देन** विशेषाभावविशिष्टमुच्यते तदुपलक्षितं वेति विकल्पौ हृदि कृत्वा, क्रमेण निरस्यति—**निर्विशेषेति** । उपलक्षणपक्षेऽपि विशेषाभावोपलक्ष्यं विशेष्यमात्रं वा **ब्रह्म**गतः कश्चिद्धर्मो वेति विकल्पौ हृदि कृत्वाऽऽह—**तदभावेनोपलक्षितस्योक्तौ चेति** । 'विशिष्टग्राहिणा' सविशेषग्राहिणा । विशिष्टग्राहिणा स्वरूपस्य ग्रहणेऽपि उप-

चन्द्रिका

तस्य विशिष्टग्राहिणा ज्ञानेन प्रागेव ज्ञातत्वात्, अन्यस्योपलक्ष्यस्याभावात्। उपलक्ष्यत्वाकारेण च ज्ञानस्य त्वन्मते मोक्षासाधनत्वात्। न च विशेषणाविषयं विशेष्यज्ञानं प्रागसिद्धमिति वाच्यम्, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाभावार्थत्वायोगात्। तथा च—

विशिष्टब्रह्मधीसाध्या शुद्धधीरित्यसङ्गतम्।
विशिष्टप्रत्यये यस्माद्विशेष्यं भासतेतराम्॥

किञ्च—सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानस्य न तावत् दृष्टद्वारा हेतुः, तद्विशिष्टज्ञानजन्येनाज्ञानध्वंसेन, चित्तवशीकरणेन वा तदभावविशिष्टज्ञानस्य, तदभावोपलक्षितज्ञानस्य वा, तद्विशेषणाज्ञानस्य वा

प्रकाशः

लक्षणत्वेन तद्विशेषमात्रग्रहणं नेत्यत आह—**उपलक्ष्यत्वाकारेणेति**। **मोक्षासाधनत्वादिति**। निर्विकल्पज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः। ननु विशिष्टज्ञानेन विशेष्यसिद्धावपि विशेषणाविषयकतया विशेष्यज्ञानार्थं तदित्यत आह—**न चेति**। उक्तं सङ्गृह्णाति—**तथा चेति**। एवं सविशेषज्ञानं न निर्विशेषज्ञानार्थमित्युक्तम्। अस्तु वा तत्। तथाऽपि सविशेषज्ञानं दृष्टद्वारा निर्विशेषज्ञाने हेतुरुत अदृष्टद्वारा, प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारा वा। आद्येऽपि किं दृष्टमज्ञानध्वंसः, चित्तवशीकरणं वेति विकल्पान् हृदि निधाय क्रमेण निरस्यति—**किं चेति**। "तदभावविशिष्टज्ञानस्य वा" इत्यादित्रितयं निर्विशेषज्ञानशब्दार्थः। अ-

चन्द्रिका

क्काप्यदर्शनात् । रूपादियुक्तपराग्भूतसविशेषज्ञानेन तद्विपरीतनिर्विशेषज्ञानायोगाच्च । निषेधोपयोगिनो बुद्धिपूर्वकारोपस्यापि शब्दप्रमाणानपेक्षत्वात् । नह्यत्र 'घटोऽस्ति' इत्युक्त्वा अत्र 'स नास्ति' इति वक्तव्यम् । नाप्यदृष्टद्वारा, विहितक्रियाजन्यत्वाददृष्टस्य त्वन्मते च ज्ञानस्य अविधेयत्वात् । नापि ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारा, तस्य नित्यादिकर्मणैव निवृत्तेः । नित्यादिकर्मणामपीहैव शास्त्रे निरूपणापत्तेश्च । त्वन्मते ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वाच्च । न च व्यावहारिकं दुरितं व्यावहारिकसविशेषब्रह्मज्ञानकार्यम्, येनाज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यं पापं निवर्तेत। एतेन—सविशेषज्ञानसन्तानरूपं निदिध्यासनं अदृष्टद्वारा वा दु-

प्रकाशः

युक्तं चेदं चित्तवशीकरणद्वारा तदर्थत्वमित्याह—**रूपादीति** । हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपादियुक्तत्वात् पराग्भूतेत्यर्थः । ननु निषेधज्ञाने प्रतियोग्यारोपस्यावश्यकतया विशेषाभावज्ञानाय विशेषज्ञानं युक्तमेवेत्यत आह—**निषेधेति** । तदेवाह—**नहीति** । तथा च ब्रह्म निर्विशेषमिति वक्तुं रूपादिविशेषकथनं न युज्यत इति भावः । द्वितीयं निरस्यति—**नापीति** । अस्तु ज्ञानं विहितक्रियेत्यत आह—**त्वन्मते चेति** । तृतीयं निरस्यति—**नापीति** । दुरितनिवर्तकत्वं च ज्ञानस्य किं साक्षादुत अज्ञाननिवृत्तिद्वारा । नाद्य इत्याह—**तस्येति** । द्वितीय आह—**न च व्यावहारिकमिति** ।

चन्द्रिका

रितनिवृत्तिद्वारा वा, चित्तवशीकरणद्वारावा निर्विशेषज्ञानार्थमिति निरस्तम् । श्रुतहान्याद्यापातात् । सविशेषनिदिध्यासनस्यापि निर्विशेषनिदिध्यासनवत् स्वविषयापरोक्षहेतुताया एव युक्तत्वाच्च । "दशमस्त्वमसि" इत्यादाविव शाब्दज्ञाने चित्तवशीकरणानपेक्षणाच्च । आपरोक्ष्यहेतुचित्तैकाग्र्यादेश्च निर्विशेषपरोक्षज्ञानाधीनतन्निदिध्यासनादेव सिद्धेः । चित्तवशीकरणाभावे सविशेषनिदिध्यासनस्यैव अयोगाच्च । नापि सविशेषध्यानं निर्विशेषज्ञानार्थमिति द्वितीयः, ज्ञानविशेषो ध्यानं इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । इह "य एवं वेद" इति

प्रकाशः

एतेनेत्युक्तमेवाह——**श्रुतेति** । सर्वपापराहित्यरूपश्रुतफलहानिः, अश्रुतफलकल्पना चेत्याद्युक्तदोषानिवृत्तेरित्यर्थः । अयुक्तं चान्यनिदिध्यासनेनान्यज्ञानमित्याह—**सविशेषेति** । चित्तवशीकरणोपयुक्ततया तन्निदिध्यासनं, न तु साक्षान्निर्विशेषज्ञानायेति चेत्, तत्किं शाब्दज्ञाने वा अपरोक्षज्ञाने वा । नाद्य इत्याह—**दशम इति** । न द्वितीय इत्याह—**आपरोक्ष्येति** । **चित्तै**-काग्र्यादेः प्रागेव सिद्धत्वान्न सविशेषज्ञानसाध्यत्वमित्याह—**चित्तेति** । एवं सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानार्थमित्याद्यो निरस्तः । द्वितीयं निरस्यति—**नापीति** । 'अन्यत्र' न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे । तथा च प्रागुक्त एव दोष इति भावः । **इहेति** ।

चन्द्रिका

ज्ञानार्थविदिधातुश्रवणाच्च । भगवति रूपं तात्त्विकमित्यन्यत्रोक्तत्वाच्च । "हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इति अपरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेश्च । न हि 'योषित्यग्नित्वं दृश्यते' इत्युच्यते। किञ्च योषिदादेरग्नित्वाद्यभावेऽपि तथा ध्यानवत् निर्विशेषब्रह्मण एव हिरण्यश्मश्रुत्वादिना ध्यानसम्भवेन सविशेषब्रह्मणः साधकानुग्रहार्थमैच्छिकरूपपरिग्रहोक्तिरयुक्ता । तस्मान्न सविशेषनिरूपणं निर्विशेषज्ञानार्थम् । अन्यथा वैपरीत्यं स्यात् । "सत्यं ज्ञानं" इत्यादिसद्ब्रह्मनिरूपणमपि "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिसिद्धासद्ब्रह्मज्ञानार्थं स्यात् ।

प्रकाशः

"उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" इति श्रवणादित्यर्थः । ननु 'हिरण्मयः' इत्याद्युक्तरूपस्य मिथ्यात्वात् तद्विषयकं ध्यानं कथं ज्ञानं स्यादविद्यमानस्य ज्ञानायोगेऽपि "योषितमग्निं ध्यायीत" इतिवद्ध्यानस्योपपत्तेरित्यत आह— **भगवतीति** । 'अन्यत्र' न्यायामृते । तात्त्विकत्वे विषयवाक्यस्थां युक्तिमाह—**हिरण्मय इति** । तावता कथं तात्त्विकत्वमित्यत आह—**नहीति** । यदि मिथ्याभूतस्यापि ध्यानं युक्तं, तर्हि सविशेषोक्तिरयुक्तेति दोषान्तरमाह—**किञ्चेति** । **अन्यथेति** । अन्यनिरूपणादन्यज्ञाने सतीत्यर्थः । निर्विशेषनिरूपणं सविशेषज्ञानार्थं स्यादित्यर्थः । अतिप्रसङ्गान्तरमाह—**सत्यमिति** । 'अन्यथा' इत्यत्रापि सम्बध्यते । उक्तातिप्रसङ्गं संगृह्णन्

चन्द्रिका

एवं च—

असद्रूपं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सद्ब्रह्मप्रतिपादनैः ॥
निर्विशेषं परं धर्ममनुष्ठातुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

इति स्यात् । शक्यं हि ब्रह्मकाण्डे लक्षणया निर्विशेषं ब्रह्मेव, कर्मकाण्डेऽप्यग्निहोत्रादिसविशेषधर्मविलक्षणः कश्चिन्निर्विशेषो धर्मः प्रतिपाद्यत इति वक्तुम् । किं च—

आद्यसूत्रे धर्मशब्दात् द्वितीये भेदशब्दतः ।
निर्धर्मकत्वमैक्यं च निरस्तं परवस्तुनः ॥
धर्मो भेदश्च मिथ्या चेत् श्रुतिसूत्राप्रमाणता ।
व्याख्याव्याजेन चोक्ता स्यात् त्वया सौगतसौहृदात् ॥

प्रकाशः

अतिप्रसङ्गान्तरमपि श्लोकेनाह—**एवं चेति** । ननु निर्विशेषब्रह्मेव निर्विशेषधर्म एव नास्तीति कथमतिप्रसङ्ग इत्यत आह—**शक्यं हीति** । यथा अप्रतीयमानमपि निर्विशेषं लक्षणया प्रतिपाद्यतया कल्प्यते, तद्वदित्यर्थः । अत्राधिकरणे सूत्रद्वयमपि परस्य प्रतिकूलमित्याह—**किं चेति** । 'ऐक्यं' जीवात्मभिः । सूत्रितयोर्धर्मभेदयोर्व्यावहारिकत्वात्तादृशस्य मयाऽङ्गीकारात् को दोष इत्यत आह—**धर्म इति** । **श्रुतीति** । "सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः"

चन्द्रिका

परमतेऽस्याधिकरणस्य "अन्तर उपपत्तेः" इत्यनेन पौनरुक्त्यं, स्वमते तदभावश्च तत्रैव वक्ष्यते ॥

प्रकाशः

इत्यादित्वदुदाहृतश्रुतिसूत्रयोश्चेत्यर्थः । ननु कथं 'सौहृदात्' इति, "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धौ 'सौहार्दात्' इति वाच्यमिति चेत्, अत्राह दुर्घटवृत्तिकारः—संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् "हृद्भग" इत्युभयपदवृद्धेरप्रवृत्तेः, "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यादिवृद्धिरेवेति । "अर्थवतो ग्रहणे नानर्थकस्य" इति परिभाषायाः "स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" इत्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितत्वात्, "हृद्भग" इति सूत्रे ऽर्थवत एव हृच्छब्दस्योपादानात्, "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति निपातिते सुहृच्छब्दे समुदायस्यैवार्थवत्त्वेन तदवयवहृच्छब्दस्यानर्थकत्वात्तस्योभयपदवृद्धिर्न भवति, किन्त्वादिवृद्धिरेवेति । चान्द्रास्तु "हृद्भग" इत्यत्र प्रतिपदोक्तहृच्छब्दस्यैव हृदयपर्यायस्य ग्रहणं, न तु—"हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इत्युक्तहृदादेशस्य । 'सौहृदं' इत्यादौ तु हृदादेश एवेति मन्यन्ते। अत एव "क्षणभिन्नसौहृदः" इति कुमारसम्भवे प्रयोग इति। ननु सुधोक्तं पौनरुक्त्यदूषणं कस्मान्नोक्तमित्यत आह—**परमत इति**। इदं च पौनरुक्त्यं परमतद्वयेऽपि सममिति ध्येयम् । एतेन यत्केनचित्प्रलपितं, भामत्युक्तमेव वाक्यमुदाहृत्य, "एवमेवास्याक्षिणी" इति नयनद्वयोपदेशाद्देवताविशेष एव आदित्यान्तस्थ इति प्राप्ते, "स

प्रकाशः

एष सर्वेषां लोकानामीष्टे" इति सर्वलोकेश्वरत्वधर्मोपदेशात्तस्य च "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" इति शिवनिष्ठत्वाच्छिव एवादित्यान्तस्स्थः । नयनद्वयोपादानं तु विकसितपुण्डरीकसादृश्यस्य द्वयोरेव भावात्तृतीयस्य मुकुलितत्वेन तदभावाद्युज्यत इति, तन्न, उदाहरणानौचित्यस्योक्तत्वात् । पौनरुक्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । शिवस्य विरूपाक्षताप्रसिद्ध्या पुण्डरीकाक्षत्वस्य विष्णुलिङ्गतया प्रसिद्धत्वात्, "ध्येयस्सदा" इत्यादिवचनाविरुद्धत्वात् ।

तापनी पाचनी चैव शोषणी च प्रकाशिनी ।
नैव राजन्रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य सा ॥

इति पाद्मवचनविरोधाच्च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति गीताविरोधाच्च । "अहं तत्तेजो रश्मीन्नारायणम्" इति,

वृत्रं यदिन्द्र शवसा वधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ।
यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरस्सतीरु परा एतशोकः ।
येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ।

"यमन्तस्समुद्रे कवयोवयन्ति" इत्यादितैत्तिरीयभाष्ये "य एषः" इति वाक्यस्य वैष्णवत्वसमर्थनाच्च । छान्दोग्यभाष्ये विष्णुपरत्वेनैव प्रमाणैर्व्याख्यातत्वात् । रुद्रादिशब्दानां "नामानि सर्वाणि"

चन्द्रिका

टीकाक्षरार्थस्तु—**प्राबल्याद्यविवेकेनेति** । श्रुतिलिङ्गाधिकरणसिद्धान्तात् प्रागिव, श्रुतिः प्रबला, लिङ्गं तु दुर्बलमित्यविवेकेनेत्यर्थः । यद्वा—श्रुतेः स्वतो बलवत्त्वात्, लिङ्गस्य च निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात्, इदं प्रबलं इदं दुर्बलमित्यविवेकेनेत्यर्थः ।

प्रकाशः

इत्यादिश्रुत्या "सोऽन्तकस्स रुद्रः स प्राणभृत्" इत्यादिश्रुत्या एतदधिकरणे भाष्यकृदुदाहृतवचनव्रातेन च विष्णुपरत्वाच्च । "तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः" इत्यादौ रुद्रस्याक्षिस्थोपासकत्वोक्तेश्च । एतेन, यदप्युक्तं—महोपनिषदि "अन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इत्युक्त्वा, "एष पुरुष एष भूतानामधिपतिः" इति तस्य भूतपतित्वमुक्त्वा, "सर्वो वै रुद्रः" इत्यारभ्य "हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये" इत्युपसंहारेण तत्समाख्यानादत्रापि तथेति, तदपि निरस्तम् । रुद्रादिशब्दवाच्यत्वस्य विष्णावेव मुख्यत्वादिति दिक् ॥

"अदृश्यत्वलिङ्गमिन्द्रादिश्रुतिश्च प्राबल्याद्यविवेकेन सन्देहबीजम्" इति वाक्ये अविवेकशब्दप्रतीतेर्द्वेधा व्याचष्टे—**श्रुतिलिङ्गेति** । पूर्वतन्त्रीयं श्रुतिलिङ्गाधिकरणं प्रागुक्तम् । "नामनिर्णयेन लिङ्गनिर्णयेऽपि लिङ्गस्य सङ्गतत्वात् ग्रहणम्" इत्यत्र नाम्नोऽसङ्गतत्वादग्रहणमिति सूचितम् । तत्कथं सङ्गतत्वासङ्गतत्वे

चन्द्रिका

सङ्गतत्वाद्ग्रहणमिति । अल्पाक्षरे सूत्रे एकलिङ्गसमन्वयोक्त्या अनेकनामसमन्वयस्य आर्थिकसिद्धेरेव सङ्गतत्वात्, अनेकसमन्वयोक्त्या त्वेकसमन्वयस्य आर्थिकसिद्धेरसङ्गतत्वात्, एकनामसमन्वयोक्त्या चोदाहरणवाक्यस्थसजातीयनामसमन्वयाक्षेपस्य विजातीयलिङ्गसमन्वयाक्षेपस्य च सति गत्यन्तरे गौरवापादकतया क्लिष्टत्वेनासङ्गतत्वात्, सजातीयस्योपलक्षणम् विजातीयस्य त्वाक्षेप इत्यस्यापि वैरूप्येणासङ्गतत्वादित्यर्थः । यद्वा—यत्रैकं साक्षादन्यदर्थादिति नामलिङ्गात्मकमुभयं समन्वेतव्यं, तत्र अन्यत्रनिरूढनामसमन्वयस्य प्रथमं बुद्धावनारोहात् न तन्मुखेन लिङ्गसमन्वयः सङ्गतः। अनिरूढलिङ्गमुखेन तु नामसमन्वयस्सङ्गतः। अतएव पूर्वं आनन्दमयलिङ्गसमन्वयमुखेनानन्दादिनामसमन्वय उक्तः । यस्तु द्वितीयपादे वैश्वानराधिकरणे नामसमन्वयमुखेन लिङ्गसमन्वयः, स प्रथमपादे अन्यत्रनिरूढनामसमन्वयस्योक्तत्वेन बुद्धावारोहात् पाचकत्वादिलिङ्गानामन्यत्र निरूढत्वात् बहुत्वाच्च युक्त इत्यर्थः । यद्वा—

प्रकाशः

इत्यतोऽनेकप्रकारेणाह—**अल्पाक्षर इति** । तर्ह्येकमेव नाम समन्वीयतां अनेकनामलिङ्गसमन्वयार्थमित्यत आह—**एकनामेति** । ननु न गौरवं, अनेकनाम्नामुपलक्षणत्वेनैकनामोपादानात्, लिङ्गस्य चार्थादेव समन्वयसिद्धेरित्यत आह—**सजातीयस्येति** । **आनन्दमयलिङ्गेति** । तत्त्वप्रदीपानुसारेणेयमुक्तिरिति ध्येयम् । एवं तर्हि वैश्वानराधिकरणविरोध इत्यत आह—**यस्त्विति** ।

चन्द्रिका

अन्तस्स्थनिष्ठतया श्रुतेन समुद्रस्थत्वादिना अन्तस्स्थस्यैव विष्णुत्वसाधने सामानाधिकरण्येन सङ्गतिः, इन्द्रादेस्तु तत्साधने वैयधिकरण्येन असङ्गतिस्स्यादित्यर्थः । यद्वा—अन्तस्स्थस्य अविष्णुतया आनन्दमयस्यापि विष्णुत्वाक्षेपो युक्तः, तद्धर्मस्य अदृश्यत्वस्य अन्तस्स्थे साक्षाच्छ्रवणात् । न त्विन्द्रादेरविष्णुत्वेन, तत्रादृश्यत्वाश्रवणात् । ततश्च पूर्वाधिकरणसङ्गत्यर्थं लिङ्गग्रहणमित्यर्थः ॥

प्रकाशः

'इन्द्रादेस्तु' इन्द्रादिशब्दार्थस्य तु, 'तत्साधने' अन्तस्स्थत्वसाधने, 'इन्द्रादिस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्युक्ताविति यावत् । "समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते" इत्यस्यान्तस्स्थनिष्ठतयेन्द्रादिनिष्ठत्वाभावादसङ्गतिरित्यर्थः । **अविष्णुत्वेनेति** । 'आनन्दमयस्य विष्णुत्वाक्षेपः' इति सम्बध्यते । शिष्टमुपन्यासमुखेनैव विवृतमिति भावः ॥

इति अन्तस्स्थत्वाधिकरणम्.

—अथ आकाशाधिकरणम्.—

तत्त्वप्रकाशिका.

अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाकाशनाम्नो ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः। "को ह्येवान्यात्" इत्याकाशशब्द आनन्दमये प्रयुक्तः। स एव च्छन्दोगश्रुतौ पठ्यते—"अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्। स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" इति। स चाकाशो यदि विष्णोरन्यस्तदा प्रागुक्तोऽपि स एवेत्यानन्दमयोऽप्यन्यः प्रसज्यते। अत स्स निर्णयः। स आकाशोऽत्र विषयः। विष्णुरन्यो वेति सन्देहः। आकाशशब्दस्यानन्दमये प्रयुक्तत्वमन्यत्र प्रसिद्धिश्च सन्देहबीजम् । भूताकाश एवायमिति पूर्वः पक्षः, आकाशशब्दस्य तत्र रूढत्वात्। न च वाच्यम् योगवृत्त्याऽऽकाशशब्दो विष्णौ सावकाश इति, बाधकं विनाऽमुख्यार्थाङ्गीकारायोगात्। न चाकाशस्य भगवदधीनत्वेन तत्रैवाकाशशब्दो मुख्य इति युक्तम्, आकाशस्याचेतनत्वेनान्याधीनत्वायोगात्। चेतनस्य हि चेष्टादावन्याधीनत्वं सम्भवतीति। आकाशशब्दस्यावकाशेऽपि रूढत्वादत्र भूताकाशग्रहणे को विशेषहेतुरिति चेत्, पृथिवीगतित्वोपपादनाय "सर्वाणि ह वा इमानि

"को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोः, इति न मन्तव्यम्, यतः—

॥ ओं आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥

"अस्य लोकस्य का गति रित्याकाश इति होवाच" इत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः। न चासौ युज्यते। किन्तु विष्णोरेव।

तत्त्वप्रकाशिका

भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिना आकाशस्य सर्वभूतकारणत्वलयाधिकरणत्वादेरुक्तत्वात्। तच्च "आकाशाद्वायुः" इत्यादिना भूताकाशस्यैव प्रसिद्धम्। अतो भूताकाश एवायमिति मनसि निधाय पूर्वपक्षफलमाह—**को हीति**। एवमाकाशे च्छन्दोगश्रुत्युक्ते भूताकाशे सति, "को हि" इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्तोऽपि स एव स्यात्। तथाच लोकचेष्टकत्वहेतुराकाशस्यैवानन्दमयत्वे कथितस्स्यान्न विष्णोः। ततश्च स एवानन्दमयो भवति, आकाशस्याचेतनत्वेनानन्दानुपपत्तावप्यभिमानिद्वारा तदुपपत्तेरिति भावः। अनेनैव, आकाशशब्दस्यानन्दमये प्रयुक्तत्वाद्विष्णुराकाशः किं न स्यादिति परास्तम्। रूढेर्बलवत्त्वेन तस्यापि बाधोपपत्तेरिति। सिद्धान्तयति—**इतीति**। कुतो न मन्तव्यमित्याशङ्कायां हेतुतया सूत्रमुपादत्ते—**यत इति**। विषयादेः पूर्वं मुखतोऽनुक्तेस्तदनुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—**अस्येति**। यद्यपि "अस्य लोकस्य का गतिः" इति वाक्ये भूताकाशस्योक्तरीत्याऽस्ति

"स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" इत्यादितल्लिङ्गात् । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । "परोमात्रया तन्वा वृधान" इत्यादिना तस्यैव हि तल्लिङ्गम् ।

अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः ।
प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः ॥

इति ब्राह्मे ।

तत्त्वप्रकाशिका

प्रतिपाद्यत्वप्राप्तिः, तथाऽपि नासावत्र वाच्यो युज्यते, अपितु विष्णुरेव युज्यते, परोवरीयस्त्वादिविष्णुलिङ्गस्याकाशनिष्ठतया श्रवणात् । एवं यतस्तल्लिङ्गात् छन्दोगश्रुत्युक्ताकाशो विष्णुः, ततश्च "कोहि" इत्यत्रापि स एव प्रतिपाद्यत इति तस्यैवानन्दमयत्वे हेतुरुक्तोऽ त आकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्त इति न मन्तव्यमित्यर्थः ।

परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् ।
परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकम् ॥

इति स्मृतिः । उच्चत्वेन गीत उद्गीतः स एवोद्गीथः । ननु सर्वोत्तमत्वानन्तत्वयोः कुतो विष्णुलिङ्गत्वमित्यत आह–**विष्णोरिति** । विष्णोर्वीर्याणि को नु प्रवक्ति योऽपि पार्थिवपरमाणून् गणयतीति तस्यानन्तत्वमुच्यते । "परो मात्रया" इत्यनेन सर्वोत्तमत्वम् । ननु अनन्तत्वं "अनन्ताकाशवत्पश्यन्" इत्याकाशस्यापि स्मर्यते । अतः कथं विष्णोर्लिङ्गमित्यत आह—अनन्त इति ।

"नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति" इति चोक्तम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु श्रुत्या पूर्वपक्षिते कथं लिङ्गेन निर्णयो लिङ्गस्य श्रुतितो दौर्बल्यादित्यत आह—**नामानीति** । श्रुत्या पूर्वपक्षितेऽपि लिङ्गमात्रेण निर्णयो घटते, आकाशश्रुतेः "नामानि सर्वाणि" इति श्रुतिबलेन विष्णौ सावकाशत्वाल्लिङ्गस्य चाकाशेऽनवकाशत्वात्, दुर्बलेनाऽपि निरवकाशेन प्रबलस्यापि सावकाशस्य बाधोपपत्तेरिति भावः । अस्तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाधः, तथापि विष्णौ श्रुतिरमुख्यैव, अन्यत्र रूढत्वाद्विष्णौ यौगिकत्वादिति चेन्न, आकाशस्य भगवदधीनत्वेन तत्रैव मुख्यत्वान्महायोगविद्वद्रूढ्योर्भावाच्च । न चाकाशस्यापराधीनत्वम्,

नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ।

इत्यादेः । न च भूतकारणत्वोक्तिविरोधः, तस्य विष्णावेव सम्भवात् । तस्मादाधिभौतिकसर्वशब्दोपलक्षकाकाशशब्दवाच्यो विष्णुरेवेति स एवानन्दमय इति स्थितम् ॥

चन्द्रिका

ओं आकाशस्तल्लिङ्गात् ओं.

अत्राधिभूतगताकाशादिनाम्नां समन्वय उच्यते । भूतेष्वाकाशस्य प्राधान्यात् सूत्रे तस्य मुखतः कीर्तनमन्येषां तूपलक्षणम् । अत एव सङ्गतिटीकायां "आकाशनाम्नः" इत्युक्त्वा अधिकरणोपसंहारटीकायां "आधिभौतिकसर्वशब्दोपलक्षक" इत्युक्तम् ।

प्रकाशः

ओं आकाशस्तल्लिङ्गात् ओम् । अत्र सङ्गतिटीकायां "आकाशनाम्न समन्वयः" इत्युक्तम्, तदयुक्तं, एकोदाहरणस्य योगारम्भाप्रयोजकत्वात् । तथात्वे विश्वतोमुखत्वहानेरित्यत एतदधिकरणप्रतिपाद्यं दर्शयन् विषयोपाधिमाह—**अत्रेति** । ननु सूत्रे आकाशपदस्यैव ग्रहणात् "आकाशादि" इति कथम् । नचेतरोपलक्षकत्वे नैकस्योपादानम्, तथाऽपि अस्यैवोपादाने हेत्वभावादित्यत आह—**भूतेष्विति** । **प्राधान्यादिति** । "आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः" इत्यत्र सर्वभूतादित्वेनोपादानादिति भावः । उक्तं च सुधायाम्—"आकाशस्य भूतेषु प्राधान्यात्तच्छब्दसमन्वयं हरा वाह सूत्रकारः" इति । ननु टीकायां "आकाशनाम्नो ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनात्" इत्येकस्यैवोपादानात् 'आकाशादि' इति कथमित्यत आह—**अत एवेति** । नन्वत्र वक्ष्यमाणरीत्या स्वभावप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः समन्वीयन्ते । ते च भूताभूतशब्दसाधारणा इति भौतिकमात्रोपलक्षणत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य,—

चन्द्रिका

यद्यपि भूतेतरवाचिनामप्येतन्न्यायविषयाणामनेन समन्वयस्सिद्ध्यति । तथाऽपि सजातीये भूतशब्दे प्रथमं बुद्ध्यवतारादाधिदैविकेन्द्रादिशब्देषु आध्यात्मिकप्राणादिशब्देषु च स्वभावप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन इतरत्र एतन्न्यायाप्रवृत्तेश्च टीकायामाधिभौतिकोपलक्षकतोक्तिः । न चात्रापि पूर्वत्रेवाकाशनामसमन्वयार्थमनन्तत्वादिलिङ्गसमन्वय एवोच्यतामिति शङ्क्यम्, पूर्वत्रान्तस्स्थत्वरूपैकलिङ्गसमन्वयेन बहुनामसमन्वयात्, अत्र तु 'आकाशः' इत्येकनामसमन्वयेन बहुलिङ्गसम-

प्रकाशः

द्वेधा समाधानमाह—**यद्यपीति** । **एतन्न्यायेति** । अचेतनस्वभावत्वान्न भगवन्नियम्यत्वमित्यादिपूर्वपक्षन्यायविषयाणामित्यर्थः । 'अनेन' स्वभावस्यापीशाधीनत्वसाधकेनाधिकरणेनेत्यर्थः । **आधिदैविकेति** । अतीताधिकरणविषयेषु उत्तराधिकरणविषयेषु चेत्यर्थः । एतेनाधिदैविकादिव्यावृत्त्यर्थमेव तथोक्तिरित्युक्तं भवति । ननु पूर्वाधिकरणे लिङ्गस्य समन्वितत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानलिङ्गत्यागे हेत्वभावात्तदेव समन्वेतव्यम्, न तु नामेत्याक्षिप्य हेतुमाह—**न चात्रापीति** । **नामेति** । तथा च फलतः पादसङ्गतिर्भविष्यतीति भावः । अत्र किं सर्वभूतकारणत्वादिलिङ्गस्य समन्वयश्चोद्यते, सिद्धान्त्यभिमतस्य वा । आद्यआह—**पूर्वत्रेति** । **एकनामेति** । वैश्वानराधिकरणवदिति भावः । ननु अत्रापि आकाशनाम्नो बहुकृत्वः श्रवणेन बहुनामसमन्वयोऽस्तीति चेत्, न,

चन्द्रिका

न्वयसिद्धेः । अनन्तत्वादेः सिद्धान्तहेतुत्वेन तत्र संशयानुदयाच्च ॥

प्रकाशः

प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन एकसमन्वये सति पुनः श्रुतसमन्वये यत्नाधिक्याभावेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकनामबहुत्वस्य विवक्षितत्वेनात्र तदभावादिति तात्पर्यात् । न च वाच्यमेकलिङ्गसमन्वयेनाप्यनेकलिङ्गानां नाम्नश्च समन्वयोऽर्थात् सिद्ध्यतीति लिङ्गमेव समन्वेतव्यमिति, एकलिङ्गसमन्वयेन सजातीयविजातीयसमन्वयाक्षेपस्य गत्यन्तरे सति गौरवहतत्वात् । न चान्यत्रनिरूढनामसमन्वयस्य प्रथमं बुद्धावनारोहात् अन्यत्रानिरूढलिङ्गसमन्वय एव वाच्य इति वाच्यम्, पूर्वत्र तादृशस्यापीन्द्रादिनाम्नः समन्वयोक्त्याऽत्र बुद्ध्यावारोहसम्भवादिति भावः । द्वितीये त्वाह—**अनन्तत्वादेरिति** । अन्यथा सन्दिग्धासिद्धत्वापातादिति भावः । उपलक्षणमेतत् । अन्यत्रप्रसिद्धाकाशादिश्रुतित्वादिरूपपूर्वपक्षन्यायस्य मुखतः सूचनाभावाच्चेत्यपि ध्येयम् । नन्वेतत् "समुद्रान्तस्थितत्वादेर्विष्णुलिङ्गत्वनिश्चयेऽप्यनन्तत्वादेस्तदनिश्चयात्" इति वक्ष्यमाणेन विरुध्यत इति चेन्न, वास्तवाभिप्रायेणात्र स्वारसिकसंशयानुदयोक्तेः । तत्राकाशश्रुत्यादिसाहचर्येणाहितसंशयोक्तेः । श्रुत्याहितसंशयोपादानेन लिङ्गसमन्वयोक्त्या उपजीव्यत्वेन श्रुतिसमन्वयस्यैव न्याय्यत्वादिति । तात्पर्यादिति । अतो नामसमन्वय एव युक्तः, मुखतः पादसङ्गतेरपि सत्त्वादिति स्थितम् । एतेन "आकाशनाम्नः" इत्यादिसङ्गतिटीका समर्थिता ।

चन्द्रिका

अनन्तरसङ्गतिस्तु—अभ्यधिकां शङ्कां कृत्वा पूर्वन्याय एवातिदिश्यत इत्यातिदेशिकी । यद्यपि "अत एव प्राणः" इत्याद्यधिकरणत्रयेऽप्यन्तराधिकरणन्यायातिदेशः, तथाऽप्यधिकाशङ्काक्रमात्तत्क्रमः, । शङ्काक्रमश्च तत्र तत्र वक्ष्यते । यद्वा—"अकाशाद्वायुः वायोरग्निः" इतिश्रुत्या आकाशादेर्वाय्वादिकारणत्वोक्तेस्तदनुसारेण आकाशप्राणज्योतिरधिकरणानां क्रमः ।

प्रकाशः

पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह—अनन्तरेति । पूर्वसिद्धान्तस्योपरि तद्निर्वर्त्याशङ्कां कृत्वा तदुपमर्दनपूर्वकं निरवकाशलिङ्गेन सावकाशश्रुतिबाधरूपन्याय एवेत्यर्थः । अनेन

कृत्वा त्वभ्यधिकाशङ्कां पूर्वमेवातिदिश्यते ।
तत्रातिदेशिकीप्रोक्ता ॥

इति लक्षणं स्मारितं भवति । इयं च सङ्गतिः "चेष्टा हि" इत्याद्यनुव्याख्यानात् स्पष्टं प्रतीयत इति भावः । नन्वेवमुत्तरेषामपि पूर्वानन्तर्यं स्यात्, न तु व्यवधानमित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । 'तदनुसारेण' श्रुतिक्रमानुसारेण । वायोरेवाध्यात्मं प्राणत्वाद्ग्निज्योतिश्शब्दयोरेकार्थत्वादिति भावः । ननु यदि पूर्वेणातिदेशिकी सङ्गतिः, तर्हि "—'कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्याकाशस्याऽऽनदमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम्" इत्यानन्दमयाधिकरणाक्षेपसङ्गतिपरभाष्यं विरुध्येतेत्यतस्तद्भाष्यं न सङ्गतिपरं, किन्तु

चन्द्रिका

"को ह्येवान्यात्" इतिभाष्ये तु "आकाश इति होवाच" इत्यत्र आकाशस्य विष्णवन्यत्वे "यदेष आकाश." इत्यत्रापि अन्यः स्यादिति, आनन्दमयोऽप्यन्यः, प्रसज्येतेति पूर्वपक्षे आनन्दमयाधिकरणाक्षेपात्, सिद्धान्ते च तत्समाधानात्सफलोऽयं विचार इत्युक्तम् । न च यथा सिद्धान्ते "आकाश इति होवाच" इत्यत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेऽपि, "आकाशः सम्भूतः" इत्यत्र भूतपरत्वं, तथा सिद्धान्ते "यदेष आकाशः" इत्यत्रापि भूतपरत्वमस्तु ।

प्रकाशः

फलमात्रपरमितिभावेनाह—**को ह्येवान्यादितीति** । 'अयं विचारः' आकाशस्य विष्णुत्वविचारः । एतेन टीकाऽपीत्थमेव व्याख्येयेत्युक्तं भवति । अनन्तरसङ्गतिस्तूत्तरप्रस्थानाद्बोध्येति तात्पर्यमिति भावः । ननु यदुक्तं भाष्यटीकयोः, "आकाश इति होवाच" इत्यत्राकाशो भूतं चेत्, "को ह्येवान्यात्" इत्यत्रत्योऽप्याकाशः भूतं स्यात् । ततस्तस्य विष्णुत्वसिद्धये "आकाश इति होवाच" इत्ययमाकाशो विष्णुरिति विचार्यत इति साफल्यं विचारस्येति, तदयुक्तं, छान्दोग्यस्थाकाशस्य विष्णुत्वेऽपि "को ह्येवान्यात्" इत्यत्रत्यस्य विष्णुत्वासिद्ध्या विचारस्य साफल्यायोगादिति भावेन दृष्टान्तोक्तिपूर्वमाक्षिपति- **न चेति** । "शङ्क्यं" इत्यन्वयः । **भूतपरत्वमिति** । ननु, "कारणत्वेन चाकाशादिषु" इत्यधिकरणे सम्भूतवाक्यगताकाशादिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं वक्ष्यते । यद्वक्ष्यति "भूतपरत्वे शङ्किते तन्निरासः" इति ।

चन्द्रिका

यदि तु "यदेषः" इत्यत्र ब्रह्मलिङ्गात् ब्रह्मपरता, तर्हि यथा सिद्धान्ते सम्भूतवाक्ये आकाशशब्दस्य भूतलिङ्गात् भूतपरत्वेऽपि "यदेषः" इति वाक्ये ब्रह्मलिंङ्गात् ब्रह्मपरता, तथा पूर्वपक्षे "इति होवाच" इतिवाक्ये भूतपरत्वेऽपि "यदेषः" इत्यत्र ब्रह्मलिङ्गात् ब्रह्मपरता भविष्यतीति, नानन्दमयाधिकरणाक्षेपइति शङ्कचम्,

प्रकाशः

तथा च कथं भूतपरत्वोक्तिरिति चेत्, सत्यं, तत्र भूतपरत्वापरित्यागेनैव ब्रह्मपरत्वाभिधानेन भूतपरत्वस्यापि सत्त्वात् । अन्यथा भूतोत्पत्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरस्याप्येतत्तुल्यत्वात् । अत एवोक्तं प्राक्—"प्राबल्यं हि तस्य शब्दस्य तद्युक्तवाक्यस्य वाऽपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरत्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वम्" इति । अत एवानुव्याख्याने—

भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः ।

इत्युक्तमिति भावः । ननु सम्भूतवाक्ये भूतलिङ्गाद्भूतपरत्वेऽपि "को ह्येवान्यात्" इत्यत्र जगच्चेष्टकत्वादिब्रह्मलिङ्गात् ब्रह्मपरता एतदधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्यात् । तथा च सिद्धान्ते प्रयोजनं सेत्स्यतीत्याशङ्कच, तर्हि पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताक्षेपरूपफलासिद्धिरिति सदृष्टान्तमाह—**यदि त्विति** । ननु सम्भूतवाक्य इव "यदेषः" इति वाक्येऽप्युभयपरत्वमस्तु, आकाशश्रुतिब्रह्मलिङ्गयोः सत्त्वात् । तथा च तस्य भूतपरत्वेऽपि विष्णुपरत्वस्यापि सत्त्वात्

चन्द्रिका

सिद्धान्ते सम्भूतवाक्ये सम्भूतत्ववत् "यदेषः" इति वाक्ये कस्य चित् भूतलिङ्गस्य अभावात्, भूते प्रसिद्धिमात्रस्य चैतत्सिद्धान्तेन निरासात् ।

प्रकाशः

आनन्दमयस्य विष्णुत्वे हेतुव्यपदेशत्वं सेत्स्यतीति चेन्न, सम्भूतवाक्येऽन्यपरत्वानभ्युपगतौ भूतोत्पत्त्याद्यसिद्धिवदिहान्यपरत्वाभावे बाधकाभावान्निरवकाशब्रह्मलिङ्गानुपपत्तेश्च । उक्तं च चतुर्थपादीयानुव्याख्याने—

तेषुतेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ।
प्रयोजनबहुत्वेन तस्यतस्याविरोधतः ॥
उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ।
तथाऽप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते ॥

इति । यत्तावत्सिद्धान्तिनं प्रत्यापादितं, सम्भूतवाक्य इव "को ह्येवान्यात्" इत्यत्रापि भूतपरत्वं स्यात् । तथा च न सिद्धान्तफलसिद्धिरिति, तद्वैषम्यप्रदर्शनेन परिहरति–**सिद्धान्त इत्यादिना** । ननु भूतलिङ्गाभावेऽपि भूते प्रसिद्धाकाशश्रुतिरस्तीत्यत आह— **भूतइति । एतदिति** । निरवकाशलिङ्गेनान्यत्रप्रसिद्धिबाधकथनरूपेणेत्यर्थः । एवं सिद्धान्ते "आकाश इति होवाच" इति वाक्यस्य "को ह्येवान्यात्" इति वाक्यस्य च तुल्यन्यायविषयताप्रदर्शनेन सिद्धान्ते प्रयोजनसिद्धिं समर्थ्येचदानीं पूर्वपक्षेऽपि द्वयोस्तुल्यन्यायविषयताप्रद-

चन्द्रिका

"इति होवाच" इति वाक्ये च पूर्वपक्षे प्रबलभूतलिङ्गाभावात्, ब्रह्मलिङ्गानामेव च भावात् । भूते प्रसिद्धिमात्रेण च ब्रह्मलिङ्गानामन्यथाकरणस्य "यदेषः" इति वाक्येऽपि साम्यात् । तस्माद्युक्तं प्रयोजनम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । ननु यद्येवमानन्दमयाधिकरणाक्षेपः, तर्हि साक्षात्तदाक्षेपार्थं आनन्दमयशब्दे मयटो विकारार्थत्वमिव "यदेषः" इति वाक्ये आकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वमाशङ्क्य, आनन्दमयस्य

प्रकाशः

शनेन पूर्वपक्षफलं च समर्थयते—**इति होवाचेति** । **साम्यादिति** । तथा च पूर्वपक्षेऽपि "इति होवाच" इत्यस्य भूतपरत्वे "को ह्येवान्यात्" इत्यपि भूतपरं स्यादिति भावः । **प्रयोजनमिति** । 'पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च' इति शेषः । **एवमिति** । यत्रयत्र पूर्वाक्षेपः प्राणज्योतिरधिकरणादौ, तत्र सर्वत्रापि तुल्यन्यायविषयतामापाद्य व्युत्पादनीयमित्यर्थः । ननु यदि "को ह्येवान्यात्" इत्यत्रत्याकाशस्य विष्णुत्वसिद्धिः फलं, तर्हि नाधिकरणान्तरमारम्भणीयम्, "विकारशब्दान्नेति चेत्" इतिवत् हेतुव्यपदेशसूत्रानन्तरं "आकाशशब्दान्नेति चेत्तल्लिङ्गात्" इति गुणसूत्रेणैव विष्णोरेवाकाशशब्दवाच्यत्वोक्तिसम्भवात् । अधिकरणान्तरत्वेऽपि "को ह्येवान्यात्" इत्यस्यैव विषयत्वसम्भवे वाक्यान्तरोदाहरणस्यायुक्तत्वादित्याशङ्कते— **ननु यद्येवमिति** । **साक्षादिति** । "इति होवाच" इत्यस्य भूतपरत्वात्तत्तुल्यन्यायतया अयमपि भूतपरस्स्यादित्यस्य वक्तत्वा-

चन्द्रिका

विष्णुत्वसिद्धये ब्रह्मणि समन्वय उच्यताम् । अन्तस्स्थत्वस्य तु आनन्दमयप्रकरणे श्रवणेऽपि तस्य स्वतोऽन्यत्रप्रसिद्ध्यभावात् अन्यत्रप्रसिद्धेन्द्रादिश्रुतिसाहचर्यस्य च तत्प्रकरणे अभावेन तत्र पूर्वपक्षानुदयाद्वाक्यान्तरोदाहरणं युक्तम् । आकाशशब्दस्त्वानन्दमयप्रकरणे श्रुतः स्वतोऽन्यत्र प्रसिद्धश्चेति तत्रैव पूर्वपक्षोदय इति वैषम्यन् । सत्यम्, तथाऽपि मयट इव आकाशशब्दस्य समन्वेतव्यानन्दमयशब्दान्तर्भावाभावेन न्यायभेदेन चाधिकरणभेदे स्थिते, "आकाश इति होवाच" इति वाक्यान्तरस्याऽपि समन्वये एतत्प्रकरणस्थबहुगुणलाभात्, तथा एतत्समन्वयेन निर्णीतब्रह्मप्रकरणस्थयदेषवाक्यसमन्वयवत्, "यदेषः" इति वाक्यसमन्वयेन अनिर्णीतब्रह्मप्रकरणस्थैतद्वाक्यसमन्वयासिद्धेः, तथा सिद्धान्तिना सावकाशयितव्यानां भूत-

प्रकाशः

दिति भावः । इयं शङ्काऽन्तरधिकरण एव कुतो न कृता, किं विशिष्यात्रेत्यत आह–**अन्तस्स्थत्वस्य त्विति** । यद्यपि "यो वेद निहितं गुहायां" इति मन्त्रवर्ण एवान्तस्स्थत्वं श्रुतं, तथाऽपि मन्त्रवर्णोक्तस्यैवात्रानन्दमयशब्देनोच्यमानत्वात् 'तत्प्रकरणे श्रवणेपि' इत्युक्तम् । यत्तावदुक्तमधिकरणान्तरं न कार्यमिति, तत्तावन्नेत्याह–**तथाऽपीति** । **न्यायेति** । अचेतनस्वभावस्यापि भगवदधीनत्वप्रतिपादनरूपन्यायभेदेनेत्यर्थः । अधिकरणान्तरत्वेऽपि वाक्यान्तरमयुक्तमित्येतन्निरस्यति–**आकाश इतीति** । **एतदिति** । "इति होवाच"

चन्द्रिका

लयाधिष्ठानत्वादिपूर्वपक्षयुक्तीनां निरवकाशयितव्यानां परोवरीयस्त्वादिसिद्धान्तयुक्तीनां च "यदेषः" इत्यत्राभावाच्च वाक्यान्तरोदाहरणं युक्तम् । अत्र यद्यपि "आकाश इति होवाच" इत्यत्र आकाशस्यान्यत्वे "आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति तत्प्रकरणे श्रुतं कारणत्वमपि अन्यस्यैव स्यादिति जन्मादिसूत्रमप्याक्षेप्तुं शक्यं भाति । तथाऽपि "समुत्पद्यन्ते" इत्यस्योपादानत्वेऽप्युपपत्तेः

प्रकाशः

इत्येतत्तरामृश्यते । नन्वस्त्वधिकरणान्तरं वाक्यान्तरोदाहरणं च । तथाऽपि न भाष्योक्तं प्रयोजनं, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव" इति साक्षाच्छ्रुतकारणत्वस्य पूर्वपक्षे भूतनिष्ठत्वेन जन्मादिसूत्राक्षेपस्य ऋजुत्वादित्याशङ्क्याह—**अत्रेति** । **उपादानत्वेऽपीति** । ननूपादानत्वोक्तौ का सङ्गतिरिति चेदयं भावः—"अस्य लोकस्य का गतिः" इति पृथवीगतिप्रश्नस्य 'आकाशः' इत्युत्तरमभिधाय, कथमेतत्, अपां कार्यं हि पृथिवी, तत्रैव च लीयत इति तासामेव पृथिवीगतित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य, मैवं, मूलोपादानत्वादित्याह—**सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति** । न च तर्हि "आत्मन आकाशः" इति श्रुतेरात्मा वाच्य इति शङ्क्यम्, भूतविषयविचारे वियत एव वक्तव्यत्वात् । न चाकाशस्यापि भूतत्वात् 'सर्वाणि' इति विरुद्धं, "इदं सर्वमसृजत" इतिवत्तव्द्यतिरिक्तग्रहणोपपत्तेः । न च 'एव' इत्यवधारणानुपपत्तिः,

चन्द्रिका

जन्मादिसूत्रोक्तकर्तृत्वाक्षेपायोगात्, आनन्दमयाधिकरणानाक्षेपे तदाक्षेपकान्तरधिकरणप्राणाधिकरणयोर्मध्ये अस्य निवेशायोगाच्च आनन्दमयाधिकरणमेवाक्षिप्तम् । केचित्तु–अचेतनस्यैव पूर्वपक्षिणाऽऽकाशत्वेन शङ्क्यमानत्वात् जन्मादिसूत्रोक्तकर्तृत्वानाक्षेप इत्याहुः। तन्न, अचेतनस्याप्यभिमानिद्वारा आनन्दमयत्ववत् कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः । अन्ये तु–सन्निकृष्टानन्दमयाक्षेपसम्भवे विप्रकृष्टजन्मादिसूत्राक्षेपो न युक्त इत्याहुः । तन्न, टीकायामानन्दमयाक्षेपस्य व्यवहितजिज्ञासाक्षेपपर्यन्तत्वोक्तेः ॥

प्रकाशः

परम्परया भूतोपादानस्यापरस्याभावादिति । हेत्वन्तरमाह—**आनन्दमयेति** । तत्राक्षेपान्तराभावादिति भावः। उत्तानदृशां परिहारमनूद्य निरस्यति—**केचित्त्विति** । **अभिमानि द्वारेति** । "आकाशस्याचेतनत्वेनानन्दानुपपत्तावपि अभिमानिद्वारा तदुपपत्तेः" इति टीकोक्तेरिति भावः । आपाततः प्रतीयमानं परिहारान्तरमुट्टङ्क्य निरस्यति—**अन्ये त्विति** । **टीकायामिति** । यद्यप्येतदधिकरणटीकायां न जिज्ञासासूत्राक्षेपपर्यन्तत्वोक्तिरस्ति। तथाऽपि अन्तरधिकरणादौ तत्रतत्र टीकायां तदाक्षेपपर्यन्तत्वोक्तेरनुक्तिस्थले तदाक्षेपपर्यन्तत्वमभिप्रेतमिति भावः ॥

एवं सङ्गतिमुक्त्वा, भाष्यकारीयां प्रयोजनोक्तिं तत्र वाक्यान्तरो-

चन्द्रिका

अत्र आकाशः किं भूताकाशः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता। तदर्थं किमाकाशश्रुतिप्रसिद्ध्यनुसारेण परोवरीयस्त्वादिलिङ्गं बाध्यम् किं वा विपरीतं इति । तदर्थं प्रसिद्धिबाधे श्रुतेः किं मुख्यत्वहानिः उत न इति । तदर्थमाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्मणि किं नास्ति उतास्ति इति । तदर्थं जडस्वभावः किमीश्वरानधीनः उत तदधीनः इति । यद्यधीनः,

प्रकाशः

दाहरणं च समर्थयेदानीं विषयसंशयौ दर्शयति—**अत्रेति** । छान्दोग्ये "अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोनन्तः" इति श्रुते वाक्ये शालावत्येन कृतस्य पृथवीगतिप्रश्नस्योत्तरत्वेन प्रवाहणेनोक्त आकाशोऽत्र विषय इत्यर्थः। उपलक्षणमेतत् । वाय्वादिभूतवाचिनः सर्वेऽपीति ध्येयम् । **भूतेति** । आकाशशब्दस्यावकाशसाधारणत्वेऽपि भूतप्रकरणत्वात् 'भूताकाशः' इत्युक्तम् । **बाध्यमिति** । सावकाशयितव्यमित्यर्थः । **विपरीतमिति** । लिङ्गानुसारेण श्रुतिर्बाध्येत्यर्थः । 'प्रसिद्धिबाधे' अन्यपरत्वत्याजने । अस्पष्टांशे फलफलिभावं स्वयमेवाह—**यद्यधीन इति** । अन्यत्र स्पष्टमिति भावः । तथा हि यदि जडस्वभाव ईशानधीनस्तदा जडस्वभावं प्रति स्वातन्त्र्यरूपस्य

चन्द्रिका

तदा तदधीनत्वन्यायेन ब्रह्मणि मुख्यत्वम्, अन्यथा तु न।

प्रकाशः

जडवाचिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मण्यभावाच्छ्रुतेः मुख्यत्वहानेन बाधायोगाच्छ्रुत्या भूतमिति पूर्वपक्षे फलफलिभावः। यद्यधीनस्तदा स्वातन्त्र्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात् ब्रह्मणि श्रुतेर्मुख्यत्वेन बाधाभावेन विष्णुरिति सिद्धान्ते फलफलिभावः। **तदधीनत्वन्यायेनेति।** "आनुमानिकमप्येकेषां" इत्यधिकरणे "तदधीनत्वादर्थवत्" इति गुणसूत्रे "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इत्यादावव्यक्तादिगतावरत्वस्य भगवद्गतत्वाभावेपि तस्मिन्नेवावरत्वादिवाचिशब्दजातमर्थवत्, प्रधानादिगतपरावरत्वादिधर्माणां भगवदधीनत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेन जडस्वभावस्य विकरत्वादेर्भगवत्यभावेऽपि तदधीनत्वेन जडवाचिशब्दवाच्यत्वं भविष्यतीत्यर्थः। नन्वत्राकाशस्वभाव ईश्वरानधीनस्तदधीन इति वा, भूतस्वभावः तदनधीनस्तदधीन इति वा चिन्तनीयम्। न तु जडस्वभाव इतीति चेत्, अयं भावः—न केवलं भूतवाचिन एवोदाहरणं, किं तु स्वभावप्रवृत्तिनिमित्तकास्सर्वेऽपि जडवाचिन इति। वक्ष्यते चैतदनुपदम्। अनुव्याख्यानोक्तप्रमेयाश्रिताभ्यधिकाशङ्कोपयुक्तेयं चिन्तापरम्परा सूत्रप्रतिज्ञांशव्यावर्त्या प्रदर्शिता। हेत्वंशव्यावर्त्यभाष्यादिसूचितप्रमाणाश्रिताभ्यधिकाशङ्कोपयुक्ता तु 'लिङ्गं बाध्यं किं वा विपरीतं' इत्यनन्तरं, 'तदर्थं श्रुतिः प्रबला लिङ्गं तु दुर्बलमुत

चन्द्रिका

यद्यपि निरवकाशलिङ्गैः लोकप्रसिद्धिबाध इह पूर्वत्र च अविशिष्टः। विषयवाक्यभेदमात्रेण च नाधिकरणभेदः। तथाऽप्यभ्यधिकाशङ्कानिरासादपौनरुक्त्यम्। शङ्का च,

चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः।
अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः॥

इत्यनुव्याख्यानेन दर्शिता। तत्राकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विवरत्वादेः

प्रकाशः

विपरीतमिति, तदर्थं श्रुतिप्राबल्ये हेतुरस्ति नवा' इति द्रष्टव्या। पूर्वेणेदं गतार्थमित्याक्षिप्य समाधत्ते—**यद्यपीति**। विषयभेदेनाधिकरणभेदमाशङ्क्य निरस्यति—**विषयेति**। तथात्वे विषयाणामानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानं स्यादिति भावः। भाष्ये अनुपलम्भादाह—**शङ्का चेति**। 'दर्शिता' इत्यन्वयः। श्लोकार्थं विशदयन्नधिकाशङ्काप्रकारमाह—**तत्रेति**। अत्रेदं द्रष्टव्यम्—अयमाकाशो भूतमेव, न तु विष्णुः। तस्य विष्णुवाचित्वं हि रूढ्या योगेन वा। नाद्यः, भूत एव तस्याः सत्त्वेनासिद्धेः। द्वितीयेऽपि योगः क्लृप्तो वा कल्प्यो वा। आद्येऽपि अवकाशत्वं आकाशत्वमिति यद्विवरत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, तस्य प्रधानादिगतावरत्वादिवत् भगवदधीनत्वेन वा इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्यादिवत् भगवद्गतत्वेन वा योगोऽभिमतः। नाद्यः, तदभावात्। कुत इत्यतः "अचेतनस्वभावस्तु" इत्यनेनाभिमतं हेतुद्वयमाह—**आकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येति**।

चन्द्रिका

भगवदनधीनत्वे अचेतनगतत्वं स्वभावत्वं चेति हेतुद्वयं विवक्षितम् । तत्र आद्ये भृत्यगतस्य जयस्य राजाधीनत्वेन 'राजा जयी' इति प्रयोगस्येव अचेतनगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनाधीनत्वे चेतने जडवाचिशब्दप्रयोगस्य अदर्शनात्, तत्प्रसादलब्धत्वरूपं तदधीनत्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, न तु यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपम् । न चाचेतने भगवतः प्रसादोऽस्ति इति शङ्काभिप्रायः। अत एवानुव्याख्याने "तत्प्रसादतः" इत्युक्तम् । एवं चाचेतन-

प्रकाशः

हेतुद्वयमिति । 'साक्षाद्वा परम्परया वा' इति शेषः । 'तत्र' आकाशगतं विवरत्वं न भगवदधीनं, अचेनगतत्वादचेतनस्वभावत्वाच्चेति साक्षाद्धेतुत्वपक्षे । ननु मर्वस्य भगवतो यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य सिद्धत्वादचेतनगतत्वमनधीनत्वे कथं हेतुरित्याशङ्कच, आद्यं हेतुं दृष्टान्तोक्तिपूर्वं विवृणोति—**आद्य इति । अदर्शनादिति** । ननु "मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्" इत्यादावभिमानिचेतने मृदादिशब्दप्रयोगो दृष्टइति चेन्न, अत्रत्यसिद्धान्तन्यायेनाभिमान्यधीनत्वे सिद्धे "तदधीनत्वात्" इति न्यायेन देवतायां प्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्रत्यपूर्वपक्षिणोऽसम्प्रतिपत्तेरिति भावः । एतेनाचेतनगतं 'विवरादिः' विवरत्वादिकं, 'ततः' भगवत्प्रसादात्, 'कथं' न कथमपीति योजितम् । अनेन लब्धमर्थमाह—**एवं चेति** । 'तेन रूपेण' अचेतनगतप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन रूपेण, प्राण-

चन्द्रिका

गतप्रवृत्तिनिमित्तकाः सर्वेऽपि शब्दा इह तेन रूपेण विचार्याः । द्वितीये तु इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामैश्वर्यादीनामिव विवरत्वादीनां स्वभावत्वान्नेशाधीनता, अन्याधीनत्वे स्वभावत्वहानेः। भृत्यादिगतस्वाभाविकाभिरूप्यादिना राज्ञ्यभिरूपादिशब्दाप्रयोगाच्चेति शङ्काभिप्रायः । अत्रापि स्वाभाविकप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः सर्वेऽपीह तेन रूपेण विचार्याः । कस्य चिदुदाहर्तव्यत्वादानन्दमयाक्षेपकत्वाच्च आकाशशब्द उदाहृतः, वाजपेयाधिकरणे उ-

प्रकाशः

गायत्रीज्योतिरादिशब्दा उदाहरणम् । एकस्यानेकत्रोदाहरणं तूपपादयिष्यते । अन्यथा तेषु शब्देषु विष्णुवाचित्ववदत्रापि विष्णुवाचित्वप्रसङ्गादिति भावः । स्वभावत्वहेतुं विवृणोति—**द्वितीये त्विति** । **स्वाभाविकेति** । स्वभावसिद्धं अनागन्तुकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते इत्यर्थः । तर्हि भाष्याद्युक्तोदाहरणविरोध इत्यत आह—**कस्य चिदिति** । **वाजपेयाधिकरण इति** । प्रथमाध्याये चतुर्थपादे "नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत्" इति पञ्चमेऽधिकरणे चिन्तितम् । "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयशब्दः किं गुणविधिः कर्मनाम वेति संदेहे, 'यजेत' इत्यत्र यागे द्वितीयाद्यभावेन कर्मकरणत्वयोरप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां यागभावनामात्राभिधानात्, समभिव्याहारेण तयोः सम्बन्धमात्रमेवात्रगम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वसाधारणमिति यागकर्मत्वांशे गुणसम्बन्धः, तत्करणत्वांशे फलसम्बन्धश्च विनैव मत्व-

चन्द्रिका

द्भिदादिशब्दानामपि विचार्यत्वेऽपि वाजपेयशब्द इव । यद्वा—

प्रकाशः

र्थलक्षणया तन्त्रेण स्यादिति गुणविधिरिति प्राप्ते, सम्बन्धमात्रपरत्वे आकाङ्क्षानुदयेन गुणफलयोरन्यतरेणाप्यसम्बन्धस्स्यात् । लक्षणयाऽन्यतरविशेषपरत्वे अन्यतरेणैव सम्बन्धस्स्यात् । उभयविशेषपरत्वे तु वाक्यावृत्तिः, गुणप्रधानत्वोद्देश्योपादेयत्वविधेयानुवाद्यत्वकृतं वैरूप्यं च स्यादिति तन्त्रसम्बन्धासम्भवात् गुणविवक्षासामानाधिकरण्यनिर्वाहाय मत्वर्थलक्षणादोषो दुर्वार इति वाजमन्नरूपं सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति सुराग्रहणविधानात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति सिद्धान्त इति । अत्र

सर्वेष्वाख्यातशब्देषु तन्त्रसम्बन्धसम्भवात् ।
मत्वर्थलक्षणादोषो नास्तीत्याक्षिप्यतेऽधुना ॥

इत्युक्तरीत्या पूर्वपक्षे उद्भिदादिषु विशिष्टविधिपक्षोद्भावितमत्वर्थलक्षणादोषोद्धारात् सिद्धान्ते तद्व्यवस्थापनाच्चोद्भिदादिशब्दानां विचार्यत्वेऽपि यथा वाजपेयशब्दोदाहरणं, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । एतेन स्वभावरूपं विवरत्वादिकं 'ततः' भगवतः 'कथं' भगवदधीनं कथं स्वभावत्वादिति योजनोक्ता भवति । एवं द्वयोस्तदधीनत्वे साक्षाद्धेतुत्वमुपपाद्य परम्परया हेतुत्वं व्यनक्ति— यद्वेति । विवरत्वादिकं न भगवदधीनं भगवत्प्रसादालब्धत्वाद्व्यतिरेकेणैश्वर्यादिवत्, तथा अनागन्तुकत्वान्नान्याधीनं व्यतिरेकेण

चन्द्रिका

विवरत्वादिकं किमिन्द्रादिगतैश्वर्यादिवदीश्वरप्रसादलब्धत्वात् तद्धीनम् किं वा कुलालाद्यधीनचक्रादिभ्रमणवदागन्तुकत्वमात्रेण । नाद्यः, तस्याचेतनगतत्वेन तदभावात् । नान्त्यः, स्वभावत्वात् । तथा च विवरत्वादिकं नेश्वराधीनमितीश्वरानधीनत्वे सापेक्षयोरेवाचे-

प्रकाशः

कुलालचक्रभ्रमणवत् । तत्रासिद्धौ हेतू इत्यतः क्रमेणाचेतनगतत्वं स्वभावत्वं च हेतुद्वयसमर्थनपरतयेप्यत इति भावेन विकल्पमुखेनोपपादयति—विवरत्वादिकमिति । सापेक्षयोरिति । उक्तरीत्या मध्ये हेत्वन्तरसापेक्षयोरित्यर्थः । यथा सावयवत्वस्य कार्यत्वद्वारा कर्तृसाधनत्वं, तद्वदिति । तथा चानुव्याख्यानस्यैवं योजना—'विवरादिः' विवरत्वादिकं कथं 'ततः' भगवत्प्रसादात्, कथं भगवत्प्रसादलब्धं, अचेतनगतत्वात् । तथाच तत्प्रसादलब्धत्वाभावात् विवरत्वादिकं 'कथं ततः' तदधीनं कथं, न कथमपीति । तथा विवरत्वादिकं 'कथं ततः' तदधीनं कथं, 'अनागन्तुकत्वात्' इति शेषः । तदेव कुत इति चेत्—स्वभावत्वादिति । एवं "अचेतनस्वभावस्तु" इत्यनेन विवक्षितं हेतुद्वयं स्वातन्त्र्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तनिरसने साक्षात्परम्परया वा साधनमित्येतच्छ्लोकारूढतया दर्शितम् । विवरत्वादेर्भगवद्गतत्वेन योगोऽभिमत इति द्वितीयः कल्पः । तन्निरासस्तु श्लोकाद्बहिरेव ध्येयः । तथा हि—'विवरत्वादिकं ऐश्वर्यादिवन्न भगवद्गतं'

चन्द्रिका

तनगतत्वस्वभावत्वयोर्हेतुत्वम् । यद्वा—

स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ।

इत्युक्तत्वात् द्वयं निमित्तम् । तत्र न तावत् निरवधिकैश्वर्यादिवत् निरवधिकविवरत्वादिकं ब्रह्मगतम्, तस्याचेतनगतत्वात् । नापि पुरन्दरादिगतैश्वर्यवत्तदधीनम्, स्वभावत्वात् । तथा च विवरत्वादिकं ब्रह्मण्याकाशादिशब्दवृत्तौ न निमित्तमिति निमित्तत्वाभावे सापेक्षयोर्हेतुत्वम् । श्लोके सार्वविभक्तिकतस्यन्तस्य तत-

प्रकाशः

इति साध्यमध्याहार्यम् । हेतुस्तु 'अचेतनगतत्वात्' इति । ननूक्तपक्षद्वये तदधीनत्वनिरास एव श्लोकारूढो न तद्गतत्वनिरासः । न च तद्गतत्वं निमित्तमेव नेति वाच्यम्, अनुव्याख्याविरोधादित्याशयेन द्वयोरपि श्लोकारूढतया कल्पान्तरमाह—**यद्वा स्वातन्त्र्यमिति** । **विवरत्वादिकमिति** । श्लोके भावप्रधाननिर्देश इत्युक्तं भवति । **सापेक्षयोरिति** । तद्गतत्वाभावतदनधीनत्वरूपहेतुद्वयं मध्ये अपेक्ष्य 'अचेतनस्वभावः' इत्यत्र विवक्षितं हेतुद्वयं निमित्तत्वाभावं साधयतीत्यर्थः । **सार्वविभक्तिकेति** । यद्यपि "पञ्चम्यास्तसिल्" इति पञ्चम्यर्थ एव तसिल्विहितः । तथाऽपि "प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः" "आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इत्युक्तेः "यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलं" इत्यादाविव सप्तम्यर्थे तसिरित्यर्थः । ततश्चैवं योजना— विवरत्वादिकं 'कथं ततः' तत्र भगवति कथं, कुतः? अचेत-

चन्द्रिका

ङ्शब्दस्य तत्रेत्यप्यर्थः । अस्मिन्मते तद्गतत्वपक्षोऽपि श्लोकेनैव दूषितः । मतान्तरे तु बहिरेव दूष्यः । सुधायां तु—न तावद्विवरत्वादिकमैश्वर्यादिवदागन्तुकज्ञानादिरूपहेतुद्वारा ईश्वरायत्तम्, अचेतनाश्रितत्वात् । नापि स्वरूपतः, स्वभावत्वादिति व्याख्यातम् । तत्र इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते पालनादिरूपप्रयत्नात्मकैश्वर्ये ज्ञानादेरेव हेतुत्वदर्शनात् अत्रापि ज्ञानादिरेव हेतुर्वाच्यः । स च अचेतने नास्तीत्यभिप्रायैः । यत्तु सुधायां अन्तरधिकरणपूर्वपक्षे अचेतनस्वभावस्यान्नत्वादेर्भगवदधीनत्वाङ्गीकरणम्, तदेतदधि-

प्रकाशः

नगतत्वात् । ततश्च तद्गतत्वाभावान्न निमित्तमिति । तथा विवरत्वं 'कथं ततः' तदधीनं कथं, कुतः? स्वभावत्वात् । ततश्च तदधीनत्वाभावान्न निमित्तमिति । पूर्वोक्तपक्षयोरस्य च पक्षस्य विशेषं स्वयमेवाह—**अस्मिन्मत इति । बहिरेवेति ।** उक्तमिदं प्राक्तत्रैवास्माभिः । एवं स्वयमनुव्याख्यानस्य त्रेधाऽभिप्रायमुक्त्वा, सुधोक्तमपि प्रकारान्तरमनुसन्धेयमिति भावेन तदुक्तं सङ्ग्रहेणानूद्य तदभिप्रायं चास्फुटत्वाद्व्यनक्ति—**सुधायां त्विति ।** 'स्वरूपतः' ज्ञानादिहेतुमनपेक्ष्य । नन्वेवं सुधायां "ननूक्तमत्रान्यत्र रूढेरविद्वत्सम्बन्धित्वाद्योगस्य च परमेश्वरायत्तालपनिमित्तत्वादमुख्यतेति । सत्यं, तदन्नौषध्यादिपदार्थेषु स्यान्न तु पुरन्दरादिषु" इत्यादिना अचेतनस्यापि भगवदधीनत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह—**यत्त्विति ।** न-

चन्द्रिका

करणसिद्धान्तन्यायानुसन्धानेन । नह्येतदधिकरणपूर्वपक्षस्थेनैव तत्रापि पूर्वपक्षिणा भाव्यम्, तथात्वे एतदधिकरणसिद्धान्तेनैव तत्रत्यपूर्वपक्षनिरासेन तत्रत्यसिद्धान्तवैयर्थ्यात् । अनुव्याख्यानसुधाद्यनुसारेण चात्रापि टीकायां "आकाशस्याचेतनत्वेन अन्याधीनत्वायोगात्" इत्यादावाकाशपदं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तपरम् । तस्मादाकाशादिशब्दानां क्लृप्तं रूढं वा, "आकाशनमवकाशत्वं" इति सुधोक्तं यौगिकं वा क्लृप्तं निमित्तम् नेश्वरगतम्, नापि तदधीनम् । 'आ' समन्तात् काशत इति कल्प्यो योगस्तु क्लृप्तया भूताकाशे रूढ्या बाधितः । विद्वद्रूढिमहायोगौतु असिद्धौ, वैदिकप्रयोगबाहुल्यादेरद्याप्यसिद्धेः ।

प्रकाश.

न्वत्रानङ्गीकुर्वन् पूर्वपक्षी तत्र कथमङ्गीकुर्यादित्यत आह—**नहीति** । उत्तरप्रस्थानाविरोधाय टीकार्थमाह—**अनुव्याख्यानेति** । यद्वा—विवरत्वस्य भगवदधीनत्ववर्णनं टीकाविरुद्धमित्यत आह—**अनुव्याख्यानेति** । क्लृप्तो योगो नेत्युपपादितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । **रूढं वेति** । शब्दाश्रयत्वादिरूपं वेत्यर्थः । 'निमित्तं' इत्यन्वयः । ननु मास्तु क्लृप्तो योगः, कल्प्यो भविष्यतीति द्वितीयं पक्षं निरस्यति—**आ समन्तादिति** । असिद्धत्वे हेतुः—**वैदिकप्रयोगेति** । आदिपदेन प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यग्रहणम् । ननु 'विद्वद्रूढिमहायोगावसिद्धौ' इति कथं,

चन्द्रिका

यत्तु आनन्दमयाधिकरणे—

अध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ।

इत्याद्यनुव्याख्यानम्, तदानन्दमयप्रकरणस्थाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वाय आकाशाद्यधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायमुपजीव्य प्रवृत्तमिति न तेन विद्वद्रूढ्यादिसिद्धिः । तस्माद्युक्ता अभ्यधिका शङ्का ।

प्रकाशः

अनुव्याख्यानविरोधादित्यत आह—**यत्त्विति** ।

अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः ।

इत्युत्तरार्धेनान्वयः । ननु यद्येवं तर्हि "यदि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इति वदतः सूत्रकारस्यैतावानर्थोऽभिगतो भवेत्तर्हि तत एव गतार्थत्वात् "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्याद्यधिकरणानामनुत्थानमेव स्यात्" इत्याद्याशङ्क्य "अभ्यधिकाशङ्कासद्भावेनाधिकरणान्तरारम्भोपपत्तिः" इत्यन्तरधिकरणोपक्रमसुधाविरोधः, तत्र विद्वद्रूढिमहायोगौ सर्वशब्दानां सिद्धावित्युपेत्य तदाच्छादकाभ्यधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भसमर्थनोक्तिप्रतीतेरिति चेन्मैवं, उत्तरत्र तदाच्छादकाभ्यधिकाशङ्कोक्तेरदर्शनात् । "तदन्नौषध्यादिपदार्थेषु स्यान्न तु पुरन्दरादिषु" इतिवाक्यस्य गतेरुक्तत्वात् । सूत्रकारस्याकाशाद्यधिकरणन्यायेन अभिमतस्य भाष्यकारेण तत्र कथनेऽपि विद्वद्रूढिमहायोगयोरसिद्धत्वादिनाऽऽक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तिसम्भवेन तद्वाक्यस्याप्येवं योज्यत्वादिति भावः । तस्माद्विद्वद्रूढि-

चन्द्रिका

इयं च प्रमेयाश्रिता आकाशशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वविरोधिनी शङ्का । प्रमाणाश्रिता वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वविरोधिनी शङ्का तु—युक्तः पूर्वत्र श्रुतित्वमात्रप्रयुक्तप्राबल्यात् निरवकाशत्वप्रयुक्त प्राबल्यस्य बलवत्त्वात् निरवकाशलिङ्गेन श्रुतिबाधः । अत्र त्वाकाशश्रुतेः "आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणम्" इति बहुकृत्वः श्रुतत्वात्, श्रुतित्वबहुत्वोभयप्रयुक्तप्राबल्यान्निरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तप्राबल्यस्य दुर्बलत्वान्निरवकाशस्यापि लिङ्गस्य बाधः । अत एव पूर्वत्र सवित्रादिश्रुतेरबहुत्वेन बाधेऽपि इन्द्रश्रुतेर्बहुत्वान्न

प्रकाशः

महायोगयोरेतत्सिद्धान्तात्पूर्वमसिद्धत्वात् अनुव्याख्यानोक्ता युक्तेत्यर्थः। 'इयं' अनुव्याख्यानोक्ता आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तविवरत्वरूपप्रमेयमाश्रित्य प्रवृत्तेत्यर्थः । **प्रमाणेति** । आकाशपदरूढिमाश्रित्य प्रवर्तमानेत्यर्थः । **ब्रह्मपरत्वेति** । शक्तितात्पर्यावधारणं हि समन्वयः । तत्र पूर्वं शक्तिर्नेत्युक्तं, अधुना तात्पर्यं नेत्युच्यत इत्यर्थः । भाष्यादावुदाहृतबहुकृत्वःश्रुताकाशपदोपेतविषयवाक्यसूचितामाह—**युक्त इति** । 'पूर्वत्र' अन्तरधिकरणे, 'लिङ्गस्य' अनन्तत्वादिलिङ्गस्य 'बाधः' सङ्कोच इत्यर्थः । ननु पूर्वत्र बहुकृत्वः श्रुतस्यापीन्द्रशब्दस्य समुद्रशायित्वादिलिङ्गेन बाध उक्त इत्यत आह—**अत एवेति** । उभयप्रयुक्तप्राबल्यस्य बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । **सवित्रादीति** ।

चन्द्रिका

बाधः । एवञ्चेन्द्रश्रुतिः श्रुतित्वेन तत्रोदाहरणं, बहुश्रुतित्वेनात्रापि । यथाऽग्निहोत्रादिशब्दो नामधेयतया नामधेयपादे उदाहरणम्, समुदायानुवादापवादतया शब्दान्तरपादे, यथा च जीवकारणता श्रुतिप्राप्ततया द्वितीयस्याद्यपाद उदाहृता, समयप्राप्ततयातु द्वितीयपादे, यथा चायमेवाकाशशब्दः अन्यत्रप्रसिद्धत्वेन अत्रोदाहरणम्,

प्रकाशः

अतद्गुणसंविज्ञानेन बृहस्पत्यादिश्रुतेरिति ध्येयम्, सवितृश्रुतिबहुत्वस्यापि सत्त्वात् । नन्वेकस्याकारभेदेनाप्यनेकत्रोदाहरणं अदृष्टचरमित्यत आह—**यथेति** । "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्रत्याग्निहोत्रशब्दो यथा "अग्निर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेति सायं जुहोति" इति नामधेयत्वापादकगुणप्रख्यापकशास्त्रान्तरविषयतया नामधेयपादे "तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रं" इति तृतीयाधिकरणोदाहरणं, "दध्ना जुहोति" इत्यादिवाक्यप्राप्तहोमसमुदायानुवादत्वशङ्काविषयतया द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे पञ्चमाधिकरणे उदाहरणं तद्वदित्यर्थः । **यथा च जीवकारणतेति** । "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" इति युक्तिपादीयसप्तमाधिकरणे "जीवाद्भवन्ति भूतानि" इत्यादिश्रुतिसंवादिचेतनत्वादियुक्तिप्राप्ततयोदाहृताऽपि जीवकर्तृता "अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्" इति समयचरणपञ्चमाधिकरणे प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृकमतप्राप्ततयोदाहृता तद्वदित्यर्थः ।

चन्द्रिका

उभयत्रप्रसिद्धत्वेन तु तृतीये, तद्वदित्येका । अपरा तु—युक्तमन्यत्रनिरूढानामपीन्द्रादिशब्दानां श्येनादिशब्दानां यजिसामानाधिकरण्यवत् "मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुं" इत्यादौ विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यात्, "यो देवानां नामधाः" इति विशेषश्रवणात्,

प्रकाशः

उक्तं च टीकायां "इतरव्यपदेशात्" इत्यत्र "अत्र 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इति श्रुतिप्राप्तो जीवकर्तृत्वपक्षो निराक्रियते, उत्तरत्र समयप्राप्त इत्यर्थभेदः" इति । **तृतीय इति** । द्युभ्वादिपादे "आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्" इति द्वादशेऽधिकरणे उदाहरणमित्यर्थः ।

. . . . विवरादिः कथं ततः ।
इति शङ्कानिवृत्यर्थं आकाश इति नाम च ।
परतोऽपि वरीयस्त्वपूर्वाल्लिङ्गाद्धरेर्भवेत् ॥

इत्यनुव्याख्याने नामपदसूचितशङ्कान्तरमाह—**अपरा त्विति** । 'युक्तमिन्द्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वं' इत्यन्वयः । तत्र हेतुद्वयमभिप्रेत्य सदृष्टान्तमाह—**श्येनेति** । "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्र तृतीयान्ततया निर्दिष्टस्य श्येनशब्दस्यान्यत्र रूढस्यापि प्रत्ययार्थभूतभावनाकरणतासमर्थयागवाचियजिधातुसामानाधिकरण्यात् 'यथा वै श्येनोऽयं निपत्यादत्ते" इति सादृश्यबोधकवाक्यशेषाच्च यागपरत्वं, तथा "मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमि-

चन्द्रिका

अन्यत्रानिरूढान्तःस्थत्वमुखसद्भावाच्च विष्णुपरत्वम्, उत्पत्तिशिष्टसोमावरुद्धेऽपि यागे उत्पन्नशिष्टस्य फलचमसस्य भक्षणमुखेन अनुप्रवेशवदर्थान्तरावरुद्धेपीन्द्रादिशब्देऽन्तस्स्थत्वमुखेन ब्रह्मप्रवेशाविरोधात् ।

प्रकाशः

न्दो पवमान विष्णुम्" इति विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यात् "योदेवानां" इति विशेषश्रवणाच्चेत्यर्थः । न च 'इन्द्रं विष्णुं च मत्सि मद्यसि' इति पृथगन्वयोपपत्तेः सामानाधिकरण्यमसिद्धमिति वाच्यं, तथा सति वरुणादिषु पृथक् मत्सिशब्दवत् 'मत्सीन्द्रं मत्सि विष्णुं' इति पृथङ्मत्सिशब्दश्रवणापातात् । सर्वेषां पृथङ्मत्सिशब्ददर्शनेन एकस्यैवान्यथात्वायोगादश्रुतकल्पनापाताच्च । "मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय" इत्यन्येन्द्रस्य पृथगुक्त्या पौनरुक्त्यापाताच्च । महत्त्वस्यादितिपुत्रत्वेनाग्रजत्वमात्रेणोपपत्तेश्चेति व्यक्तमेतदैतरेयभाष्य एवेति भावः । तृतीयहेतुं दृष्टान्तेनोपपादयति— **उत्पत्तिशिष्टेति** । तृतीयेऽध्याये पञ्चमे पादे "फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात्" इत्युपान्त्याधिकरणे चिन्तितम् । "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युन्मृज्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेत् न सोमम्" इत्यत्र राजन्यवैश्यनिमित्तेन सोमविकारतया श्रूयमाणः फलचमसः किं तद्भक्षमात्रे सोमं विकुर्यात् उत यागेऽपीति संशये, 'बिभक्षयिषेत्' इति 'भक्षं प्रयच्छेत्' इति तूपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्रैव विकारो न यागेऽश्रवणादिति

चन्द्रिका

आकाशशब्दस्य तु क्वापि तत्सामानाधिकरण्याभावात् विशेषश्रुत्यभावादन्यत्रानिरूढमुखाभावाच्च,

प्रकाशः

प्राप्ते, यागसाधनद्रव्यसंस्काररूपभक्षसम्बन्धित्वेन श्रूयमाणः फलचमसः अन्यथा तत्सम्बन्धायोगाद्यजमानचमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते । अतो यागेऽपि सोमविकार इति । अत्रोत्पत्तिशिष्टनित्यापेक्षया नैमित्तिकस्योत्पन्नशिष्टस्यापि प्राबल्यात्फलचमसस्य यागसाधनद्रव्यसंस्काररूपभक्षणद्वारा यागसाधनत्वेन यथा यागेऽनुप्रवेशस्तथेन्द्रादिशब्देऽपि पुरन्दरादिरूपार्थान्तरवाचिन्यपि वाच्यतया ब्रह्मानुप्रवेश इत्यर्थः । प्रकृते तद्वैषम्यमाह—**आकाशेति** । 'तत्' इति विष्णुवाचिशब्दः परामृश्यते । ननु "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" इति छान्दोग्ये विष्णवसाधारणब्रह्मात्मशब्दसामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न, तत्र प्रसिद्धिद्योतकनिपातबलेन ब्रह्मादिशब्दानां विष्णुवाचित्वस्य पूर्वपक्षिणोऽसम्मतेः । ननु तथाऽपि कथं 'विशेषश्रुत्यभावात्' इति, "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति" इति श्रुतेः सत्त्वादिति चेन्न, 'देवानां' इतिवत् भूतानामिति विशिष्याभावात् । अत एव 'विशेष' इत्युक्तम् । "यो देवानां" इति श्रुत्यनुसारेण "सर्वाणि" इति सामान्यशब्दस्य सङ्कोचोपपत्तेश्चेति भावः ।

चन्द्रिका

आमिक्षाऽवरुद्धे यागे वाजिनवद्विरोधात् न विष्णुपरत्वमिति । अन्या तु—आकाशशब्दस्योपक्रमस्थत्वेन श्रुतित्वेन च प्रबलत्वादिन्द्रबृहस्पत्यादिशब्दवच्च परस्परविरुद्धनानार्थोपस्थापकत्वाभावेनैकवाक्यत्वभङ्गाभावात्, आकाशब्रह्मणोर्विरुद्धांशत्यागेनैक्याङ्गीकारे च पूर्वत्रेवात्र बाधकस्य

प्रकाशः

आमिक्षाऽवरुद्ध इति । द्वितीयस्य द्वितीयपादे "गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात्" इति नवमेऽधिकरणे चिन्तितम् । "वैश्वदेव्यामिक्षा" इति यागं विधायाम्नाते "वाजिभ्यो वाजिनं" इत्यत्र किं पूर्वस्मिन्नामिक्षायागे वाजिनं गुणो विधीयते, किं वा कर्मान्तरमिति संशये, वाजिशब्देनामिक्षायागदेवतारूपविश्वदेवप्रत्यभिज्ञानात्तत्र सम्बध्यमानं वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितं भवति । सम्भवति चैवं गुणमात्रविधाने विशिष्टविधिगौरवं नाश्रयितुं युक्तम् । अतः पूर्वयागे वैकल्पिकद्रव्यविधानमिति प्राप्ते, आमिक्षायुक्तस्यैवोत्पत्तौ पूर्वयागस्यावगमाद्वाजिनविधौ तेनैव रूपेणानुवाद्यत्वात्तस्य द्रव्यान्तरसम्बन्धापेक्षायोग्यत्वयोरभावात्तत्र निवेशमलभमानं वाजिनं आत्मनिवेशक्षमं कर्मान्तरं साधयतीति कर्मान्तरविधिरिति । तद्वद्विरोधान्न विष्णुपरत्वमित्यर्थः । अत्रोदाहृतविषयवाक्यपर्यालोचनया प्राप्तं शङ्कान्तरमप्याह—**अन्या त्विति** । उपक्रमाधिकरणन्यायेनोपक्रमस्य प्राबल्यं मन्वानस्य शङ्कितुः 'उपक्रमस्थत्वेन' इत्युक्तिः । ननु श्रुतेरपि पूर्वत्र लिङ्गात् बाध उक्त इत्यतो वैषम्यं द्वेधा दर्शयति—**इन्द्रेति** ।

चन्द्रिका

भेदव्यपदेशस्य अभावाच्च आकाशशब्दः प्रसिद्धार्थपर इति। प्रबल-श्रुत्यनुसारेण चानन्तत्वादिलिङ्गानि कथंचिद्भूताकाशे योज्यानि। एताश्च प्रमाणाश्रिताः शङ्काः अनुव्याख्याने "आकाश इति नाम च" इति अन्यत्रानिरूढमुखान्तरेण विष्णुशब्दसामानाधिकरण्येन विशेषश्रवणेन च रहितनामोक्त्या, अत्र भाष्यटीकयोरसकृच्छ्रुतो-पक्रमस्थाकाशैकशब्दवतो भेदव्यपदेशशून्यस्य च विषयवाक्यस्य उदाहरणेन च सूचिताः। ननुच भूतप्रकरणात् भूतकारण-त्वलिङ्गाच्च भाष्ये "भूताकाशस्य प्राप्तिः" इत्युक्तम्। अनुव्या-ख्याने च 'विवरत्वादिराकाशस्वभावः' इत्युक्तम्। तत्कथम्, अव-काशरूपाव्याकृताकाशस्वभावत्वाद्विवरत्वस्य इति चेन्न,

प्रकाशः

निरवकाशलिङ्गविरोध इत्यत आह–**प्रबलेति**। **कथं चिदिति**। सङ्कुचितानन्तत्वादिनेत्यर्थः। तदुक्तं सन्न्यायरत्नावल्यां—"प्रथमं पठितत्वात् प्रसिद्धत्वाच्च तत्रैव वाक्यशेषो भाक्तो वर्णनीयः" इति। सुधायां च "प्रथमावगतस्वभावबलवच्छ्रुत्यनुरोधेन लिङ्गानि कथं चिद्योज्यानि" इति। उक्ताश्च प्रमाणाश्रितास्तिस्रः शङ्का नानवधेया इति भावेन मूलमाह–**एताश्चेति**। आद्यतृतीये विषयवाक्यसूचिते। द्वितीया तु नामोक्त्येति ध्येयम्। एवं प्रमेयाश्रिताः प्रमाणाश्रिताश्चा-भ्यधिकाशङ्काः प्रदर्श्य "अकाशशब्दस्यात्रावकाशेऽपि रूढत्वात्" इत्या दिटीकां विवृण्वन् पूर्वोत्तरप्रस्थानयोर्विरोधमाशङ्क्य समाधत्ते–**ननुचेति**।

चन्द्रिका

"प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्च अन्तरिक्षं वा अनुचरन्ति" इत्यादिश्रुत्या,

शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ।
भूतानां छिद्रदातृत्वम्.......................... ॥

इत्यादिस्मृत्या च, आचार्यैः प्राणिसञ्चरणाद्यनुकूलत्वरूपं विवरत्वं भूताकाशस्य स्वभाव इत्यङ्गीकारेण अविरोधात् ।

प्रकाश.

"अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच इत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः" इति भाष्ये "अस्य लोकस्य" इति पूर्ववाक्योदहरणतात्पर्यनिरूपणपरतया "पृथिवीगतित्वोपपादनाय सर्वाणि ह वा इमानि" इत्यादिटीकया लब्धार्थानुवादः—**भूतप्रकरणादित्यादि** । 'अनुचरन्ति' इत्युक्त्या विवरत्वं लब्धमिति भावः । 'श्रुत्या' ऐतरेयश्रुत्येत्यर्थः ।

तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ।
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभश्श्रोत्रं तु शब्दगम् ।
अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च ।
तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ।
भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तर्दिगेवच।
प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ।

इति तृतीयस्कन्धगतस्मृत्येत्यर्थः ।

चन्द्रिका

एवञ्च अधिकाशङ्कया पूर्वपक्षोत्थानात् न पूर्वेण गतार्थता । यद्वा येन समुद्रान्तस्स्थत्वादिलिङ्गेन पूर्वत्र सिद्धान्तः, न तेनैवात्रापि, किं त्वनन्तत्वादिलिङ्गान्तरेणैव । एवं चात्र पूर्वपक्षे अन्तरधिकरणे भाष्योदाहृतश्रुत्यादिना समुद्रान्तस्स्थत्वादेः विष्णुलिङ्गत्वनिश्चयेऽपि अनन्तत्वादेस्तदनिश्चयात् आकाशश्रुतिबलाच्च आकाशस्यैवानन्तत्वादिनिश्चयाद्युक्तोऽभ्यधिकाशङ्काऽभावेऽपि पूर्वपक्षोदयः । एवं ज्योतिरधिकरणादावपि पूर्वपक्षेऽनन्तत्वादेर्विष्णुलिङ्गत्वनिश्चयेऽपि, कर्णादिविदूरत्वादेस्तदनिश्चयात् ज्योतिश्श्रुत्यादिबलाच्च अग्न्यादेरेव कर्णादिविदूरत्वनिश्चयादभ्यधिकाशङ्काऽभावेऽपि पूर्वपक्षोदयः । अतएव तत्तदधिकरणसिद्धान्तभाष्ये अनन्तत्वकर्णादिविदूरत्वादीनां विष्णुलिङ्गत्वसमर्थनम् । अत एव च भाष्ये अभ्यधिकाशङ्काऽनुक्तिः ।

प्रकाशः

अधिकाशङ्काप्रदर्शनस्य फलमाह—**एवं चेति** । एवमभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षोत्थितिमुक्त्वेदानीं, किं एतेन यत्नेन, विनैवाभ्यधिकाशङ्कां पूर्वपक्षोत्थितिसम्भवात्, अनुव्याख्याने तत्प्रदर्शनस्य दार्ढ्यार्थत्वेनोपपत्तेरिति भावेनाह—**यद्वेति** । अथवा अवश्यवक्तव्यशङ्काया अनुक्तत्वात् भाष्यस्य न्यूनतेत्याशङ्क्य, भाष्यस्याभिप्रायं वक्तुं पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । **अत एवेति** । विष्णुलिङ्गत्वानिश्चयादेवेत्यर्थः । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः । **अत एव चेति** । अधिकाशङ्काभावेऽपि पूर्वपक्षोदयसम्भवादेवेत्यर्थः । इतरथा तदुक्तिरवश्यं स्यादिति भावः ।

चन्द्रिका

अनुव्याख्याने तदुक्तिस्तु, अनन्तत्वादिलिङ्गानां स्वतोऽवकाशराहित्यरूपं निरवकाशत्वमुपेत्य तदनुसारेण आकाशादिश्रुतीनां ब्रह्मण्यमुख्यत्वे प्रबलश्रुत्यनुसारेण दुर्बलस्यानन्तत्वादिलिङ्गस्यैव आकाशादावमुख्यत्वं स्यात्, सिद्धान्त्यभिमतगुणपूर्त्यर्थसमन्वयश्च न सिद्ध्येत्, श्रुतीनां ब्रह्मणि मुख्यत्वं तु न युक्तम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वादेरभावादिति पूर्वपक्षदार्ढ्याय, स्वभावनियामकत्वरूपमहागुणलाभाय चेति द्रष्टव्यम् । तस्मान्न पूर्वेण गतार्थत्वम् । "तदधीनत्वात्" इत्यत्र सर्वस्येश्वराधीनतामङ्गीकृत्य, तस्याः प्रवृ-

प्रकाशः

तर्ह्यनुव्याख्याने तदुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**अनुव्याख्यान इति** । लिङ्गानुसारेण श्रुतिर्ब्रह्मण्यमुख्यतया नीयते मुख्यतया वा । आद्य आह—**अमुख्यत्व इति** । प्रबलदुर्बलत्वे स्वभावकृते द्रष्टव्ये । **गुणपूर्त्यर्थेति** । अमुख्यत्वे गुणालाभादिति भावः । द्वितीये त्वाह–**श्रुतीनामिति** । आकाशादिशब्दानामित्यर्थः । ननु "अन्तः" इत्यनेन द्वेधाऽगतार्थत्वेऽप्यव्यक्ताधिकरणे "तदधीनत्वादर्थवत्" इति गुणसूत्रे दुःखित्वबद्धत्वावरत्वादेर्भगवत्यभावेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वं नेति शङ्कायां, प्रधानादिगतपरावरत्वादिधर्माणां भगवदधीनत्वादवरत्वादिवाचिशब्दजातमर्थवदिति वक्ष्यमाणतया तेन पौनरुक्त्यमित्यत आह—**तदधीनत्वादिसत्रेति** । एतच्च वक्ष्याम इति भावः । तथा चैतदुपजीव्य तस्य प्रवृत्तेर्न तेनास्य पौनरुक्त्यमिति भावः ।

चन्द्रिका

त्तिनिमित्तत्वं नेति प्राप्ते अस्तीति सिद्धान्तः । "आकाशोऽर्थान्तरत्वादि" इत्यत्र त्वाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनतां, "आकाश इति होवाच" इत्यादावाकाशशब्दस्य विष्णुपरतां चाङ्गीकृत्य, "आकाशो वै नाम नामरूपयो र्निर्वहिता" इत्यादौ 'वै नाम' इति प्रसिद्धिद्योतकनिपातबलात् प्रसिद्धाकाशार्थत्वे शङ्किते तन्निरासः । न चात्रापि "सर्वाणि हवा इमानि भूतानि" इति हवैशब्दश्रवणात् प्रसिद्धार्थतेति शङ्क्यम्, तस्य भूतसन्निधानेन भूतेष्वेव

प्रकाशः

नन्वेवमपि तार्तीयेन पौनरुक्त्यं, तत्राप्याकाशशब्दवाच्यत्वोक्तेः । न च तत्र "आकाशो वै नाम नामरूपयोः" इति वाक्यं विषयः, अत्र तु "इति होवाच" इति वाक्यमिति भेदः, तथात्वे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । न च वाच्यं तत्राव्याकृताकाशमिति पूर्वपक्षः, इह तु भूतमिति, अतोभेद इति, निरवकाशलिङ्गेन प्रसिद्धिबाधस्योभयत्र साम्यात्, न्यायभेदमन्तरेण पूर्वपक्षे प्रकारभेदमात्रेणाधिकरणभेदेऽतिप्रसङ्गाच्चेति भावेन न्यायभेदमाह–**अकाशोऽर्थान्तरत्वादीति** । **विष्णुपरतां चेति** । अन्यथोभयत्रप्रसिद्धता न स्यादिति भावः । **निपातेति** । अत्र तु श्रुतिबलादिति भावः । **तन्निरासइति** । एतच्च तत्रैव स्पष्टीकरिष्यत इति भावः । ननु न्यायभेदोऽसिद्धः, अत्रापि तत्रैव निपातस्य सत्त्वादित्याशङ्क्य निराह–**न चेति** । **भूतेष्विति** ।

चन्द्रिका

प्रसिद्धिप्रतीतेः । "कारणत्वेन चाकाशादिषु" इत्यत्रापि पूर्ववदुभयमप्यङ्गीकृत्य "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इति सम्भूतत्वादिलिङ्गैः भूताकाशपरत्वे शङ्किते तन्निरासः । इह त्वाकाशशब्दस्य भगवति मुख्यत्वार्थं प्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वमुच्यते । ततश्चैतदधिकरणाभावे क्वापि वाक्ये तस्य भगवति मुख्यत्वं न सिद्ध्यति । "न वियदश्रुतेः" इत्यत्र तु भूताकाशस्येश्वरादुत्पत्तिरेव वक्ष्यते, न तु तत्स्वभावस्येश्वराधीनत्वमिति न तैर्गतार्थता ।

प्रकाशः

यानि प्रसिद्धानि भूतानीत्यर्थोपपत्तेरित्यर्थः । तत्र चाकाशस्यैव "आकाशो वै नाम" इति सन्निधानमिति भावः । नन्वेवमपि चतुर्थपादीयाधिकरणे विषयवाक्ये निपातस्याभावेन विषयादिभेदमात्रस्याधिकरणान्तरारम्भानापादकत्वेन च तत्राप्याकाशशब्दस्य भगवत्परत्वोक्तेस्तेन पौनरुक्त्यमित्यत आह—**कारणत्वेन चेति । उभयमिति ।** प्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वं, "इति होवाच" इत्यादौ आकाशशब्दस्य विष्णुपरत्वं चेत्युभयमित्यर्थः । **तन्निरास इति ।** 'परममुख्यवृत्त्या' इति शेषः । अपरममुख्यवृत्त्या भूतपरत्वस्याङ्गीकारादित्यर्थः । वक्ष्यमाणानां प्रमेयमुक्त्वा, तद्वैलक्षण्यज्ञापनायैतत्प्रतिपाद्यमाह—**इह त्विति** । ततः किं सिद्धमित्यत आह—**ततश्चेति** । नन्वेवमपि द्वितीयाध्यायतृतीयपादाद्याधिकरणे आकाशस्य भगवदधीनतोक्तेस्तत्सिद्धिरित्यत आह—न **वियदिति । तैरिति ।**

चन्द्रिका

अभ्यधिकशङ्कानिरासेन सिद्धान्तस्त्वित्थम्—

च्छिद्रतस्येशतन्त्रत्वे स्यादेवाच्छिद्रतस्य तत् ।
यतोऽत्यन्तपराधीनं चेतनादप्यचेतनम् ॥

प्रकाशः

"तदधीनत्वात्" इत्यादिभिरित्यर्थः । ननु तथाऽप्यन्तर्याम्यधिकरणे "य आकाशे तिष्ठन्" इत्युपक्रम्य "य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्याकाशान्तर्यामित्वमुच्यते । अतस्तदधीनत्वं तत्र सिद्धम् । उक्तं चानुव्याख्याने—

स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ।
स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ॥

इतीति चेन्न, तत्र सत्तादेरेव तदधीनत्वोक्त्या स्वभावस्य तदनुक्तेः, आकाशादेर्देवतात्वेन जडत्वाभावाच्च, आकाशशब्दसमन्वयानुक्तेश्चेति भावः । समन्वयसूत्रात् 'तत्तु' इत्यनुवृत्तेराकाशो विष्णुरेवेति भाष्यप्रदर्शितसौत्रप्रतिज्ञाभागस्थावधारणेन विष्णौ महायोगविद्वद्रूढ्योस्सूचनाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वातन्त्र्यतद्गतत्वाभ्यां महायोगं विद्वद्रूढिं च वक्तुं "आकाशस्य भगवधीनत्वेन तत्रैव मुख्यत्वात्, महायोगविद्वद्रूढ्योर्भावाच्च" इत्यादिटीकां विवृण्वानोऽचेतनगतं प्रति स्वातन्त्र्यं तावदाह——**च्छिद्रतस्येत्यादिना** । यदा पूर्वत्रेन्द्रादिचेतनस्थैश्वर्यादेरीशाधीनतोक्ता, तदा कैमुत्यन्यायेन अचेतनस्थस्य छिद्रत्वादेरीशाधीनता सिद्ध्यति, तस्य चेतनादपि पराधीनताया

चन्द्रिका

अस्ति च 'राजा जयी' इति प्रयोग इव जडगतस्य मृत्त्वादेरभिमानिदेवताधीनत्वान् देवतायां "मृद्ब्रवीत्" इत्यादिप्रयोगः। तस्माद्विवरत्वादिकमचेतनगतत्वात् नेश्वराधीनमिति मतं न युक्तम्। नापि स्वभावत्वान्न तदधीनमिति मतं युक्तम्,

अस्तु खं छिद्रमिति या हरीच्छा तद्वशान्नभः।
छिद्रात्मकं हि सञ्जातमन्यथा निबिडं भवेत् ॥

लोकेऽपि हि—

प्रकाशः

दर्शनादित्यर्थः । एतेनानधीनत्वेऽचेतनगतत्वमप्रयोजकमिति दर्शितम्। यदप्युक्तं जयिशब्दवज्जडवाचिशब्दस्य स्वतन्त्रे प्रयोगादृष्टेरिति, तदप्यसिद्धमित्याह—**अस्ति चेति**। "चिद्गतस्य" इत्याद्यत्रत्यन्यायेन तुल्यन्यायतयाऽभिमान्यधीनत्वे सिद्धे, "तदधीनत्वात्" इति न्यायेनाभिमानिनि मृदादिशब्दप्रयोगं सिद्धं कृत्वाऽभिमान्यधिकरणे मृदादिशब्देनाभिमानिदेवतोच्यत इति सूत्रकृता वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। "तस्योत्पत्तिमतोऽवकाशत्वसहितस्यैव परायत्तोत्पत्त्या तदुपपत्तेः" इति न्यायविवरणटीकां "धर्मिण एवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतो जन्मस्थितिलयेष्वीश्वराधीनत्वे धर्मस्याऽपि तथाभावोऽवर्जनीयः" इति गायत्र्यधिकरणसुधां च हृदि कृत्वा स्वभावं प्रत्यपि स्वातन्त्र्यमाह—**अस्तु खमिति**। 'हि' यतोऽत इति पूर्वेणान्वयः। जनिमतः स्वभावो जनकायत्त इत्येतल्लोकासिद्धमित्याह—**लोकेऽपि हीति**।

चन्द्रिका

कुम्भस्वभावः कुम्भत्वं पुंतन्त्रं धर्मिणा सह ।
न शरावार्थयत्नेन कुम्भाकारो हि सिद्ध्यति ॥
यथैव हि मृदा कुम्भः कुम्भकारेण निर्मितः ।
तथैव च मृदा कर्तुं शरावाद्यपि शक्यते ॥

किन्तु कुम्भादौ कुलालाद्यसङ्कल्पितमपि बहु जायते, ईश्वरासङ्कल्पितं तु नाणुमात्रमपि जायत इति विशेषः । किं चोत्पत्त्यनन्तरमप्याकाशस्य विवरत्वं निह्नुत्य अविवरत्वं सम्पादयितुं शक्तः ईश्वरः, तथेच्छाऽभावात्तु न सम्पादयति ।

औषधादिवशाल्लोके ताम्रादेरप्यताम्रताम् ।
कुर्वन्तीशस्तु नेष्टे किं छिद्रस्याच्छिद्रताकृतेः ॥

तस्मादन्यथाकरणाभावेऽपि अन्यथाकर्तुं शक्यत्वात् यथेष्टविनियोगार्हता अस्त्येव । बोधयन्ति च श्रुतिस्मृतयः स्वभावस्यापी-

प्रकाशः

‘हि’ यस्मात् ‘न सिध्यत्यतः पुंतन्त्रं’ इति पूर्वेणान्वयः । ननु घटे कुलालानधीनविशेषवदीशानधीनं छिद्रत्वमस्त्विति प्रश्नोत्तरमाह—**किन्त्विति** । एतेन स्वभावत्वमप्यनधीनत्वेऽप्रयोजकमित्युक्तम् । “तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः” इति गायत्रीनयानुव्याख्यां हृदि कृत्वा, यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपं च तदधीनत्वमाह—**किं चेति** । ‘अताम्रताम्’ स्वर्णादिरूपताम् । ‘अच्छिद्रताकृतेः’ निबिडीकरणस्य । “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति षष्ठी । अन्यथेश्वरत्वव्याघातादिति

चन्द्रिका

श्वराधीनत्वम् ।

स्यन्दन्ते शासनान्नद्यो भीषाऽस्मात्पवतेऽनिलः ।
नभो ददाति श्वसतां मार्गमित्यादिकाश्च ताः ॥

एवञ्च—

प्रकाशः

भावः । **स्यन्दन्त इति** । अनेन "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्यन्दते" "भीषाऽस्माद्वातः पवते"

नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ।
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

इत्यादिका इत्यर्थः । एतेन यद्प्यचेतनगतत्वेन प्रसादानायत्तत्वात्स्वभावत्वेनानागन्तुकत्वान्नेशाधीनं विवरत्वमिति परम्परया हेतुत्वमिति मतं, तदपि निरस्तम् । तथाविधस्याप्यधीनतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । यथेष्टविनियोगयोग्यत्वरूपाधीनत्वसम्भवाच्च । एतेन "आकाशस्य भगवदधीनत्वात्' इति टीका त्रेधा व्याख्याता । 'आकाशस्य' आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः । एवं विवरत्वादिकमीशाधीनमिति समर्थ्य विवरत्वादिकं नेशगतमचेतनगतत्वादिति यत्तृतीयं मतं, तदपि निराकुर्वन्नेवं सति लब्धार्थमाह—**एवं चेति** । 'न केवलं' इत्यादिनाऽन्वयः । ननु रूढ्या पद्मत्वादिहेतुकस्य पङ्कजादिशब्दस्येवाकाशशब्दस्याकाशे रूढत्वात्तन्निमित्तस्य शब्दसमवायित्वादेरन्यत्र रूढस्य कथं विष्णौ निरवधिकत्व-

चन्द्रिका

यथा नवमोक्तरीत्या "स्रुवेण पार्वणौ होमौ" इत्यत्र पर्वशब्दः प्रीयते दीयतेऽस्मिन्निति दर्शादिकाले यौगिकः, न तु रूढः, तथा "आकाशनमवकाशत्वं" इति मुधोक्तरीत्या यो-

प्रकाशः

मित्यतः "भवेतां यदि वृक्षस्य" इत्युक्तन्यायेन भूतेऽपि यौगिक एवायं शब्द इति सदृष्टान्तमाह—**यथेति** । नवमे द्वितीयपादे "पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीज्या हि" इति पञ्चविंशेऽधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं "स्रुवेण पार्वणौ जुहोति" इति वाक्यमुदाहृत्य, तद्धितश्रुत्या पर्वदैवत्यौ होमौ विकृतिष्वतिदिश्येते न वेति सन्दिह्य, पर्वशब्दस्य काले मुख्यत्वात्तस्य चासंस्कार्यत्वेनासन्निपातित्वादाराद्रुपकारकाविमौ विकृतिष्वतिदिश्येते इति प्रापय्य, पृणातेर्दानार्थधातोः पर्वशब्दो निष्पन्नः । स च प्रीयते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या काले मुख्यः । भावव्युत्पत्त्या तु कर्मण्यपि । तत्र प्रकरणात् सामवायिकत्वलाभाच्च कर्मवाचित्वमङ्गीकृत्य तत्संस्कारार्थौ होमावित्युपेयम्, तेषां च कर्मणां तन्त्रेणोक्तानामग्नीषोमयोरिव व्यासक्तं देवतात्वमिति समुदायस्य देवतात्वात्तस्य च विकृतिष्वनतिदेशादविकारित्वाच्च सौर्यादेर्न तत्र होमयोरतिदेश इति सिद्धान्तितम् । अत्र पर्वशब्दस्य पूर्वोत्तरपक्षयोर्मुख्यत्वाविशेषप्रदर्शनार्थं पृणातेरधिकरणव्युत्पत्त्या यौगिकत्वमङ्गीकृतं, तथेहापि भूतेऽपि योग एव, न तु रूढिः, लाघवा-

चन्द्रिका

गिकाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य आकाशगतस्य विवरत्वरूपस्य अवकाशप्रदत्वस्य न केवलमीश्वरायत्तत्वात्तत्र तस्य महायोगः, किन्तु परिच्छिन्नादाकाशादप्यपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि "सर्वभूतगुणैर्युक्तम्" इत्यादिवचनात् तस्य निरवधिकत्वादपीति द्रष्टव्यम् । अत एवोक्तं सुधायाम्—"नहि देशकालाभ्यां परिच्छिन्नस्य आकाशस्य अवकाशदातृत्वं निरवधिकम्" इति "आकाशे अवकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वमीश्वरस्यापि पृथक् तद्वत्त्वं च" इति च । एवञ्च यत्पूर्वपक्षिणा अवकाशप्रदत्वस्य अचेतनस्वभावत्वमुक्तम्, तदभिमानमात्रेण । सिद्धान्ते तस्येशतन्त्रत्वसमर्थनं च स्वभावनियामकत्वरूपमहागुणसिद्ध्यर्थं, जडमात्रस्वभावनिमित्तकशब्दान्तरसमन्वये न्यायः फलिष्यतीति प्रदर्शनार्थं च कृत्वाचिन्तया युक्तम् । यथा तृतीये "इन्द्रपीतस्य" इति मन्त्रस्य मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे वस्तुत ऊहाभावेऽपि न्यायव्युत्पादनार्थमूहविशेषनिरूपणार्थान्यनेकान्यधिक-

प्रकाशः

दित्यर्थः । एतेन पूर्वपक्षिणा योगो न युक्त इति यदुक्तं, तन्निरस्तं भवति । **तस्येति** । विवरत्वस्य । एवं योगान्महायोगस्य बलवत्त्वान्नात्र तद्ग्रहणम् । नन्वेवं प्रवृत्तिहेतोरीशगतत्वेनैव महायोगोपपत्तौ तस्य पूर्वपक्षे भूतस्वभावत्वोक्तिः, सिद्धान्ते यत्नेनेशाधीनतोक्तिश्च व्यर्थेत्यत आह—**एवं चेति** । **कृत्वेति** । विवरत्वादिकमीशे नास्तीति कृत्वाचिन्तयेत्यर्थः । **यथेति** । तृतीये द्विती-

प्रकाशः

यपादे एकादशाद्यधिकरणेषु चिन्तितम् । भक्षानुवाके श्रुतः "इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि" इति मन्त्रः किमनैन्द्रप्रदानशेषभक्षणे न प्रयोज्य उत तेष्वप्यूहेन प्रयोज्य', यद्वा सर्वत्र यथासमाम्नात एव प्रयोक्तव्य इति संशये, इन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति बहुव्रीहेर्द्वयोः पदयोरन्यपरत्वेन दुर्बलत्वात् सवनविशेषणत्वायोगादिन्द्रेण पीत इति तत्पुरुषस्योत्तरपदे स्वार्थलाभेनाभ्यर्हिततया सोमविशेषणत्वात्, तस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्यात् समानकर्मणि प्रकृतिविकारभावासम्भवेनोहाभावादमन्त्रकं भक्षणमित्येकं पक्षमुक्त्वा, सत्यपि कर्मैक्ये प्रदानानां भिन्नतया प्रकृतिविकृतिभावसम्भवात् "इन्द्राय त्वा वसुमते सोमं गृह्णामि" इति मानग्रहणमन्त्रवशात् सोमस्याभिषवादेश्चैन्द्रप्रदानधर्मत्वादधर्मकाणां अनैन्द्रप्रदानानां तद्विकृतित्वात्तत्र चोदकप्राप्तस्यान्यमन्त्रस्योहेन प्रयोग इति द्वितीयं पक्षमुक्त्वा, अधिकरणमसमाप्य कृत्वाचिन्तारूपेण षड्भिरधिकरणैरूहविषयं विचार्य, मानग्रहणमन्त्रयोर्लिङ्गादैन्द्रप्रदानविषयत्वेऽप्युत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्य सोमस्य सर्वाभ्याससाधारण्यात् समानविधानतया प्रकृतिविकृतिभावाभावान्नास्त्यूह इति द्वितीयं पक्षं निरस्य, प्रथमपक्षावलम्बनेन पुनः कृत्वाचिन्तारूपेण अधिकरणद्वयमुपन्यस्य तत्पुरुषाश्रयणे च वसुमद्गणस्य 'सोमदेवत' इति सम्बुध्यन्तेन सोमशब्देन 'ते' इति प्रत्य-

प्रकाशः

क्षाविषयेण युष्मच्छब्देन निर्दिष्टस्य शिष्टस्य सोमावयवस्य विशेषणं स्यात् । तथा च हुताहुतसमुदायविषये इन्द्रपीतशब्दे लक्षणा स्यात् । अतो बहुव्रीह्याश्रयणेन सवनविशेषणत्वात्, अनैन्द्रेष्वपि यथाम्नातमन्त्रकं भक्षणमिति सिद्धान्त इति । इत्थं हि कृत्वाचिन्ताधिकरणं—सवनमुखीयेषु चमसेषु ऐन्द्रेषु सर्वेषु हुतेषु ये होतृकशब्दितानां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादीनां चमसाः तेष्वभक्षितेषु सशेषेष्वेव पुनः सोममभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो हुत्वा भक्ष्यते । तत्र किं पूर्वप्रकृतप्रदानदेवतेन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः इन्द्रमित्रवरुणपीतस्येति, किं वा नेति विशये, उन्नयनकाले देवतानिर्देशाभावात्प्रदानकाल एव तन्निर्देशात्, पूर्वशेषस्याप्युन्नीतस्य च चमसस्थत्वेन देवतान्तरसम्बन्धात्पूर्वदेवता अपेतसम्बन्धत्वान्नोपलक्षणीयेति प्राप्ते, यद्यप्युन्नयनकाले न देवतासङ्कल्पस्तथाऽपि उन्नयनं तावत्करिष्यमाणयागार्थं इत्यसन्दिग्धम् । यश्च करिष्यमाणयागार्थस्तस्यैव तदीयदेवतासम्बन्धो नान्यस्य । तस्मात्पूर्वशेषस्य स्वदेवतासम्बन्धानपायात् साऽप्युपलक्षणीयेति सिद्धान्त इति । तत्र बहुव्रीह्याश्रयणेन सवनविशेषणत्वान्मित्रावरुणप्रदानशेषभक्षणे मन्त्रस्य वस्तुत ऊहाभावेपि ऊहमुपेत्य प्रवृत्तान्यनेकान्यधिकरणानि यथा युक्तानि तथेत्यर्थः । एवं प्रसिद्धं वित्वरत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमीशगतं समर्थ्य कृत्स्नो योगः समर्थितः ।

चन्द्रिका

रणानि कृत्वाचिन्तया युक्तानि, तद्वत् । आ समन्तात् काशत इति वा, आ समन्तात् कमश्नातीति वा ईश्वरे यौगिकत्वं तु, भगवत्पादैरन्यत्रोक्तत्वात् पूर्वपक्ष्यभिमतरूढार्थमुखेनैव ब्रह्मणि वृत्तेः तद्वाधोऽपि नेत्युक्तिदशायामनुपयोगाच्चेह नोक्तम् । अत एव विद्वद्रूढिरपि सिद्धा, वैदिकप्रयोगबाहुल्यात् । एवमुत्तराधिकरणेष्वपि विद्वद्रूढ्यादिकमुपपाद्यम् । तस्मादाकाशशब्दो ब्रह्मणि

प्रकाशः

कल्प्योऽपि योगोऽन्यत्रोक्तोऽनुसन्धेयः । भूते रूढिरूपबाधकस्य त्याजितत्वादिति भावेन तस्यात्रानुक्तौ हेतुमाह—**आ समन्तादिति** । 'कं' सुखमित्यर्थः । **अन्यत्रेति** । छान्दोग्यभाष्ये अष्टमाध्यायाद्यखण्डे "आसमन्तात्काशनादाकाशः आसमन्तात्कमश्नातीति वा" इत्युक्तत्वादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—**पूर्वपक्षीति** । **रूढार्थेति** । प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तमुखेनेत्यर्थः । सन्न्यायरत्नावल्यां तदुक्तिस्तु सोऽप्यस्तीति दर्शयितुमिति भावः । **अत एवेति** । प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवृत्तेर्भगवति साधितत्वादित्यर्थः ।

विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यते ।

इत्युक्तेरिति भावः । **वैदिकेति** । "यावान्वा अयमाकाशः" "आकाशो वै नाम" "योऽयं बहिर्वा पुरुषादाकाशः" इत्यादाविति भावः । एतेनाकाशे रूढस्य कथं योगमात्रेणापहारः, दुर्बलत्वादिति निरस्तम् । महायोगस्य तन्निमित्तप्राज्ञप्रयोगबाहुल्यरूपरूढे-

चन्द्रिका

मुख्यः । अनन्तत्वादिलिङ्गानि तु निरवकाशानि ।

अन्तत्रयोज्झिते विष्णौ निरूढं लोकवेदयोः ।
अनन्तत्वं कथं तिष्ठेत् भूतेऽन्तत्रयसंयुते ॥

यद्यप्यव्याकृताकाशे गुणतोऽनन्तत्वाभावेऽपि देशकालाभ्यामानन्त्ये अनन्तशब्दस्य नैघण्टुकी प्रसिद्धिश्चास्ति । तथाऽपि पूर्व-

प्रकाशः

श्चोक्तत्वात् ।

प्रयोगहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं परममुख्यता ।
तत्र प्रयोगबाहुल्यं ज्ञेयं तत्परता किमु ॥

इत्युक्तमहायोगरूढिलक्षणसत्त्वादिति भावः । एतेन "महायोगविद्वद्रूढ्योर्भावाच्च" इति टीका विवृता ॥ एवं प्रमेयाश्रितां शब्दस्य भगवति मुख्यत्वविरोधिनीं शङ्कां प्रवृत्तिनिमित्तस्येशगतत्वेशाधीनत्वयोः समर्थनपूर्वं मुख्यत्वप्रसाधनेन निरस्येदानीं प्रमाणाश्रितां वाक्यस्य तत्परत्वविरोधिनीं शङ्कां निरसितुं 'तल्लिङ्गात्' इत्यनेन अभिमतं न्यायं विशदयन्नाह—**अनन्तत्वादीति** । अनन्तत्वं तावन्निरवकाशमित्याह—**अन्तत्रयेति** । देशकालगुणैरित्यर्थः । 'निरूढं' प्रसिद्धम् । उत्तरार्धे भूतपदव्यावर्त्यं शङ्कापूर्वमाह—**यद्यपीति** । 'आनन्त्ये स्तः' इति योज्यम् । एतेन—

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ।

इति नैघण्टुकी प्रसिद्धिरव्याकृतविषया अज्ञानमूला वेत्युक्तं भवति ।

चन्द्रिका

कांस्यभोजिन्यायेन सर्वप्राबल्यानां बाधकम्, तदा किमु वाच्यं

प्रकाशः

परं विदुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव ।
नित्यान्तरङ्गोपगमेऽन्तरङ्गस्तथाविधात् प्रातिपदो बलीयान् ॥

इति वदद्भिर्वैयाकरणैरिति शेषः । 'परं' पश्चात्तनं सूत्रं कार्यं वा । 'नित्यं' नाम कृताकृतप्रसङ्गि । 'अन्तरङ्गं' नामाल्पापेक्षम् । 'प्रतिपदविधिः' नाम निरवकाशविधिः । यथा षष्ठे अङ्गपादे "आडजादीनाम्" इति सूत्रवृत्तावेव परापेक्षया नित्यस्य बलवत्त्वमुक्तम् । 'ऐज्यन्त' इति यजतेः कर्मणि लङि कृते तिङादेशः प्राप्नोति । "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वट्" इत्यडागमश्च । तत्र "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्यडागमे प्राप्ते लकारमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाल्लादेशे सति "सार्वधातुके यक्" इतियक् प्राप्नोति, अडागमश्च । तत्र परत्वादटि प्राप्ते परमपि बाधित्वा यगेव कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते पुनः परत्वादटि प्राप्ते "वचिस्वपियजादीनां किति" इति सम्प्रसारणमेव नित्यत्वाद्भवति । तत आडागम इति । नित्यादप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वं तु तत्रैव नित्यादप्यडागमाल्लादेशस्य पूर्वं प्राप्तत्वाद्द्रष्टव्यम् । "अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" इत्यादौ "श्रियौ श्रियः" इत्यादिषु अन्तरङ्गत्वाद्यणादेशे प्राप्ते निरवकाशत्वेनेयङेव कृत इति परबलीयस्त्वं द्रष्टव्यम् । **कांस्यभोजीति** । द्वादशे द्वितीयपादे

चन्द्रिका

चरमत्वादियुतमिति । परोवरीयस्त्वादिविष्णुलिङ्गानां तु निरवका-

प्रकाशः

"अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात् कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि" इति उपान्त्याधिकरणे चिन्तितम् । आग्रयणेष्टयां ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींष्याम्नातानि । तत्र द्यावापृथिव्यस्य वैश्वदेव पर्वस्थद्यावापृथिव्यविकारत्वात् प्रसूनं बर्हिः प्राप्तम् । ऐन्द्राग्नादेस्तु प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिर्मात्रम् । तत्र समानतन्त्रेषु किं प्रसूनमप्रसूनं वोपादेयमुत प्रसूनमेवेति संशये, मुख्यत्वाद्भूयस्त्वाच्चानियम एव युक्त इति प्राप्ते, न ह्यनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुगृह्येत । बर्हिर्मात्रं त्वङ्गं, तच्च प्रसूनोपादानेऽप्यविरुद्धमिति न कस्य चिद्वैगुण्यम् । अनियमे तु द्यावापृथिव्यस्य वैगुण्यं स्यात् । न चावैगुण्यस्य सम्भवे तद्युक्तम् । अतः प्रसूनमेवोपादेयमिति सिद्धान्त इति । प्रसूनपदेन पुष्पितमुच्यते । अत्र मुख्यद्यावापृथिव्यबर्हिषः प्रसूनस्योपादाने दृष्टान्तत्वेन कांस्यभोजिन्यायस्सूत्रितः । यथा शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतनियमः, गुरोरनियमः । एकत्रोभयसमावेशे गुरुणा शिष्यानुरोधेन कांस्यपात्रमादातव्यमिति, तन्नत्यायेनेत्यर्थः । **चरमत्वेति** । एतेनोपक्रमस्थत्वेनाकाशशब्दस्य प्राबल्यमिति तृतीयशङ्काऽपि निरस्ता । "प्रथमेऽश्रवणात्" इत्यत्र चरमप्राबल्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । इतरलिङ्गानां परोवरीयस्त्वोद्गीथत्वादीनां निरवकाशता कुतो नोच्यत इत्यत आह—**परोवरीयस्त्वादीति** । "परोमात्रया तन्वा वृधा-

चन्द्रिका

शना भाष्य एवोक्ता । दृश्यते च घृतादौ निरूढानामप्याज्यादिशब्दानां मुखान्तरं विनैव "आज्यैस्स्तुवते" इत्यादौ तैस्तैर्हेतुभिः स्तोत्रादिनामधेयत्वम् । भूतकारणत्वादि तु भूतलिङ्गं श्रु-

प्रकाशः

न" "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिवचनेनेत्यर्थः । 'तल्लिङ्गात्' इत्येकवचनं समुदायाभिप्रायेणेत्युक्तं भवति । एतेन "श्रुत्या पूर्वपक्षिते ऽपि" इत्यादिटीका विवृता । एवं प्रमाणाश्रिता आद्या शङ्का निराकृता । द्वितीयशङ्कायामपि श्रुत्यन्तरे विष्ण्वादिशब्दसामानाधिकरण्याभावे अप्यत्रैवानन्तादिपदसामानाधिकरण्यात्, "आकाशो वै नाम" इत्यादौ वक्ष्यमाणब्रह्मपदसामानाधिकरण्याच्च "नामानि सर्वाणि" इत्यादौ सङ्कोचे कारणाभावेन विशेषश्रुतिसद्भावादिति परिहारस्य स्पष्टत्वादाद्यहेतुद्वयं निरस्तं मत्वा, अन्यत्र निरूढमुखाभावादिति हेतोः परिहारमाह—**दृश्यते चेति** । चित्राज्याधिकरणं प्रागुक्तम् । 'मुखान्तरं' श्येनवन्निपत्यादान रूपक्रियादिद्वारकं गौणत्वं, विनैव तैस्तैर्वाक्यभेदादिहेतुभिरित्यर्थः । ननु "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इत्युक्तभूतकारणत्वविरोध इत्यत आह—भूतेति । "सर्वाणि भूतानि" इत्याकाशादिसर्वभूतकारणत्वमुच्यमानं "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इति श्रुत्यन्तरानुरोधेन आकाशशब्दितविष्णोरेव मुख्यमन्यथा सङ्कोचस्स्यादिति भावः । एतेन "न च भूतकारणत्वोक्तिविरोधः"

चन्द्रिका

त्यन्तरानुसारेण विष्णावेव मुख्यम् । तस्मादाकाशादिशब्दवाच्यो विष्णुरिति ॥

अत्रोभयेऽप्याहुः—"आकाश इति होवाच" इति आकाशे निरूढप्रथमानुपसंजातविरोध्याकाशपदानुरोधेन बहून्यपि चरमाणि सर्वकारणत्वज्यायस्त्वानन्तत्वादीनि भूताकाशे कथं चिद्योज्यानीति प्राप्ते, यद्यप्याकाशपदं "सर्वाणि" इत्यादितः प्रथमम्, तथाऽपि परिहारवाक्यस्थाकाशपदादपि प्रथमानुपसंजातविरोधिप्रश्नानुसारेण चरमस्योत्तरस्य नेयत्वात्, "अस्य लोकस्य का गतिः" इति प्रश्नस्य च दृश्यमानसर्वप्रपञ्चविषयत्वात्सर्वलोकगतिरेवाकाशपदेन प्रतिवक्तव्या । न च लोकान्तर्गतो भूताकाशः सर्वलो-

प्रकाशः

इत्यादिटीका विवृता। यदपि 'यद्वा येन' इत्यादिनाऽभ्यधिकाशङ्कां विना पूर्वपक्षान्तरकरणं, तदपि लिङ्गानां वैष्णवत्वसमर्थनेन निरस्तम् । अभेदमतं त्वनेकमानविरुद्धमिति भावेनाकाशपदमुपलक्षणमभिप्रेत्योपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

उत्तरस्येति। "अकाश इति होवाच" इति परिहारस्येत्यर्थ । तथाऽपि कथमुत्तरस्य ब्रह्मपरत्वमित्यत आह—**अस्य लोकस्येति** । 'अस्य' इति न पृथिवीमात्रपरामर्शः, किन्तु "जन्माद्यस्य" इतिवत् प्रत्यक्षादिसिद्धस्य सर्वस्य । 'अस्य' इति परामर्शेन सर्वलोकगति प्रश्ने तदनुरोधेनोत्तरे ब्रह्मैवाकाशपदवाच्यमित्यर्थः ।

चन्द्रिका

कगतिः । किञ्च सर्वलोककारणत्वादिबह्वनुग्रहार्थमेकमाकाशपदं जघन्यवृत्त्या ब्रह्मपरम्, "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायात् । तस्मात्सोपाधिकं ब्रह्मैव आकाशपदेनोपास्यत्वेनोपक्षिप्तमिति सिद्धान्त इति । अत्र ब्रूमः—प्रथमानुसारेण चरमास्वारस्ये पूर्वाधिकरणेऽपि प्रथमहिरण्यश्मश्रुत्वाद्यनुसारेण चरमं पापातीतत्वं जीवे कथंचिन्नेयं स्यात् । इहापि हि प्रश्नस्य अनुरोध्यत्वे प्राथम्यमेव हेतुः, प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वस्य उत्तरानुसारेण प्रश्नव्याख्यानेऽपि सिद्धेः । किञ्च—

प्रकृतां पृथिवीं वक्ति प्रश्नस्थं सर्वनाम यत् ।

प्रकाशः

ननु रूढ्या परिहारस्याकाशपरत्वात्तदनुसारेण प्रश्नो नेतव्य इत्यत आह—**किंचेति** ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥

इति भारतोक्तन्यायेनेत्यर्थः । **सोपाधिकमिति** । आकाशरूपोपाध्यवच्छिन्नमित्यर्थः । अत्र प्रश्नानुसारेण प्रतिवचनस्य नयने प्राथम्यं हेतुत्वेन विवक्षितं, प्रश्नप्रतिवचनयोरेकविषयत्वं वा । आद्ये दोषमाह—**प्रथमेति** । द्वितीये त्वाह—**प्रश्नेति** । यदपि प्रश्नस्य सर्वलोकगतिविषयत्वात्तदनुरोधेनोत्तरं नेयमिति, तदपि नेत्याह—**किं चेति** । 'सर्वनाम' 'अस्य' इति पदं, 'यत्'

चन्द्रिका

तस्मात्तदनुरोधी चेत् समाधिश्च तथा भवेत् ॥

तथा हि—"असौ लोकः" इत्यादिना दाल्भ्योक्तं स्वर्गलोकस्य सामाश्रयत्वं शालावत्यः "अप्रतिष्ठितं वै किल" इत्यादिना दूषयित्वा "अयं लोकः" इत्यादिना पृथिवीलोकः सामाश्रय इत्यूचे । प्रवाहणस्तु तं "अन्तवद्वै किल" इत्यादिना अदूषयत् । तर्हि "अस्य लोकस्य का गतिः" इति शालावत्येन प्रकृत-

प्रकाशः

यस्मादित्यर्थः । 'तथा भवेत्' पृथवीगतित्वेन भूताकाशपर एव भवेत् । पृथिव्याः प्रकृतत्वं विशदयन् श्लोकं व्याख्याति—**तथा हीति** । छान्दोग्ये आद्येऽध्याये "त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैबलिरिति । ते होचुः उद्गीथे वै कुशलास्स्मः हन्तोद्गीथे कथां वदामः" इत्युपक्रम्योच्यते । शालावत्येन का साम्नो गतिरित्यादिप्रश्ने कृते "असौ लोक इति दाल्भ्य उवाच" इति दाल्भ्येनोक्तमित्यर्थः । उपालब्धेन दाल्भ्येन अमुष्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्ने कृते शालावत्यः 'अयं लोकः' इति पृथिवीलोकः सामाश्रय इत्युवाचेत्यर्थः । 'ऊचे' इति "ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि" इत्यस्य "ब्रुवो वचिः" इति वच्यादेशे रूपम् । तेनात्मनेपदं साधु । 'तं' शालावत्यमपि, उपालब्धेन शालावत्येनेत्यर्थः । ननु पृथिव्याः

चन्द्रिका

पृथिवीलोकगतिरेव पृष्टा, न सर्वगतिः, 'अस्य' इति सर्वनाम्नः "प्रास्मा अग्निम्" इत्यादाविव प्रकृतपरत्वात् । तथा च प्रश्नानुसारेणोत्तरव्याख्याने "सर्वाणि ह वै" इत्यत्र सर्वशब्दः पृथिवीमात्रपरः स्यात् । न च पृथिवीकारणस्य अपां प्रसिद्ध-

प्रकाशः

प्रस्तुतत्वेऽपि 'अस्य' इत्येतत्सर्वपरं किं न स्यादित्यत आह—**अस्येती ति** । नवमाद्यपादे "लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ताः सारस्वती स्त्रीत्वात्" इति पञ्चदशेऽधिकरणे चिन्तितम् । ज्योतिष्टोमे सवनीयाः पशवः श्रुताः "आग्नेयमग्निष्टोम आलभेत ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयं ऐन्द्रं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं मेषीं चतुर्थीमतिरात्रे" इति । तत्र "प्रास्मा अग्निं भरत" इति अध्रिगुवचनं मेष्यां भवत्युत नेति संशये, प्रकरणविशेषात् "प्रास्मै पशवः" इति पशुत्वाभिप्रायेण स्त्रियामपि 'प्रास्मै' इति पुल्लिङ्गोपपत्तेश्चात्राप्यस्त्वध्रिगुवचनमिति प्राप्ते, प्रत्यक्षपशुशब्दभावात् 'प्रास्मै' इति पुल्लिङ्गस्य प्रत्यक्षस्थितपुंपशौ कृतार्थत्वान्नास्ति मेष्यामध्रिगुवचनमिति सिद्धान्त इति । तत्र यथा 'प्रास्मै' इति शब्दस्य प्रकृताजादिपरत्वं तथाऽत्रापीत्यर्थः । 'अस्य' इत्यस्य पृथिवीपरत्वे प्रश्नायोगमाशङ्क्य निरस्यति—**न चेति** । प्रसिद्धत्वं किं वेदादुत लोकतः । आद्य आह—

चन्द्रिका

त्वेन प्रश्नवैयर्थ्यम्, सर्वलोककारणस्यापि वाक्यान्तरतः प्रसिद्धेः। लोकतस्तु अपां पृथिवीकारणत्वस्याप्यप्रसिद्धेः । न च पृथिवीमात्रकारणप्रश्ने आप इति वक्तव्यत्वात् प्रतिवचने आकाशपदं, 'सर्वाणि' इति सर्वपदं, "आकाशादेव" इत्यवधारणं च युक्तम् । तस्मात्प्रश्नोऽपि सर्वलोकगतिविषय इति वाच्यम् । भामत्यां 'प्रश्नानुरोधेन उत्तरव्याख्यानात्' इत्युक्तत्वेन उत्तरानुसारेण प्रश्नव्याख्याने अन्योन्याश्रयात् । यच्चोक्तम्—"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति, तन्न, आकाशश्रुतेः प्रधानत्वादप्रधानानेकालिङ्गबाधस्यापि "आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" इति न्यायसिद्धत्वात्।

प्रकाशः

सर्वेति । **वाक्यान्तरत** इति । "स इमान् लोकानसृजत" इत्यादित इत्यर्थः । द्वितीय आह—**लोकत इति** । प्रश्नस्य पृथिवीगतिमात्रपरत्वे बाधकमाशङ्क्य निरस्यति—**न चेति** । **आप इतीति** । "अद्भ्यः पृथिवी" इति वचनादिति भाव. । **सर्वाणीति** । पृथिवीकारणमात्रात् सर्वोत्पत्तेरभावादन्यस्यापि जनकत्वेनावधारणस्याप्ययोगादिति भावः । 'अन्योन्याश्रयात्' इत्युपलक्षणम् । अपां पृथिवीगतित्वेऽपि मूलकारणत्वाभिप्रायेणाकाशोक्तिसम्भवान्मूलकारणतोपपादनार्थमेव "सर्वाणि हवै" इत्यादेरुपपत्तेः । सर्वपदस्य स्वव्यतिरिक्तसर्वपरत्वोपपत्तेः । न च तर्हि "आत्मन आकाशः" इत्यादेरात्मा वाच्य इति वाच्यम्, भूतविषयविचारे वियत एव

चन्द्रिका

उक्तं हि षष्ठे प्रधानखदिराबाधाय तक्षणाद्यनेकगुणबाधेन तक्षणाद्ययोग्योऽपि पशुनियोजनयोग्यः खदिर एवोपादेयः, न तु तक्षणादियोग्यः खदिरप्रतिनिधिः कदर इति । न हि त्वत्पक्षे ब्रह्मण्याकाशशब्दो मुख्यः । किञ्च —

कारणे कार्यगा यद्वत् तथा कार्येऽपि हेतुगाः ।

प्रकाशः

वाच्यत्वात् । परम्परया भूतोपादानस्यापरस्याभावेनावधारणोपपत्तेश्चेत्यपि ध्येयम् । **उक्तं हीति** । षष्ठे तृतीयपादे "द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात्" इत्येकोनविंशेऽधिकरणे चिन्तितम् । यदा पुनस्तनुत्वात्तक्षणादिसंस्काराणामयोग्यः खदिरः नियोजनमात्रे योग्यो लब्धः, कदरो महान् संस्कारयोग्यस्तदा कस्योपादानमिति संशये, खदिरोपादाने संस्काराणां बहूनां लोपः स्यात्, कदरोपदाने कृते तेषामनुग्रहः । खदिरशास्त्रमपि किञ्चिन्न्यूनं सम्पादितं भवत्यतस्तस्योपादानमिति प्राप्ते, बहवोऽपि द्रव्यार्था एव संस्कारास्तेषां नान्यत्प्रयोजनं, न तद्भ्रंशेन द्रव्यपरित्यागो युक्तः । अतः प्रधानभूतः खदिर एवोपादातव्यः । तक्षणादीनि लुप्येरन्निति सिद्धान्त इति प्रधानानुग्रहादप्रधानानेकबाधनमुक्तमित्यर्थः । नन्वाकाशशब्दो भूत इव ब्रह्मण्यपि मुख्य एवातो न ब्रह्मपक्षेऽपि मुख्यबाध इत्यत आह— **न हीति** । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन बह्वनुग्रहायाकाशपदं बाध्यमित्यत्र दोषान्तरमाह—**किंच—कारण इति** ।

चन्द्रिका

व्यपदेष्टुं हि शक्यन्ते धर्मा ऐक्याविशेषतः ॥

पूर्वाधिकरणे त्वत्पक्षे कार्यगतस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादेः कारणे व्यपदेश इव, इह कारणब्रह्मधर्माणां सर्वकारणत्वादीनां भूताकाशे व्यपदेशोऽस्तु, तयोरभेदाविशेषात् । किञ्च—

विशिष्टविषयत्वं चेत् अनन्तत्वाद्यसम्भवः ।

विशुद्धविषयत्वं चेत् ज्यायस्त्वादेरसम्भवः ॥

न हि सोपाधिके परिच्छिन्ने ब्रह्मण्यनन्तत्वादिकम् । नापि निर्विशेषे ज्यायस्त्वादिकम् । न हि ज्यायस्त्वमपरिच्छिन्नत्वम्, 'अनन्तः' इत्यनेन पुनरुक्तेः । किन्तु परिमाणाधिक्यं गुणाधिक्यं वा । न च तन्निर्विशेषेऽस्ति । यद्यपि वस्तुनो निर्विशेषे आरोपितविशेषो न विरुद्धः । तथाऽपि त्वदुक्तः सविशेषनिर्विशेषविद्ययोरधिकारिभेदः, फलभेदः, विद्याभेदेन पादभेदश्च न स्यात् ।

प्रकाशः

'तयोः' उपादानोपादेयभावापन्नयोरित्यर्थः । इदं विषयवाक्यमद्वैतिमते अत्यन्तायुक्तमित्याह—**किञ्चेति** । श्लोकं व्याख्याति—**न हीति** । निर्विशेषे ज्यायस्त्वं नेत्युक्तमुपादयति—**न हीति** । ननु वास्तवगुणाभावेऽपि निर्विशेषे कल्पितः परिमाणादिः स्यादित्याशङ्क्य अतिप्रसङ्गमाह—**यद्यपीति** । **अधिकारीति** । मन्दामन्दरूपाधिकारीत्यर्थः । **फलेति** । निर्विशेषज्ञानमोक्षरूपफलभेद इत्यर्थः । **विद्येति** । सविशेषनिर्विशेषविद्येत्यर्थः । परमते सूत्रं चायुक्तमि-

चन्द्रिका

एवमुत्तराधिकरणविषयवाक्येष्वपि सगुणनिर्गुणोभयलिङ्गयुक्तेषु दोष ऊह्यः । किञ्च सूत्रोक्तं लिङ्गं न तावद्ब्रह्मणि तत्त्वतोऽस्ति ।

यदि चारोपितं लिङ्गं तत्साध्या ब्रह्मताऽपि हि ।
आरोपिता स्यादेवञ्च पूर्वपक्षः स्थिरो भवेत् ॥

तस्मान्मतान्तरमयुक्तम् ॥

प्रकाशः

त्याह—किं चेति । एतेन यदत्र मूर्खप्रलपनं—"आकाशाद्वायुः" इति श्रुत्यन्तरे आकाशस्य सर्वभूतकरणत्वेनोक्तेः "इति होवाच" इत्यत्राप्याकाशो भूतमेवेति प्राप्ते, सर्वकारणत्वात्तल्लिङ्गात्परमाकाशाभिन्नः शिव एवात्रोच्यते इति । तदुक्तं—

आकाशस्याम्नानाच्छान्दोग्ये सर्वभूतकारणता ।
आम्नायबोधितेऽर्थे न च विमतिः कर्तुमुचिता नः ॥
अस्तु स परमाकाशस्तदभेदस्त्वीश्वरोऽपि तद्धर्मी ।

इत्यादि, तन् निरस्तम्, सर्वभूतकारणत्वस्य भूताकाश एव सावकाशितत्वात् । वैष्णवनामत्रयान्तर्गतानन्तशब्दसामानाधिकरण्यविरोधाच्च ॥

ब्रह्मैव हि पृथिव्यात्मा विष्णुराकाशनामकः ।
आदीप्तत्वाद्वरीयांश्च परमो हरिरेव हि ॥

इति स्मृतिविरोधाच्च । भाष्यादावुदाहृतवचनविरोधाच्च । लिङ्गानां भाष्यादौ वैष्णवत्वसमर्थनाच्चेति ॥

चन्द्रिका

टीकाक्षरार्थस्तु—**अस्ति शास्त्रादिसङ्गतिरिति** ॥ अत्र 'ब्रह्मणि' इत्यनेन शास्त्रसङ्गतिः, 'समन्वय' इत्यनेन अध्यायसङ्गतिः, 'अन्यत्रप्रसिद्धनाम्नः' इत्यनेन पादसङ्गतिश्च सूचिता । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

प्रकाशः

"लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाकाशनाम्नो ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः" इत्यत्र कथं सङ्गतित्रयलाभ इत्यत आह—**अत्रेति** । उपन्यासमुखेन शिष्टं विवृतमिति भावः ।

॥ इति आकाशाधिकरणम् ॥

ग्रन्थोदाहृतवचनाकरसूची.

शोधनपत्रिका.

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
2	16	दभ्यस	दभ्यास
7	11	रित्यथ	रित्यर्थः
,,	13	तवात्	तत्वात्
7	18	हेतवो	हेतुत्वो
8	9	शानं	ज्ञानं
,,	,,	वेव । स	वेवस
12	2	दुक्तै	दुक्ते
,,	,,	समिधे	समिधो
13	14	योन्या	न्योन्या
13	17	चार्येः	चार्यैः
18	9	नेति	नेति
18	17	शाब्द	शब्दा
21	6	दण्ड	दण्डं
35	9	कम	क्रमः
42	18	प्रषिद्ध	प्रतिषिद्ध
43	1	स्यपि	स्यापि
49	11	र्थित्वा	र्थित्वा
54	16	न्तित्वा	न्तितत्वा
68	18	ऽच	ऽचि

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
75	10	पांसि	तपांसि
75	11	च्यत्व	वाच्यत्व
77	15	नित्य	नित्यः
80	12	इति	इति,
81	6	श्राति	श्रुति
88	1	प्रकाशः	चन्द्रिका
89	13	वृत्ति	वृति
109	6	घ्तया	त्वया
125	16	नान	नानां
132	11	तत.	तत्त
135	14	मया	मयो
143	17	देश	दैश
161	6	क्चापि	क्कापि
164	15	सिद्ध्रेषु	सिद्धिषु
165	14	इक्षति	ईक्षति
196	10	नछाया	नच्छाया
223	20	प्यम्रे	प्यम्रे
226	6	हृतै	हृतैः
227	8	व्याने	व्याख्याने
230	13	इत्वा	इत्यत्रा
231	9	ब्रह्म	ब्रह्म
239	6	पुच्छ	पुच्छं
241	10	तत्पूर्णे	तत्पूर्ण

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
242	10	सं	स
247	13	शब्द	शब्दा
249	19	चा	च
,,	,,	आवा	अवा
252	8	विविधं	विधं
272	19	इयादि	इत्यादि
304	15	इति	रिति
316	4	कृतिवि	कृतिर्वि
336	1	विदि	विद
347	7	म्रसमन्वयः	म्रःसमन्वय
350	3	तथाष्य	तथाप्य
356	17	विचरे	विचारे
381	5	तिष्टन्	तिष्ठन्
384	10	परम्म	परम्प
386	10	समम्वये	समन्वये
,,	13	भाचे	भावे
388	11	सब्भ	सम्भ
,,	12	यद्यष्यु	यद्यप्यु
389	15	लम्यते	लभ्येत
,,	17	बहिर्वा	बहिर्धा
392	1	सवै	सर्व
397	13	त्यथैः	त्यर्थः
401	15	पाद	प्रपाद